

VAKIFLAR UMUM MÜDÜRLÜĞÜ NEŞRİYATI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 311 Resim, 28 Plân, 10 Tablo'yu havidir.

SAYI : I

ANKARA — 1938

VAKIFLAR DERGİSİ

İÇİNDEKİLER

<i>Fuad Köprülü</i>	: Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının tarihi ehemmiyeti	1
<i>Albert Gabriel</i>	: Tarihi Türk Âbidelerinin tamir ve ihyası (metinden hariç 14 resim).	7
<i>A. Süheyl Ünver</i>	: Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf Hastahanelerin bir kısmına dair (metinden hariç 10 resim)	17
<i>Tahsin Öz</i>	: Sultan Ahmed Camii (metinden hariç 14 resim).	25
<i>Abdülkadir Erdoğan</i>	: Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii (metinden hariç 9 resim).	29
<i>M. Cevdet</i>	: Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve tercemesi.	35
<i>A. Süheyl Ünver</i>	: Fatih Külliyesine ait diğer mühim bir vesika (metinden hariç 5 resim).	39
<i>Abdülkadir Erdoğan</i>	: Kur'an Tercemelerinin Dil bakımından değerleri (metinden hariç 13 resim).	47
<i>A. Saim Ülgen</i>	: İznik'te Türk Eserleri (metinden hariç 75 resim, 25 plân).	53
<i>A. Süheyl Ünver</i>	: İstanbul'un zabtından sonra Türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış (metinden hariç 13 resim).	71
<i>Fezullah Dayıgil</i>	: İstanbul Çinilerinde Lâle (metinden hariç 10 tablo).	83
<i>H. Kunter - S. Ülgen</i>	: Fatih Camii (metinden hariç 70 resim, 3 plân).	91
<i>Halim Baki Kunter</i>	: Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri (metinden hariç 78 resim).	103
<i>Fuad Köprülü</i>	: Vakıf İstilahları	131
<i>K. S. Gubaydulin</i>	: Azerbaycan Vakıfları (Rusca'dan terceme).	139
<i>Fitrat</i>	: Orta Asya'da arazi meselesine dair üç vesika (Ruscadan terceme).	147

B İ B L İ Y O G R A F Y A

<i>Fuad Köprülü</i>	: Eine Kaschgarische Wakf-urkunde aus der Khodschazeit ost-Turkestan (<i>G. Raquette</i>).	159
---------------------	--	-----

P A R T I E F R A N Ç A I S E

<i>Fuad Köprülü</i>	: L'institution de Vakf et l'importance historique des documents de vakf	3
<i>Albert Gabriel</i>	: Restauration des monuments historiques Turcs	11
<i>A. Saim Ülgen</i>	: Les Œuvres Architecturales turque d'İznik	21

B İ B L İ O G R A P H I E

<i>Fuad Köprülü</i>	: Eine Kascharische Wakf-urkunde aus der Khodschazeit ost-Turkestan (<i>G. Raquette</i>).	29
---------------------	---	----

Tarihin her devrinde, Türk dünyasının her yerinde, içtimaî hayatta, kültür hayatında, san'at ve imar sahalarında büyük bir varlık olarak göze çarpan *Vakıf müessesesi* ve ortaya koymuş olduğu eserler ilmî usullerle tetkik ve izaha değer bir mevzudur. Türk medeniyetine ve âbidelerine aid etüdleri ihtiva eyleyecek ve şimdilik gayri mvkut neşredilecek olan *Vakıflar Dergisi* bu hizmeti ifaya çalışacaktır.

Vakıflar Dergisinde tarih, hukuk, içtimaiyat ve san'at mevzuları üzerine yazılar bulunacağı gibi en kıymetli tarih membalarından olan *vakfiyeler de* ilmî metodlar dairesinde tabedilecektir.

Başlı başına bir cild teşkil edecek büyüklükte olan vakfiyelerin faksimile edilerek ayrı monografiler halinde neşri de mukarrerdir. Nitekim Fatih Vakfiyelerini ihtiva eden ilk monografi bir ay evvel çıkarılmıştı..

Derginin ilk sayısını *feyizli Cumhuriyetimizin on beşinci yıl dönümünde*, irfan âlemine sunmakla bahtiyarız.

Vakıflar Umum Direktörü

F. Kiper

Vakıf Müessesesi

ve

Vakıf vesikalarının tarihî ehemmiyeti

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

I

Vakıf müessesesi, gerek *hukukî* bakımından, gerek umumiyetle *tarih* bakımından, orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm dünyasını tetkik için birinci derecede mühim bir meseledir. İslâm dünyasında vakıf müessesesinin başlangıcı hakkında - âdeta klâsik bir mahiyet almış - birtakım rivayetlerin tarihî hiç bir esasa istinat etmediği muhakak olmakla beraber, Suriye ve Mısır'daki ilk İslâm fütuhatından sonra yani hicretin birinci asrından başlayarak İslâm dünyasında vakıflar tesisine başlandığını görüyoruz. İkinci asırda, İslâm hukuk meslekleri teşekkül ederek bütün hukukî meseleler inceden inceye tetkik edildiği zaman, vakıf meselesi hakkında sistematik konstrüksiyonlar yapıldı; ve daha sonraki devirlerde de, o muhtelif meslekler mensup hukukçuların yaptıkları birtakım ilâveler ve tadillerle, Hanefî'lerin, Şafii'lerin, Maliki'lerin, Hanbelî'lerin, İmamî'lerin vakıf hakkındaki hukukî sistemleri tedvin edildi. Muhtelif âmillerin tesiri altında vakıf müessesesinin bütün İslâm dünyasında geniş bir kavay alması, yani içtimai hayatın amelî zaruretleri, bunun hukukî bir mevzu olarak işlenmesinde elbette müessir olmuştur. İslâm fıkhnı aid - muhtelif mezheblere mensub - âlimler tarafından vücade getirilen maruf eserlerde bu hususta etraflı malûmat olduğu gibi, ayrıca sadece vakıf müessesesine aid kitaplar da tertip olunmuştur: a l - K h a s s â f ' m (ölümü: 261 H - 875 M.) ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف 1 (Kahire basması, 1904), İ b r â h î m b . M û s â a l - T a r â b u l u s î ' n i n (ölümü: 992 H. - 1516 M.) ا ل ا س ع ا ف ف ي ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف 1 (Kahire, 1296), H i l â l b . Y a h y â (ölümü: 245 H. 859 M.) n i n yeni basılan ك ت ا ب ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف 1 (Haydarâbad, 1355) gibi. Memleketimizde - tabiatıyla Hanefî esaslarına gö-

re yazılmış olan - Ö m e r H i l m i Efendi'nin ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف 1 ve A l i H a y d a r Efendi'nin ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف u son zamanlara kadar klâsik bir eser şöhretini muhafaza etmişlerdir. Bu son eserlerde, Osmanlı imparatorluğunun uzun hayatı esnasında, Türk hukukçularının - tabii, büyük imamların vazettikleri umumî esaslardan harice çıkamamakla beraber - vakıf meselesinin hallinde hayatî zaruretlere göre yaptıkları bazı yenilikleri, ufak tefek tadilleri görmek kabildir; fakat, yaşadıkları muhitin ve taşıdıkları zihniyetin tazyiki altında, bu müellifler de, dar bir doğmatizm'den kurtulamamışlardır.

İslâm memleketlerinde bu suretle inkişaf eden vakıf müessesesi tetkikleri, bir asırdan beri Garp müsteşrik hukukçuları arasında da bir tetkik mevzuu olmuştur. Vakıf müessesesinin yaşadığı birtakım İslâm memleketlerini hâkimiyetleri altına alan müslemlececi devletler, orada mer'î İslâm hukukunu tetkik ettirdikleri sırada tabiatıyla vakıf müessesesinin tetkikine de gayret ettiler. İslâm hukukuna dair Garpta yapılmış tetkikler arasında, billhassa vakfa aid oldukça mühim eserlere, makalelere tesadüf edilmesi bundan dolayıdır. İdare ettiği memleketi, halkı tanımak, onların münasebetlerini tanzim eden hukukî esasları öğrenmek, müstemlekeci bir devletin ilk meşgalelerinden birini teşkil eder. İşte bu suretle Garpta bugün vakıf müessesesinin muhtelif memleketlerdeki vaziyetini ve muhtelif mezheblere göre vakıf ahkâmını gösteren birçok eserlerin mevcudiyetini biliyoruz. H e f f e n i n g ' i n *Encyclopédie de l'İslâm*'daki *Wakf* makalesinde - şüphesiz tam olmakla beraber - bu husustaki başlıca tetkiklerin bir bibliyografyasını bulmak kabildir. Bizde şimdiye kadar vakıf meselesile uğraşmış olan hukukçular, sadece, müahhar devirlerde

yetmiş birtakım *Compileur*'lerin sırf *Hanefî* mezhebi esaslarına göre yazılmış eserlerine müracaatla iktifa ettikleri cihetle, vakıf meselelerinin başka mezheblere göre nasıl hükümlere tâbi olduğunu araştırmayı düşünmemişlerdi. Halbuki Garb müsteşrik - hukukçuları, vakıf müessesesini *muhtelif mezheblere* göre tetkik etmişler, bazan *mükayeseler* yapmışlar, hattâ bazan *menşe'* meselelerini araştırmaya kadar ilerlemişlerdir. Cümhuriyet devrine ve son adli inkılâplara kadar İslâm hukuku esaslarına tâbi olan memleketimizde bütün bu tetkiklerin meçhul kalması, hayret ve ibretle karşılanacak bir hâdisedir.

Maamafih, yanlış bir telâkiye mahal vermemek için hemen ilâve edelim ki, pek mahdud bazı istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, vakıf müessesesi hakkında yapılan Garb tetkikleri de henüz oldukça geridir; ve dar mânasile *hukukî* ve *doğmatik* araştırmalardan ibarettir. Bunlar, ekseriyetle, İslâm müelliflerinin vazettikleri an'aneteri takibden kurtulamamışlar, ve daha ziyade *amelî* mahiyet ve kıymette meselelerle uğraşmışlardır. Hukukî tarihe ve sosyolojiye dayanan bir ilim gibi değil, sadece bir *adlî teknik* olarak telâki eden müelliflerin vücade getirdikleri bu eserler, vakıf müessesesinin sadece hukukî bakımdan tekâmülünü anlatmağa bile kifayet edemezler. Demek oluyor ki, Şarkta asırlardan beri yapılmış tetkilere ve Garpte bir asırdan beri ortaya çıkan oldukça mebzul neşriyata rağmen, henüz *vakıf* müessesesinin *hukukî cephesi* bile lâyıkıyla aydınlatılmış olmaktan çok uzaktır.

II

Sair bütün içtimaî müesseseler gibi, *hukukî müesseseler* de, lâyıkıyla anlaşılabilmek için mutlaka *tarihî bakımdan* tetkik edilmek mecburiyetindedir. Tabii muhiti içine konmadan ve tarihî inkişafı takip edilmeden, herhangi bir hukukî müessesenin anlaşılması imkânsız olur. Demek oluyor ki sistematik hukuk bilgisi, tarih ve sosyoloji ile tamamlanmadığı takdirde bugünkü geniş ve hakikî mânasile «Hukukî zihniyet - *l'ésprit juridique*» in teşekkülü kabil değildir. Bu umumî kaideyi mevzuumuza tatbik edince vâsıl olacağımız netice şudur: Vakıf müessesesi hakkında eski İslâm hukukçularımızın kurmuş oldukları *teorik* sistemleri öğrenmekle *içtimaî bir rea-*

lite olan bu müessesenin hukukî mahiyetini lâyıkıyla anlamış olmayız; bunun nasıl doğup inkişaf ettiğini muayyen zaman ve mekânlardaki cemiyetler içinde takip edebilirsek, yani meselenin tarihî tekâmül *processus*'ünü kavrayabilirsek, ancak o zaman gayemize ermiş olabiliriz; ve ancak o zaman bu teorik sistemlerin amelî kıymetini, hayat ile tetabuk derecesini, sırf nazarî kalan cihetlerini, aralarındaki farkların mahiyetini bütün sebepleriyle öğrenmiş oluruz. Buna göre, vakıf müessesesinin, sadece hukukî bakımdan anlaşılması için bile, tarihî tetkiklerin birinci derecede mühim olduğu meydana çıkıyor. Halbuki bunun haricinde olarak, sırf tarihî bakımdan da bu müessesenin büyük ehemmiyeti vardır: Bugünkü geniş devlet mefhumuna göre âmme hizmetleri mahiyetinde olan birçok içtimaî vazifeler, vaktiyle vakıf müessesesi tarafından ifa olunuyordu; yollar, köprüler, sulama işleri gibi nafia işleri, hastahaneler ve fakirlere yardım gibi içtimaî muavenet işleri, medreseler ve kütüphaneler, okutanların ve okuyanların maişetini temin gibi kültür işleri, doğrudan doğruya vakıflarla idare edilmekte idi. Bütün bu işlerin mahiyetini, inkişaf derecesini, nasıl bir teşkilât tarafından ne tarzda idare edildiğini anlamak, *içtimaî tarih* bakımından zarurîdir. Acaba bu bakımdan *vakıf* müessesesi hakkında *tarihî araştırmalar* yapılmış mıdır?

Derin bir esfle itiraf etmek lâzımdır ki ne memleketimizde, ne sair İslâm memleketlerinde, bu tarzda ciddî tetkikler yok gibidir. Çok dar bir hukukî çerçeve içindeki doğmatik tetkiklerin haricinde, yalnız, vakıfların *idare teşkilâtına* aid olarak mahdud bazı araştırmalar yapılmıştır ki, bunları da bilhassa Garp müsteşriklerine borçluyuz. Maamafih bu araştırmalar da, daha ziyade *Memlûkler devrine* ve kısmen de bazı *Şimalî Afrika* müslüman devletleriyle *Endülüs*'e münhasır gibidir. Başka devirlere ve sahalara nisbetle çok mebzul tarihî kaynaklara malik olduğumuz memlûkler devrinde vakıfların ne suretle idare edildiğine dair sarih malûmat edinmek kabilidir; Van Berchem, G. Wiet, J. S a u v a g e t muhtelif yazılarında bu meseleyle meşgul oldukları gibi G . D e m o m b y n e s de «Memlûkler devrinde Suriye - *la Surie a l'époque de Mamèlouks*, Paris

1923 adlı mükemmel eserinde buna dair toplu malûmat vermiştir. İspanya İslâm devletlerine aid olarak da L é v i P r o v e n ç a l 'in «Müslüman İspanya *l'Espagne musulmane*, Paris 1932» sında izahata tesadüf olunuyor. Halbuki İslâm dünyasının diğer saharlarında ve başka devirlerde vakıf müessesesini tarihî bakımdan tetkik etmek, muhtelif devletlerin vakıf işlerini nasıl ve ne gibi teşkilât ile idare ettiklerini anlamak, ne zamanlarda, nerelerde ve ne gibi vakıfların tesis edildiğini öğrenmek, yalnız hukukî değil, geniş mânasile tarihî bakımdan bir zarurettir. Ve elimizde mevcut tarihî kaynaklardan sıkı, dikkatli, metodik surette istifade etmek şartı ile, bu karanlık meselelerin de az çok aydınlatılacağı muhakkaktır. *Büyük Selçuk İmparatorluğu*'ndan başlayarak, *Hârzemşahlar*'da *İlhânîler*'de, *Celâyirler*'de, *Anadolu Selçuk devleti*'nde, *Osmanlı İmparatorluğu*'nda, *Safevîler*'de *Hindistan Türk devletleri*'nde vakıf müessesesinin tarihini anılamak için istifade edilebilecek muhtelif kaynaklar eksik değildir. Yalnız şimdiye kadar orta ve yeni zaman Türk ve İslâm devletlerinin tarihi hakkında yapılan tetkikler çok az, çok kifayetsiz ve ekseriyetle usulsüz olduğu için, bütün *içtimaî tarih* meseleleri gibi, *vakıf* meselesi de tamamiyle ihmal olunmuştur. Demek oluyor ki vakıf müessesesinin şimdiye kadar ilmî bir şekilde tetkik edilmemiş olmasından yalnız *hukukçular* değil, onlar kadar *tarihçiler* de mesuldür. Şu halde, vakıf meselesini tarihî bakımdan tetkik ederek, bu hususu hem hukuk tarihini, hem de içtimaî tarihi aydınlatmak için ne yapmak lâzımdır, bunu kısaca izah edelim.

III

Vakıf müessesesinin tarihini tetkik için ilk müracaat edilecek kaynaklar, *vakayinameler*, *Münşiât mecmuaları*, malî idareye aid pek mühim tafsilâtı ihtiva eden *coğrafi eserler*, *seyahatnameler* gibi edebî mahiyette yazılardır. Yarı resmî vakayinameler, resmî vesikaları tanzim ile mükellef büyük memur ve ekseriyetle divana mensup, yani resmî vesikalarını tanzim ile mükellef büyük memurlar tarafından tanzim edilen münşiâtlar muhtelif memleketlerin iktisadî ve malî hayatına aid resmî kayıtlardan toplanmış mevşuk malûmatı muhtevî coğrafi eserler bu hu-

susta birinci derecede mühimdir: Meselâ İlhanlılar ve Celâyerler devri için Reşideddin'in *جامع التواريخ* i, Nahcevanî'nin *دستور الكتاب* i, Hamdullah Kazvî'nin *زهوة القلوب* u bunlar için güzel birer misal olabilir. Bunlardan başka bibliyoğrafik mahiyette eserler, Evliya menkıbelerine aid *Hagiographique* mahsuller de, bazan bu hususta kıymetli malzeme ihtiva edebilir. Bazı kronikler, hükümdarlar tarafından tesis edilen vakitlere ait bazı vakfiyeleri veya vakfiye parçalarını da ihtiva etmek itibarıyla pek kıymetlidirler. Meselâ Reşididdin'in tarihi, sair birçok hususlarda olduğu gibi bu hususta da her suretle itimada lâyik mebzûl ve kıymetli malzemeyi ihtiva etmektedir.

Bunların haricinde olarak vakıf meselesinin tetkiki için kullanılacak en mühim vesikalar, pek tabiidir ki, doğrudan doğruya herhangi bir vakıf tesisine aid olan *vakıf vesikaları*dır. Orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm devletlerinde, gerek merkezî idarede, gerek sair idarî merkezlerde arşivler bulunduğu, ve - bütün âmme muâmelâtı gibi vakıf işlerinin de âmme teşkilâtı vasıtasile idare veya teftiş edilmek dolayısıyla - bu arşivlerde vakıf alâkadar eden vesikaların da mevcudiyeti malûmdur. Bu arşivlerden bilhassa devlet merkezinde bulunanların ekseriyetle muntazam olduğunu ve merkezî idareden çıkan bütün emirleri, talimatları ve zaman zaman yapılan nüfus, arazi ve emval tahrirlerine aid vesikaları ihtiva ettiğini biliyoruz. Türü türlü hâdiseler, harpler, istilâlar, ihtilâller, yangınlar, maalesef bu arşivleri ortadan kaldırmış, ve ihtiva ettikleri resmî vesikalardan hemen hiç birşey kalmamıştır. Yalnız, bazı devirlerde bazı vesikalının ve o arada vakıf işlerine aid bazı emirlerin yahud herhangi bir vakıf tesisine aid şartların *taşlar üzerine* kazdırılarak tesbit edildiğini biliyoruz ki, zamanın tahribatına mukavemet eden bu gibi resmî vesikalar, doğrudan doğruya vakıflara aid eski ve en itimada lâyik aynaklardır. Demek oluyor ki bize, vakıf müessesesinin doğrudan doğruya tetkiki için birinci derecede mühim malzemeyi *epigrafik vesikalar* temin edecektir. İslâm epigrafyasının esaslarını ilmî bir tarzda kurmak şerefini daima muhafaza edecek olan V a n B e r c h e m , asılları kaybolmuş birçok vakfiyeleri - aynen olmasa bile en esaslı

şartlarda - muhafaza eden kitabelerin, *hakikat tarihi* bakımından ne yüce bir kaymeti haiz olduğunu ve daha çok zaman evvel tebarüz etmişti (*Materiaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, Egypte, I, le Caire, P. VII, Paris 1894*). Bu vakıf kitabeleri türlü türdür; Bazıları herhangi bir vakfın tesisine aid şartları muhtevirdir; bazıları herhangi bir vakfın idaresindeki yolsuzlukların kaldırıldığını tesbit etmektedir. İşte, vakıf müessesesinin türlü cephelerini alâkalandıran ve *Mısırda, Suriye'de, Irak'ta, İran'da, Anadolu'da* tesadüf edilen bu kitabeler, vakıf tarihiyle uğraşanlar için en mühim malzemeyi teşkil eder. İslâm epigrafyasına aid yarım asırdanberi yapılan araştırmalar neticesindeki mebzul neşriyat sayesinde, bu malzemeden istifade imkânı azamî derecede kolaylaşmıştır. Kahire'deki Fransız Şark Arkeolojisi Enstitüsü tarafından faaliyete geçirilmekte olan *Arap Epigrafyasının Kronolojik Repertuarı (Répertoire chronologique d'Épigraphie arabe)* adlı büyük eser, bu itibarla, vakıf müessesesinin tarihini tetkik edecekler için birinci derecede bir yardımcı sayılabilir.

Vakıf kitabelerinden sonra, nasılsa zayi olmuyarak bize kadar intikal edebilmiş vakfiyeleri, vakıf müessesesinin en mühim kaynağı olarak zikretmek lâzımdır. Esasen vakıf kitabelerinin ehemmiyeti de, onların - asılları zayi olmuş - birer vakfiye parçası, daha doğrusu, hülâsası olmasından ileri gelir. Herhangi bir vakfa aid *authentique* bir vakfiyenin elimize geçtiğini farzedelim: O zaman o vakfiyenin hülâsasını ihtiva eden kitabe artık *orijinal* bir vakıf vesikası olmak mahiyetini kaybeder; ve ancak o vakfiyenin - eğer varsa - bozuk cihetlerinin kontrolü için bir yardımcı derecesine iner. Eşle söylemeliyiz ki, şimdiye kadar ele geçen orijinal vakfiyeler hem çok mahdud, hem de nisbeten yakın zamanlara aiddir. Burada orijinal sıfatını kullanmaktan maksadımız, umumiyetle *vakfiye* namı altında zikredilen vesikalarm, hakikatte birbirinden *çok farklı* bir mahiyet arzetmelerinden dolaydır: Bazı vakfiyeler vardır ki, doğrudan doğruya vakfın vakıf tesis ettiği zaman tanzim edilmiş, şahidler tarafından imza olunmuş, mevsuk ve mamûlüh olduğu resmen tasdik edilmiştir. Yine bazı vakfiyeler var-

dır ki orijinal bir nüsha olmayıp sadece onun bir kopyesinden ibarettir; yahud herhangi bir vakıf vesikasının veya vesikalarmın ilikatından veya tercümesinden vücutte getirilmiş bir nüshadır; yahud bir vakfiyenin bir hülâsası veya - ameli bir maksadla tanzim edilmiş - bir endeks mahiyetindedir; yahud evvelce her nasılsa zayi olmuş bir vakfiyenin, aradan bir az zaman geçtikden sonra, şahidler vasıtasıyla resmen tevsik ettirilerek yeniden tanzim olunmuş bir nüshasıdır. Bütün bunların *tarihi kıymet* itibarıyla birbirinden *çok farklı* vesikalar olduğu, tarih metodolojisiyle biraz uğraşmış olanlar için pek sarihdir. Bilhassa vakıf meselesi gibi, maddi ve ameli büyük neticeler ve menfaatler tevlied edebilecek meselelerin, ne büyük sahtekârlıklara, suiistimallerle sebebiyet verebileceği meydandadır. Orijinal vakfiye nüshalarının devlet arşivinde bulundurulması usul ittihaz edilmeyerek bunların mütevellilerin elinde muhafaza edilmesi, arşivlerdeki resmî defterlerde sadece bazı muahhar kopyelere tesadüf olunması, bazı vakıflarm - tesisinden asırlarca sonra - ibraz edilen ve vusuk derecesi aslâ ilmî bir surette tetkik edilmemiş olan birtakım vakfiyelere istinad ettirilmesi, hülâsa bütün bu gibi birçok şeyler, vakıflar tarihiyle uğraşmak isteyenleri azamî derecede şaşırabilir. Vaktile Garp tarihile ve bilhassa orta zaman tarihile uğraşan Avrupa âlimleri de, tıpkı bu gibi müşkilât ile karşılaşmışlardı. Fakat bilhassa XVIII inci asırdan başlayarak bir takım mütebahhirlerin ve âlimlerin muazzam mesaisi neticesinde XIX uncu asrın ilk yarısında artık iyiden iyiye teşekkül etmiş olan birtakım *metodolojik disiplinler* ve bilhassa *Diplomatik* adı verilen bilgi şubesi sayesinde, tarihi inşa için kullanılacak malzemenin mahiyetini ve kıymet derecesini şaşmaz mûhütlerle tayin ve tesbite muvaffak oldular. Halbuki biz, tarihin bütün şubeleri gibi vakıf müessesesinin tarihi hakkında da, henüz kullandığımız malzemenin mahiyetini ve kıymet derecesini düşünmekten çok uzak bulunuyoruz. Halbuki sağlam ve ilmî bir çalışmanın birinci şartı budur.

IV

Bu şartın tahakkuku için başlıca çare, sair mümâsil tarihi vesikalar gibi vakıf vesika-

larının da mahiyet ve kıymetini en sağlam ve objektif ölçülerle tayin edebilecek bir Türk - İslâm *Diplomatik*'inin tesisidir Orta zaman Garp tarihile uğraşan mütebahhir ve âlimler, nasıl kendi sahalarna aid bir *Diplomatik* tesis etmişlerse, orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm tarihile uğraşanlar da, aynı şeyi yapmak mecburiyetindedirler. İşte vakıf vesikalarının, tarihin yardımcı ilimlerinin bugünkü umumî objektif usullerile tetkiki, onların karakteristiklerinin tayinini, bu muhtelif vesikaların nasıl, ne gibi şerait dairesinde tanzim edildiğinin ve ne gibi resmî muamelelere tâbi olduğunun aydınlatılması, yani vakfa aid her türlü metinler üzerinde dikkatle çalışılması, Türk - İslâm *Diplomatik*'ini vücade getirmek için birinci derecede mühimdir. Bunun için orta zaman Garp tarihinin *Diplomatik*'i ve onun tenkid usulleri hakkında malûmat sahibi olmak, daha doğrusu bu usulleri kavramış bulunmak birinci şarttır; bundan sonra da, tetkik edilecek vakıf vesikalarının lisansını, üslûbunu, hukukî ve tarihî mahiyetini, yazı tarzlarını, kâğıt cinslerini, uzun bir mümarese ve tecrübe ile tanımak lâzımdır. Ancak bu iki esas şartı cemetmiş olan mütebahhirler sayesinde ki, *Diplomatik*'in tetkik dairesine giren sair resmî ve hukukî vesikalar gibi vakıf vesikalarının da haricî ve dahilî mahiyetleri, neveleri, karakteristikleri tayyün edebilecektir. İşte Türk *Diplomatik*'inin vücade gelmesi demek, şimdiye kadar uzun mümarese ve tecrübelerle elde edilen bilgilerin, bundan sonra yetişecek genç araştırmacılara kolaylıkla öğretilmesi, onların kendilerinden evvelkilerin düştükleri hatâlardan kurtarılması demektir. Biz bugün tarih usullerine uygun bir şekilde, Devlet Arşivleriyle Evkaf Umum Müdürlüğü arşivinde ve şer'î mahkeme sicillerinde bulunan vakıf vesikalarını, müzelerde ve hususî ellerdeki vakfiyeleri tetkik ve metodik bir şekilde neşretmekle, Türk - İslâm *Diplomatik*'inin mühim bir şubesinin teşekkülüne de yardım etmiş olacağız.

Yalnız *filoloji*'ye, *hukuk*'a, *tarihin yardımcı ilimlerine* değil, geniş mânasile *tarihin muhtelif şubelerine* ve onlarla alâkalı *muhtelif disiplinlere* vukufu icab ettiren bu mesainin güçlüğü, vakıf müessesesinin tarihiyle uğraşmak ve buna aid vesikaları neşretmek

isteyenleri cesaretsizliğe sevketmemelidir. Her bilgi şubesi, muhtelif şahısların değil, hattâ muhtelif nesillerin birbirini tamamlayan çalışmaları vücade gelebilir. Lâkin bunun için birinci şart, çalışanların aynı ilmî ve objektif usullere riayet etmeleridir. Bilhassa *tahlili* mahiyette çalışmalarda, yani metin neşrinde, tahşiyesinde hemen bütün dünyaca kabul edilmiş kat'î usuller, kaideler vardır. Bu kaidelere riayet edilerek yapılan işler, birbirini tashih eder, ikmal eder; ve bu suretle meydana çıkan sağlam malzeme, ilim adamları tarafından *tarihî inşa ve terkib* için emniyetle kullanılabilir. Halbuki orta zaman zihniyetine göre yapılan, usulsüz, indî, tenkidsiz işlerin, o tarzda meydana konulan çürük ve kıymetsiz malzemenin, ilmî bakımdan hiç bir kıymeti yoktur. Az malûmatlı bir adamın metodik bir çalışması, çok malûmatlı birinin methodsuz sâyinden bin kere daha faydalıdır. Çünkü birincisinin yanlışlarını kontrol ve tashih etmek daima kabildir; halbuki ikincisinin yazısındaki doğru ve yanlış tarafları tefrik etmeğe imkân yoktur. Bizim şark ilmi ile bugünkü Avrupa ilmi arasındaki başlıca fark buradadır!

V

İşte bugünkü ilim zihniyetine uygun olarak, tatbik şekilleri günden güne daha ziyade katıyet ve mükemmeliyet kazanacak *tenkidi usullere* riayetle ortaya çıkarılacak vakıf vesikaları, neşredilecek vakfiyeler, yalnız vakıf müessesesini hukukî ve tarihî bakımlardan aydınlatmakla kalmıyacaktır. O gibi sağlam neşriyat sayesinde, tarîhimizin her şubesini aydınlatabilecek yeni vesikalar elde etmiş olacağız : *İktisadî tarih*, *içtimâî tarih*, *şehir tarihi*, *iskân tarihi*, *tarihî topoğrafya*, *idarî ve malî tarih*, *dinî tarih*, hülâsa eski Türk cemiyetinin dahilî lünyesini, muhtelif içtimâî tabakaların hayat şartlarını, hukukî - içtimâî münasebetlerini bize gösterecek bütün tarih şubeleri bundan en büyük istifadeyi temin edecektir. Şehirlerin nasıl iskân edildiğini, yeni mahallelerin nasıl teşekkül ettiğini, muhtelif sanat mensublarının nerelerde temerküz ettiğini, muhtelif ticarî faaliyetlerin inkişaf derecesini, muhtelif halk tabakalarının hayat seviyelerini, eşya ve para kıymetlerini, muhtelif vergilerin mahiyetini, ilmî ve

dinî müesseselerle içtimâî yardım müesseselerinin inkişafını bize bu vesikalar anlatacaktır. Daha ziyade askerî ve siyâsî vakaları, hükümdarların ve büyük ricalin hayat ve sergüzeştlerini anlatmakla iktifa eden kroniklerin, arada bir tesadüf kabîlinden bahsettikleri *umumî hayatı* yani *cemiyetin hakiki bünyesini* asıl bu vesikalar sayesinde öğrenebileceğiz. J. S a u v a g e t ' nin, Suriye'deki Memlûk emirnamelerini muhtevi kitabelerden bahsederken pek haklı olarak söylediği gibi, (*Bulletin d'études orientales*, année 1932, Tome II, Fasc. I, P. 2). Biz bu vakıf vesikaları sayesinde, kroniklerin sistematik bir surette

ihmal ettikleri alelâde insanların, köylülerin, küçük sanat ve ticaret erbabının, nasıl yaşadıklarını anlayacağız. O halde millî tarihimizin birçok meçhul cebbelerini bize gösterecek olan bu vakıf vesikaları üzerinde sağlam bir plânla çalışmaya başlayalım; ve bu birinci derecede mühim tarih kaynaklarını metodik bir şekilde neşrederek tarihin muhtelif şubelerile meşgul olan mütehassısları ayrı ayrı bakımlardan şiddetle alâkalandıracak bu zengin malzemeneyi kabil olduğu kadar süratle meydana koyalım. Bu suretle yalnız millî tarihe değil, bütün dünya tarihine büyük bir hizmette bulunmuş olacağız.

Tarihî Türk Âbidelerinin tāmiri ve ihyası

ALBERT GABRIEL
Fransız Arkeoloji Enstitüsü Direktörü

Şark Arkeolojisini tedkik eden kitablara birinde Selçuk san'atına tahsis edilmiş fassillara şöylece gözgezdirmek, Selçuk san'atının İran san'atının bir nevi devamı sayıldığını anlamağa kifayet eder. Selçuk san'ati üzerinde alekser ancak Irak, Suriye veya Ermenistanın tâli nüfuz ve tesirleri kabul olunur, yani bütün komşu milletlerin adları, Türkler kale alınmamak şartıyla zikredilir. Şüphesiz ki daha yeni etüdler, herşeyi bu kadar basit gören bir tarzı müşahedeyi biraz değiştirmiştir. Fakat henüz Selçuk mimarisinin kıymeti, mânası ve tarihî rolü vuzuh ve katıyetle asla tesbit olunamamıştır.

Bu derecede garib bir tezin vücut buluşunu ve devam edişini isbat edebilecek olan sebebler, Rum Sultanlığı mimarisi hakkında şimdiye kadar hemen tamamen cahil bulunmuş olmamızla kabili izahtr. Şüphesiz ki, F. Sarras'ın mesaisi bize Konya ile civarını tanıtmış ve kendisinin neşrelediği vesaik birçok Garbliler için hakikaten yeni bir âlemi öğrenmek olmuştur. Lâkin Konya, Sultanhan ve Karaman, ortada mevcut meseleye aîd birtakım parçalar mahiyetindedirler. Malûmdur ki, payitaht bulunan Konyadan başka, Selçuk Krallığı on ikinci ve on üçüncü asırlarda birçok mühim şehirlere malik olmuştur, ve zaten arazinin Sultan Keyhüsrev'in oğulları arasında taksiminden sonra bu şehirler de birer payitaht olmuşlardır. Kayserinin, Sivasın, Amasyanın, Tokatın, Erzurumun ve Niğdenin adlarını telâffuz etmek, camilere, medreselere, surlara, saraylara, ticarî veya sınaî merkezlere malik bulunmuş canlı ve zengin şehirlerin mazisini hatırlayıp anmak demektir. Diğer taraftan, Selçuk Sultanlarının tamamıyla hüküm sürdüğü arazi ile hemhudud yerlerde Selçuklularla karabeti olan başka hükümdar sülâlelerine ait bulunmakta idi. Ve bu hânedanın ba-

zıları pek parlak bir tarihe malik idiler. Misal olarak, Mardinde, Diyarbakırda, Hasan Keyf'te, Şimalî Irak memleketlerinde birçok asırlar hemen mutlak bir muhtariyete malik olmuş bulunan Artık oğullarını gösterebiliriz. Yani, Kurunu vustada Yakın Şarkta büyük bir kısmı Şark siyaset dünyasının birinci derecede bir rol oynamış olan Türkler tarafından meskûn bulunmuş ve idare edilmiştir. Bu Türklerin, inşası hususunda hiç bir şekil ve surette müessir olmaksızın birtakım muhteşem âbidelerin vücut bulmasını seyrettikleri veya bunların inşasını emrettikleri gibi bir garib fikir nasıl vücut bulmuştur? Bu kadar kuvvetli ırk kümelerinin her türlü san'at hissinden mahrum bulduklarını ve san'at halketmek sahasında ecnebi ırklara âdetâ esir kaldıklarını mantıkan kabul etmeğe imkân var mıdır? Modern tenkidin tetkikile eski hükümleri tadil ve tashih ettiği birçok tarih noktalarında olduğu gibi, bu noktada da vâkıfaların objektif ve bitaraf bir tahlili hakikati zahmetsizce vaziyete hâkim kılabilir.

Ortaçağda Anadolu yarımadasını ilk istilâ eden ırklar, sukut etmiş ve harab olmuş bir memleket bulurlar. Eski Yunan veya Bizans şehirlerinin yerinde tamamiyle yeni karakterde âbideler ve eserler vücuda getirirler. Bu hususta tarih bize pek az malûmat vermekle beraber unsur ve imkânları esaslı tetkikler yapılmadan verilmiş hükümleri terketmeğe, bu pek hissetle verdiği şeyler de bizi mecbur bırakmaktadır. Krallığın nasıl teşekkül etmiş ve nizamını bulmuş olduğunu, ticarî, sınaî ve kültürel hayatının tam şekillerini nasıl aldığı ve zenginleştiğini gösteren bir tarih sentezini vücuda getirmek, bugünkü tarih âlimleri arasında en vukufularından birinin, F u a d K ö p r ü l ü ' nün eseri liyakati ve mufakıyetidir. F u a d K ö p r ü l ü tarafından Sorbon'da verilen hakikaten kıy-

metli ve ciddi yüksek konferanslarda bulunmuş olmak haysiyetile, Ortaçağ tarihine aid en çetin meselelerden birinin vazih olduğu kadar kat'i ve kat'i olduğu derecede mutedil bir şekilde teşrihinin hüsnü niyet sahibi Garp âlimlerince ne kadar büyük bir ehemmiyet iktisab eylediğini reyülâyın gördüm. Bu suretle, bu konferanslar bir taraftan mantuk ve bir taraftan modern tenkid şartları dahilinde hakikaten ilmi bir şekilde yapılmış tarihi tetkikat, anasırı meşkûk vesikalardan alınan sunî binayı temellerine kadar sarsmağa kifayet ediyordu. Fakat şiradiye kadar esaslı tetkiklere hiç girişmeden kabul edilivermiş bir tezdin tamamıyla ayrı olan bu tezi takviye etmek ve daha da sağlam esaslara istinad ettirmek için, âbidelerin kendilerini de tedkik etmek mümkün ve kâfidir.

On birinci asırdan on dördüncü asra kadar Türk camii, kendine mahsus evsaf ve şeraite maliktir. Muayyen bir iklime göre vücade getirilmiş, memleket malzemesiyle bina olunmuştur. Muayyen ihtiyaçlara cevap verir, muadili hiç bir tarafta görülmeyen bir plân dahilinde tesbit edilmesi kabildir. Cami için mevzuu bahsolan şey medrese, imaret, hastahane, Anadolunun tam nümunelerini muhafaza ettiği bütün müesseseler için de aynıyle variddir. Ve bunlar arasında, kervan yolları boyunca sıralanan cesim hanlar gibi içtimai bir karakter taşıyan büyük eserleri unutmamak icab eder. Bu kadar cesim olmak şartıyla şekil ve manzarada san'at icablarına bu derecede malikiyet bakımından, Şark dünyasında bu eserlerin muadillerini bulmak imkânı yoktur. Bu kervansaraylar, kuleleri bulunan dış duvarlariyle, bir âbide manzarası arzeden cesim kapılariyle, türlü şekil ve büyüklükte kubbeleri bulunan azim divanhaneleriyle, avlular ortasında bina edilerek akşamları namaz kılmak için toplanmış müminlerle dolan lâtif camileriyle her konak yerinde, bir kudret ve ihtişam yükselmektedir. Diğer taraftan, on ikinci veya on üçüncü asırdan da bize hem aynı faydeli gayeleri güden, hem de aynı san'at mefhumlarına cevap veren *san'at eserleri* intikal eylemiştir. *Artuk* sülâlesine mensub bir hükümdar tarafından vücade getirilmiş olup bu defa tamir edilerek âdeti yepyeni bir manzara arzeden Batımsu köprüsünün yanında Diçle üzerinde Hasankeyf

önünde yapılmış olan köprüünün muhteşem harabeleri, bu parlak devredeki mimari mefhumlarının kudret ve haşmetine şahiddir.

Anadolu âbidelerinin tetkiinin içtimai tarih bakımından haiz olduğu ehemmiyet, bu kısa teşrihle de derhal görülür. Bu eserler, bizatihi malik buldukları san'at kıymetinden ayrı olarak, fevkalâde mükemmelleştirilmiş bir idari teşkilâta, bir nizam ve intizam mefhumuna, ticarî ve sınaî mübadeleleri teshil arzusuna şahadet etmektedirler. Ve mademki on ikinci asırla on üçüncü asrın büyük bir kısmında, ve gayrikabili itiraf bir şekilde olmak üzere bu memleketin gerek hâkimleri ve gerek nüfusu Türktü, bize kadar gelen ve esasen de onların isimlerini taşıyan serleri vücade getirmiş olmayı başkalarına mal etmek için hiç bir sebep mevcut değildir.

Birtakım taşların üzerinde filân mimarın Tebrizden, bir diğerinin Ahlattan geldiğinin, bir diğerinin de bir Acem ismi taşıdığı yazılı bulunduğunu biliyorum. Fakat unutmayalım ki, bu kabil ırk malûmatı hiç bir zaman bir ırk veya devletin nüfuzu kat'isini gösteren şeyler değildir ve esasen de bu ırk ve devlet mefhumlarının Ortaçağdaki mânâsı onlara bu modern çağlarda verdiğimiz mânâdan tamamıyla farklıdır. Bâhusus bütün Yakın Şarktaki inşaatın dinî mahiyetini, üstad, zanaatkâr, veya aşağı amelenin tekerrür eden seyahatlerini de unutmamalıyız. Esasen, şimdi zikrettiğimiz şekildeki imzalar yanında, mimarın Konya veya zînirli olduğunu gösteren imzalar, yahud da mimar eserin bulunduğu yerden olduğu için nereli olduğu zikir bile edilmeyenler vardır ve ekseriyet te bunlardadır. Türklerle meskûn olub Türkler tarafından idare edilen bu memleketin, ancak Türk inşaatçılar kullanması, mantığın istilzam ettiği bir keyfiyetti. Selçukîlerin mimarisi hakikatte bir Türk mimarisi-dir.

Fakat bu sahayı daha ziyade teşrih eden İslâm san'atının doğuşuna ve inkişafına aid şartların yeni baştan ve temelinden tetkiki istenirse, bu san'at üzerindeki tesir ve nüfuzlar hakkında Türk tesiri asla kale alınmak şartıyla verilmiş hükümlerin de yeni baştan tetkiki icab edecektir. Ve belki de kurduğumuz nazariyelerde görülen zaafın, kudret-

sizliğin sebebi, bu garib noksandan, yani Türk nüfuzunu hesaba katmayışımızdan ileri gelmektedir. Akdeniz kıyılarındaki arazinin ekserisinde İslâm dünyası Helen ve Bizans dünyasının yerini alır ve adma İslâm san'ati denen san'at hakkında yapılacak hiç bir izahın Yunan san'atını, bu canlı substratum'unu ihmal edemeyeceği şüphesizdir. Fakat Yunan san'ati tam ve mükemmel bir izaha imkân vermemektedir. Suriye, İran ve Irak nüfuzları da bu imkânı vermiyorlar. Söylenilebilecek birşey varsa o da, İslâm san'atinin, dekoratif şekillerile, ifade vasıtalarıle, umumî estetiği ile yeni bir san'at olduğu keyfiyettir. Metinleri ezip bozabilir, kıvrıp sıkıştırabilirsiniz, tarihleri karıştırabilir, tezyinî inkişaf hakkında sentezlere teşebbüs edebilir, o vakte kadar muzaffer Helenizm tarafından tevkif edilen çok eski udretleri işe müdahale ettirebilirsiniz, fakat bütün bu şeyler esas keyfiyeti izah hususunda, yeni san'atin cazbesi altında bulunan ve Yunan an'anelerinin bir zeylini teşkil eden san'atin yerine geçmesini izah hususunda, kâfi gelmeyecektir. Bu yeni vâkıa, ancak Türk ve onun getirdiği şeyler olabilir. Selçuk mimarisine esas vasıflarını temin eden unsurları burada tafsilâtiyle izah edemem. Misal olarak biri âbidelerin binası, diğeri tezyinî dekorasyon sahasında iki mânîdar formül intihab ve izah etmekle ihtifa edeceğim.

Coğrafyanın san'at müverrihleri tarafından bilinmesi lâzımdır. Orta Asyadan Akdeniz kıyılarına kadar, Türk kollarından son gelenlerin muhaceret hareketlerini harita üzerinde tedkik ederken, bunların yolları üzerinde bırakıkları eserler görülecektir. Bu şahadetlerin en fazla ifade taşıyanları; Azerbaycandan, Iraktan ve Orta Anadolu'dan geçmek üzere Efganistandan Ege denizine kadar giden mezar kümbedleridir ki, yeni bir estetiğin muhakkak ve münakaşası gayrikabil tezahürlerini teşkil ederler. Selçuk mimarisi bize başlarında yüksek ve mahrutî çatılar taşıyan üstüvanevî veya çok cebbeli mezar âbidelerinden başka birşey vermeseydi, bu eserler üzerinde Türklerin imzaları görülmedikçe birer muamma mahiyetini muhafaza edeceklerdi. Göçebe çadırlarına aid manzarayı taş veya tuğlada ifade eden bu şekiller, hem

hususî bir mimarî ruh ve zihniyeti ifade etmekte, hem de şehirlî olmuş göçebelerin yeni teşkilâtını göstermektedir. Ve asırlarca müddet baki kalacak olan bu hakikî ana tip, cidden yeni bir mahiyeti haizdir. Türklerin sakin bulmuş veya idare eylemiş oldukları memleketlerde fevkalâde kesir nümuneleleri vardır.

Bunların manzaralarındaki kuvvetli tesir ve sade hatlarının katî serahati, Akdenizle alâkadar olmayan bir estetiğe cevap vermektedir. Bunun tamamıyla aynı bir hüküm de Telvinatın çok renkli manzarasından alınmaktadır. Onlarda bina unsurları birbirine bağlanan hendese şekilleri halinde, bir sathı mücavir satha rabt için fazla bir gayret sarfetmeden teşkil edildiği gibi, çini mozayikleri de, başka şekilde renk intikallerine ve birbirine karışıp kudretlerini kaybeden renklere alışkın temasakere ilkönce şaşırtıp bir hüküm verdiremeyen bir âhenk içinde, siyah, mavi, yeşil, beyaz gibi katî renkleri yanyana göstermektedir. Bu hal şunu isbat eder ki bu sahada da Türklere orijinal tezyin formülleri borçluyuz, ve keyfiyet, onların ve halı san'atlarında da kendisini gösteren hususî bir dekor ve renk anlayışına bir tezahürü mahiyetini haizdir.

Osmanlı âbidelerinin de bazı esas tiplerini alacakları işbu Selçuk âbidelerinin ana hatları işte bunlardır. Böyle bir mirasın ehemmiyet ve mânasını, halis san'at kıymetini, tazammun eylediği derslerin zenginlik ve tenevvüünü kimse red ve nükâr etmeyecektir. Buna mukabil de, bu âbidelerin bize ne elîm bir vaziyette intikal ettikleri bahsinde ahü vah etmek âdeti bir klişe mahiyeti almıştır. Bu satırları yazarken yeni vâkıalar keşfetmek iddiasında değilim ve hükûmeti merkezîyenin himmet ve gayretini çok yakından takip ettiğim için onu bu hususta ihmal ile de itham edemem. Türk âbidelerinin tannî keyfiyetinin çoktanberi düşünülmüş olduğunu biliyorum ve yapılmış işlerin mîlîdar ve ehemmiyetine de vâkıfım. Fakat ciddi bir gayret ve muhtelif makamlar tarafından tekdire pek lâ-yik arzular gördüğüm içindir ki, hakikî bir tarîhî âbideleri hüsnü muhafaza teşkilâtı vücade getirmek hususunda nafiz ve hâkim olması icab eden bazı metodları terfihle cesaret ediyorum.

Yapılması elzem olan ilk iş, tam bir cetvelin vücade getirilmesi ve cetvelde âbidelerin sade isimlerinin, tarihlerinin, san'at ve y: tarihi değerlerinin değil, aynı zamanda bugünkü vaziyetlerinin de yazılı bulunmasıdır. Böyle bir cetvel, hiç değilse kısmen vücade getirilmiştir. Zira Ankarada Antikiteker İdaresinde mühim bir fiş kolleksiyonu mevcut olub sarıh bazı malûmatı ve birtakım fotoğrafları muhtevidir ve metodik bir çalışma için ilk elzem anasırı temin etmektedir. Esasen de şayanı teessüf ifratlara varmamak ve muhafazaya değen âbidelerin tam ve mükemmel bir surette hüsnü muhafazaları namına birtakım tasannulara kapılınamak ve düşmemek lâzımdır. Bir kere mazinin bize bırakmış olduğu herşeyin aynı dikkat ve alâkaya lâyık olduğunu zannetmemelidir. Bazan öyle âbideler vardır ki, hakikaten eski tarihlere mensub bulunmakla beraber ya zamanın fazla tahribatına duçar oldukları, ya çok âdi bir plân dahilinde vücade getirildikleri, yahud da değersiz malzeme ile bina oldukları cihetle, pek büyük bir arkeoloji kıymeti arzetmezler. Bu takdirde ortadan kalkmaları hakiki bir ziyarı mucib olmaz, halbuki tamirleri, kıymetleriyle gayri mütenasib himmetleri ve sermayeyi istilzam ettirecektir. Bu nokta üzerinde ne kadar ısrar edilse azdır. Tarihi âbidelerin isabetli intihablarla hüsnü muhafazaları keyfiyetini en fazla tehdit edebilecek olan tehlike, devletin mürakabe ve siyasetini kat'i surette ortadan kalkmağa namzed bulunmuş yığınlarla esere tahsis etmek olur. Bu kabil eserlerin harita ve plânları yapılsın, fotoğrafları alınsın, müzelerde bunların mühim bazı kısımları muhafaza olunsun, işte devletin rolü bu kadarda kalmalıdır. Daha fazlasını istemek, esasa sabırlı ve devamlı gayret ve himmetler isteyen metodik ve makul bir işin zararına olarak devleti tamamlıle lüzumsuz mükellefiyetler altında bırakmak olur. Binaenaleyh, mazinin en ehemmiyetsiz yadigarlarını muhafaza namına, bütçeleri lüzumsuz masraflarla ağırlaştırdığı gibi devlet makamâtını şehirlerin modern inkişaflarını, lüzumlu belediye mesaisini de mükülata uğratacak bir arkeoloji manyaklığından ve taabbüdünden tevakkî lâzımdır. Umarım ki, işin alabileceği bu şekil ve mahiyet düşünceleri davet edecektir. Ve vaziyeti bu

şekilde mütalea edişim, için kolayına gitmek arzusundan mütevellid bulunmadığı da teslim edilecektir. Fakat herşeyde ve her hususta imkânlar dahilinde kalmak lâzımdır.

Bu nokta böylece tesbit edildikten sonra tarihi âbideler teşkilâtının vazifelerinin nasıl tesbiti icab ettiğini, bu vazifelerin nasıl ifa edileceğini, velhasıl merkezi makamâtın nasıl direktifler vermesi icab ettiğini, aynı zamanda da mimar ve amele icra unsurlarının nasıl yetiştirilmiş olmaları icab edeceğini görelim.

Tarihi âbidelerin hüsnü muhafazası ile muvazzaf teşkilâtın Garb memleketlerinde ihdası oldukça yenidir. Abidelerin hüsnü muhafazası meselesi sarıh ve vazıh bir şekilde olarak ancak on dokuzuncu asır bidayetinde kendisini göstermiş, ve bu sahada gittikçe kemal bulan ilmi bir düşünüş ve hareket ancak 1850 den sonra başlamıştır.

Bir grup veya bir komisyonun yardımı ile hareket etmesi icab eden devletin rolü, umumî bir program tanzimine münhasır kalmalıdır. Bu muayyen faslın emrine ne miktar bir meblâğ tahsisi icab ettiğini her sene tesbiti alâkadar vekâlete aiddir, ve servislerinden aldığı raporlarla mimarlar tarafından verilecek projelere nazaran bu kredilerin hangi işlere tahsis edileceğini o tayin eder. Yani verilen her emir sarıh ve vazıh olur, kredi tesbit edilmiştir ve hükümet işi tatbikle mükellef teknisyenin faaliyeti önünde artık bir müddet hiç bir müdahalede bulunmaz. Yani teknisyenin kendisine gösterilecek emniyete her itibarla lâyık bulunması, deruhde ettiği vazifenin talep ettiği malûmat ve evsafı mahsusaya malik olması icab eder.

Tabiidir ki bu vazife ile tavzif edilecek kimsenin haiz olacağı evsaf ve malik bulunacağı bilgiler, Ortaçağa aid vesaikde ismi geçen büyük ustaların evsaf ve malûmatı değildir. Bunun böyle olmasının başlıca sebebi de, aksi takdirde vücade getirilecek eserlerin sun'i olacağı keyfiyeti ve bahusus yirminci asırda bir tamir şantiyesini idare eden kimsene tevdi edilen rolün Ortaçağ âbidesini vücade getiren adama verilmiş rolden farklı bulunduğudur. Maamafih şayed nazari ve teknik malûmatını bazı noktalarda tevsi ve tamik eylememişse, mektebde yetiştirildiği şekilde yetmiş modern bir mimar kendisine

tevdî edilecek böyle bir vazifeyi güç deruh-te ve ifa edebilir.

Sarih ve açık hatları ve satırlarının gıplaklığıyla simanarme inşaatı ressamın rolünü gayetle tahdid etmekte ve hiç değilse bu rolü - tabii mimarının sadeleştiği gibi - pek ziyade sadeleştirmektedir. Buna mukabil dekorunun zenginliğiyle, dış yuvaları, küçük sütunları ve nakışlı başlıklarile, kornişlerinin tezyinatı ve çerçevelerindeki mazgalların arabesklelerle bir Selçuk kapısı tasavvur ediniz. Bütün bu unsurlara kesbi vukuf, bugünkü inşaatçıların sahib bulunmadıkları bir ressam san'atı, tersimde bir azamî dikkat ve isabet ister, ve bugünküler buna sahip bulunmamakla beraber, bu resim fennî mazi âbidelerine aid her etüd için bir esas ve temel mahiyetindedir. Bu elzem istinadgâhtan mahrum olan mimar teklik ettiği âbide hakkında ancak sathî malûmata malik olacak, onun esas ve teşkilâtına aid evsafa nüfuz edilemeyecektir.

Diğer taraftan, bir âbide ve eseri tamirle tavzif edilmiş olan kimsenin bu eserin tasavvur ve bina edilmiş olduğu devrin tarihi hakkında sahibi malûmat bulunmaması nasıl tasavvur edilebilir? Bir mimarî teknisyenin ihtisas sahibi bir müverrihin malik bulunduğu malûmatın istenemeyeceğini kabul ve teslim ederim. Bu, gayri mümkün istemek olur. Fakat hiç olmazsa bir devrin seyir ve âhengini kavramış, o devrin evsafı asliyesini temin etmiş olan büyük tarih vak'alarının teselsülünü hissedip anlamış olmalı, o devrin siyasi tarih hakkındaki tetkiklerini de vakayii asliyeye münhasır kılarak dikkatini bilhassa içtimai ve iktisadi hayat şartları hakkındaki bütün bilebildiğimiz şeyler üstünde teksif eylemiş bulunmalıdır. Hülâsa ederek söyleyelim ki: Teknisyenin bu tarihî kültürünün esas gayesi, mimarî eserlerini muayene ile tavzif edileceği devri imkân dahilinde yeniden yaşayabilmek için hiç bir noktayı ihmal eylememektir. Hedefi bu hususta da açacak taleplerden çekinilmeli, teknisyen karışık birtakım şeyleri hakikî hiç bir faide temin edilemeyecek bir şekli nazarîde tetkik ve tamika mecbur bırakılmamalıdır. Bilhassa ve bilhassa müşahhas malûmat isteyen vazifeler için tamamıyla kitabî mahiyette kalmış hüviyet ve kabiliyetlerden artık her tarafta

bıklığa başlanmıştır. Montaigne'in şu çok isabetli nazariyesini herşeyden ve yerden ziyade meselede tatbik etmek doğru olur. «Pek dolu bir kafadan ziyade iyi işleyebilen bir kafa» yani ilmî ve fennî bir tamirin idaresini tamamen deruhde eylemeğe muktedir hakiki şeylerin evsafı asliyesi onlarda vazih ve sağlam bilgilerin, resim sahasında tam bir iktidarın ve tarihî devreleri anlayıp hissetme kabiliyetinin mevcut bulunmasıdır.

İlim ve fenne uygun tamir tabiri kimseyi endişeye sevketmesin. Kendiisne bir tamir ve ihya işinin tevdî edileceği kimsenin san'at duygusundan mahrum bulunması hiç bir zaman teviz ve kabul olunamaz. O kimsede san'at duygusu da, hem de bariz ve mutlak bir şekilde mevcut olacaktır. Hattâ denebilir ki, kusursuz bir tamir ve ihya, ilmî bilgiler kadar san'at hissi ister. Münasib ve muvafık hadde kalmak, müdahaleyi tahdid eylemek, tarihî hakikate karşı tam bir hürmet eseri olduğu kadar da san'at ve zevkin müntehasrı tazammun eder. Ortaçağ Fransız eserlerinin büyük tamircisi ve canlandırıcısı olan V i o l e t - l e - D u c ' ün teknisyen, ressam ve arkeolog sıfatiyle çok kıymetli bulunduğu şöreteli istikbalde de muhafaza edeceğini daima düşünmüş müdür. Fakat o, tam mânasile bir artist değildi ve en ağır hatâları zevke aid hatâlardır. Mutlaka tevakkî edilmesi icab eden şeyleri kendisinin verdiği misallerden de öğrenerek isteriz ki, mazi eseri karşısında şahsî düşünce hiç bir zaman mazideki üstadların düşüncesine ikame edilmesin. Hakikati tamir ve ihya, kat'i kanaatler hududu aşılardan yapılmış olandır.

Fakat, tarihî âbidelerle meşgul mimar, tamir edeceği âbidenin tekniğini kavramak için ne kadar sarfı zihin ve gayret ederse az değildir ve bu hususta hiç bir ihmal teviz olunamaz. Tamir olunmuş bir eseri ziyaret ederek elde edilmiş olan muvaffakiyetli neticeyi münevver bir amatör sıfatiyle alkışlayanlar, elde edilmiş neticenin ne kadar malûmatı, isabetli ihtiyatları ve dikkatli gayretleri istilzam eylemiş bulunduğunu tasavvur edemezler. Bir duvarı tahkim etmek, bir kubbeyi yeniden kurmak, harab olmuş bazı temelleri yeniden vücuda getirmek, ihtisas sahibi bulunmayanlar bu işleri kolay birşey sanırlar. Bu zan ve hüküm büyük bir hatâdır,

çünkü bu söylediğimiz işler yapılırken eserin evsafı mahsusasını ve hüviyeti zatiyesini muhafaza etmek icab eder. Hile yapılmıyacak, sahte taklidler irtikâp edilmeyecektir. Tamir edilmiş aksama tamamen eski mahiyeti vermeğe çalışan sahtekörana mesai kadar muntaka ve zevki selime muhalif şey olmaz. Tamir eseri zahir ve âşikâr kalsın ve bunun sert ve umumî âhenge aykırı kısımlarını ortadan kaldırmak keyfiyeti zamana bırakılsın. Hülâsa bir kaide daima zihinlere bâkim kalmalıdır: Bir ayda, beş asır ve hattâ daha evvel malik bulunduğu bütün hatları ve teferrüatiyle aynen canlandırılıp gösterilmek üzere tamir ve ihya olunmaz, fakat bu tamir ve ihya keyfiyeti onun harabî ve inhidamını tevkif için, bu da en halis ve âşikâr vasıtalarla yapılır. Telhis ederek söyleyelim ki, mesele, bugün tehlikede bulunan hayatını temdid, bir vazife teşkil eden ihtiyarlamış bir üzviyete yapılacak vâkıfane ihtimamlar meselesidir. Binaenaleyh esas gaye onu mimari düşüncenin tarihi bir şahadeti hal ve şeklinde muhafaza etmektir, yoksa mazi içinde ebediyen yok olmuş birşeyi ihya etmek istiyerek eseri canlı bir karikatür haline sokmak değildir.

Bu, bu memleketin şimdiye kadar hamdetişin tanınamış olduğu bir ifrattır. Bazan hem-fazla geniş bütçeler, hem de mübalâğalı ve sahte mahiyetli fenni ve ilmi temayüller görmüş ve bilmiş olan bazı Garb milletleridir ki, bu ifratı idrâk etmişlerdir. Lâkin bazan şahidi olduğum veçhile, bunun aksinde de ifrata varmaktan çekinmek lâzımdır. Tamir ve ihya isticalle yapılmış bir yarım yamalak çalışma, hemen oracıktan toplanmış ve bir mikdar çimento sürerek rastgele konmuş taşlarla bir rahnenin kapatılması değildir. Bugünkü inşaatımızda rolü o kadar mülim olan çimentonun Ortaçağa aid bütün eserlerin tamirinde asla ve katiyen kullanılmaması lâzımdır. Hiç değilse gözle görülen kısımlarında kullanılmaması icab eder. Zira Ahidama mail bir kubbenin tamirinde, bir destek tesisinde betonarmeden istifade tamamen doğrudur. Fakat bu akdirde de bu suretle vücade getirilen unsur, yaşını ve rolünü açıkça göstermek üzere tamamen meydana tutulmalıdır. Bu suretle, âbidenin hayatını temdid için elzem addedilmiş bir nevi ted-

büden ibaret olduğu samimiyetle gösterilmiş olur.

Hangi memlekette olursa olsun, tarih eserlerinin hüsnü muhafazası hususunda hâkin bulurması icab eder. zihniyet işte budur. Bu, Türkiyede nasıl ve hangi şartlar dahilinde tabik olunabilir? Faideli ve kat'i bir eser yapmak için hangi vasıtalara, müracaat lâzımdır, bir cümle ile vaziyeti tesbit ederek diyelim ki: Pratik mahiyette bazı zaruretlere gözönünden kaybetmeden müstakbel tamirlerin programını nasıl tesbit etmek icab eder? Elbette teslim olunur ki, Garbde uzun bir an'enenin mevlûdu bulunan mufassal cihazları ve teşkilâtları burada tanzir ederek oradaki sistemi aynen ve harfiyen tatbika kalkışmak büyük zararlara uğramağı intaç edecektir. Esasen birçok cihazları bulunan bir idareye, müessir bir verim temin etmek ümidi mevcut olmadığı halde yeni bir teşkilât zam ve ilâve edilmiş olacaktır. Böyle bir teşkilâtın elyevm mevcut bulunmayışı şüphesiz ki isabet olmuştur. Hududu bu kadar vazih ve hedefi bu derecede sarılı olan bir sahada, ifa etmesi icab eden vazifeleri tamamiyle müdrük Türklerden mürekkep bir teşkilât vücade getirmeğe belki de imkân hâsıl olacaktır. Bu, bir sistem ve metod meselesidir. Fakat, mutasavver teşkilât hakkında taazzuv etmiş bir program çizmeden önce son bir prensib bildireceğim.

Filvaki bu teşkilâtın başından itibaren Türklere tevdiî reyindeyim. Mimari ve amele, ecnebi mütehassısların mükemmel bir tamiri idare veya icrada âciz bulduklarını tabii iddia eylemiyorum. Lâkin eminim ki bu vaziyette idare rolünü ifa etmeleri elzem değildir ve bilâkis keyfiyet pek büyük mahzurları mucib olabilir. Bilhassa, kendilerine teveccühü icab eden mesuliyetin büyük bir kısmından Türkleri siyanet gibi bir neticesi olabilir. Ve bundan dolayı, yerli ellere mevdu bulunarak işlenmesi icab eden teşkilâtın vücade getirilmesi seneden seneye atılabilir. Bunlar harikulâde usuller ve teknikler isteyen mesai değil, fakat sağlam ve ciddi malûmatla beraber bilhassa sanat düşününü olmamağı ve işe nefsi vakfetteği istilzam eden, aynı zamanda da bir millî servetin güzel bir

hale konulup muhafaza edilmesi için büyük bir alâka duyulmasını âmir bulunan işlerdir.

Umumiyattan ayrılarak, beyan ettiğim prensipleri muayyen ahvale tatbik edeceğim. muvaffakiyetle yapılmamış tamirattan hiç kimseyi müteessir etmemek için muayyen vakıalar zikreylememek şartıyla bahseylemiştim. Vakıa, meselâ İstanbulda üçüncü Ahmed çeşmesinin tamiri gibi, tamamiylé muvaffakiyetle yapılmış tamiratrı zikretmemek haksızlık olur. Fakat muayyen bir iş için vücade getirilmiş şantiyeler hidematı umumiye makamlarının doğrudan doğruya mürakabeleri altında bulunmamak üzere teşkil edilmişler ve yapacakları işin ikmali üzerine daima hiç bir iz bırakmadan âdeta dağılmış ve yok olmuşlardır. Usta ameleler, tamamiyle başka evsafa ve mahiyeti haiz diğer işlerde çalıştırılmak üzere angaje edilmişlerdir ve bir ihtisas işinde bir müddet çalışmakla kazandıkları melekededen hiç kimse istifade etmeyecektir.

Öyle ise farzedelim ki Büyük Millet Meclisi veya salâhiyettar makam, bir tecrübe mahiyetinde olmak üzere ve bu tip şanitenin memleket için lüzumlu muhtelif meslek ashabından tekuisyenler için bir nevi tatbikat mektebi mahiyetini haiz olacağını düşünerek, bir tamir şantiyesi vücade getirmeğe karar vermiştir. Daha müsbet ve sarılı konuşabilmek için, bütün Anadolu içinde kıymeti itibariyle cidden mühim büyüklük itibariyle pek muazzam bir eser seceyim. Bu eser, zaman ile uğramış olduğu tahribat itibarile de müstacel ve vâkıfane hünmetlere mühtaçtır. Anadolu kervansarayları'na en büyüğünden, Konya ile Aksaray arasında bulunan Sultanhanı'ndan bahsetmek istiyorum.

Evvelenimde *İstanbul! Güzel San'atlar Akademisi*nin diplomalı eski talebesinden bir mimar intihab olunacak ve bu intihab esnasında sade onun mektebdeki muvaffakiyetlerinin arzettiği teminatla iktifa olunmayarak yukarıda işaret ettiğim hususta vasıflarına, zevkine ve menfaat gayesini güdmemesine de dikkat edilecektir. Fakat tal üdür ki, birkaç sene müddetle güç bir vazife deruhde edecek olan genç mimar, memleketinde pek meşru emellere cevap veren bir meslek hayatı kurmak ümidlerini de kaybedecek değildir. Bu

nun için de vekâletten sarılı bir şekilde vazife tekabbül etmiş olacak, ve bu sahada Vekâlet kendisinden ilkönce tamire aid tam bir proje vermesini talep edecektir. Bu proje âbidenin kısa bir tetkiinden sonran isticale ile verilmeyecek, bilâkis eserin vaziyeti hâzırasının esaslı şekilde tetkik ve tamiki neticesinde verilecektir. Tamamile zaid plânlar çıkararak ve hesaplar yaparak zaman kaybetmeğe lüzum yoktur. İsbetli bir şekilde yapılmış kroki, fotoğraflar ve bilhassa inşaata müteallik teknik tafsilât dosyanın esas unsurlarını teşkil eylemelidir.

Filvaki, mimarın işleri muhtelif nevi ve sahalardaki san'atkârlara tevdi ile gördürmeği ve icabında bunları muhtelif devre ve kısımlara ayırarak çalıştırmayı tesbit etmesi lâzımdır. Han pek farklı inşaat malzemesile hına olunmuştur. Ve ilk kazma darbesinden önce şantiye bütün bu malzemenin getirilmesinin temini icab eder. Usulleri tekrar bulunarak ve kullanılması icab eden Ortaçağ metodları tatbik edilerek yapılacak olan böyle bir tamir işi, muayyen evsafa malik amele işi hayli nadir olsa bile iyi taş yontanlar ve iyi mermerciler hâlâ mevcut bulunan Türkiye'de, bu ameleleri bugün bulmak mümkündür. Fakat inşaat tekniğindeki cezri tebeddülden dolayı bunların adetleri günden güne azalacaktır. Garb memleketlerinde de olduğu gibi, bu ustaların bir kısmını toplayarak bir nevi Tarihî Abideleri Tamirciler Cemiyeti haline getirmek zamanı çoktan gelmiştir. Belki de işin başlangıcının, yukarıda söylenen prensibi hafifçe ihlâl ederek eldiyeti tamamiyle sabit bir cenebi şantiye şefini veya ustabaşısını getirmek caiz olacaktır. Bu takdirde, bu amelebaşının, Türkiye ve hususile Türkiye hakkında, emirleri altında tevdi edilecek amele üstünde doğrudan doğruya hüküm ve tesir edebilmesini temin edecek bir vukuf sahibi bulunması lâzım olacaktır.

İşte bir şantiyenin tabii şartlar dahilinde çalışabilmesini temin edecek bütün esas unsurlar hazır demektir: Mimar projesini vücade getirmiştir: tamir ve ihyanın devrelerini sarahatle tesbit etmiş, tasavvur edilen muhtelif mesainin ehemmiyetini, evsafını ve karakteristik noktalarını anlatmıştır. Pek ehemmiyetli bir nokta teşkil eden hesapları da tesbit etmiş, hafriyatın, inşaatın, malzeme mü-

bayaasının, işçi ve nakliye masraflarının tutarını da rayiç fiyatlara göre tayin etmiştir. Projenin bütün aksamı merkezi devlet teşkilâtına sunulmuş, bu teşkilât ta istenilen paraların haklı olduğunu faydalı bütün malûmatı celb ve cem' suretile mütehasıslara müracaat, esbabı mucibe mahiyetindeki fotoğrafları tetkik ve belki de mahallinde ziyaretle görüp anlamıştır. Binaenaleyh işe kat'i olarak karar verilmiş, krediler açılmış, amele ve ustabaşılar toplanılarak çalışacakları yere yollanmış, şantiye işe başlamak üzere hazırlanılmış ve açılmıştır.

Bu şantiye nasıl çalışacaktır? İnsanın günden güne daha fazla bir makine ustası haline geldiği, ve türlü inşaatçı unsurun elektrikle çalıştıkları yeni inşaatın büyük şantiyeleri kabildinden bir pür hayat ve velvele arı kovannı tasavvurdan tevakkı edelim. Bu şantiye o şantiyelere asla müşabih olmayacaktır. Eski zemini aramak üzere bir hendek kazan, bir duvarcı bile karşılaşacağı en ehemmiyetsiz şeye dikatle mükelleftir. Zalıren bir şekli muayyene malik bulunmayan bir unsur, ortadan kaybolmuş bir kısmın eski haline konabilmesi için malûmat verebilir. Kubbelerin destek, yahud kemerlerini tesbit edecek dülgere, kora'larla meşgul taşkırtıcı, bunları yerlerine koyacak duvarcı, eski ve alelekser birbirinden ayrılmış veya tehlikeli bir müvazene içinde avakta durmakta bulunan unsurlar arasında daima yavaş yavaş, ve ağır ağır çalışmakla mükellef bulunacaklardır. Takdir olunur ki, bu şartlar dahilinde, bizzat mimarın vazifesi de büyük bir modern binanın plânını vücude getirmiş ve onun yapılmasıyla meşgul meslekdaşının vazifesinden çok farklıdır. Modern binaya aid herşeyi plânda evvelden tesbit edilmiş olduğundan, bu modern binanın mimarı, şantiyeyi muayyen fasılalarla ziyaret eder. Halbuki, tarihi bir âbidenin tamiri meselesinde, gayri muntazır hallerin yeri pek büyüktür, ve gün geçmez ki evvelden tasavvur edilmemiş müşkülât neticesi olan yeni meseleler zuhur etmesin. Binaenaleyh işlerin ne halde olduğunu anlamak üzere mimarın arada bir gelerek bir göz atması kifayet etmez. Şüphesiz ki daimi bir şekilde huzuru da lâzım değildir. Fakat sık sık iş yerine gelmesi ve uzun uzun kılması lâzımdır. Ortaçağ ustaba-

şısı gibi şantiyede ikamet etmesi mecburiyeti olmamakla beraber, yakın bir yerde oturması ve bilhassa nâzik işler esnasında adamlarının yanında günlerce kalabilmesi lâzımdır.

Hiç bir imkân ve vasıtaya malik olmayan bir köyün ortasında yükselen Sultanhan misalini kasden aldım, çünkü şantiyeyi deruhde etmiş olan mimarın amele ekiplerini oradan temin etmesi ve mesailerini mucibi memnuniyet bir şekilde tanzim etmesi icab edecektir. Bizzat Konya veya Aksarayda ikamet ederek haftada birkaç kere şantiyeye gelmesi lâzım olabilir ve zuhur edebilecek bazı müşkülâtın dolaylı uzunluğu mütehalif müddetlerle şantiyeye kılması iktiza edebilir.

Kat'i bir metod takib etmek üzere fenî bir şekilde, memleketin menabiinden istifade olunarak ve belki bir kişi istisna edilmek üzere Türk müstahdemini kullanılarak teşkil ve tanzim edilecek olan bu inşaat teşkilâtının, şantiyenin yegâne gayesi Anadolunun en güzel Türk âbidatından birinin nümune ittihaz edilmeğe salih bir şekilde tamirinden ibaret kalmıyacaktır. Tamirat için bir nevi pratik mekteb mahiyetini haiz olması icab edecektir. Binaenaleyh süratle çalışması istenmeyecek, lâkin mesaisinin kıymetinde ve evsafında gayet titiz hareket edilecektir. Bu suretle, pek titizce mürakabe edilmiş olan bir işte çalışmış amele grupları, müstakbel mesai için evsafı matlubeyi haiz şantiye şefleri haline geleceklerdir. Güzel Sanatlar Akademisi'nin son sınıf talebesi arasından seçilecek genç mimarlar bu şantiyeyi ziyaret edecekler, çalışmalarını görececekler, mesainin hususî metodunu ve şartlarını anlayacaklardır. Ve bu suretle memleketin talebelerini ve ihtiyaçlarını tatmîne kadar mimar, ustabaşı ve ameleden mürekeb olarak vücud bulacak olan bu hakiki zümreler, yıldan yıla yeni uzuvlar kazanacaklardır.

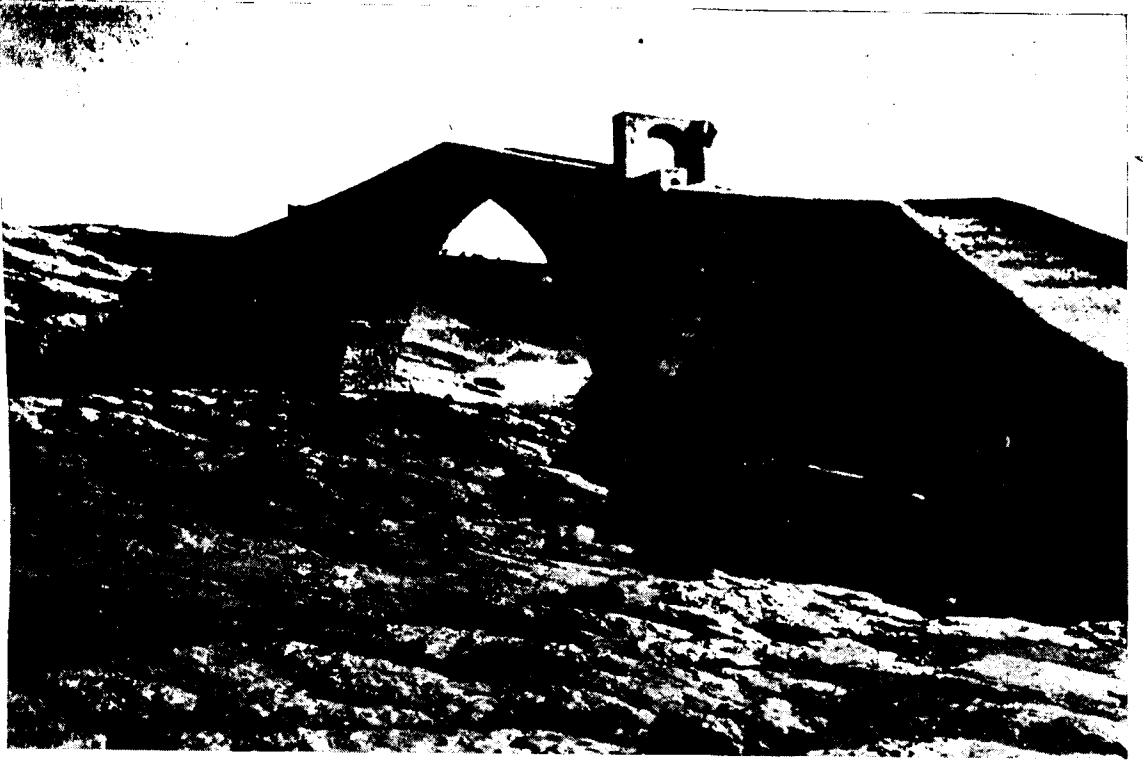
Uzun zamandan beri üzerinde düşünmüş olduğum bir projenin ana hatları bunlardır. Eğer dünyada seri kararlarla haline teşebbüsten tevakkı icab eden bir hal ve mesele varsa o da budur. Abideler vardır ki, pek çok zamandan beri kendi hallerine terk edilmişler ve hakikaten bir hasta manzarası almışlardır. Fakat kendilerini kat'i bir halâsa mazhar edebilecek olan iyi ve güzel hal ve vaziyeti de daha birkaç yıl bekleyebilecek sağ-

lamlıktadırlar. Yani, anahatlarını teşrih etmiş olduğum program nisbeten ufak bir mikyas dahilinde tatbik mevkiine girmelidir. İntihab ettiğim ve en muvafık bulduğum yer için tatbik edilmezse aynı üslûbun ve aynı dekora malik bir başka mühim eser hakkında tatbik olunmalıdır. Teşrih eylediğim projede müteaddid tadilat icrasına imkân bulunduğunu söylemek zaid olur. Meselâ, mimarın şantiye üzerinde bir staj geçirdikten sonra bazı metodlara alışmak ve şahsî tekniğini mükemmelleştirmek için cenebî memleketlere yollanması düşünülebilir. Diğer taraftan istikbalde, mesainin büyük bir ehemmiyet kazanacağı zamanın, amele gruplarına değil, fakat mebzul malzemeye ve kudretli çalışma vasıtalarına malik hakikî teşkilâtlara müracaat mümkün olur. Fransada vâki olduğu gi-

bi, devlet bu gruplardan ehliyetleri hakkında esaslı teminat istemek hakına malik olacaktır, bununla mükellef bulunacaktır. Hülâsa projenin, malî hesapların bütün mesainin hiç bir vecih ve suretle devletin ve teşkilâtı mahsusasının kontrolünden azade kalmaması lâzımdır.

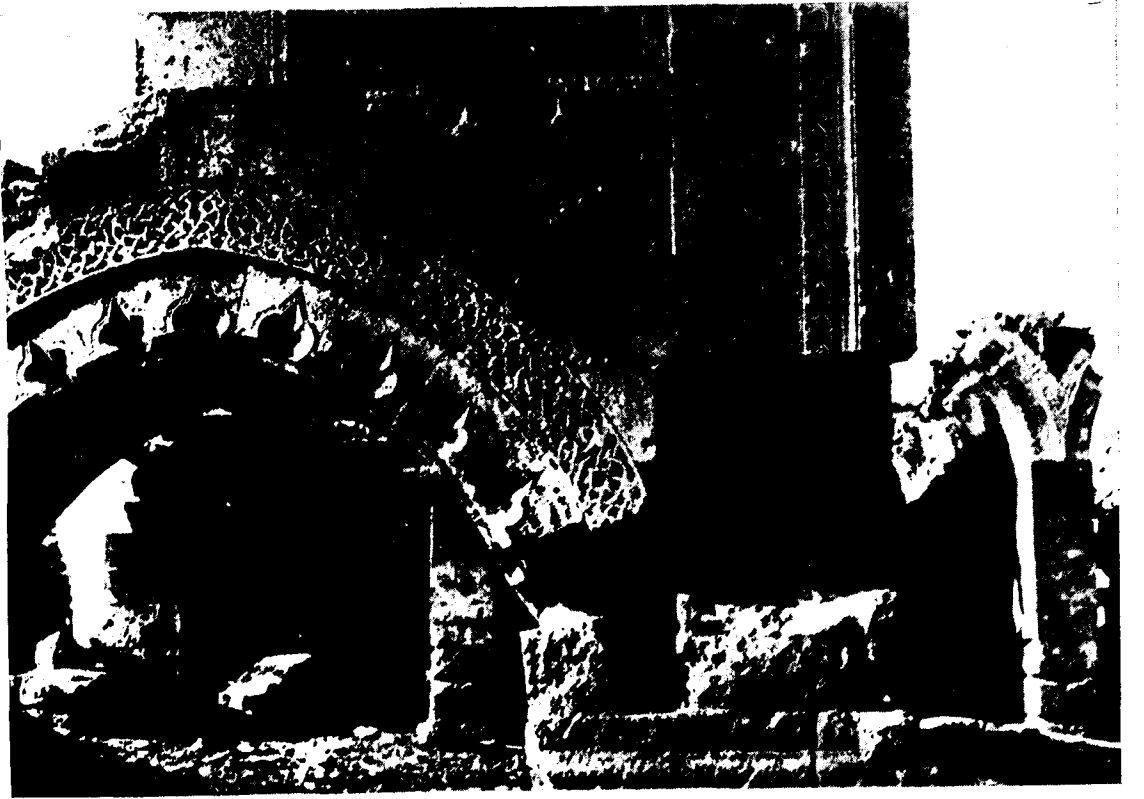
Filvaki bu teşebbüsleri derhal para kazandıran, İrat temin eden işler veyahud milletin hayatı ve faaliyetinin inkişafı için lüzumlu olan yeni eserler değildir. Fakat, geçmiş nesillere aid eserlerin yıkılıp toprağa inkılâb eylemelerinin ve yok olmalarının önünü almak suretile, bu memleket evlâdının ecdaddan kalma mal ve servetlerini siyanet ve muhafaza lâzımdır.

İstanbul, Temmuz 1933

1 — SİLVAN'ın şarkında: Batmansu Köprüsü

Artukoğulları devrine ait olan bu köprü, Köprüler ve Yollar İdaresince tamir edilmiştir. Tamir çok mükemmel yapılmış, muhteşem hututuna hale! getirilmemiştir.

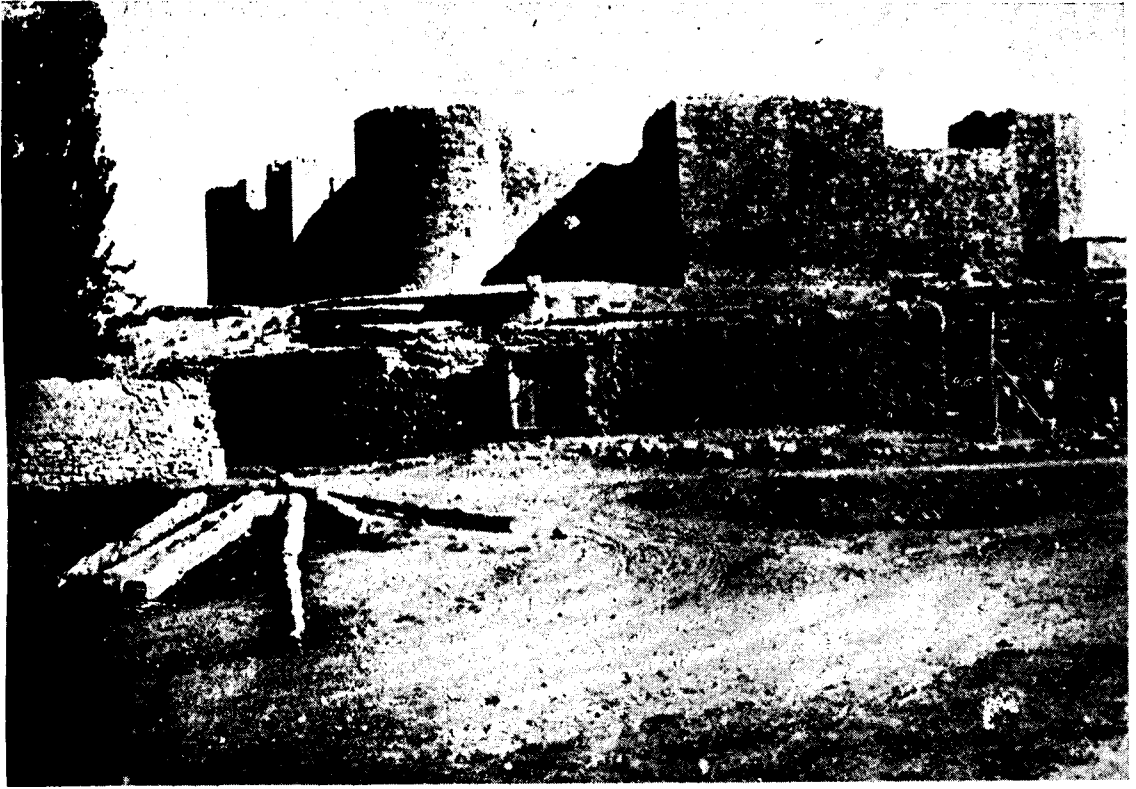
2 — KONYA'nın şarkında: Sultan Han.

Avlunun ortasında bulunan bu cami kısmen haraptır. Fakat, bugün dahi tamamen tamiri mümkündür. Ancak vakit geçirmemek şarttır.

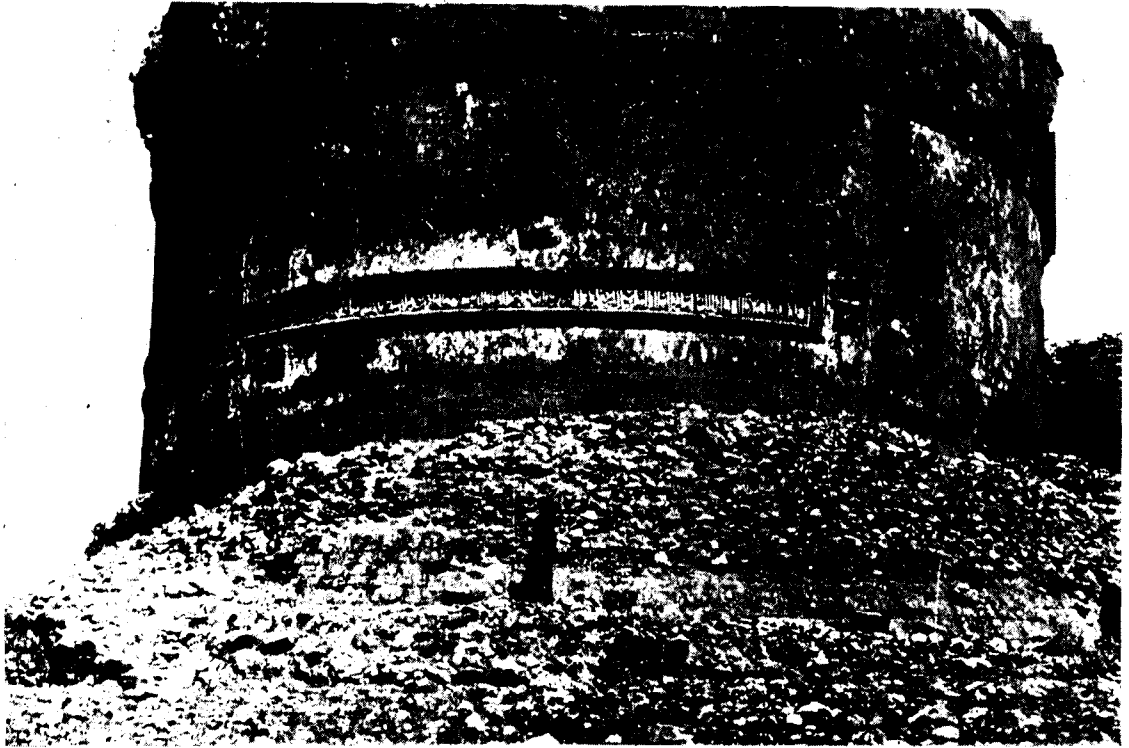
3 — KAYSERİ ile SIVAS arasında: Sultan Han.

Han açılışının ortasında bulunan bu cami hemen hemen noksansızdır.
Tamiri zaruri olmakla beraber kolay ve az masraflıdır.

4 — KARAMAN: Karamanoğlu Kalesi.

Ortaçağ kalelerinin tam ve mükemmel bir nümunesi olarak kalmıştır. Az külfetle ve az masrafla tamiri mümkündür. Fakat, karakterine dokunmamak şarttır.

5 — DIYARBAKIR: Ulu Burç.

Artıkoğulları tahkimatının mükemmel bir nümunesi. Bu kale içerden ve dışardan baştanbaşa tamire muhtaçtır.

6 — KAYSERİ: Hınc Camii medhali (Selçuk Devri).

Kapı da, caminin kendisi gibi iyi vaziyettedir. Kaide kısmındaki beyaz sıva ve badanalar temizlenmelidir.

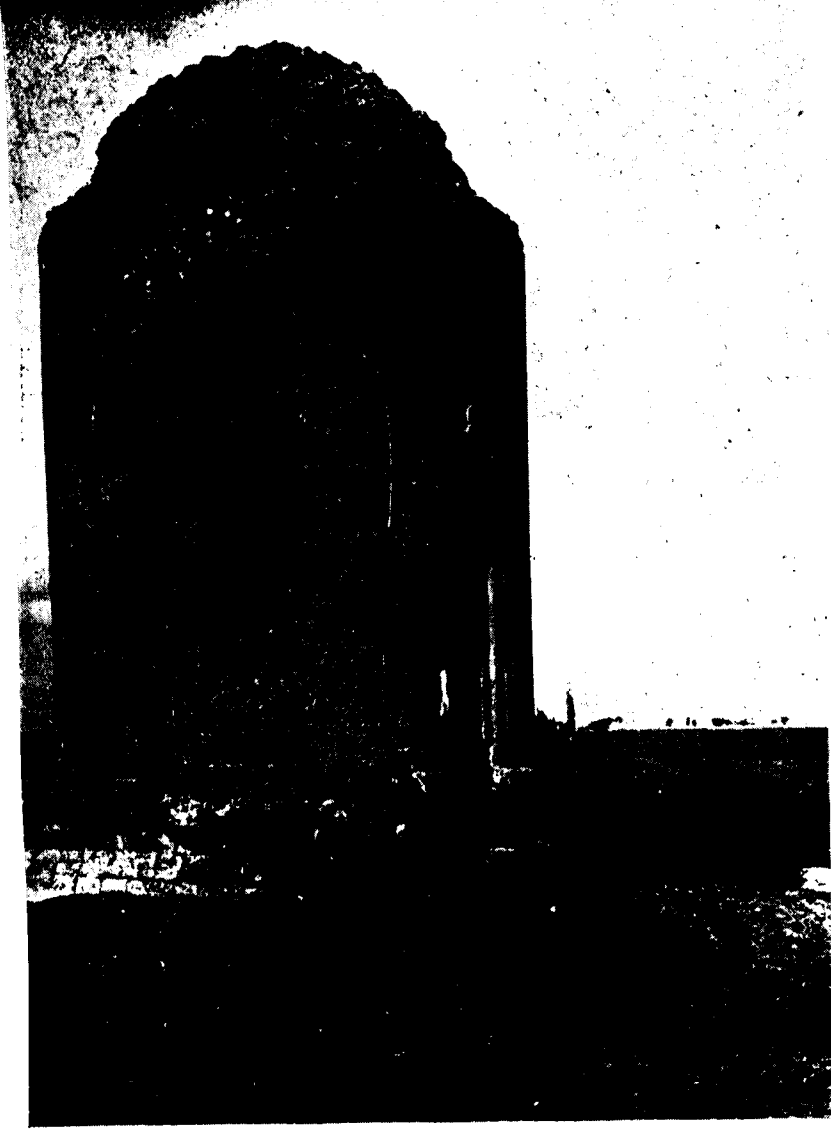

7 — NIĞDE : Ak Medrese (Karaman Devri)

İyi bir haldedir. Fakat, sonradan ilâve edilen merdivenler kaldırılırsa iyi olur.

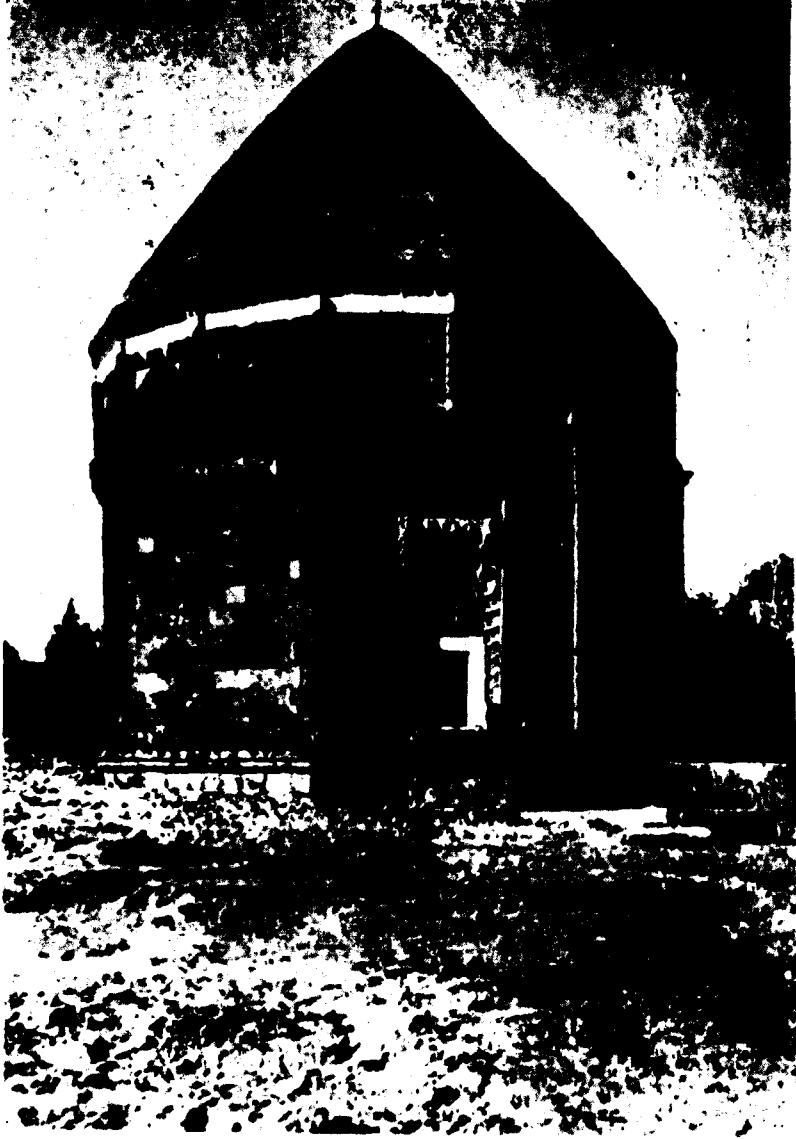

8 — AMASYA : Turuntay Türbesi (Selçuk Devri).
İyi vaziyettedir. Yalnız taraçası tamir edilmelidir.

9 — KAYSERİ : Sırçalı K nbed.

Tamiri şarttır. Çok itina ile tetkik edilmiş bir proje mucibince yontma taşlardan mahruu bir dam inşası mümkündür.

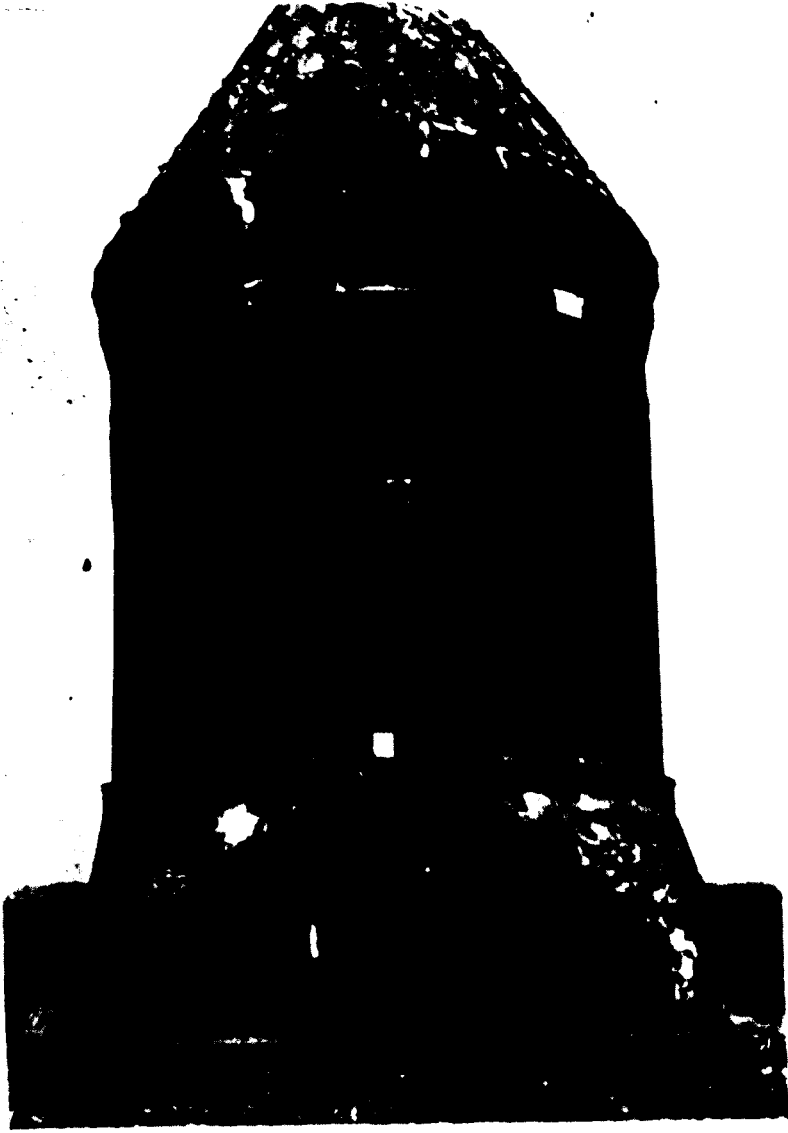

10 — NIĞDE : Hüdâvend Türbesi.

Mükemmel bir haldedir. Kaidesinin temizlenmesinden ve büsnü muhafaza edilmekten başka birşeye ihtiyaç yoktur (Zannederseniz Niğdeye son seyahatimizden sonra bu iş yapılmıştır).

11 — NİĞDE: Hüdevend Türbesi (Methal).

12 – AHLAT: Büyük Türbe.
Tamiri çok kolaydır. Kadesinin kurtarılması elzemdir.

13 — AHLAT: Cihangir Türbesi (Ak Koyunlu devri).
Abide mükemmel bir haldedir. Kaidesini kurtarmak ve bazı ufak tefek
delikleri ve çatlakları kapamak kâfidir.

14 — KARAMAN: Musa Türbesi.
Tamamen harap olmak tehlikesine maruzdur

Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf hastanelerin bir kısmına dair

Dr. A. SÜHEYL ÜNVER
Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü

Selçuklar'ın, Anadoluyu ve Suriye ve Mısır'ı, İran sahasını ve Elcezireyi süsleyen ma'mureleri ve kısmen harabelerile iftihar ettiğimiz eserlerinden yalnız bir misâl olan sıhhat ve içtimâi muavenet müesseselerini seçecek olursak bu mevzuun tam tavsifi yine mümkün olamaz. Zira Anadolumuz ve Suriyeyi süsleyen ve tetkik edebildiğimiz bu belli başlı binalar arasında bile yalnız sıhhat müesseseleri mühim bir yekûn tutar.

XII, XIII ve kısmen XIV inci asırlarda başlayan bu müesseselerin çoğu son asra gelinceye kadar vazifelerine devam etmişlerdir. Sıhhi ihtiyaçlara karşılık yapılan bu müesseseler vakfın sayesinde payidar olmuşlar ve vakıf binaların bazıları tamamen harap olduğu halde vakfın şartı bozulmuyarak eski tıbbî kadro mucibince muamele yürütülmüş ve dar bütçeli vakıflardan, vazifesine mukabil para alan ilmi ve şer'i memurlara dağıtılmıştır. Tetkik ettiğimiz Başvekâlet Arşiv vesikaları bu hususta bizi kâfi derecede tenvir etmektedir. Bilhassa bu kayıtlarla bu sıhhi müesseselerin yalnız Selçuklular zamanında değil yakın asırlara gelinceye kadar Anadoluda ve Suriye'de ve Mısır'da Osmanlı Türklerinin idaresi altında Selçukluların vakıfları, şartları dahilinde idare edildiklerini öğreniyoruz. Selçuklu sıhhi müesseseleri o zaman vakfın nasıl sağlam ve bir millî Türk müessesesi olduğunu da göstermektedir.

Selçukluların vakıflarına bağlanan bu müesseseler banileri isimlerinden öğrenileceği veçhile Hükümdar ve Hükümdar sülâlesine mensub insanlar ve Devlet Ricali tarafından yaptırılmıştır. Bu binalarla Selçuklar zamanında tababet mesleğinin inkişafına hizmet edilmiş ve bu müesseselerde hekimler ye-

tiştirilmiş ve civar İslâm ve Türk illerinde çalışan ve hekimliği tahsil eden tabibler de çalışmış ve kütüphanelerini süsleyen kitablara çoğalmış ve bu hastaneler her türlü sıhhi ve içtimâi zaruretleri karşılayabilmiş ve buralarda hekimler meslekî hasbühaller yapmışlar ve topları tertib etmişlerdir.

Bu hastahanelerin idarelerine dair elimize geçen vesikalar azdır. Fakat 1217 de açılıp 1219 da tertib edilen Sivas darüşşifası Arabca vakfiyesinden anladığımızı göre gerek bu hastahane ve gerek diğerleri aynı usullerle idare edilmişlerdir. Vakfın o zamanki hususiyeti üstad Halim Baki'nin kadirşinaslığıla dercedilen vakfiye sureti tercemesinden öğrenilecektir. Tıbbî bakımlardan bizi burada müteaddid ve hâzik hekimlerin, cerrahlar (kehhal) göz hekimlerinin çalışmaları alâkadar etmektedir. Osmanlı Türkleri zamanındaki hastahaneler vakfiyeleri de aynı meali ve aynı kadroyu ihtiva etmektedir. O halde elimizde yalnız şimdiki halde Sivas Darüşşifasının vakfiyesi mevcut olduğuna göre Selçuklular zamanında mevcut diğer hastahanelerin de aynı şekilde idare olunduğuna hükmedebiliriz. Bu vakfiye diğerine de bir misâl olmuştur.

Türklerin orta zamanda büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında yaptıkları hastahaneler pek çoktur. Burada kısmen sıraladıklarımızı biliyoruz. Şüphesiz ki bunlar bu kadar değildir. Daha pek çoktur. Şimdiki İran sahasındaki Türk hastahaneleri tesbit olunmamıştır. Yalnız Kirman sahasında XII inci asra aid Kutluğ Türkân Hatun'un hastahanesini biliyoruz. Büyük Selçuk İmparatorluğu zamanında Maverâünnehir'deki hastahaneler de henüz tesbit olunmamıştır. Tetkikler ilerledikçe bu bahis bit-

tabi daha çok inkişaf edecektir. Şimdiye kadar tetkik edebildiklerimizi buraya aralamakla iktifa ediyoruz:

1 — Mardin Darüşşifası :

Beni Artık'den Necmeddin Gazi, Mardinde biraderi *Eminüddin*'in inşa ettirmeğe başladığı ve lâkin vefatı hasebile bitiremediği hastahaneyi tamamlattırması ve biraderinin ismini vermiştir. Yanında cami ve hamama da *Eminüddin cami* ve *hamamı* derler. *Necmeddin Gazi* 516 (1122) de vefat etmiştir. Artıklar, hekimler ve tababeti pek himaye etmişlerdir. Zamanlarında mühim hekimler de yetişmiş ve bazı tıbbî eserler terceme ve telif olunmuşdur. Miyafarkinde de bir darüşşifalarını buluyoruz. Mardindeki darüşşifanın XIX uncu asır başına kadar faaliyete devam ettiğini *Başvekâlet Arşivi vesikalar*'ından öğreniyoruz: (Tıb 1090, (1697) tarihli vesika (tıb 484, tıb 581, tıb 772, tıb 229).

2 — Musulda Erbilde Gökbörü müesseseleri (1154 - 1232) banisi *Erbil Atabeyi Muzafferüddin Ebu Said Gökbörü*'dür. Hastalar ve körler için 4 Darülaceze yaptırmıştır. Dul kadınlar için bir bina, küçük yetimler için bir yetimhane, sokaklarda toplanan yavrulara bakım yurtları inşa ve çocuklar için bu son iki müesseseye süt analar tayin etmiştir. Gökbörü bu müesseselerin ihtiyaçlarını yegân yegân tayin ve tesviye etmiştir. Erbilde bir de hastahane ve ayrıca bir de ziyafethane yaptırmıştır. Bu mühim adamın bu ve diğer hayratı cidden hayretlere sezadır (1).

3 — Musul, Cezire ve Suriye civarında aûkûmet süren *Atabegân Devletinin Hükümdarı Nureddin bin Mahmud Zengî* (Nureddin şehidi Türki) Şamda 1154 de hastahane inşa ettirmiştir. Ayrıca bir darüfukara da yaptırmıştır. Bu hastahaneyi birçok kitaplar vakfetmiştir. Hastahanenin vakfiyesini *Kitabürravzateyn* sahibi *İbnî Esîr*'den nakl ile yazmıştır.

Vakfiyede bulduğu kayıtlar meyanında şunlar haizi dikkattir: Bulunması güç, nadir ilâçlar için olan müracaat ve taleb reddü

men' olunamaz. Vakfiyede müessesenin fakirlere, dünyadan el çekenlere vakf edildiği tasrih olunmaktadır.

Burası XIX uncu asır ortalarına kadar vazifesine devam etmiştir. *Mithat Paşa* Suriyede Vali iken burada bir Gureba hastahanesi vücade getirmiş ve idaresi için lâzım gelen parayı bu Bimaristanın vakfından tedarik etmiştir. *Nureddin*'in en büyük darüşşifası bu Şamda bina eylediğidir. *Nureddin* daha birçok hastahaneler yaptırmıştır.

4 — Halepde *Murustanı Atik*, *Nureddin Şehid*'in memurlarından birisi yaptırmıştır. *Başvekâlet Arşivi*'nde burada ayrıca *Ergun Kâmil* diye maruf bir hastahane mezkûrdur. Lâkin Arşiv'de Halepde diğer bir *Nureddin Şehid* darüşşifasından bahis vardır (2).

5 — Trablus Şam'da *Nureddin Şehid*'in bimarhanesi ve vakıfları mevcuttur. Bunu arşivdeki kayıtlardan öğreniyoruz.

6 — *Eyüblü Selâhaddin*'in Kudüsde yaptırdığı bir bimarhane vardır. Ehlî Salibe karşı duran bu meşhur Türk Kahramanı *Nureddin Şehid*'in Sarayında yetişmiş bir kumandandır. Daha başka sıhi müesseseleri de vardır. Kahire'de Bimaristanı *Atik*'i yaptırmıştır.

7 — 1284 de Mısır'da Kahire'de Şariün Nuhasin'de ilk kölemenlerin yedincisi ve 1279 da Mısır tahtına geçen *Seyfeddin Kalavun hastahanesi*, *Mansure hastahanesi* de derler. Şayanı dikkat plânı vardır. 4 mühim daireden ibarettir. *Kalavun* Mısır'da ve başka yerlerde bir milyon dirhem kıymetine yakın birçok emlak vakfetmiştir. Hastahanesile beraber medrese ve Darül'eytamının her sene masraflarına kâfi derecede karşılık koymuştur. — Bu hastahaneyi benim gibi ve benden aşağı olanların hepsine vakfettim. Padişah, teba, asker, emir, büyük, küçük, hür, köle, erkek ve kadın herkese açıktır demiştir. Hastahane hümmalı ve diğer ateşli hastalıklar, göz hastalıkları, yaralılar ve ishaller için yerler ayrılmıştır. *Kalavun* hastahane yatacak hastalar için adet tayin etmemiş

(1) M. Cevdet - *seyit Ala Paşa El Ahşerül feteyun* 1832.

(2) A. İssa - *Histoire des Bimaristans*. Le Caire, 1928.

buraya gelen zengin ve fakir ne kadar hasta olursa yatırılmasını emretmiştir. Evlerinde hasta olanlar için de ayrı bir teşkilât vücude getirmiştir ki bugünkü içtimâî muavene-te bir misâldir. Vakfiye hükümleri çok mühimdir.

8 — Şam'da 1248 de Salihîye'de Türk emirlerinden *Kaymeri hastahanesi*. Şam'da yapılan ikinci bir Türk Tıbbiyesidir. XIX uncu asır ortalarına kadar idamei mevcudiyet etmiştir.

9 — İlhanlılar devrinden *Amasya Darüşşifası*. 1305 de Olcayto Sultan Mehmed Hudabendenin haremî İlduş (Yıldız) hatun'un kölesi Anber bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. 1312 de tanzim edilen vakfiyesi şimdiye kadar ele geçmemiştir. Elyevm kısmen mamur, müstatilî bir binadır. XIX uncu asır ortalarına kadar hastahane zengin bir kadro ile idare edilmiş ve buradan birçok hekimler yetişirilmiştir.

Evkafın mütevellisi, tabibi, muavinleri, eczacıları, kapıcıları, çamaşırcısı, aşçıları ve hademesi yakın zamana kadar malûmdur. 1873 den sonra burası yalnız delilere muvakkat bir zaman için hasredilmiştir.

Bu darüşşifanın evkaf kuyudu atıkasında mahfuz Amasya Muhasebe diye aranan *Amasya cihetler defterinin* 38 inci sahifesinde siyakatle yazılı kadrosu budur:

Müteveli, bir kâtib, bir tabib, bir mütemed, bir tabib muavini, bir müremmim, bir nakib (ekmek dağıtan) ve 3 zincirci, ve bir bevhab. Bu defterde hastahänenin hekim ve muavin kadrosu XVII inci asır ortasından XIX uncu asır ortalarına kadar 2 asır imtidad eden kısmı malûmdur (3). Mühim şahıslar burada yetişmiş ve birçok hekimler çalışmışlardır. Çoğu hazakatte meşhurdur.

Evkaf mahzeninde bu zikrettiğimiz defterde mühim bir kayıt daha var. *Darüşşifai merhum Sultan Alâeddin* yazılıdır. Bunun Sultan kelimesi yanlışdır. Zira (1312) de vakfiyesini Alâeddin Ali tertib etmiştir. Bu İlduş Hatun'un kardeşi itibar olunurdu (4). Bu vakfiye bulunmamıştır.

(3) Dr. A. Süheyl Ünver - *Amasya darüşşifası*, Tedavi kliniği ve laboratuvarı mecmuası No. 17, 1935.

(4) Hseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* cild 1.

Alâeddin Ali Pervane Beyza de ve büyük bir emirdir. Babası da İzzetin Mehmed bin Muiniddin Süleyman Pervane'dir. Hepsi Amasya'da Pervane Bey camiinde gömülüdür. Bir nokta daha hatıra gelmektedir. Anadolunun birçok şehirlerinde Selçuklulardan kalma eserlere Sultan Alâeddin zamanından kalma denmektedir. Konya'da da böyle deniyor. Bu söz Osmanlılardan daha evvel yapıldığına ve eskiliğine delil itibar olunur.

Bu bina son zamanlarda ziraat âletleri deposu olmuş ise de mahallî müze ittihaz olunmak üzere tahliye ettirilmiştir.

10 — İlk Selçuk feodalitesi zamanında *Menguçek*'lerin Divrik'de 1228 de yaptıkları darüşşifa banyesi Fahrüddin Behramşah'ın kızı ve amcazadesi Al Menguçek'den Ahmed Şahın haremî Prenses Turan Melik'dir. Süslü kapısında Arabça kitabesi vardır. Bu kapı şimdi pencere haline ifrağ edilmiştir. Selçuk sanatının ince ve muazzam bir eseridir.

Hastahane *Ahmed Şah* camiine bitişikdir. Hastahane duvarına muttasıl bir türbe vardır. Burada banilerinin yattığı diğer Selçuklu müesseselerinden misâl alınarak kabul olunabilir.

Hastahane mustatil bir binadır. 32×24 metre ab'ındadır. Sivastaki *birinci Keykâvüs hastahanesi'nin* nısfı kadardır. Lâkin tarzı inşası çok mükemmeldir. Hepsi 8 oda ve 4 eyvandan mürekkebirdir.

11 — Kayseri'de *Gıyasüddin Tıp Mektebi* ve *Gevher Nesibe hastahanesi*. (1205) Bu hastahaneyi Selçuk hükümdarı Kılınç Arslan'ın oğlu medresenin banisi Birinci Gıyasüddin Keyhusrev'in ikinci defa Saltanatı zamanında kız kardeşi Prenses *Gevher Nesibe* yaptırmıştır. Elyevm Kayseri'de Yenice Hacı ikiz mahallesindedir. *Çifteler* veya *Gıyasiye* ve *Şifaiye* medreseleri diye anılmaktadır. Elyevm harabdır. Medhal cephesinin bir kısmı muhafaza edilebilmiştir. Bina nefis bir Selçuk eseridir. Gayet süslü ve kıymetli ve Selçuklu sanatının nadide bir misali olan kapısı üzerinde Arabça kitabesi vardır. Buraya *Çifteler* denmesinin sebebi hem medrese ve hem de hastahänenin bir arada bulunmasıdır. Bu iki binanın arasında ayrı duvar yoktur ve dahilen

birbirine geçid ile merbuturlar. Şarkta tababet nazari olarak takib olunmamış, hasta başında ameli olarak da tarif edilmiştir. Buna dair tarihi müeyyedeler vardır. *Medresei tıbbiye* daha büyük, hastahane daha geniştir. Medresede elyevm bir türbe mevcut, kime aid olduğu bilinmiyorsa da diğer hastahane ve medreselerde hep banileri yattığından burada da banilerinin yattığına hükmetmek lâzımdır.

Hastahane 32×40 metre büyüklüğündedir. Medresei Tıbbiye ile birlikte 60×40 metre büyüklüğündedir. Bu hastahane Anadolu'da Tıp mektebi ile yanyana en eski müesseselerimizdendir. Burası Sivas darüşşifası vakfiyesi hükümleri dahilinde idare edilmiştir. Kayseri darüşşifası medresesi vakfı diye Defteri Hakanide *Defteri Mufassal ve Mücmel Livai Kayseriye* numara 86 da 1500 tarihli şu kayıt vardır: *Karyei Akker'e* tâbi Kayseri livai hassa malikânesi vakfı medresei darüşşifa ünvanlı bir köyün nüfusu kayıtlıdır (5).

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Selçuk vakıfları bozulmıyarak aynen devam etmiş ve bu vakıflara eski ve yüksek bir temül mucibince hiç bir veçh ile müdahale edilmemiştir.

12 — Sivas'da *Birin-i Keykâvüs Hastahanesi* 1217. Sivas'da Hükümet Konağı civarında Medreseler sokağında ve *Darülhadis* denen çifte minarenin katışındadır. Lâkin çok harapdır. Burası hem hastahane ve hem de tedris edilen bir klinikdir. Hemen yanında mevcut bir vecih medresesinin vaziyeti bir zamanlar tıp tahsil eden talebeye melce' olduğunu düşündürecek mahiyettedir. Kapısında Arabça bir kitabesi vardır. Bina müstatil şeklindedir. Ortası büyük bir havludur. Elyevm açık divanhane üzerinde taş mahkûk güneş ve kamer alâmeti vardır. Mevcud plâna göre hastahane 48×68 metre ebadındadır. Yalnız havlusu $22 \times 32 = 704$ metre murabbaındadır. Hasta odaları büyüktür. Vaktile bu odaların kapıları üzerinde çiniler varmış. Şimdi birkaç tanesi kalmış. Höcrelerin kapıları üzerinde ve duvarlarında dahi kabartma olarak tahsili ülm ve fünunun ulüvvü kadri şanına dair âyetler, hadisler ve büyüklerin söz-

leri vardır. Kitabede bu müessesenin hastahaneyi müstemil bir tıbbiye mektebi olduğu nu bize öğretiyor.

Sağda ortada höcrelerden birisi de bu hastahänenin bânisi ve 1219 da akciğer vereminden ölen İzzettin Keykâvüs'ün türbesidir. Türbe haricen ve dahilen çini ve nakışlarla süslüdür. Hastahane elyevm *Şifaiye medresesi* diye marufdur. 1768 de harap olmasına meydan verilmemek üzere fermanla medreseye tahvil olunmuştur. Evkaf mahzenindeki kayda göre burası 1169 da medresedir. *Başvekâlet Arşiv*'inde de müesseseyi alâkadar eden nadir vesikalat vardır. 1909 da burası beşyüz talebe istiaab edermiş. 1916 ya kadar medrese halinde kalmış, umumi harbin ilânını müteakib askeri anbar ittihaz edilmiştir. Elyevm boş ve harapdır. Birin-i Keykâvüs âlim, âdil, âlimleri sever, iyi huylu ve cömerd olup şairlere, nefis sanatlar ve musiki erbabına çok iltifat göstermiştir. Kendisi de şairdir. Hayatının son seneleri hastalıkla geçdiği için hekimlere ve tıba büyük bir ehemmiyet vermiştir. Ekseriya Sivas'da otururdu.

Bu hastahänenin İzzeddin Keykâvüs'e aid vakfiyesi sureti (evkaf mahzeninde 1283 Anadolu defteri S. 290) da kayıtlıdır. M. Cevdet tarafından tashihli arabecâ *Elâhiyetül feteyan* eserinde neşrolunmuş ve tarafından yine türkçeye çevrilmiştir. Bu vakfiyeye göre vâkıf vefatından sonra buraya yüzü mütecaviz dükkân, birkaç çiftlik vesaire bırakmıştır.

Vakfiyeye göre: Bu vakfı müebbedi şer'i satılamaz, icar edilemez, rehin olunamaz, İrsen verilemez. Kimseye temellük olunamaz. İtlâf ve imha olunamaz. Hiç bir sebeble bu vakıfdan rücu' olunamaz. Kimseye bu vakıfları bozmak caiz değildir. Bu esasları bozan en büyük fenalığı irtikâb etmiş olur. Vakfa üstâdüddar Darüssaade ağası ve hazinedar Ferruh bin Abdullâh (6) müteveli ve nazır tayin olunmuştur. Burasını ya kendi veya naibi vasıtasile idare eder. Umum evkafda ve bu vakıfda tasarruf ona bırakılmıştır.

Bu zat hâzık, rahîm, okranma faik tecrübeli, mühezzeb, ahlâklı, şarlatanlıktan uzak

(6) Çankırı Darüşşifası bânisi olan Cemaluddin Ferruhdur. Çankırıdaki darüşşifada medfundur.

(5) M. Cevdet notlarından. Osman Nuri. M. Cevdet hayat ve eserleri kitabına müracaat.

tabibler, göz hekimleri (kelhaller) ve darüşşifada oturan salih cerrahların maaşlarını tesbit eder. Edviye tedariki için çareler arar. Darüşşifada çalışanların vazifelerini tayin eder.

Vakfiye varidatının sureti sarfına dair mühim ahkâmı muhtevidir. Her sene zamanın rayicile gümüş paradan dört bin dirhem sarfedilir. Nısfı mutlaka sarfedilir.

Galleden bin müd (7) sarfedilir. Vakfiyesi darüşşifanın mahzeninde saklanır. İcab ederse bununla akarât ve müstakilât satın alarak vakfına ilâve olunur. Vakıf akarlar 3 seneden fazla icar edilemez. İlk icâre müddeti bitmeden yeniden tecdid olunamaz. Bilhassa zalim tama'kâr ve emniyet edilmez adamlara birşey icar olunmaz. Darüşşifa mahvu münderis olur da yeniden yapılması kabil olmazsa ve içerisinde oturulmazsa velhasıl buradan intifa edilemezse bu hâsılat müslümanların fıkârasına, aç müminlere ve miskinlere sarfedilir.

Vakfiyeyi değiştirmek isteyenlere fena temenniler var. Vakıfname vâkıfın vefatından sonra tanzim olduğundan rahmet temennileri edilir. Selçuklu ve Osmanlı kadrları tarafından vakıfname tasdik olunmuş ve şartlarının yapılmasına dikkat olunmuştur.

İşte bu vakfiye ile Selçuklu hastahanelerinin umum hastalara mahsus bir yurd olduğuna ve diğerlerinin bu şartlar dahilinde idame edildiğini öğreniyoruz. Selçuklular zamanında hastahaneler idaresini gösteren bu vakfiyenin Türk tıp tarihi noktasından ehemmiyetli fazladır.

13 — Sivasda Darürrahe 1329 da Kemaleddin Ahmet bin Rahet oğulları yaptımışlardır. Vakfiyesinde (8) burasının dindar âlimlere ve fakir ve miskinlere vakfedilerek adma darürrahe dendiği ve onlara istirahat mahalli yapıldığı yazılıdır. İbni Bibî'ye (9) göre Kemaleddin İbni Rahe Selçuk ümerasındandır, bu zatın ribat (istirahathane-misafirhane) yaptırdığını iki yerde yazar.

14 — Konya darüşşifaları 1219 - 1233 Selçuk vezirlerinden Emir Celâleddin

(7) Bir müd yirmi kiledir.

(8) Vakfiyenin Darürraheye aid notu M. Cevdet notları meyanında bulunmuş ve Prof. Ş. Yalıtıkaya tarafından terceme edilmiştir.

(9) Houtsma tabi. Leiden de Brill 1902. S. 310.

Karatay'ın ortanca kardeşi Kemaleddin Karatay tarafından yapılmıştır. Bıraderinin *Karatayı Kebir* itlâk olunan medresesi karşısında mevcut muahhar kerpiç bir binanın yerinde pek eskiden bir darüşşifa bulunduğunu öğreniyoruz. Burası Konyadan Celâleddin Karatay vakfiyesinde yazılıdır. Bu vakfiye eşraftan 50 şahidin huzurunda tanzim edilmiştir. Ve kardeşi Kemaleddin'i müteveli tayin etmiştir. Kendisi tıbbda ileri gitmiş bir şahsiyettir ve burada ders de takrir etmiştir. Bu bina kardeşinin elyevm mevcut medresesi kadar güzel ve sanatlı imiş. Halen bir eseri bile kalmamıştır. Bir zamanlar *Karatâyı Sagir* de denmiştir.

Konyada İnceminare şimalinde bir mahalleye elyevm *Sakahane* (şifahane) mahallesi denmektedir. Halk burasını eski ve devamlı bir an'ane ile bimarhane yeri addediyor. Konyada ayrıca bir Bey Hekim - Tabib Ekmeüddin - mahallesi vardır. Türbesi bu şifahane mahallesinin arkasındadır. Bu darüşşifa ilk mevzuu bahis olan *Kemaleddin Karatay darüşşifasından* ayrıdır.

Konyada bir üçüncü darüşşifa daha buluyoruz. Bu da *İnceminare* ile *Karatay medresesi* arasında yukarıda zikrolunan yerde Karaman oğulları zamanında da *Şadi Bey hastahanesi* vardır. İçinde kanlı harpler ve mübarezelerle yıkılan eski bimarhane arsası üzerine tekrar yapılan darüşşifa mahalli olması muhtemeldir.

Asıl büyük hastahänenin banisi Alâeddin Keykubad'dır. Yaptırdığı hastahänenin evkafı arsasında 8 kıt'a arazi, 3 bağ ve 20 dükkân mezkûrdur (10). Alâeddin Keykubad İlgında bir ılica da yaptırmıştır.

Evkaf mahzeninde *Konya Darüşşifası* hakkında şu kayıt vardır: (*vakıfıcamı' ve darüşşifai mamurei merhum ve mağfurunileyh Sultan Alâeddin der Konya. Cemaati hademei darüşşifai mamurei Müşarünileyh*) 1788 tarihinde 2 kâtib tahsisatı var. 1819 da tabibi evvel tahsisatı dört kişiye taksim olunmuş. Tabib ve Şakirdi tabib tahsisatı da tevzi olunmuştur (11). *Sivas darüşşifası*'nda olduğu gibi *Konya darüşşifası*'nda da müteaddid he-

(10) M. Cevdet *Elahiyetül feteyan*.

(11) *Evkaf mahzeni defteri selatin*, cild 1, Anadolu, S. 131.

timler vardır. Burada bir de şakirdi tabib buluyoruz. Hastahänenin yeri kaybolduğu halde bile 7 asır sonra evkafa aid yeni tevizlerde eski kadro esas itibarile değiştirilmemiştir. Başka taraflara sarfiyat yapılmakla beraber vakfın şartı aynen kalmıştır.

Konya darüşşifası kadrosu yerine kaim diğer bir kadro daha vardır ki (12) mütevellii vakıf, kâtib 1754 de tabibi evvel hissesi, 1773 de tabibi sani ve tabib şakirdi hisseleri kayıtlıdır.

En son 1858 tarihine aid bir kayıt daha vardır (13). Tabibi evveli darüşşifa hissesi *darüşşifai mezkûrun eseri ebniyesi değil mahalli dahi meçhul ve nabadid olduğundan* âhere verilmiştir. *Başvekâlet arşivinde* mevcut diğer bir vesikaya göre (14) 1525 tarihine doğru darüşşifa harab bulunmaktadır. Muvakkaten bir yer darüşşifa ittihaz edilmiştir. Orada hazır bulundurulan ilaçlar haftada bir gün Poliklinik yapılarak mühtaçlara dağıtılmıştır. Tabib Cüneyd buraya yakın bir yerde oturarak hastalar, her gün görmesi ve mualecelerinde bulunması tenbih edilmiştir. Bu hastahänenin hizmetine aynen devam olduğuna bu güzel bir misaldir.

15 — Çankırıda *Ata Bey Ferruh hastahanesi*. 1235 Selçuk hükümdarlarından Alâeddin Keykubad bin Keyhusrev zamanında Selçuk askeri ümerasından *Ata bey Cemaleddin Ferruh* tarafından yaptırılmıştır. Şehirden uzakda ve garb cihetindedir. Tanımmıyacak derecede harabdır. Mühim kitabesi Çankırı orta mektebine kaldırılmıştır. 40 sene evvel hastahänenin ancak 6 odasının harab bir halde yalnız duvarları mevcut imiş. Burada bir arşın uzunluğunda bir taş üzerinde kabartma ve birbirine geçmiş Selçuk tarzı tezyininde çifte yılan vardır. Bugün Tıp Tarihi Enstitüsüne alâmet olarak intihab olunmuştur. Kitabesi arabecedir, ve burası darül'afiye olarak yaptırılmıştır. Taş mescid denilen ve darüşşifa müstemilâtından türbede banisi medfundur. Darüşşifa mahkemei şer'îye kayıtlarında mezkûrdur. Burasının bulunduğu mahalle timarhane mahallesi denmektedir. Banisi Sivas hastahane-

sinin mütevelliliğini yapmıştır. 1220 tarihli Sivas darüşşifası vakfiyesinde musarrahdır. *Başvekâlet arşivinde* (tıb 272) mevcut 787 tarihli bir beratta (Çankırıda kâin timarhane mescidi vakfı emanet ciheti) yazılıdır.

16 — Kastamonu'de *Ali bin Pervane hastahanesi*. 1272 de inşa olunmuştur. Kastamonu'de Küpçeğiz mahallesindedir. Yılanlı dergâhı diye de marufdur. Hakikaten halkın itimad ettiği ve birtakım şifalar umduğu taş mahkûk yılan alâmeti de vardır. Kapısında burasının Maristan olarak yapıldığına dair Arabca bir kitabe vardır. Banisi Selçuk ricâlından *M u i n ü d d i n S ü l e y m a n P e r v a n e ' a i n o ğ l u A l i ' d i r*. Mimarı Kayserili *S a ' d d r*. Banisinin burada türbede yatıp yatmadığı tetkike değer. Kitabedeki Maristan tam türkçe Yılanlık mânasına gelmektedir. Şarkta hastahanelere Maristan itlâk olunur ki eski tababetde olduğu gibi islâm ve Türk tababeti de yılanı tababete bir remz olarak almıştır.

Netekim Aesculape sıhhat mabedlerinde de milâddan evvel ve sonra bu remz vardı. Muhakkak birşey varsa o da *Maristan*'ın hastahane mukabili olmasıdır. Burada yılan alâmeti hakkında mahallî mühim bir itikad vardır. Yakın zamana kadar delillerle münevzeler, göz kapağı ve yüzü eğriyenler buraya getirilir. Ruhi ve maddî vasıtalarla tedavi edilir. Sıtmalılar da yılan remzli taşdan biraz suya karışdırır içerler.

Başvekâlet arşivinde buraya dair 1726 ve 1773 tarihlerine aid vesikalar vardır. 1726 tarihli vesika (tıb 224) birçok sar'alı ve mecnunların darüşşifa şeyhi tarafından ruhi tedavilerle iyi olduklarına dairdir.

17 — Akşehirde hastahane. XIII üncü asra aiddir. Bununla Konya havzasında *Aksaray, Konya ve Akşehir ve Selçuklu* hastahaneleri üçe baliğ oluyor. Bu hastahänenin ayrıca bir mescidi de varmış. 1483 de bu mescidin evkafı budur. Dükkân hâsılatı 25 akça, bağ hâsılatı 25 akça, Durmuş ve Abi Doğmuş kervansarayının zemin ücreti 26 akça olarak yazılmıştır (15). İlgından Akşehire gelirken kasabanın kenarında ve şosenin üzerindeki büyük Ilıca Alâeddin Keykubad'ın olmasına nazaran Konya havzasındaki bu

(12) *Evkaf mahzeni, Anadolu atık defteri*, numara 259, cedid numarası 46 dir.

(13) *Evkaf mahzeni, haremeyn şurut defteri*.

(14) No 442. *Konya defteri*. Defterin tarihi yokdur. Lâkin içinde 931 (1525) tarihi vardır.

(15) M. Cevdet, *Elahiyetül feteyan*.

hastahaneinin de Alâeddin Keykubad zamanında yapılması ihtimal dahilindedir.

18 — Konya Aksarayında darüşşifa XIII üncü asra aiddir. Aksaray kasabasının şimalinde Şeyh Hâmidî Aksarayı mahallesinin üst tarafında tımarhane mahallesindedir. El-yevm burada duvarları tuğladan inşa edilmiş bir harabe görülüyor. Vaktile burada çok rasîn bir darüşşifa vardır. Vc halk da ananeye tebaan böyle kabul eder. *Muciz'i Hallil Muciz* diye şerh eden tabib Cemaleddin Aksarayînin burada çalıştığı mervîdir.

19 — Tokadda *Pervane Bey Darüşşifası* XIII üncü asır (1275) Banisi Selçuklu büyüklerinden *Pervane Bey*dir. Tokadda meydan mahallesinde Demirciler civarında *Gök medrese* namında büyük ve iki katlı bir bina vardır. Yalnız kitabesi yeri kapı üstünde olduğu halde maalesef düşmüştür. Ne olduğu malûm değildir. Halk arasında buraya *Gök Medrese, Pervane Medresesi, Kırk Kızlar Medresesi* isimleri verildiği gibi *Darüşşifa* ve *Bimarhane* de denmektedir. Dahilî tertibatı Sivas'daki Darüşşifaya benzer. Birinci katda 15 küçük oda ve 4 büyük salon vardır. İkinci kat da aynen böyledir.

Buraya dair *Başvekâlet arşiv*'inde 4 mühim vesika vardır. 1713 de hastahane ikinci tabibliğine dair bir ilâm (tıb 239). 1784 de ikinci tabib *Ahmed Halifenin* beratı tecdid olunmuştur. (tıb 421). 1811 tarihli vesikadan şu hülâsayı elde ediyoruz: Tokad nahiyesine tâbi vakıf Medresesi *Pervane Bey* ki *Gök Medrese* denmekle meşhurdur. Darüşşifası ve darüssulahası vardır. *Musallayı Tokad deyu yazıldığı mahalde* kaydı görülür. Evkafının 4 sehmi darüşşifada tabib olanlara ve 2 sehmi de darüssulahaya tahsis olunmuştur.

Bu vesikalarla hastahaneinin 1811 e kadar faaliyette olduğunu öğreniyoruz.

1783 de burasının inhilâl eden tababeti-

ne meşhur kanun mütercimi Tokadlı *Mustafefendi oğlu Tabib Mehmed Raşid Efendi* ye istihkakı hasebile ve pederi *Mustafa Efendi* nin asıl bu cihete sahib olması cihetile tayini de ilâm olunmuştur (Tib 796).

Selçuklu hastahaneleri Osmanlılar zamanında faaliyetlerine devam etmiş ve hekim başılar buraların kadrolarile ciddî bir surette alâkadar olmuştur.

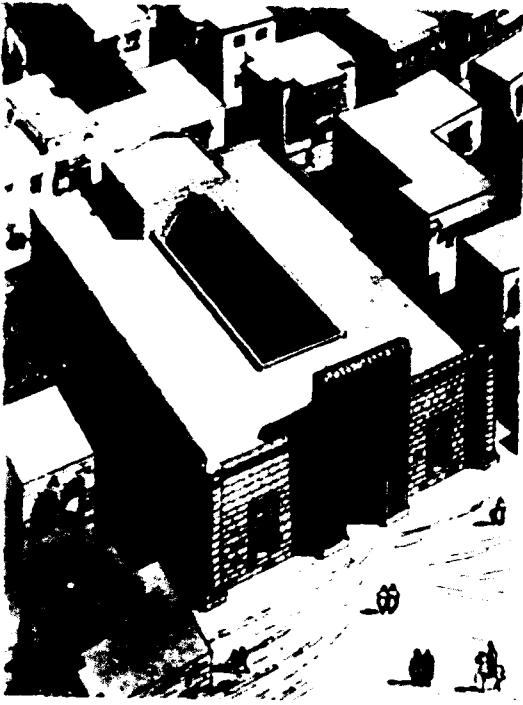
20 — Kayseri'de *Cüzamhane*. *Zülkadir oğlu Hasan Bey* Kayseri'de Cüzamlılara civardaki Salkon kariyesinin nisfini vakfetmiştir. *Başvekâlet arşiv*inde de bir meczumin zaviyesini öğreniyoruz (tıb 637). *Zülkadir* oğulları zamanında Kayseride esesen burası mevcut, yalnız bunlar o vakfı zenginleştirmişlerdir. Eğer bu da Selçuklulardan kalma bir müessese ise bizdeki Cüzam tarihini buraya kadar götürmek icab edecektir.

21 — *Erzurum darüşşifası*. *Başvekâlet arşiv*indeki vesikaya göre 1147 tarihinde *Pasin* sancağında vâki *Rozvans* namı diğerle *Toprak tekesi* Erzurum'un darüşşifası makamındadır. Çünkü Erzurum'da bundan başka tımarhane olmadığından mecnunlar burada terbiye ve tedavi edilmektedir. Tekkenişin olanlara bir nefer cübbeli bedeliyesi tahsis olunmuştur. (tıb 1037). Yine *Başvekâlet arşiv*inin Evkaf dosyasında (21977) numaralı vesika 1147 senesine aid bu vesikada bu darüşşifa hükmünde olan yerin Erzurum civarında bundan başka ve terbiye eder mahal omadığından burasını ocak suretile idare edegelen ailenin sülâlesinden ve sâdatdan olan şeyhine tahsisat itasma dairdir. Burasının inşası tarihini bilmiyoruz.

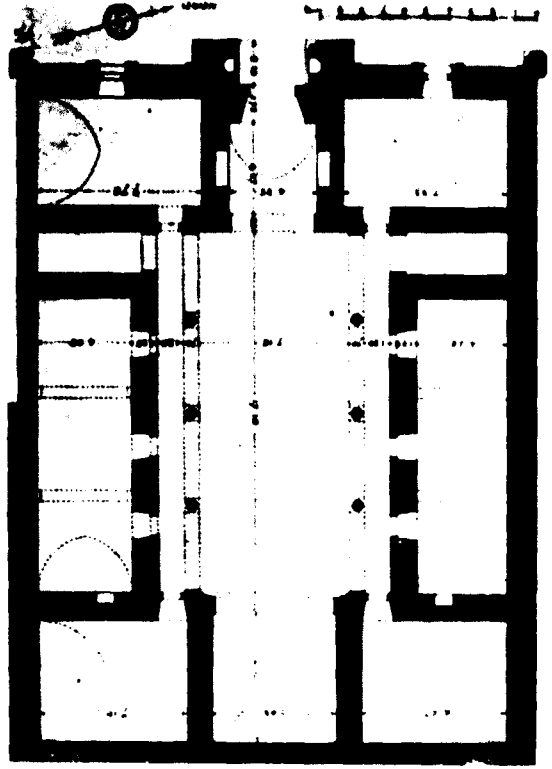
22 — *Erzincan Darüşşifası*. *Başvekâlet arşiv*inde (tıb 607) numaralı vesikada Erzincanda da inşası tarihini bilmediğimiz, lâkin Erzurumdaki gibi çok eski olması mlhuz bir darüşşifadan bahis vardır.

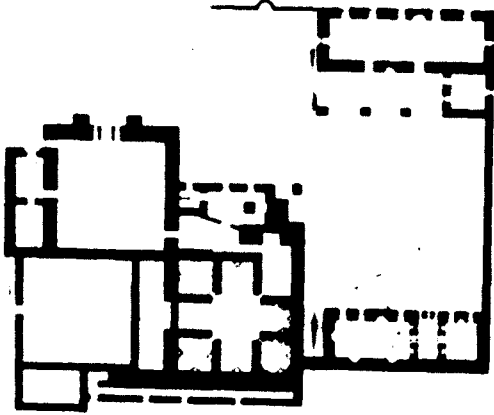
2 — Mısırdadır, Kahirede Seyfeddin Kalavun Darüşşifası medhali ve cami ile Kalavun Tümbesinin görünüşü.

3 — Amasya Darüşşifası (A. Gabriel)

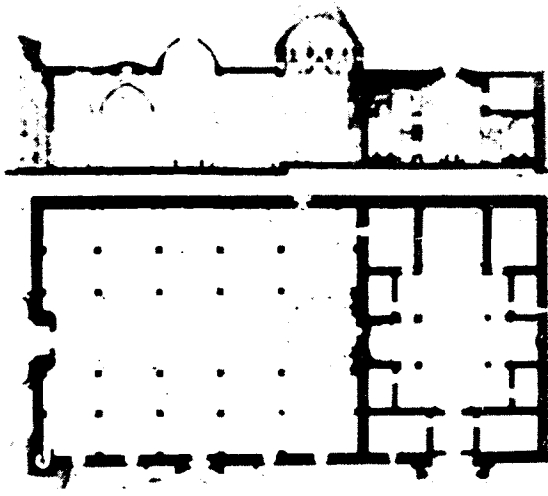
4 — Amasya Darüşşifası planı (A. Gabriel)

6 — Mardinde Seyh Emineddin bimarhanesi ve hamamı planı (Mardinli İsmet Cemal, Mardinli İsmet Cemal, Mardinli İsmet Cemal)

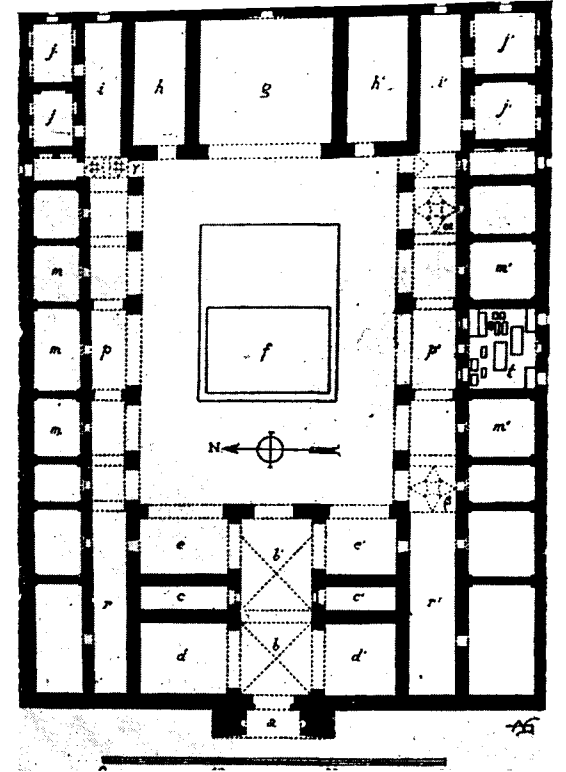
5 — Divriki'deki Darüşşifası kapısı

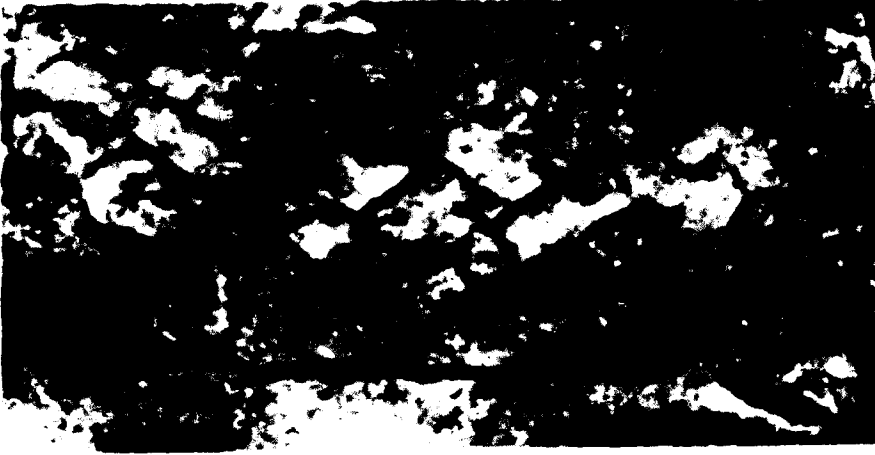
6 — Divriki'de Darüşşifa ve Ahmet Paşa camiinin plân ve makta'ları ve darüşşifanın esas kapısı
(A. Gabriel)

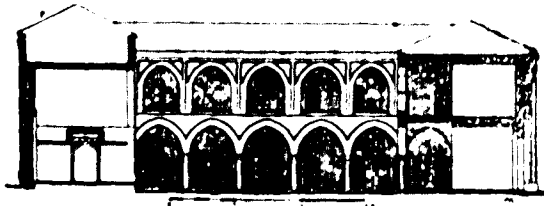
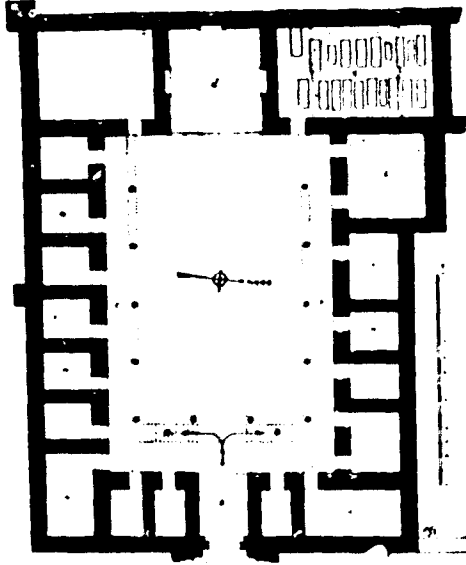
7 — Kayseri'deki Darüşşifanın kapısı

8 — Sivas Darüşşifası plânı (A. Gabriel)

9 — Çangırı Darüçşifasındaki yılan alâmeti

10 — Tokat Darüçşifası zemin kat plânı
ve maktarı.

Sultan Ahmed Camii

TAHSİN ÖZ

Topkapı Sarayı Müzesi Direktörü

Türk varlığını, tam değeriyle ortaya koymak için, incelenmesi gerekli, en mühim menbalardan biri de vakfiyeleridir.

Vakfiyeler, san'at, tarih, kültür yönünden senelerce, aramakla elae edilmeyecek kadar, geniş ve olgun bilgiler verebilir.

İşte bunun en verimli neticelerinden biri, Balıkesir Saylavı Prof. İsmail Hakır Uzunçarşılı'nın, *Türk Tarih Kurumu belleteninin* birinci sayısında neşrettiği vakfiyedir.

Karaman oğullarından İbrahim Bey'in Karaman imaretine aid olan bu vakfiyesi 835 H. 1432 M. tarihli ve muhtelif zeyilleri havidir. Bu vakfiye, bez üzerine yazılmış olup tomar şeklinde ve on yedi metre tulüindedir.

(On beşinci asırda Türklerin; içtimâî müesseselere verdikleri ehemmiyeti) tam mânâsıyla ortaya koymaktadır. İnsanı bir gaye uğurunda bu kadar etraflı düşünce ve buluşlar, elbette Türkün ruhundaki yüksek hislerin bir tercümanıdır.

Bu imaretin yüce mimarî kıymetini de, kalan ve müzelere nakledilen bazı parçalarından öğreniyoruz. Yine *Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde* gördüğümüz, kıymetli selâdon tabakların imaretlerde kullanıldığını da hatırlamak, içtimâî yardım müesseselerimizdeki ruh asaletini gösterir.

Fatih camii ve tevabii ile Ayasofya'ya aid neşrolunan vakfiyeler (1) ise; XV inci asırda İstanbulun topoğrafik vaziyetini gösteren yegâne vesikalardır. Bunlar bize Bizans eserlerinin yerlerini ve isimlerini bile tanıttırmaktadır.

İstanbul'un Türk ve yabancı ırklardan olan sâkinlerini, hattâ birçok sanatkârlarını da bu suretle öğreniyoruz. Sanat tarihi için

kolay kolay böyle bir menba ele geçmez. Yine bu vakfiyelerde, kütüphanecilik hakkındaki şartlar bugün bile medeniyet âleminin kabul ettiği esaslara uygundur.

Darüşşifaya doktor intihabı için, milliyet ve dinin değil, yalnız hazakatin meşrut bulunması, ne kadar olgun bir dimağ ve muhit mahsulü olduğunu gösterir.

Pek mühim bir tarihî menba olan vakfiyelerin taallük ettiği binalar ise Türk varlığının birer anıdır.

Mevzuumuzu teşkil eden *Sultan Ahmed camii*, ister Marmara tarafından olsun, ister Boğazı geçdikden sonra olsun, zairin gözlerini kamaştırır, cezbeden bir şaheserdir.

Hangi cebheden bakılsa, büyük kubbenin etrafına toplanan, dizilen, dağılan tam ve yarım kubbeler, inhinalar, incelikler, gözleri yormaz, bilâkis hayranlığı arttırır. Bu; Türk varlık ve kudretidir (Resim. I).

Bu âbidenin mimarı, Mehmed Ağa her şubede yükselen bir istidad idi. Musikiden başlayarak sadefcilikte de üstad olan Mehmed Ağa devrinde; Türk mimarisinin bir inkılâbı olan bu eseri yaratmıştır.

On yedinci asrın iptidasında doğan, bu âbide, Türk mimarisinin ve tezyinî sanatların muhtelif şubelerinde en muvaffak olmuş bir eseridir.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde, bu camii inşaatına aid hayli vesaik vardır. Bunların mühim mikdarı yani sekiz büyük cildi, mermer ve kefeke taşlarının işçiliğine aiddir (2).

Bu muazzam eseri en kısa zamanda meydana getirmek için taş, en mühim malzemeyi teşkil ettiğinden gruplara ayrılarak işçilere verilmiş, her parti için, yay, çatal, burgu, bayrak, anahtar, terazi vesair işaretler vurulmakda imiş.

(1) Tahsin Öz, *Süvet stiftunggürkuden Des Sultan Mehmet II. Fatih*, İstanbul 1935.

(2) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, No. 36-41.

Her ay nihayetinde icmaller yapılmış, nihayet binanın bitmesi üzerine umumî bir blâncıo tanzim edilmiştir ki, 0,52×0,20 eb'adında yirmi altı sayfadan ibaret olan bu defter nefis bir kâğıd üzerine gayet güzel bir neşih ile yazılmış, lâyük olduğu şemseli bir kab'a konmuştur (3).

Sernamesini iktibas ettiğimiz (Resim 2) bu defter Ahmed I. in vefatı üzerine Mustafa I. in tasdikını havidir.

Defterin başlığında, cami ile beraber hangi binalar yapıldığı sabık ve lâhik bina nazır ve eminlerle kâtiblerinin ve nihayet mimarı M e h m e d A ğ a n ı m ismi ve 1609 (1018) cemaziyelevvel iptidasından 1617 (1026) zilkade gayesine kadar bir hesabı ihtiva ettiği yazılmaktadır.

Camiin temeli 1609 (1018) senesinde atılmıştır. Temel kazı merasiminde kullanılan kazma *Topkapı Sarayı Müzesi Hazine dördüncü salonunda* teşhirdedir. Kazmanın sapı güvez kadife kaplı olup üzeri gümüş motiflerle süslüdür.

Binanın cümle kapısı ile mahfildeki tabeleri 1616 (1025) tarihini havidir. *Naima*, 1617 (1026) senesinin Cemaziyelâhırının dördüncü günü büyük merasimle resmîküşad yapıldığını ve bin kadar hilât verildiğini yazmaktadır (4).

Topkapı Sarayı Arşivinde de hil'atların müfredat kaydına tesadüf edilmiştir (5). *Hadikutül Cerami'de* aynı tarihi göstermektedir.

Bu yüce eser ile tevahiine, 1811 yük 2944 akçenin sarfedildiği yine sözü geçen defterden anlaşılıyor. O tarihte bir altın 120 akçe olmasına nazaran sarfiyat yekünü bir buçuk milyon liraya baliğ olur.

Defterde evvelâ alınan paralar bundan sonra sarfiyat, yani malzeme ve yevmiyeler sırasıyla gösterilmiştir.

Malzeme o kadar mütenevvidir ki, sebile konan kar miktarı bile yazılmıştır. Yukarıda başlangıcı dercolunan defterin masrafa taallük eden kısmından cam hesabını gösterir bir parça da (Resim 3) görülecektir.

Camiin etrafında yapılan dükkânlar, bi-

nalar, o tarihte meydanın ve civarının vaziyetini oldukça, izah etmekle beraber, bu binanın yapılması için Mehmed Paşa Sarayı ile Aslanhanenin ve eski bazı binaların da yıkıldığı anlaşılıyor. Mmima: M e h m e t A ğ a , bu binayı yaparken, Türk mimarisinin en mükâmil eserlerini görmüş, onlara nazaran bir enmuzeç meydana getirmiştir. Bilhassa tezyini sanat yönünden en ön safa geçmiştir.

Zaten binanın diğer mabedlere nazaran aydınlık olması da bazı müelliflerin yazdıkları veçhile hüznün izalesi maksadile değil, üstadın eserinin her köşesine serpiştirdiği emsalsiz tezyinatın ve renk âhenginin hakkını vermek için bol ışığa ihtiyaç kaygusudur.

Maamafih *Edirne Selimiye Camii* de aydınlık bir mabeddur.

Şimdi binayı süsleyen tezyinatından bazıları inceleyelim.

I — Camiin yazıları: A m e t l i K a s ı m G u b a r i tarafından yazılmıştır. Bu zata Gubarî lâkâbı piring üzerine fatiha yazacak kadar ince yazmaktaki melesesinden dolayı verilmiştir (6).

Netekim *Topkapı Sarayı Müzesinde* böyle âyet yazılmış muhtelif piring taneleri bulunmaktadır ki, bunların K a s ı m G u b a r i ye aid bulunması pek muhtemeldir. Çünkü bu eserlerin altına imza koyacak yer yoktur.

Cami için o zamanın tanınmış hattatlarına otuz yedi mushaf yazdırılarak, teclid ettirilmiştir ki bu da ayrı bir tedkik mevzuudur (7).

II — Birer tablo olan çinilere gelince :

Malûm olduğu üzere, Şarkda doğan sanat eserlerinden çinicilik, on altıncı asrın ilk nisfına kadar Selçuk çinileri esasına uygun veya ufak bazı değişikliklerle devam etmiştir. Fakat Türk Mimarisinin yükselmesi, bilhassa *Süleymaniye* gibi şaheserlerin yaratılması, ona lâyük mimari tezyinata da ihtiyag hâsıl etmiştir.

Zaten her cebhede ilerliyen Türk sanatı; bu devirde çinicilikte renk ve desen itibariyle mühim bir inkılâp vücude getirmiştir. Ekseriya beyaz zemin tercih olunarak, rengârenk

(3) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, No. D.42.

(4) *Naima tarihî*, cild. I.

(5) *Topkapı Sarayı Arşivi*, No. 8002.

(6) M ü s t e k i m z a d e, *Tuhfetülhakkatin*, sayfa. 367.

(7) *Topkapı Sarayı Arşivi*, No. 9601.

çiçeklerle hazırlanan panolar, birer tablo halini almıştır. Bu eserler yapılmak için konulacağı yer nazarı dikkate alınarak bir nakkaşan heyeti tarafından resimlerinin çizildiği, ayrıca çinici ustaları tarafından teknik noktaları incelendikten sonra nümunesinin İznik ve Kütahya fabrikalarına sipariş edildiği ve saikden ve ehlihîref defterlerinden pek açık anlaşılmaktadır (8).

Ehlihîref defterleri, sanat tedkikatı noktasından en mühim belgelerdendir. İlk defa *M u a l l i m C e v d e t* 1536 (932) tarihli defteri neşretti. Bu defter; otuz sekiz sanat şubesine mensub beş yüz seksen sanatkârın ismini havidir (9).

Biz de; çiniler üzerindeki tedkikatımız esnasında bunlardan istifade ettik (10). Bu defterler hakkmda bir fikir vermek üzere 1060 (1015) tarihli defterin baş sayfası ile Kâşicilere aid sayfasının birer örneğini (Resim. 4, 5) veriyoruz.

İlk sayfada kâtibler arasında camiin yazılarını yazan *S e y i d K a s ı m*'ın ismi görülür. Kâşiciler sayfası o devrin pehlivanlarını da muhtevidir. Bu kısım spor tarihimiz için mühimdir.

İşte baştaki büyük üstadlar bu elemanlarla on altıncı asrda Türk çinilerini hiç bir milletin erişemediği bir dereceye yükseltmişlerdir.

Bu hakikati *G a s t o n M i g e o n* sahaten söylemektedir (11).

İlk inkılâp eserlerini *Süleymaniye*de ve yanındaki türbelerde gördüğümüz çinilerin en nefislerini *Selimiye*, *Sokollu*, *Rüstem Paşa*, *Piyale Paşa* camileriyle, *Topkapı Sarayında*, *Selim II* türbesinde, *Atık Valde*, *Ramazan Efendi*, *Takkeci* camilerinde görürüz.

Bu binalardaki çiniler gerek sır, gerek renk ve desen itibariyle bu sanatın artık bir daha erişilemeyecek parçalarıdır. Cidden emsalsiz sanat hârikasıdır.

(8) *Ahmet Refik, Onuncu asrı Hicride, İstanbul hayatı. İstanbul, 1333. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. 486, 489, 9613.*

(9) *M. Cevdet, Seyid İbn-i Batuta, İstanbul, 1932.*

(10) *Transactions of the Oriental Ceramic Society, 1933-1934.*

(11) *Gaston Migeon, Manuel D'art musulman, Paris 1927, Sayfa 228.*

Fakat, *Sultan Ahmed Camii*ndeki çiniler - yalnız *Topkapı Sarayı* istisna edilmek üzere - tenevvü itibariyle bunların hepsine faiktir. Bu tenevvüü, mikdarın çokluğu da temin etmektedir. *Bilfarz Süleymaniye Camii*nde türbelerle beraber 4338 çini sarfedildiği halde *Sultan Ahmedde* beheri 16 - 18 akçeye mübaya edilme üzere 21043 çininin sarfedildiğini ve bu iş *Kâşicisi Hasan* marifetiyle temin olduğunu ve 350,958 akçe verildiğini de icmal defterinden anlıyoruz (12). Bu mabeddeki çini mebzuliyet ve tenevvüü hiç bir yerde bulunamaz.

Kezalik Türk çinisinin en yüksek devrine aid parçalarla tevakkuf devrine aid nümuneleri de bir araya toplamıştır. Cümle kapısının üstündeki mahfillerde altı üstü yirmi panoyu hiç bir yerde göremeyiz (Resim 6,7,8,9).

Beyaz zemin üzerine mavi, yeşil, kırmızı, türkuvaz ve siyah renklerle meydana getirilen panolardaki selviler, lâleler, sümbüller, Nar çiçekleri, rumiler, üzüm salkımları, erik çiçekleri, rozaslar, karanfillerin tatlı bir âhenkle yekdiğerine bağlanması, ancak Türk çiniciliğine mazhar olan varlıktır (Resim 10).

Yine Hünkâr mahfilinin pencereleri üzerindeki camgöbeği çinilerin güzelliğini, üzerlerine altm yıldızla yazılan gayet nefis bir celi sülüs âyet son derece yükseltmektedir. Şimdiye kadar bu şekilde bir kitabeye başka bir yerde tesadüf etmedik. Bu da incelediğimiz çinilerdeki desen tenevvüünün tetkik edildikçe ehemmiyetini artırır.

Yaptığımız incelemelere göre elliden fazla mhtelif desende çini bulunmaktadır. Bu, bir misline tesadüf edilmeyen bir varlık, ve tezyini sanatlar için bir hazinedir.

Bu hazine, asırlarca yalnız Türk nesline değil, cihana ilham kaynağı olacaktır. Maa-fih bu, yüksek eserleri solduran, ezen son devir kalem işlerinin kaldırılması, kıymetlerini bir kat daha arttıracığı şühesizdir.

III — Taş oymacılık: Bu sanatın en güzel parçalarını yine Sultan Ahmed camiiinde bulabiliriz. Camiin dış avlusunun duvarlarını bir kordelâ gibi süsleyen, narin kabartma tezyinattan başlarsak, gayeye erişmek pek zorlaşır.

Binaenaleyh burada en gözü çeken ve

(12) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. 10746.*

şimdiye kadar neşredilmemiş pek nadir birkaç parçayı söylemekle iktifa edeceğiz.

Bunlardan, Hünkâr mahfilindeki mihrab cidden nefisdir. Mihrabın tacı tam bir sadelik ve ince bir zevk ile işlenmiştir. Etraf süveleri, siyah, sarı ve kırmızı damarlı sekiz köşe nadir taşlarla mozayik işlenmiş ve bunların arasında yıldızlar meydana gelmiştir. Mihrabın iki köşesindeki, koyu yeşil fon üzerine altın yaldızlı kabartma çiçeklerin nefesini istalâktitin altına yerleştirilen yeşim tezyinat son hadde eriştirmektedir (Resim 11).

Malûm olduğu üzere yeşime Türkler en eski devirlerden beri büyük bir kıymet vermişlerdir. Hattâ Yıldırma karşı camilerin kubbelerine konduğunu da Manisadaki Muradiye camii inşaat defterlerinde tesadüf etmişdik.

Bu defterde *Bahayi senki yeşim berayi nihaden kubbei büzürk buhafı yıldırım, iki adet kıymet 520 akçe* (13) denilmektedir.

Mihrabın içinde açık renk yeşimden mücessem bir gül bulunmaktadır. Bunun altında dört köşe yeşimler mozayik olarak altına

yaldızlı yaslar bu güzelliği tamamlamaktadır.

Defterimiz *ücreti ka'i kerden yeşim berayi mihrab* diye bunu da ayrıca göstermektedir.

Bu mihrabın yanındaki korkulukta yine bu sanatın en takdire çarpan yüksek parçalarındadır (Resim 12, 13, 14).

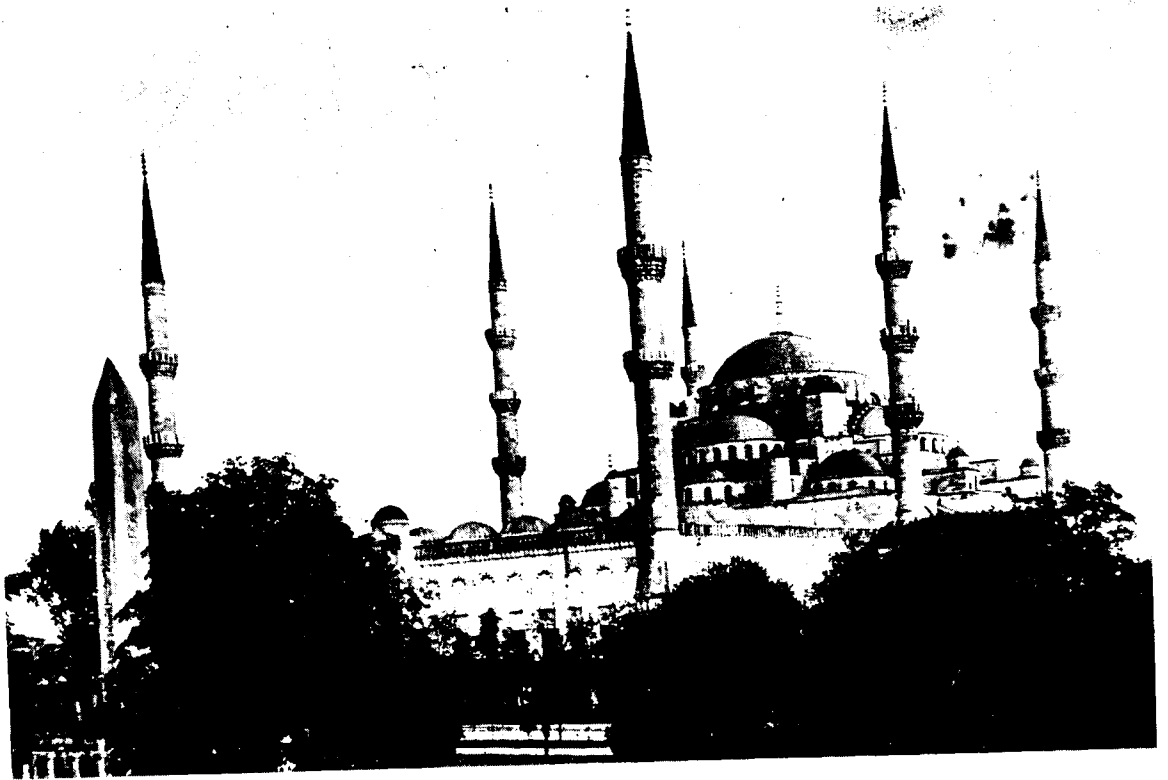
Koca mermer hem ajur olarak oyulmuş, hem de vücuda gelen dallar, lâleler, narçiçekleri vesairenin üzerleri ayrıca oldukça yüksek kabartma olarak işlenmiştir.

Mozaik işlerinde de, *Sultan Ahmed camii*, emsalsiz bir tenevvü ve güzellik meşheridir.

Pencere içlerindeki muhtelif mozaiklerden maada bilhassa mahfildeki, pencere aralarında yedi pano, tabiatın verdiği en güzel taşlar, en uygun bir şekilde açılarak bir araya getirilmiş, kenarlarına yine renkli taşlardan bordürler, mozayik olarak yapılmıştır.

Bu panolara müşabih bir tane de camiin büyük mihrabı yanında bulunmaktadır.

İşte bu ulusal sanat ve zevk mahsullerinin karşısında eğilerek, diğer tezyinata aid incelemeleri gelecek yazıya bırakıyoruz.

R. 1

معلوم شریف اولیٰ شریف حفظ اولیا

و ارادت و مصارف بناہ جامع شریف جنت مکان فرد و میرانشان مرحوم
 و مغفورہ سلطان احمد خان طاب ثوابہ در محبتہ استانبول مع بناہ
 قصر منابون ملاصق جامع مزبور و کتب و سبیل خانہ ہا و اودہ ہا و فوقانی
 و تختانی و دکابین و خانہ ہا کبیرہ محدثاً در قریب جامع شریف بمعرفہ ذی اعتراف
 والدولہ حضرت حاج مصطفیٰ انانغای دارالتعدادہ الشریفہ التاظر در زمان مرحوم
 قلندر پانا و زمان حسین غاسر بوسانی سابق و در پیرانہ کجیل و بولیان در کابل
 امناہ بناہ مزبور و بمعرفہ فدوی الاماجد الاما و محمد غاسر معارف خاصہ باقی
 بناہ جامع شریف با قلم حسین کاتب بولیان و سلیم عن شرفہ در کابل عالی در زمان احمد
 الواقع فی غرہ جمادی الاولیٰ سنہ ثمان و الف فی غایہ ذی القعدہ الشریفہ
 در سنہ و عین و الف

اللہ

R. 2

Handwritten text at the top left of the page.

Handwritten text below the top left.

Main body of handwritten text in the top section, arranged in several lines.

R. 5

Handwritten text on the left side of the middle section.

Main body of handwritten text in the middle section, featuring musical notation and lyrics.

R. 3

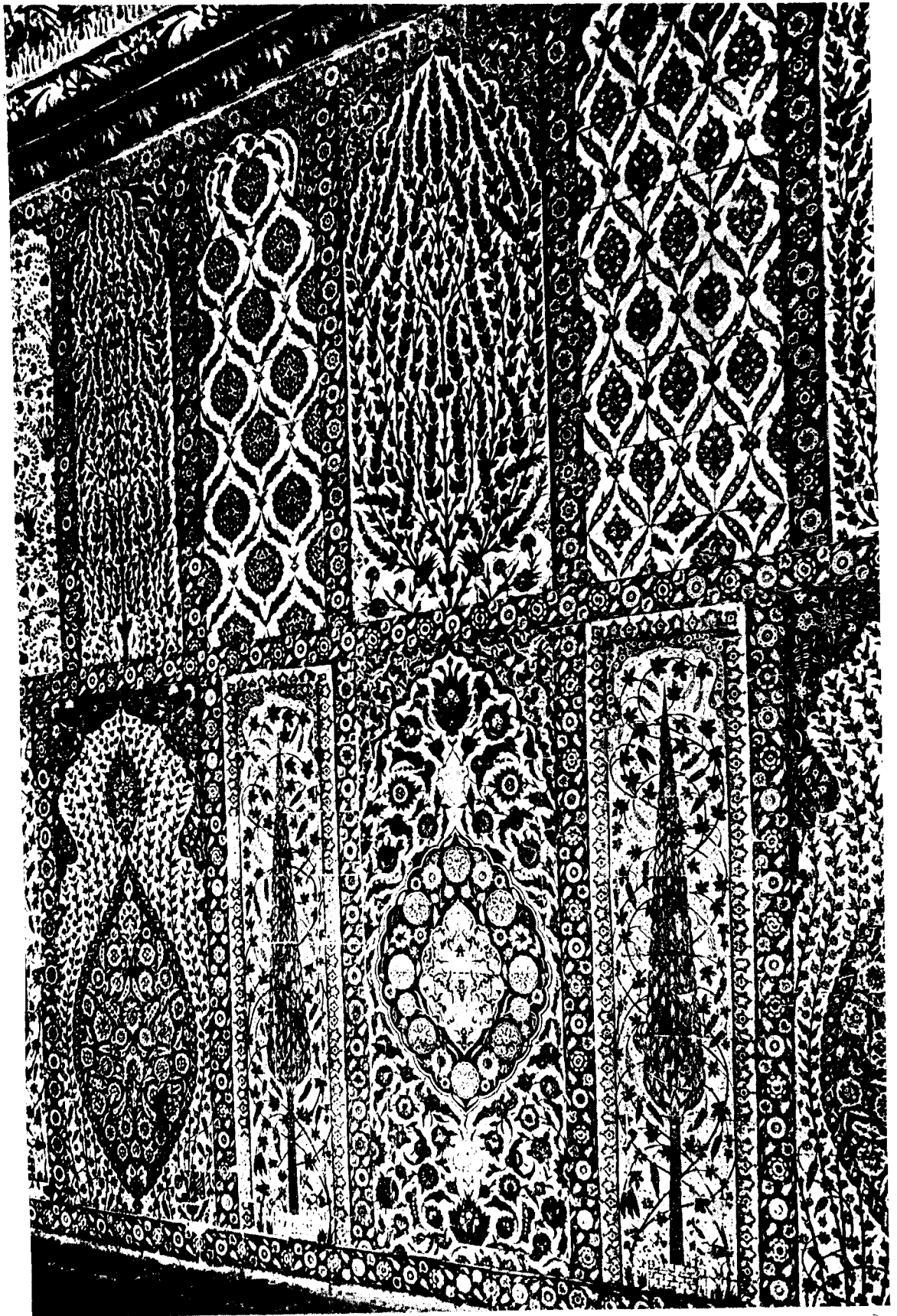
Handwritten text at the top left of the bottom section.

Main body of handwritten text in the bottom section, arranged in several lines.

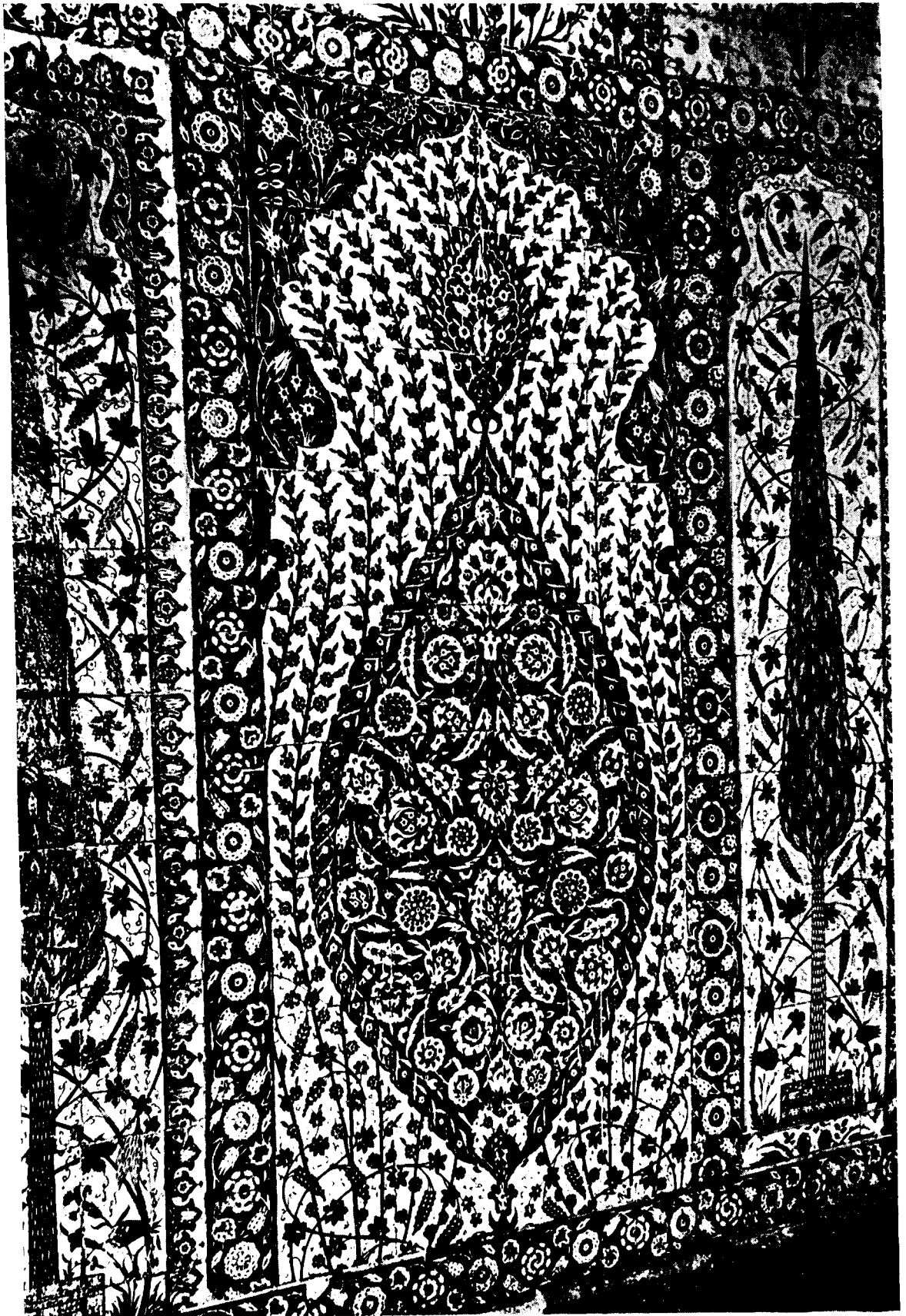
Handwritten text on the left side of the bottom section.

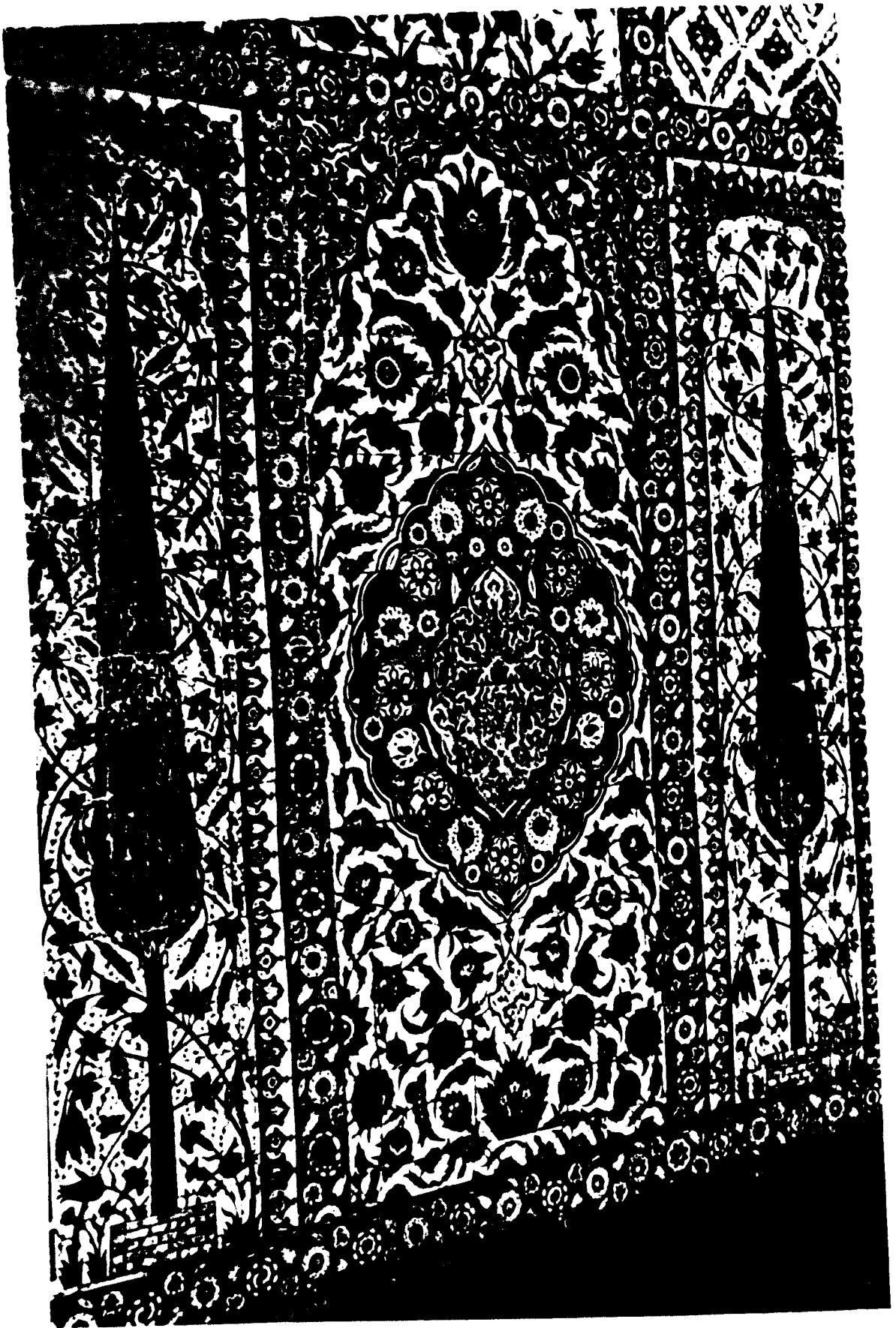
Main body of handwritten text in the bottom section, arranged in several lines.

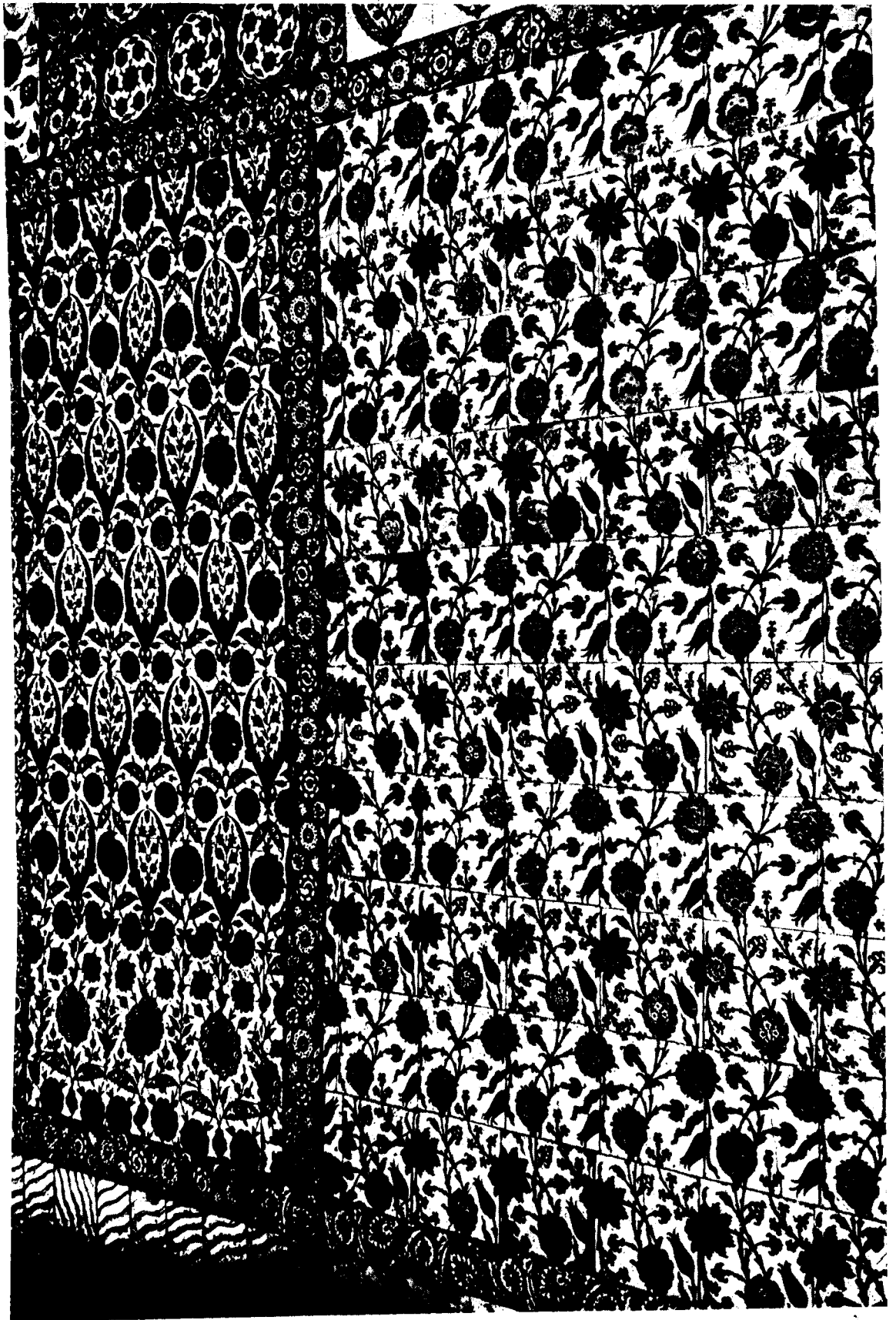
R. 4

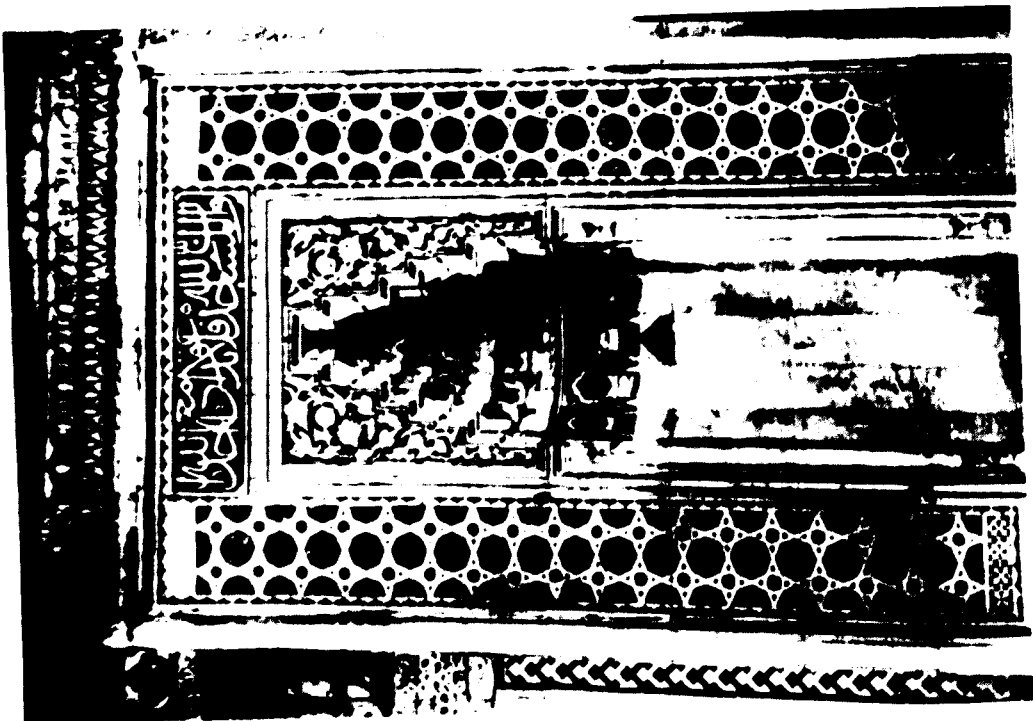

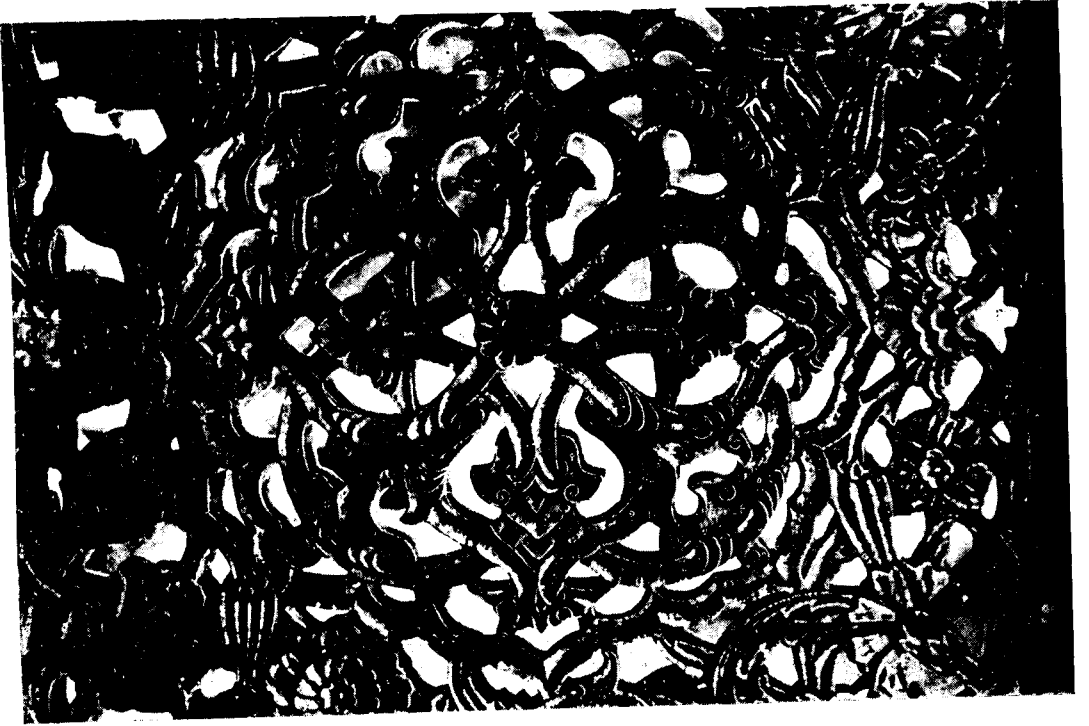

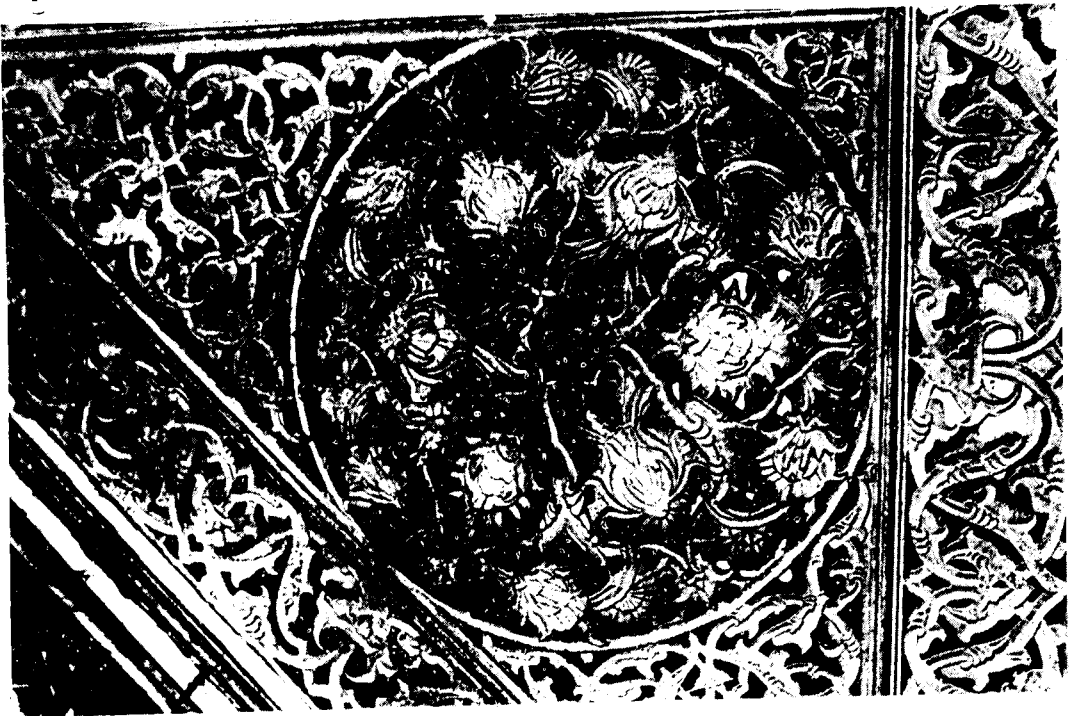
R. 12

R. 11

R. 13

R. 14

Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii

ABDÜLKADİR ERDOĞAN
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Direktörü

Bu cami güzellik itibarile İstanbul'un en değerli mabedlerinden birisidir. M i m a r S i n a n 'ın eli değen her eserdeki hususiyetlerden bu camiin de büyük bir hisse aldığı görülür. H a d ı m İ b r a h i m P a ş a bunu yaptıracığı zaman yerini çok iyi seçmiştir. *Silivrikapı* vaktile İstanbul surlarının en işlek bir yolu idi. Rumlar burasına *Ayazmakupısı* adını vermişlerdi. Balıklı Kilise ve Ayazması bu kapı ile karşı karşıya gelmekte idi. Her sene paskalyayı takib eden ilk cuma günü bütün Rumlar ve bunlara tebean birçok hastalar Balıklı Ayazmada'ki Balıklı havuzun suyundan şifa niyeti ile içmeye koşarken bu kapıdan geçerlerdi. Ayazmadaki havuzda an'ane ile beslenen küçük balıklar dolayısıyla burası *Balıklı Kilise* adı ile anılıyordu. Hattâ İstanbul İmparatoru Kostantin'e izafetle halk arasında bir de balık hurafesi mevcuddu (1). Güzergâhta bulunan *Silivrikapı*nın üstünde ve iç kısmında tellerle asılmış beş parça balık kemiğinin orada bulunması bu kapının Balıklı Kilise ile manevî bir bağlantısını ifade etmektedir. Balıkçılar tarafından avlanmış bir deniz aygırının kemikleri balıkhanede teşhir olunmakta iken sonradan balıkçı Rumlar bu kemikleri oradan alarak buraya getirip asmışlar ve akıllarınca Balıklı Kilise ile balıklı kapıyı birbirine bağlamışlardır. Çürümüş ve sünger haline gelmiş bir canavar kemiğinin beş parça olarak hâlâ orada sallanmasına ve halk arasına hurafeler saçmasına gülünür.

(1) Son İmparator Kostantin'in önünde balık kızartılıyormuş, İstanbul'un Türkler tarafından alınması tehlikesi ortaya sürülürken Kostantin: Şu kızaran balıklar tavadan sıçarsa o zaman İstanbul elimizden çıkar, demiş. Biraz sonra balıklar canlanıp tavadan sıçrayınca İstanbul'un Türkler tarafından alındığı, Kostantin'in de keramet gösterdiği anlaşılmıştır. Bugün Ayazma havuzundaki yüzmekte olan dört balığın o balıklar neslinden olduğu iddia edilmektedir.

Silivrikapı daha birçok tarihî hâdiselerin cereyan sahnesi olmuştur. (H: 915 — M: 1509) yılında vukua gelen büyük yer sarsıntısında bu kapının yıkıldığını ve aynı sene içinde tamir edildiğini yukarıdaki mahkûk şu farsça kıt'adan öğreniyoruz:

ظل حق بايزد شمس فلك
که هابون فرو قمر طلعه
در زمانش فتاد زلزله
قلعه را قلع کرد بائعه
در خراب و صدمتش تاريخ
حرب و بنيان مسمرة القعه

Kapıdan girilince sağ yanındaki kal'a duvarına zincirlerle asılmış büyük bir kürzün altında hakkedilmiş bir kitabe ile de (H: 1050 — M: 1640) yılında o civarda cereyan etmiş başka bir hâdiseye îma edilmekte ise de kürzün sahibi P e h l i v a n İ d r i s 'in adından başka vak'ayı aydınlatacak bir kaynak elde edilememiştir. Vaktile pek mamur ve bir çok medenî eserleri ile meşhur olan Silivri şehrine giden caddenin mebdai olması itibarile de bu kapı ehemmiyetini arttırmakda ve *Silivrikapı* adını almakda idi. İşte böyle işlek bir kapıdan içeriye girer girmez bütün ihtişamı ile göze çarpan bir camiin yerini seçerken mimarı K o c a S i n a n 'ın da reyî aldığı seziliyor. Camiin geniş bir avlusu ve bu avlunun üç kapısı vardır. *Silivrikapıya* bakan kapının üstünde Ş a i r K a n d i (2)-nin üç beyitli şu kıt'ası görülür:

(2) Şekercilikle meşgul olduğu için K a n d i mahlasını alan Bursa'lı bir şairdir. Eyüb'de Nisancı Mescidi hariminde gömülüdür. Ölümü (H: 962 M: 1554) yılındadır.

Sağlığında her gün köpeklere ekmek doğrar ve eline geçen yiyeceği önlere atarmış. Öldüğü zaman bu köpekler aylarca mezarı başından ayrılmışlardır.

*Hamdülillah buldı bu cami mahallinde vuku'
Hüsnü hayrile olur mamur çün dünya evi
Eyledi düsturu sahib madelet ikbal ile
Bu muallâ camii avneyleyüb hayyi kavı
İzzetü tazim ile Kandı dedi tarihini*

958 قلدی ابراهیم باشا جامع زیبا قوی

Bu avlunun bir kısmına sonradan ölü gömülmüş, bir kısmı da yakınlarda şunun bunun eline geçerek mülk ittihaz olunmuştur. İstanbul'un büyük camileri gibi dört yanı revaklarla çevrilmiş ikinci bir avlusu yoktur. Yalnız son cemaat yerindeki kubbeli revaklar camie başka bir revnak vermektedir. Altı mermer sütuna istinâ eden beş kubbeden birisi diğerlerinden geniş ve biraz kabarıkçadır. Yalnız bu kubbenin dört yanındaki ve hassaten altı mermer sütunun başlıklarındaki istelâktitler müstesna bir nefaseti haizdir. Asıl camiin bir kapısı vardır. Bu kapının kanatları oyma ve geçme sureti ile vücade etirilmiştir. Hencesi hatlar arasına ince çiçekler işlenmiş ve her iki kanadın orta yerlerine dairevi birer fildişi geçirilmiş ve bunların tezyinatına da çok itina edilmiştir. Kanatlardan birisinin aynasında اللهم انی اسئلك من فضلك diğerinde اللهم افتح لی ابواب رحمتک ibareleri kazılıdır. Kapının üstündeki taş üzerine yine Kandı'nın şu üç beyitli tarih kitabı mahkûkdür:

*Asaî pâk din İbrahim
Ki anındır Binayî hayrîşar
Hamdülillâh tamam olup tarih
Camii yile şeref bu rahgûzar
Dedi Kandı bu camie tarih*

بت هادی وممد ابرار

Bu kitabenin her iki yanına kelime-i tevhid'in birer cüzü ayrılmıştır. Minaresinin iki medhali vardır. Revaka açılan medhalin üstünde lâcivert zemin üzerine beyaz çinilerle

سلام علیکم طمہ فادخلوها خالین

ve diğer pencerelerin üstünde de

لنفاق فی المسجد کلظمہ و الفقص صدق رسول الله
سلام علیکم بما صدرتم فتمه عفی الدار

ibareleri yazılıdır. Kapının sağ yanındaki duvarda bir madalyon içinde ما کفی با شاقی ما معنی ve sol yanında yine bir madalyon içinde یا جنان یا منان kelimeleri tekerrür etmektedir. Bu yazıların hepsi de lâcivert zeminli çini üzerine beyazla

yazılmıştır. Madalyon içindeki kelimelerin çini üzerine tahrir ve tersiminde ince bir maharet gösterilmiş ve kelimelerin sonundaki elif harflerinin uçları birbirine bitleştirilmek suretile hencesi şekiller vücade getirilmiştir. Kapıdan camie girilince dahili (38) pencereden ışık aldığı görülür. Kubbe kemerlerinin dört köşesi istelâktitlerle süslenmiş, mihrabının üst kısmı mozaik çinilerle bezenmiştir. Bu mozaikların ortasına yeşil zeminli bir levha asılmış, manzarasını veren kısmın üstünde .. كلما دخل .. âyeti siyah çini ile yazılmış, gerek bu çinilerin ve gerekse diğerlerinin süzgünlüğü incelenirken san'atkarının ince ruhu önünde eğilmemek elden gelmez.

Camiin beyaz mermerden mamül minberi de o devrin güzide eserlerinden birisidir. Her iki yan cebhesindeki hencesi şekillerle süslenen şebekeli korkuluklar ve kaideleri üzerindeki kabarık çiçekler ve medhalin üstündeki istelâktitler ve çelenkler gözleri kendisine çekmektedirler. Müezzin Mahfilinin taş tezyinatı da minberin güzelliğiyle mütenasibdir. Camiin boya nakşi millî zevkimize asla uygun değildir. Bir zelzelede kubbe hasara uğramış ve tamirden sonra yabancı bir fırca ile duvarlara bu iğrenç leke sürülmüştür. Yalnız kubbenin göbeğindeki hatlarla bunun ortasındaki kırmızı zeminli nakışları eski tezyinatından bir örnek olarak bırakılmıştır. Camiin gerek içindeki ve gerek dışındaki çiniler İznik mamulâtındandır. Selçuklular devrinde İznik'de işliyen çini kârhaneleri bir aralık inhitata uğramış ise de Selim I. in himmeti ile bunlar tekrar ihya edilmiştir. Murad III. zamanında yalnız iki kârhane kaydedilmiş olduğuna göre bundan sonra İznik çiniciliğinin yavaş yavaş geriye doğru gitmiş olduğuna hükmedilebilir. Bu sırada *Harası Refia Kazası* (Eyüb Kazası) nda kıymetli çiniler yapıldığı tesbit edilmiştir. İster İznik'de, ister Eyüb'de imal edilmiş olsun, bu çiniler örneği görülmiyen parçalarındandır. Banisi olan İbrahim Paşa'nın merkadi camiin bitişiğindedir. Bu merkadi kitabesi yoktur. *Hadım İbrahim Paşa'nın* gerek bu camiine, gerekse bütün hayratına aid (H: 968 M: 1560) tarihli vakfiyesi *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*'nde teşhir olunmaktadır. Bu vakfiye birçok bakımdan kıymetli bir vesikadır. (95) sahifeyi ih-

tiva eden vakfiyenin başında haşiyeli levha tezyinatı, daha önceki sahifede Kanunî Süleyman'ın bir tuğrası vardır. Vakfiyenin mazmunu *Rumeli Kazaskeri Konyalı Hâmid Efendi* (3) nin hükmüne ve *Anadolu Kazaskeri Muhammed bin Abdülvehhab* (4) m şahadetine iktiran etmiş ve meşhur Şeyhülislâm Ebüssuud Efendi de mucibince amel olunmasını teyid eylemiştir. Her üçünün de el yazısı ve imzasile Muhammed ve Hâmid Efendilerin mühürleri basılıdır.

Başında uzun bir dibaceden sonra İbrahim Paşa'nın measiri sayılmakta ve hayratının tâdâdına şöyle başlanmaktadır:

Birincisi Silivrikapı dahilindeki meşhur cami, ikincisi *İsa kapısı* deniden mahalledeki mescid, üçüncüsü aynı mahalledeki fevkani mekteb, dördüncüsü *Davutpaşa imareti* yanında dikili taş yakın İsfendiyar mahallesindeki diğer mekteb, beşincisi Silivrikapı camii civarındaki mekteb, altıncısı *İsakapı* mahallesindeki on bir hücre ile bir dershaneyi müştemil medrese, yedincisi Yenikapı haricinde yolculara mahsus kazdırdığı kuyudur.

Bunların maslahat ve masrafına meşrut olmak üzere milki silkinde bulunan yedi köyü vakfeylemiştir. Bu yedi köyün vaktile Kanunî tarafından kendisine temlik edilmiş olduğu da ilâve edilmiştir. Bu köylerden birisi *Yenice*, ikincisi *Yörükler*, üçüncüsü *Te-*

(3) Bu zat daha sonra Ebüssuud Ef. nin yerine şeyhülislâm olmuştur. Hal tercemesini öğrenmek için *Konya Halk Evi*'nin çıkartmakta olduğu *Konya revüstinün* (8) inci sayısındaki *Kanunî Süleyman'ın vakfiyesi ve Kazasker Konyalı Hâmid Efendi* adlı yazımıza bakılabilir.

(4) Defterdar Abdülvehhab Ef. nin mahdumudur. *Müderris, Haleb, Mısr, Şam, Bursa, mollası olup* (964) şevvalinde *Anadolu kazasker* oldu. (975) ramazanının (27) sindе fevtoldu. *Edirnekapısında İbni Kemal yanında medfundur. A'lem, esha idi. Hatta bir fakire altmış akça getir diye uşağına emredüp uşak altmış altın getirmekle deştirmeyip ita eylemiştir. Bir Sipahi zade bir kitab telifle kendisine arzında yüz fülûri vermiştir. Kazaskerliği zamanında avadî yetmişbin dınar olup vefatında dörtbin akça borcu çıktı. Şairdir. (Telifatı): *Bezzatî haşiyesi, Molla Celâl'in Haşiyet Tecridine haşiyesi, Hariri tarzında Makamatı, Kütübü Nafta Havânişine talikat ve sairesi* (Sicilli Osmani, cild. 4, S. 118).*

mürçü'dür. Bunların üçü de Paşa livasına bağlı *Yenice* kazasıdır. Dördüncü ve beşincisi Nikbolu livasına merbut *Hezargrad* kazasının *Çörçör* ve *Kirevine* karyeleridir. Altıncı ve yedincisi aynı liva ve kazanın *Yelonya, Zavid* karyeleridir.

Bu köylerden başka Tırnova kazasındaki üç değirmen, İstanbul mahallâtından İshakpaşa mahalesinde hududu gösterilen büyük bir konak, Sinanağa mahallesinde hari-ciye ve dahiliyeli yine büyük bir konak, Mol-lagürani mahallesinde ve Sultanhamamı civarında dükkân ve mağazaları müştemil tekrar bir konak, Tahtakalede Acemoğlu mahallesinde on beş odalı, ve dört ekmeççi fırını, altı ambarı, dört kazanı, dört mahzeni müştemil konak.

Balıkpazarında dört dükkân, İsfendiyar mahallesinde iki ev, İsakapısında bir ev, Davutpaşa mahallesinde tekrar bir ev, İsakapısında üç dükkân, Davutpaşa mahallesinde bir fırın ve iki dükkân ve iki mağaza, camiin karşısında dokuz dükkân ve bu dükkânların üstünde dokuz hücre, Yenicamiin karşısında bütün müştemilâtı ile bir konak, Silivrikapı mahallesinde üç hamam. ve bir dükkân ve üstünde dört ev, yine camiin karşısında bütün müştemilâtı ile dört konak, Silivrikapı'da yedi ev, kale haricinde Selhane mahallesindeki dükkânlar ve bu dükkânların üstünde on bir oda. Palamut değirmeni, Galatada Karaköy mahallesinde iki ev ve bir un değirmeni ve sekiz dükkân ve bunların üstünde on hücre, Kemer denilen mahalde bir ev, Lonca mahallesinde bir ev, yine bu mahallede bir ev, Kürçükapısı dahilinde bir ev, Azapkapısı dahilinde üç dükkân ve Balıkpazarı mahallesinde iki dükkân, Alibengi kapısı haricindeki dükkânlar, Silivri kasabasında han ve dokuz dükkân ve bir kireç fırını. Çorlu kasabasına mülhak Yanaşık karyesinde bir değirmen. Edirne'de *Sultan Murad imareti* yanında Berkokağa mahallesindeki hamam ve dükkânlar, Edirne'de *Mezidbey imareti* yanında bir ev ve altındaki mumeu dükkânı ve yine oradaki dört ev. *Yenice* köyünde Şeref çiftliği mezreası, Tunca nehri üzerinde dönen yedi göz değirmen ve bu çiftlikde çalışan köleler ve ellerindeki hayvanlar ve zirâî âletler (Bu kölelerin ellerindeki hâsılatın dörtte birisini vakfa verecekler ve bakişini kendileri yiyecekler

ve kadınlarını çiftlik haricinde kimse ile evlendirmeyecek, kendileri de hariçden bir kadın ile evlenmeyecekler), Veyrane kazasında Balçık iskelesi denilen yerdeki yirmi dört dükkân, Sedire kıyısı denilen yerdeki otuz yedi dükkân, Toyran gölü nahiyesindeki Piskonya karyesinde kırk altı dükkân, Selânikde Ayapalas mahallesindeki kırk odalı konak, yine orada on odalı bir ev, tekrar sekiz odalı bir ev.

İbrahim Paşanın bu nahiyede bir camii bulunduğu ve Kütahya ırmağı üzerindeki İprak köprüsünü de tamir ettirdiği vakfiyede zikredilmektedir. Sağ olduğu müddetçe kendisi, öldükten sonra Muslihuddin Hoca adındaki bir zatın, onun ölümünden sonra Kütahya kalesine kim muhafız olursa onun müteveli olacağı şart kılınmıştır.

Mevlâna Harun Halife bin Abdülcelil Efendi vakfiyenin tesciline tevkil, Mevlâna İmam Hüseyin bin Mustafa ile Mevlâna Muhammed bin Pir Muhammed işhad edilmiştir. Müteveliye yardım etmek üzere hesap işine âşina bir muhasip, yedi tahsildar bulunacaktır. O tahsildarların ikisi İstanbulda piyade, diğer beşi süvari olacaktır. Süvariler Edirne'de, Selânikde, Çorluda, Siliyride ve Rumelindeki diğer akar üzerinde çalışacaklardır. Bu varidattan hatibe, imam ve dört müezzine, aşçıya, müvakkite, eda ve sedası güzel ve yaşı geçkin on hâfıza, beş genç çocuğa verilecek ücretlerin miktarı tesbit edilmiştir. Vakfın utakası evlâdından bâfız bulunursa tercih olunacak, eğer bunların arasında iyi okuyanlar bulunmazsa yukarıda ismi geçen mekteb talebesi arasından seçilecektir. Bunlardan başka iyi sesli bir kasidediye de geteğin meblâğ verilecektir. Bir muarrif ile ikindi namazından sonra kuran okumak için iki hâfız alınacaktır.

Camiin karşısındaki mektebin muallim ve kalfası her sabah namazını müteakip enam suresi okuyacaklar ve sabah namazından sonra altı kişi beş yüz kerre ihlâs suresini, bir adam da camiin mahfelinde öğle namazından sonra on âyet miktarı bir aşır okuyacaktır. On beş kişi de ikindi namazından sonra bin kerre kelimeyi tevlid getireceklerdir. Camiin kapılarını açıp kapamak, hâfızlara kuranları

indirip kaldırmak için de iki kayyum bulundurulacaktır. Kandil ve mumları yakmak için ayrıca iki adam alınacaktır. Ramazan gecelerinde altmış, cuma gecelerinde elli, sair gecelerde on beş kandil yakılacaktır. Cami ve aptesthanenin temizliğine bakmak için bir adam tayin olunacak, camiye akar su getirilinceye kadar su çekecek bir adam kullanılacaktır. Eğer vakfın utakasından bu işleri yapabilecekler bulunursa onların tayini tercih olunacaktır. Bir de bahçecilikden anlar bir bahçıvan alınacaktır. Üç mektebde kudretli üç muallim ve üç kalfa bulunacaktır. Medresede mutad feneri okutabilecek bir müderris ve medresede derslere devam eden onbeş talebe muvazzaf olacak, bir de kapıcı istihdam olunacaktır. Bütün bu memur ve hademe verecek meblâğın miktarı ayrı ayrı gösterilmiştir. Eğer varidat masraflardan fazla gelirse müteveli marifetile yeniden akar alınacak ve bu akar vakfın varidatına ilâve olunacaktır. Müderrislik vazifesi kendi azadlarından yukarıda adı geçen Mevlâna Harun bin Abdülga'ffar'ın uhdesinde sağ oldukça kalacaktır. Kapıbaşısı tabir edilen Darüsaade Beyi de vakfın nazırı olacaktır.

Vakfedilen emlak ve akarı sınırları gösterilirken gerek o devirde, gerekse daha eski devirlerde yaşamış birçok tarihi adamların adları geçmekte ve emlak ve ikametgâhlarının İstanbulun hangi semtinde bulunduğu gösterilmektedir. Tarih ve şehircilik bakımından çok önemli olan bu sınımlardan bazılarının adlarını şuraya ilâve ediyorum:

Emirü'lâlem Rıdvan Ağa, Neslişah Hatun Binti Mehmed Bey, Gülfem Hatun, Kürkçübaş, Şemseddin bin Abdullah, Muhammed bin Kaytan, Defteri Abdi Çelebi, Kazas-ker Mevlâna Muhyiddini Fenarî, Abdüsselâm, A'cem Oğlu, Ferruh Ağa bin Abdullah, İbnüddüzdâr Muhammed Çelebi, Sarayr Cedit'de Reis Davud Ağa bin Abdullah, Haydar Paşa, Pirî Halife, Mustafa bin Karagöz, Kadı Ahmed Can, Reis sülîmarî'n Ali bin Abdül-

lâhilâcemi, Düzdâr Arslan bin Yunus, Ahmed Subaşı bin Abdullah, Terceman Yunus, Ekmekçibaşı bin Abdullah, Hoca Sinan bin Şaban.

Vakfiyenin sonunda (56) şahidin imzası vardır. Bunlar arasında da o devrin birçok adamları ve onların ünvan ve şöhretleri yazılıdır. Bazıları şunlardır: Müşir Mehmed Paşa, Ferhad Paşa, Mustafa Paşa, Yakub Ağa, Kilârcibaşı Yusuf Ağa, Saray Muhafızı Mahmud Ağa, Reissürracilin Hasan Ağa, Muhammed Çelebi bin Abdullahiddefteri, Muhammed Çelebi bin Ramazani Tuğranî, Silâhdarlar Reisi Abdi Ağa, Fahrülküttâb Abdi bin Kasrülkâtib, Ahmed bin Abdülâhilcündî, Şeyh Muhammed Çelebi bin Şeyh Sinanilerdebili, Mevlâna Fethullah bin Cârullah.

Camîin banisi İbrahim Paşa

hadım ağalığından tefeyyüz etmiş bir zattır. Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliğinde, Kubbe vezirliğinde, Payitaht kaymakamlığında bulunmuş, Kanunî'nin hemşiresi Fatma Sultanın zevci ve Selim I. in damadı olmuştur. Anadolu ve Rumelide bıraktığı dinî ve medenî eserler, hal tercümesi kendisinin temiz ve ağır bir adam olduğuna şahadet etmektedir. Bir gün Fransız Elçisine karşı gösterdiği celâdet ile mensub olduğu hükûmetin şerefini yükseltmiştir (5). Hicrî (970) yılında ölmüş ve camiin bitişiğindeki üstü açık türbesine gömülmüştür. Ölümünün (Hicrî 958) yılında gösterilmesi yanlışdır. Merkâdinde kitabe ve tarih bulunmaması, camiin de (958) de inşa olunması bu yanlışlığa sebep olmuştur. (969) da henüz berhayat bulunduğu vakfiyesinde sarihdir. Bu zata bazı müverrihler Hadım, bazıları da Tavaşi (6) ünvanını ilâve etmektedirler. Her iki kelimenin de erkeklik duygusu öldürülmüş, İğdiş edilmiş mânâsında kullanıldığına göre Fatma Sultanın bir ahret arkadaşı olarak kendilerine (eş) edilmesi bizi biraz düşündürmektedir.

(5) *Sicilli Osmani*, Cild. 4, S. 118.

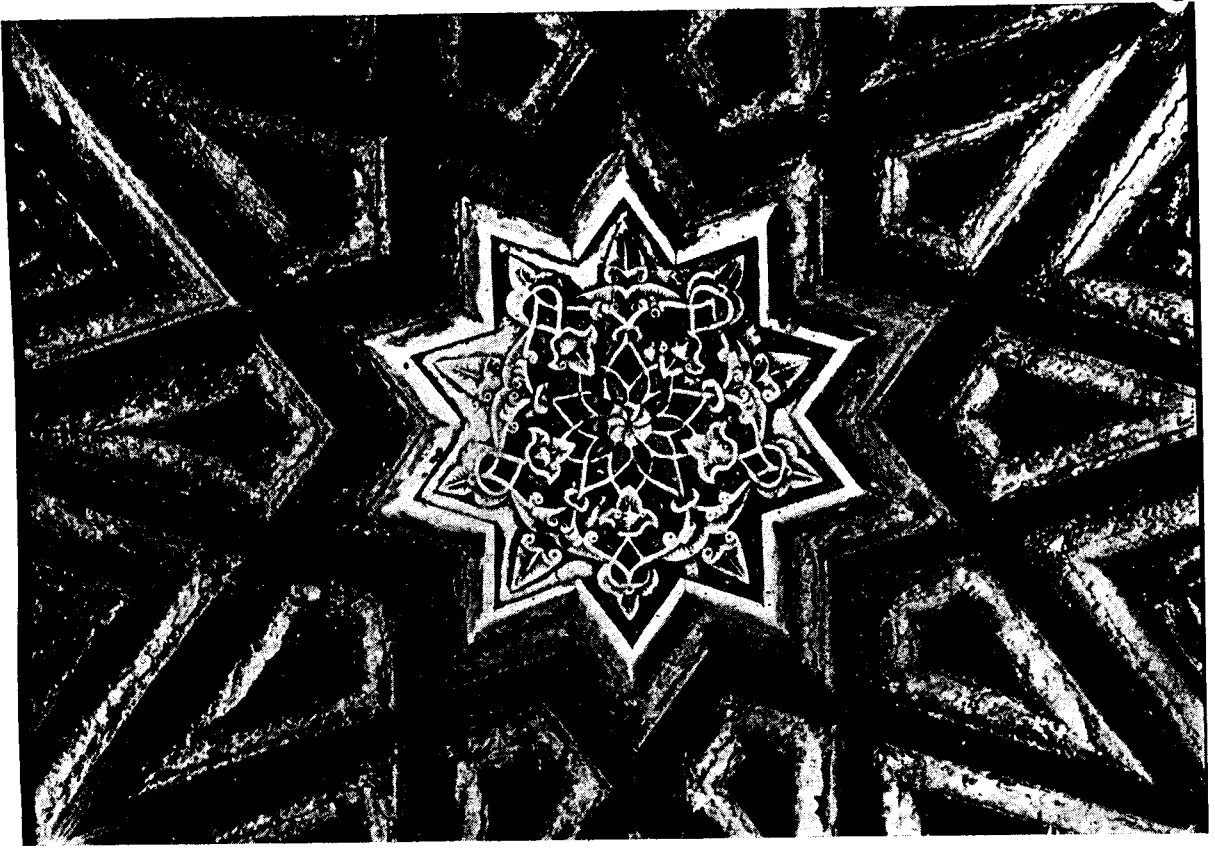
(6) (المنجد) (الطواشى) الحصى. والجم طواشيه

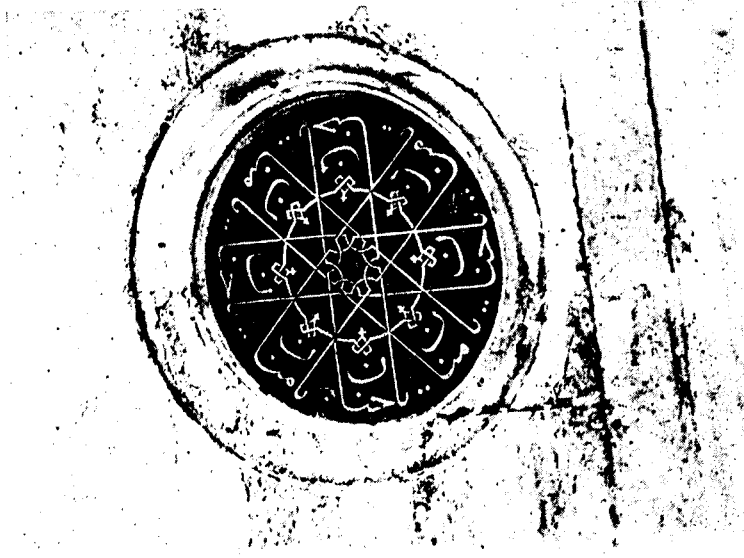
1 — Silivrikapıdaki Hadım İbrahim Paşa Camii

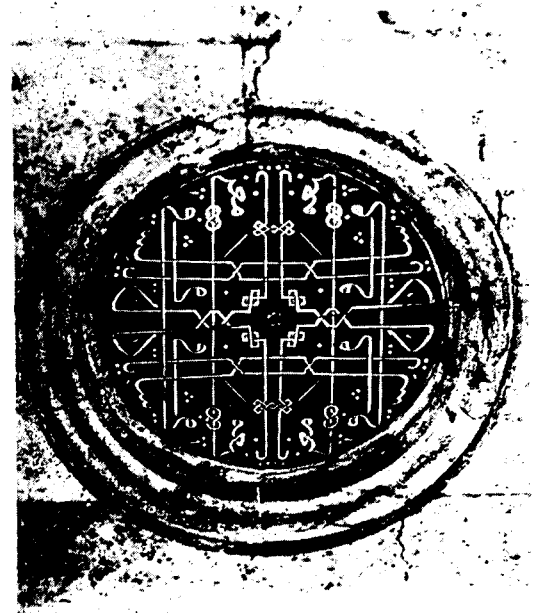
2 — Camiin kapısı

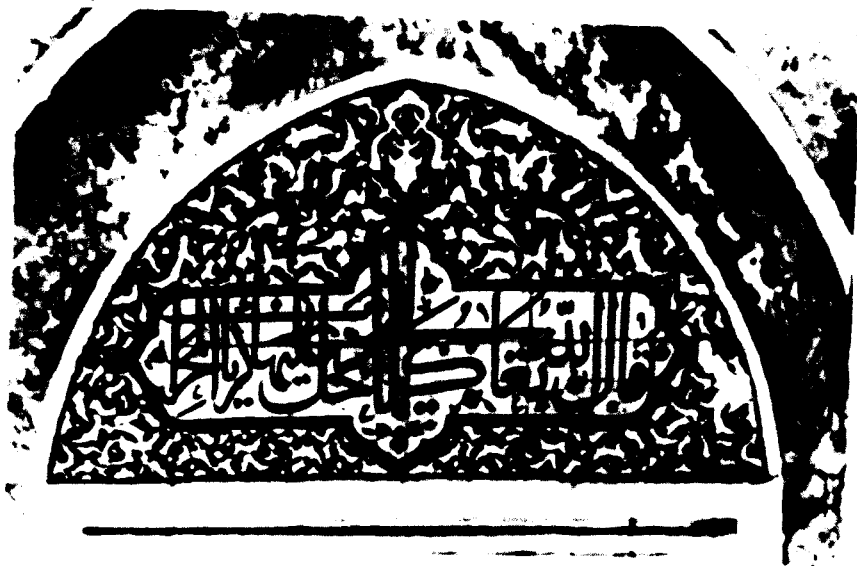
3 — Cami kapısı tezyinatından

4 — Cami revaklarının çini tezyinatından biri

5 — Cami revaklarının çini tezyinatından bir başkası

8 — Mihrabın cini tezyinatından

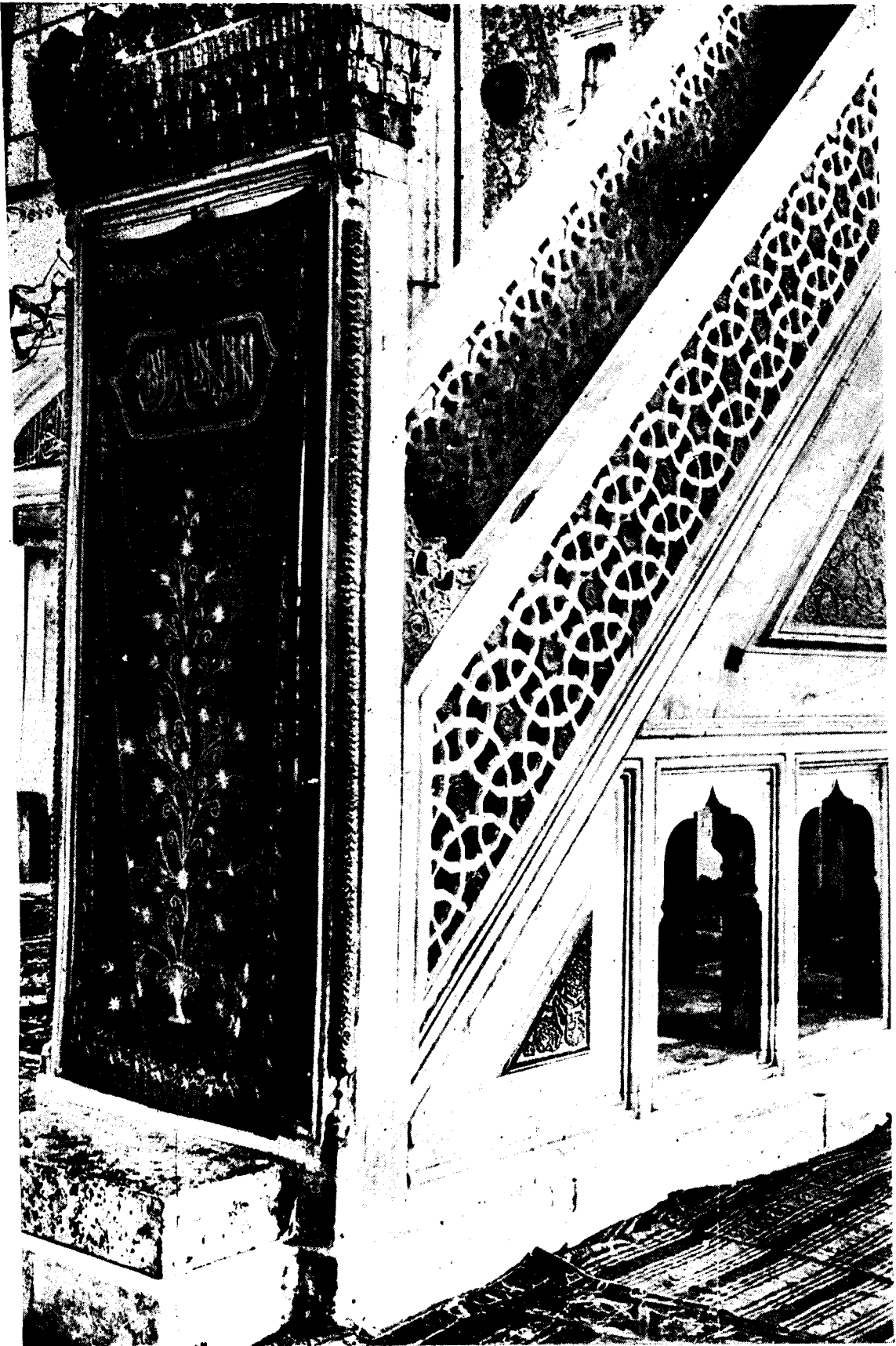
ما حرم من أصل العفة شروطاً لوقفها انفع سببها
 وكن صفة وزود مللاً الاضلاع من الاركان من الاركان
 الاضلاع والما العسر الى الكفا الصفة تحت العلم
 للصورة ولا دم الى
 المعونة

ويعبدوا من ارض كراي عقل سليم
 وراي سديده ولا يحل ان كان لقلب او اليه
 التمتع وهو شهيد ان اللابون يحل من لبيت

ما حرم من أصل العفة شروطاً لوقفها انفع سببها
 وكن صفة وزود مللاً الاضلاع من الاركان من الاركان
 الاضلاع والما العسر الى الكفا الصفة تحت العلم
 للصورة ولا دم الى
 المعونة

ما حرم من أصل العفة شروطاً لوقفها انفع سببها
 وكن صفة وزود مللاً الاضلاع من الاركان من الاركان
 الاضلاع والما العسر الى الكفا الصفة تحت العلم
 للصورة ولا دم الى
 المعونة

9 — İbrahim Paşa vakfiyesinin ilk sahifesi

7 - Minber tezminatından bir kısım

Sivas Darüşşifası vakfiyesi ve tercümesi

M. CEVDET (1)

Anadolu'da Selçuklulara aid vakfiyeler Osmanlılar zamanında aynen muteber olmuş ve esasları ve vakfın şartları kurdukları vakıflar münderis oluncaya kadar ve bir kısmı da yakın zamanlara ve hattâ bu güne kadar payidar olmuştur. Bu meyanda zikre şayan vakfiyeler az olmadığı halde Selçuklu tababetini alâkadar eden vakfiyelere pek ender tesadüf olunur. Yalnız 614 (1217) de birinci İzzettin Keykâvüs tarafından Sivasta yapılan muazzam *darüşşifanın* 617 (1220) de tanzim edilen vakfiyesi 1937 senesinde evkaf mahzeni evrakında (1283 Anadolu defterinin 290 ıncı sahifesinde) elimize geçerek birbirimizden habersizce aynı tarihlerde D o k t o r S ü h e y l de istinsah etmiş *Elahiyetül Feteyan* الاخية الفتیان eserimde müjdelediğim ve hile ilk defa Romanyada 1932 de toplanan beynelmilel *Tıp Tarihi Kongresinde* bunu mevzuu bahsetmiştir. XIII üncü asırda Anadolu'da Selçuklu hastahanelerinin idare tarzına aid elimizde hemen yegâne bir vesika olan bu vakfiyenin kıymeti büyüktür. Bu vesile ile bütün vakfiyeleri gözden geçirdiğim cihetle elimize geçen mukaddem ve muahha vakfiyelerde hastahanelerin idare tarzları ve kadroları mahallî ihtiyaçlara göre aşağı yukarı birbirine benzerler. Bu *Keykâvüs vakfiyesi* ile de Anadolu'da diğer Selçuklu hastahanelerinin idarelerini ve tıbbî ve idarî kadrolarını öğreniyoruz. Bu vakfiyenin aslını maalesef bir yerde görmedim. Yalnız aslı veyahut bir diğer suretinde 1286 (1869) senesinde evkafta yukarıda zikrettiğim mecmuaya arabcaya vâkıf

olmayan birisi tarafından ve yanlış imlâ ile yazıldığından mânası kısmen anlaşılmiyacak bir halde yazılmıştır. Bunun tashih olunmuş bir sureti ilek defa benim *Elâhiyetül Feteyan* eserinde neşrolunmuş, imlâ yanlışları ve terceme de bilâhara tercemesinden feragat edilen bazı elkap ve lüzumsuz noktaların işaretile beraber ve D o k t o r S ü h e y l ' in arzusu ile tarafımdan yapılmıştır.

* دارالشفاء

و مأوى المرضى و الاعلاء التي رسم بانشائها
وامر بإنشائها الكائن موضعها ظاهر كورة (سيواس)
حماها الله تعالى وحرصها على فوهة جادة (توقات)
حميت عن الافات ، المشتملة عليها حدود اربعة
اولها بلى (خانقاه الملك نظام الدين يغسان [2])
قدس الله روحه و نور ضريحه و ثانيها بلى
(الجنيبة السلطانية) و بلى منازل (بدرالدين على
المعمار) و بلى منزل (اراكيل القس) و بلى منزل
(ذوليك المغزلى) و بلى منزل (فارت الحايك) و بلى
منزل الحسين البقال و رابعها بلى الجادة الشارعة
المذكورة و اليها مفتوح بابها و فيها ممر طريقها.
وقفاً مؤبداً صحيحاً شرعياً و تصدقا سرمداً صريحاً
سمعيًا ونجياً مخلداً جائزاً قطعياً بتلا بتلا جزماً
فصلاً جارياً على منهج الشرع حاوياً مقتضى الحكم
خالياً عن الموانع القادحة جامعاً لشرائط الصحة
لاتباع هذه الاوقاف المذكورة. ولا يوهب ولا

(1) Bu vakfiyenin arapca musahhah nüshası 1932 de M. Cevdet merhumun *Elahiyetül Feteyan* eserinde neşrolunduktan sonra en mühim noktalarını terceme etmişlerdir. O zaman bu ufak mukaddemeyi yazmak lütfunda bulunarak ileride bir yerde neşrolunmak üzere 1933 senesinde bana tevdi etmişlerdi. Dr. A. Süheyl Ünver

* M. Cevdet (اخية الفتیان) ، ذیل علی فصل (1932 106, 107, 108, 109) ، ترکیبه فی کتاب الرحلة لابن بطوطه

(2) Yağlıbasan meşhur Selçuk Emir'i'dir. Burada onun Hankahı mezkurdur. Yağlıbasan: Düşman basan demektir.

برهن ولا يورث ولا يملك ولا يتلف ولا يهلك ولا
يختلف لوجه من الوجوه وسبب من اسباب بل يجرى
على اصلها المؤبد، وتقام على شرائطها انؤكد
لايقضها مرور الايام ولا ينقضها كروا الشهور
والاعوام، كلما انقضى زمان جدها لف بمابليه،
ومبها مضي او اذا كرها : لف بعمه بخير،
الى ان يرث الله الارض و من عليها وهو
خير الوارثين، لا يحل لاحد يؤمن بالله واليوم
الآخر، من خليفة وسلطان وملك وامير ووزير
والي، ورئيس وقاضى ومفتى، وعميد ومحتسب
ولا لاحد من الناس قاطبة طراً، تقض هذه
الاقواق المذكورة ولا تقصها ولا تغيرها ولا
تبدلها ولا ابطالها ولا تعطيلها ولا اهمالها ولا
تحويلها فمن شرع في نقضها وتحويلها ورام في
تغيرها وتبديلها وهم في ابطالها وتعطيلها فقد
ارتكب المحرم واستوجب الحائم (المأثم) وكيف
يتعرض كذلك! مؤمن او يتصدى له او وحداخيف
من الله تعالى بعدما قال عليه الصلاة والسلام،
شبر من الارض بأخذ المؤمن من اخيه المؤمن بغير
حق، طوفه الله من سبع ارضين في نار جهنم.
وقال الله تعالى: والظالمين اعد لهم عذاباً ايماً. وقال
عز وجل: الالهة الله على الظالمين. فمن خالف
كتاب الله وسنة رسوله واستحل ما حرم الله ورسوله
وسمى في فساد وقف اخيه المسلم اوقفاً الى تخريبه
فقد باء بفضب من الله وماؤيه جهنم ونس المصير
وعليه امانة الله والملائكة والناس اجمعين. والله
حسيبه [3] ومكافيه ورفيه ومجاريه باثنين المذاب
وقوائيه! العقاب يوم لا ينعف الظالمين مذرهم
ولهم المنة ولهم سوء الدار يوم لا ينصقون ولا
يؤذن لهم فيمذرون يوم تجزي كل نفس بما
كسبت لا ظلم اليوم ان الله سريع الحساب. وقد بان
هذه الاوقات [4] المذكورة الواقف المذكور روى الله
نراه بالرحمة والرضوان و بوا منواه بخبوحة

[3] والصحيح: حسيبه

[4] والصحيح: هذه الاوقات

الجنان عن ماله وانزلها (?) عن ملكه وجعل الامير
الاجل الكبير المجبل الامير العاقل العالم العادل
الكافي الكامل المظفر المويد المنصور المشيد
(جمال الدين) جلال الاسلام والمسلمين عمدة
الملوك والسلطين في الممالك (استاد الدار فرخ بن
عبدالله الخازن الخاس) دام توفيقه واستقام
الى الخيرات طريقه، متولياً للاوقاف المذكورة في
هذه الوثيقة الوقفية المسطورة خاصة ولاوقاف
بمالكة عامة، وناظراً فيها يتولى بنفسه ويستنب
فيها من ينوبه ويؤكل الى من شاء ويفوض الى
من ائر واختار ويؤكل فيها من اراد ويعزله
عن الوكالة انى احب ومتى شاء لا اعتراض لاحد
من الناس كأننا من كان فيها عليه اذ هو المفوض اليه
الممول عليه في التصرفات في هذا الاوقاف المذكورة
عامة وخاصة في تقدير اورادات (ادارات)
الاطباء الخازقين والمترفين الف ثقين المجرين
المهذبين الغير المتخذ لقين و (الجالين) الفاضلين
و(الجراحين) المسلحين الشفيقين الرفيقين القاطنين
بها وترتيب غير المبير لتحصيل (الادوية والعقاقير)
وتمشيت احوال المستخدمين الملازمين على تباين
درجاتهم و تفاوت طبقاتهم. فما افاد الله تعالى من
فوائد ربيع مستعملها وتفضل بموائد نفع مرتفقها
من عجلها ومفصلها في كل وقت و اوان وحين
وزمان يبسدا المتولى المذكور وفقه الله القباذ!
يصرف ذلك الى عمارة الاوقاف المذكورة وبناء
مالهمدم والنظم واستجداد ما خرب وانحرم واصلاح
مرماتها واستزادة غلاتها، ان دعت الحاجة اليها
وان استغنت عنها يصرف الى عمارة الموقوف
عليها، فما فضل عنها يصرف الى نفسه منها كل سنة
من القراطيس البيض بالفضة السلطانية الراجحة
ببلاد الروم في معاملات اهليها اربعة آلاف درهم
قرطاس فضى من النقد المذكور النصف منها كلها تارة كيداً
لها الفاقراطس فضى من الغلة القية الفامد (بمدبرانى)
النصف من ذلك خمسة اة مد، حسب المحرر
و وفق المسار! ويحتزن الفاضل في (خزانة

دارالشفاء) المذكورة حتى اذا اتفق شرى
 اعلاق العقارات ونفائس المستغلات حصلها
 بالمبايعه و اصنافها الى الاوقاف المذكورة روما
 لاذ يادها (لازديادها) و رعايه لسقها! و شرط
 الواقف المذكور (ملى ضريحه بالنور) على المتولى
 المذكور و النسا ظرفى اوقافه المذكورة و على كل
 متول بعده ان لا يؤجر شيئاً منها عند ميسس الحاجة
 فى الاجارة اكثر من ثلاث سنين متواليات ثم لا يعقد
 عليه عقدا اجارة اخرى حتى تنقضى هذه الاجارة
 المعقود عليها الاولى ولا يوجر من ظالم ولا طامع
 ولا متغاب ولا متعد ولا من يخشى غايته، ولا مؤمن
 مكره و مكيدته فان انطمت دارالشفاء المذكورة
 عياداً بالله تعالى و اندرست آثارها و عفت اطلالها
 و امتحت رسومها و امتنع ايجارها و استحال
 استجدادها و تعذر حصولها و تعمس السكون اليها
 و عدم الانتفاع بها صارت الفوائد الحاصلة من
 الاوقاف المذكورة عوائد مصروفات الى فقراء المسلمين
 و محابج الموحدين و مساكين المؤمنين مادامت
 السموات و ارض الاماشاء ربك (ان ربك فعال
 لما يريد) فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين
 يبدلونه... الخ

Bu arabça vakfiye, K e y k â v ü s ' ün Si-
 vasya tesis eylediği *darüşşifa*'ya aid vakfiye-
 nin yarısıdır. K e y k â v ü s benim size veril-
 mek üzere hazırladığım, fakat bugün defter-
 lerim arasında kaybettiğim asıl büyük vak-
 fiyeye nazaran *Sivas Darüşşifası*na 617
 (1220) de vefatından evvel yüzü müteceviz
 dükkân, birkaç çiftlik vesaire bırakmışdır ki
 sizin elinizdeki kısımda bunlar yoktur.

619 (1222) tarihi K e y k â v ü s ' ün
 vefatından sonra olan tescili gösterir. Bina-
 enaleyh *Darüşşifa vakfiyesinin* asıl tanzim ve
 tahrir tarihi 619 (1222) değil 617 (1220)
 diye almalıdır. Nasıl ki size hediye ettiğim
 kısımda hâkim bunu tasrih eder ve
 vakfiyenin evveli dahi bu maddeyi apaçık ya-
 zar.

T E R C E M E

K e y k â v ü s ' ün Sivas'da inşasını

emreylediği *darüşşifa*, Tokat caddesi ağzın-
 dadır. Dört taraftan 1 — *Nizam Yağı basan*
 (Yağbasan) tekkesile, 2 — *Medresei Selçu-
 kiye* ile, 3 — *Sultan bahçesile*, *Mimar Bed-
 reddin menazilile* (5), *Papas Arakil menzili-
 le*, *ikinci «Dölik» ve Frat merzillerile*, *Bakkal*
Hüseyin menzilile 4 — *Mezkûr Tokat cadde-
 sile* mahduttur. Kapısı bu caddeye açılır, mer-
 hum bu müesseseyi (vakfı müebbedi şer'i) ile
 vakfeylemiştir. Bu vakf bütün şeraiti sıhhati
 camidir. Ve artık buraya aid evkaf satılamaz.
 İcar edilemez, rehnolunamaz; irsen verile-
 mez, kimseye temlik olunamaz, itlâf ve imha
 olunamaz; hiç bir sebeble bu vakıf dan rücu
 olunamaz, tâ cenabı hak kürreiarza vâris o-
 luncaya. yani kıyamet gününe kadar hayrul-
 varisin odur. Allaha ve ahret gününe inan-
 mış bir mümine, bir sultana, bir emîre, bir
 vezîre, bir valiye, bir reîse, bir kadriya, bir
 müftüye, bir muhtesibe ve umumiyetle kim-
 seye bu vakıfları bozmak caiz değildir (6).

Binaenaleyh kim bu esasları bozar, de-
 ğişdirir. hattâ tebdil fikrinde bulunursa ha-
 ram irtikâp eylemiş. günaha girmiş olur. Al-
 lahdan korkan bir muvahhid buna nasıl taar-
 ruz edebilir?

Peygamber diyor ki: Bir mü'min kar-
 deşinin toprağında bir karış yer alırsa Allah
 boynuna ateşten gerdanlık geçirecektir. Bu
 sözü ve

و الظالمين اعد لهم عذاباً اليماً ve الالمنة الله على الظالمين
 âyetlerini işiden mümin nasıl cür'et eder?
 Allahın veeresulünün haram kıldığını helâl sa-
 yan, kardeşinin vakfını bozmağa uğraşan bir
 insan, muhakkak Allahın gazabına uğrar. Gi-
 deceği yer cehennemdir. Böyle olanlara Al-
 lah, melekler, insanlar lânet etsin. Zalimler,
 mazeretlerinin faide vermiyeceği gün Allah
 hesap isteyecektir (7).

Merhum Keykâvüs, işbu vakfiyede mez-
 kûr *Darüşşifa* evkafı ile umumen memaliki
 Selçukiye evkafı için büyük, âlim, âdil (8)
 emir, Üstadüddar (darüssaade ağası) ve ha-

(5) Selçuk mimarlarından birinin ismi ve ha-
 nesli meydana çıkıyor (M. Cevdet).

(6) Aynı mânâyı ifade eden mükerrer ve mü-
 selsel kelimeleri geçdim (M. Cevdet).

(7) Bu mânâyı natik birkaç âyet derceder (M.
 Cevdet).

(8) Daha birçok vasıflar ve hayır dualar var.
 Terceme edilmemiştir (M. C.).

zinedar Ferruh bin Abdullâh'ı mütevellî ve Nazır tayin etmiştir. Üstadüddar darüşşifa evkatını isterse bizzat, isterse naibi vasıtasıyla idare eder. Arzu ettiği adamı tevkil edebilir. Ne zaman isterse vekâletten azleyliyebilir. Bu bapta hiç himsenin itiraza hakkı yoktur. Gerek umum evkafda, gerek işbu darüşşifa evkatında tasarruf, ona bırakılmıştır. Hazik, rahim, akrabama faik tecrubeli, ahlâkı muhezzepe şarlatanlıktan uzak hekimlerin göz hekimlerinin (keh-hallar) darüşşifada ikamet eden salih cerrahların maaşatını o tesbit eder (9).

Edviye tedariki için çareler arar, darüşşifatanın muhtelif derecelerdeki müstahdemini- nin işlerini o tesbit eder Allahın ihsan ettiği hâsılatı ve avaidi mücmelen ve mufassalan mezkûr Mutevelli Ferruh'un eline mevdudur. 'Allah muvaffak etsin.

Vakıf hâsılatının sureti sarfına gelince:

Hâsılat evvelâ mezkûr evkafın imaretine yıkılan bir şey olursa binasına, harap olan kısmın tevedidile lâzım gelen tamirat ve islâhata; haceti hiss olununca gallatı vakfın tez-yidine sarfolunur.

Bundan fazla kalanı mevkufatın imaretine (10) sarfedilir.

Bu babda her sene bilâdî Rumda muamelât sahasına geçen beyaz gümüşi, sultanî paradan dört bin dirhem sarfedilir (11).

Galleden bin (mud) (12) sarfedilir. Bundan fazlası darüşşifa mahzeninde saklanır. İcabında bonmulla akarat ve müstacilât, satın alınarak mezkûr evkafa ilâve edilir.

Kat'î nâit olsun vakıfı merhum, nazır ve mütevellisinin hacet zamanında vakıf akaratı üç sene den fazla müddetle icar etmemelerini, ilk icare munkazi olmadan yenisini akdeylememelerini bilhassa zalim, tamakâr, emniyet edilmez adamlara bir şey icar olunmamasını şart koymuştur.

Allah saklasın, eğer darüşşifa mahiyet ve müderris olur, tevedidi müstehil bulunur.

(9) Eski vakfiyelerde maaşat ve tahsisata idare nazır verilmemiştir (M. Cevdet).

(10) İmaret darüşşifasıdır. Mevkufatı bırakılan dükkânlar, çarşılar ve sairidir (M. Cevdet).

(11) Parasız nispet teşkil eden iki bin dirhem tevedid sarfından önce bir kaviit varsa da umumî maaşatın icarını anlamak imkânsızdır. Demek ki vakfiyelerde tevedidlik var (M. Cevdet).

(12) Bonmullâhikince bir mud yirmi kiledir

İçinde oturmak müteassir olur, hâsılatı intifağ edilemez hale gelirse evkaf hâsılatı, müslimanların fukarasma, aç müminlere, miskinlere (13) sarfedilecektir.

HATİME

Bu vakfiyeyi dinledikten sonra değişik renlerin günâlı boyunlarına olsun. Allah işidir ve bilir. Allah melaike ve halkın lâneti kıyamet gününe kadar bunların üzerine olsun. Allah vâkıfın kabrini pürnür, merhumu ecir ihsan eylesin. Allah iyilik yapanların ecirini zayı etmez. Bilâkis bir iyiliğe bedel on hasene ihsan eder.

Vakıf Kevkâvüs, bu vakfiye ile Cenabı Hakkı, peygamberlerle evliyânın, ruhlarını, bütün melekleri ve sonra da müslimanları işhad etmiştir. Meseleyi bir çok islâm kadılarına arz etmiştir. Bunlar kendisinden sadır olan işbu vakfiyenin şer'ân sıhhatine hükmetmişler, imza (14) tenfiz ve hükmünü icra eylemişlerdir (15).

(13) Miskin vermiyest malsetline küflü gelmiyen fıkara kısmına derler, pis demek değildir. Tam fıkara da değildir (M. Cevdet).

(14) İlk tasdik eden 619 (1222) de Aksaraylı kadı olan celhakimülâsakiri memaliki mansure) Hüseyin bin Abdülkerim bin Mahmud'dan Kevkâvüs'den bunu bizzat idare ederek İkrarını kabul edüp vakfiyeliğini tasdik ve imza etmiştir. İkinci tasdik bu vakfiye Kevkâvüs'ün vefatından sonra Konyaya geldiğinde Konya kadı Ebulfadîl Mansur'ca tasdik edilmiştir. Vakfiyenin şahitlerinin doğruluğuna ve vakfiyenin doğru olduğuna hükmettim, demektir. 619 (1222) Sonra vakfiyeyi rebiyullahîr 619 bin iki yüz yirmi ikide Kayseri hâkimi Ahmet bin ser'efat Ahmedülrâdî ve asıl Sivas hâkimi Mahmut bin Şeyh Hüseyin bin Abdülvehap mühürle tasdik etmiştir. Onbeşinci asır ilealinden Tokat gelirden Kutbeddin bin Hayreddin'in tasdikini buluyoruz. Şehitler meydanında Hüseyin Çelebi bin Kemaleddin Ahmet, Mevlâna Hamiteddin imzaları vardır. Mahmut bin Hüseyin bin Abdülvehap bunların şahadeti ile benim nezdinde vakfiyenin sıhhatini müahşad, demektir. Kutbeddin bin Hayreddin de Hüseyin bin Abdülvehap imzalarında şahadet etmiştir. Vakfiyede ayrıca Osmanlı zamanına ald tasdikler vardır.

(15) Cenabı hakka hamdül sena, Hazretî Peygambere selâvat al ve eshabına teslimat mezkûrdur. Vakfiye, Kevkâvüs'ün sağlığında tanzim, vefatında Selçuk kadıları tarafından mükerremen tasdik edilmiştir. Osmanlı devletinde işbu vakfiye ancak 1286 (1869) tarihinde evkaf defterine geçilmiştir (M. C.).

Fatih külliyesine ald diğer mühim bir Vakfiye

Dr. A. SÜHEYL ÜNVER
Tıb Tarihi Enst'tüsü Direktörü

Topkapı Sarayı hazinesini bir kat daha kıymetlendiren eski evrakı *Başvekâlet Arşivi* mütehasıs erkânından bazı zevat tedkik ve tasnif ettiler ve bunları da *Topkapı Sarayı Müzesinin* değerli direktörü B a y T a h s i n Ö z ve Arşiv memuru B a y Z a r i f ilmî tedkikleri çok kolaylaştıran bir usulde dosyalarını tanzim etmekle büyük bir hizmet ettiler. İşte bu iki zatın delâletile Fatih Üniver-sitesine aid mevcut arabca ve bilâhara türkçe tanzim edilmiş vakfiyelerinden birisine daha şahid olduk.

Hâlen bu vakfiyenin kabı yokdur. İhtimal ebruli ince kabı vardı. Çünkü bu vakfiye katlanmış bir halde bulunmuşdur. Belki de daha evvel bir kabı vardı. Bu vakfiyenin 17,5×50 eb'adında kalınca bir iple dikilmiş 8,5 uzun sahife (Şekil - 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) metni başında ve sonunda hiç bir tarih yazılı değildir (1). Kaybolması melhuz olan kabında tarih bulunması ihtimali düşünülebilir. Fakat ayrı bir yerde böyle bir kabı da bulunmamışdır. Burada terbiye edilmiş ve âherlenmiş Venedik nev'inden beyaz kâğıda yazılan bu vakfiye başda ve sonda boş sahifaları ile beraber 12 sahifedir. Hâlen biraz harabecidir. En başda boş sahifede

صوت وقفية ابو انتح سلطان محمد خان طاب ثراه
yazısı vardır. *Topkapı Sarayı Arşivinin* (3882) numarasını taşıyo:.

Arşiv memuru Bay Z a r i f şimdiye kadar tasnif ettiği vesikaların yazı tarzlarına ve kâğıdlara ve buna benzer vesikalakra istinad ederek bunu XVII inci asra aid bir vesika itibar etmektedir. Bunu zarurî olarak kabul etmeğe temayül etmekle beraber XVI mci asra ait bir vesika olarak da düşünebiliriz. Kadroda Mahyecilerden bahs olunmadığına

(1) Okunaklı nesih ile yazılıdır. Bahıs başları sütlüsdür. Yazısı güzel bir hattat tarafından yazılmışdır.

göre bizde icadı tarihi olan 1134 (1721) senesinden evveldir. Lisanın güzelliği ve sadeliği itibarile eski Evkaf mahzenleri evrakında mücedded 28 inci Anadolu vakfiyesi defterinde kayıtlı 875 (1470) tarihini taşıyan ve arabcasından bilâhara türkçeye çevrilmiş ve bir eser haline konmuş türkçe vakfiye lisanından çok sade ve güzeldir. Belki de arabca ilk vakfiyenin ve lâkin çok seneler sonra türkçe yapılmış bir hülâsası ve daha doğrusu ilk vakfiyenin tatkikatını kısaca âlelmüfredat gösteren eski bir talimatname halinde de kabul olunabilir. Yazılış tarihi takribî olarak böyle düşünölmekle beraber en mühim cihet bu vakfiyenin en esaslı noktaları en veciz bir tarzda izah etmiş olmasıdır. Bu vakfiyede sıra ile Fatih camii, Medarisi semaniye, türbe, darüşşifa ve imaret vazifeleri yazılmışdır.

Vakfiyenin fotoğrafında göröleceği veçhile bütün teferruat sıralanmışdır. Fakat bunun metnini sıra ile neşretmekden ziyade şu tasnif ile neşrini muvafık bulduk. Türkçe vakfiyenin metniyle kısmen karşılaştırılabilmişdir. Bu karşılaştırma ile verilen ve yevmiye hesab edilen ücretlerde büyük fark yokdur. Yalnız bu kadroda bazı ilâveler göze çarpmakdadır. Muhakkak ki bu kıymetli vesika esas vakfiyenin birçok cihetlerini gayet açık surette izah etmektedir. Fatihin arabca ve türkçe vakfiyelerinde ve gerek bu veciz vakfiyede bütün hizmetler aynıdır.

Bu vakfiye bilhassa imaret nizamları noktasından çok ehemmiyetlidir. Bu nizamname bu vezaif bütün teferruat ile yazılmışdır. Bu izahat bizde imaretlerin esas vazifelerine aid mühim cihetleri tebarüz ettirmektedir. Burada imaret nizamları bahsinde bunlar metninin esasları bozulmıyarak aynen sıralanmışdır.

Mevzuu bahis vakfiyeden çıkartılan ve

vakfiyenin esasına göre aynen alınan bahi-
ler bunlardır:

6 Kayyım	beherine	5 akçe
4 Çerağdar	»	5 »
1 Bevvab		3 »
1 Ferraş		3 »
1 Noktacı		3 »

Fatih Camii kadrosu :

Günde

1 Hatib	30 akçe
2 İmam	beherine 10 »
12 Müezzîn	» 5 »
10 Devrihan	» 5 »
20 Cüz'han	» 2 »
20 Muvahhidler	» 2 »
10 Selevatı şerifehan	» 2 »
5 Selatı faiteyi kaza eden	» 7 »
1 Muarriif	6 »
1 Muvakkit (saatçi)	10 »

Fatih Türbesi kadrosu :

2 Türbedar	beherine	5 akçe
10 Cüz'han	»	2 »
1 Ser mahfil		3 »
1 Muarriif ve müferrik		1 »
4 Muhafız	»	3 »
1 Buhurcu		2 »
1 Saka		2 »
1 Çerağdar ve ferraş		2 »
1 Noktacı		3 »

Medarisi Semâniye kadrosu :

Günde

Medarisi mezbure müderrisi	beherine	50 akça (esas vakfiyede de 50 akça alır)
1 Her birine müd		5 »
10 Her birine Danışmend	»	2 » esas vakfiyede 15 kişidir
1 Her birine bevvab		2 »
1 Her birine ferraş		2 »

Baki kalan yedi medresenin şartları buna göre kıyas olunacaktır.

Tetümmatı Semâniye kadrosu :

Günde

1 Bevvab	2 akçe
1 Hafız kütüb	6 » Vakfiyede de aynı ücreti alır.
1 Kâlibi kütüb	4 »

Fatih Darüştifası kadrosu :

Günde

2 Tabib	beherine	20 akçe (birisine Reisi Etibba deniyor)
1 Kilerci	4 »	
1 Vekilharç	4 »	
1 Kehhal	8 »	
1 Cerrah	3 »	(imaretten yemek yiyen üç cerrahı gösteriliyor)
1 Tabbaht eşribe	6 »	(imaretten yemek yiyenler meyhanında şerbetçi diye kayıtlı)
1 Hafız eşribe	4 »	
1 Bevvab	3 »	(imaretten yemek yiyenler meyhanında kapıcı denmiş)
2 Aşçı	»	3 »
2 Came şuy	»	3 »
1 Duvarda nakışları meneden		2 »
1 Şeyh	20	« dahiliye müdürü makamındadır

Burada gösterilen ücretler vakfiyede aynıdır. Yalnız kadroda ufak değişiklikler vardır.

Fatih İmaretî kadrosu :

	<u>Günde</u>	
1 Kâtib	6	Akçe
1 Vekilharc	5	»
1 Kilerci	5	»
2 Ferraş	3	»
2 Kayyum	3	»
2 Çerağdar	3	»
4 Nakib	3	»
2 Bevvab	3	»
6 Aşçı	4	»
6 Ekmekçi	4	»
1 Et hamalî	3	»
2 Buğday ayırtlayıcı	3	»
2 Çanak yuyucu	5	»
2 İmaret ahırında bevvab	2	»
1 Anbarcı	2	»
1 Odun hamalî	2	»
1 Duvarlarda nakışları meneden	2	»

İmaret nizamları :

— Her gün sabah ve akşam iki kere tam pişe

— Ve cuma gecelerinden gayri gecelerde sabah piring çorbası akşam buğday aşısı pişe

— Ve cuma gecelerinde sabah buğday aşısı, akşam tane, zerde ve zirva pişe

— Ve her gün sabah ve akşam taamları için 320 vukiyye koyun eti alma

— Ve Ramazan gecelerinden gayri günlerde nisfı sabah ve nisfı akşam pişip Ramazanda cümlesi akşam pişe

— Ve her gün pişen buğday aşısı için yedi kile buğday verile

— Ve her gün pişen piring çorbası için yedi buçuk kile verile

— Ve piring çorbası için her gün 8 akça maydanos alma

— Ve her gün fodla pişmek için otuz kile un verilip her bir kile 110 fodla ola (600) okka undan 3300 fodla beheri 72,8 dirhemden 100 dirhemlik fodla)

— Ve her gün pişen fodla için vesair taamlar için yevmî bir kile tuz verile, her gün 15 vukiyye soğan ve yüz dirhem kemmun (kimyon) ve kırk dirhem fülful ve buçuk kile nohud alma

— Ve kabak zamanında kırk güne değin her gün 65 vukiyye kabak ile 50 vukiyye koruk pişe

— Şe yoğurt zamanında günde elli vukiyye yoğurt ile sekiz akça bâzu pişe

— Ve her Cuma gecelerinde dane ve zerde ve zirva pişdikde suhte taifesinin dane ve zerdeleri başka pişe

— Ve zikrolunan taamlar için 30 kile piring, 87 vukiyye sade yağ alma

— Ve zikrolunan taamlar için 140 vukiyye kızıl üzüm ve on vukiyye erik alma

— Ve her gün on vukiyye badem ve on vukiyye incir ve 40 vukiyye nişasta ve 150 dirhem zafran ve 80 dirhem fülful verile

— Ve baki havayıç gayri günlerde verilen gibi verilip Ramazan gecelerinde dane ve piring ve zerde ve zirva pişe

— Ve bunların harcı için 25 kile piring ve 71,5 vukiyye yağ verile

— Ve gayri levazım cuma gecelerinde ne mikdar verilirse ol kadar verile

— İmaretî mezbureye misafir konacak, her misafire 50 dirhem asel ve bir fodla verile

— Ve her gün misafire kırk sofrta taam konup ve her sofrta dört kişiye verile

— Ve her sofraya bir tabak dane konub ziyade konmıya

— Ve 40 sofrta danenin harcına 2 kile piring ve 6 vukiyye yağ verilip gayri levazım kifayet mikdarı görüle

— Ve her sofraya iki pare yahni konub dörder fodla verilip adamına göre zerde dahi pişireler

— Ve zikrolunan sofraların her birine 100 dirhem piring ve 100 dirhem asel ve 50 dirhem sade yağ verilip kâhi akşısı aşısı pişe

— Ve her sofraya akşısı aşısı için 25 dirhem piring ve 200 dirhem kara üzüm ve 25 dirhem kızıl üzüm ve 25 dirhem incir ve 25 dirhem erik verile

— Ve riayeti lâzım olur eşraf et'imei nefise ile ziyafet oluna

— Ve her sabah riayeti mühim olan adamlara sofrta başında ikişer akçe paça alma

— Ve 50 vukiyye kabak alınıb buçuk kantar asel ile reğel edib bir mikdar darçın ve bir mikdar karanfil konub misafirlerine verile

— Ve et'imei mezburenin 320 vukiyye eti altışar dirhem mikdarı paralanıb tevzi oluna.

İmaretten yemek ziyenlerin aldıkları miğdarlar :

— Ve evvelâ misafirine ve sonra medresede olan Danişmendlere ve Müderrise ve

tetümme bevvablarına ve noktacıya bir para yahni ve 200 dirhem fodla verile

Ve zikrolunan medreselerde müid olanlara ikiser hisse verile

Ve her bir suhete 100 dirhem bir fodla ve 600 suhete 300 tas çorba ve her tase bir pare yahni verile

Ve bu zikrolunandan sonra evkaf kâtibine ve vekilharç'a kâtibine ve emanet şeyhine ve vekilhareca ikiser aş verile

Ve kilerciye ve tabhane imamına ve muezzinine ve altı nefer aşçıya ve altı nefer etmekçiye ve etmekçi şakirdine her birine birer aş verile

Ve kazan yuyana ve dört nefer nakibe ve tabhanede iki nefer çerağersına ve iki nefer ahırçına ve iki kapıcıya birer aş verile

Ve üç nefer alufesiz buğday ayrırtlıyanlara ve üç nefer piring ayrırtlıyanlara birer aş verile

Ve Yeniçeri nöbetçilerine altı aş verile

Ve hademei camii şerifden iki nefer imama ve bir saatçiye ve bir noktacıya ve müşafir şerif bekçisine birer aş verile

Ve emarife ve hafız kütübe ve perdeciyeye ve on iki muezzine ve dört çerağciya ve altı kayyuma ve naithan'a her birine birer aş verile

Ve mektebi şerif muallimine ve halifesine ve iki kayyumuna birer aş verile

Ve tarbedarlara ve noktacıma ve meremmat kâtibine ve iki nefer mutemede ve iki nefer meremmetciye birer aş verile

Ve dolabacıya ve kurşuncuya ve hammamlar calisine ve su yolu başına birer aş verile

Ve darüşşifa hademesinden Reisül'etibbaya ve aşçı yanında oturan tabibe birer aş verile

Ve imamına ve muezzinine ve kâtibine ve kilercisine ve vekilharema birer aş verile

Ve iki nefer kehhale ve üç nefer cerraha ve iki nefer şerbetçiye birer aş verile

Ve iki nefer edviye döğenlere ve iki nefer Camie suyla ve dört nefer kayyuma ve dört nefer ilirikçiye birer aş verile

Ve iki aşçıya ve çanakçıya ve noktacıya ve kapıcıya birer aş verile

Ve sulehadan on nefer kimesneye danışmend aş gibi on aş verile

Ve imareti mezküreye muttasıl olan iki balahanede birer eldi ilim sakin olup danışmend aş gibi birer aş verile

Ve imareti şerifei mezburede her sene seksen desti üzüm tuşusu ve üç bin dane pathcan tuşusu olunup misafirine verile

Ve altı kantar soğan tuşusu alınup misafirine ve danışmendlere ve suhutelere tez zî oluna

Ve bu zikrolunan hademeden gerek imaret hademesinden ve gerek cami hademesinden olsun ve gerek darüşşifa hademesinden olsun bir aş mutasarrif ola

Ve eğer bir aşlı cihete mutasarrif iken ittifak bir aşlı cihet dahi verseler ol kimse hemen yine bir aş mutasarrif ola. Ziyat vermeyeler ve masarifi mezküreden ziyat taam kifayet eylediği mikdar fikaraya te'zî oluna.

Fatih İmaretinden yemek yiyenler :

Misafirlere 1 kişilik 10 sofraya (110 kişi)	
Eşraf'a Et'amei nefise ikramı	
Riayeti mühim olan adamlar	
Danışmendler	
Medrese bevvabları	
Tetümme bevvabları	
Medresede noktacı	
Müidler	
Suhuteler (softalar)	600 kişi
Sadat	300 "
Evkaf kâtibi	1 "
Vekilharç kâtibi	1 "
Emanet şeyhi	1 "
Vekilharç	1 "
Kilerci	1 "
Tabhane imamı	1 "
Tabhane muezzini	1 "
Aşçılar	6 "
Etmeckçiler	6 "
Etmeckçi şakirdi	
Kazan yuyan	1 "
Naib	1 "
Tabhane çerağcıları	2 "
Tabhane ahırçıları	2 "
Tabhane kapıcıları	2 "
Alufesiz buğday ayrırtlıyanlar	3 "
Piring ayrırtlıyanlar	3 "
Yeniçeri nöbetçileri	

İmamlar	2 kişi
Saatçi	1 »
Noktacı	1 »
Mushafı şerif bekçisi	
Muarrif	
Hâfız kütüp	
Perdeci	
Müezzinler	12 »
Çerağcılar	4 »
Kayyumlar	6 »
Naithân	
Mektebi şerif muallimi	
Mektebi şerif halifesi	
Mektebi şerif kayyumları	
Türbedarlar	
Türbe noktacı	
Meremmat kâtibi	
Mütemedler	2 »
Meremmetçiler	4 »
Dolabıcı	
Kurşuncu	
Hamamlar cabisi	
Su yolcu başı	
Reisi etibba	
Tabib	
Dariüşşifa imamı	
» Müezzini	
» Kâtibi	
» Kilercisi	
» Vekilharcı	
» Kehhalleri	2 »
» Cerrahları	3 «
» Şerbetçileri	2 «
« Edviye döğenleri	2 »
» Came şuyuları	2 »
» Kayyumları	4 »
» İbrikçileri	4 »
» Aşçıları	2 »
» Çanakçıları	
» Noktacıları	
» Kapıcısı	
» Sulaha	10 »

Balahanedeki ehli ülûm

Dariüşşifa balahanesindeki tabib şakirdi

Mütebakisi fukaraya (2).

Kadroda mevcut olmayan lâkin imaretten yemek yiyenler arasında tesadüf olunlar :

Kurşuncu	
Hamamlar cabisi	
Su yolcu başı	
Naithân	
Perdeci	
1 İmam (Dariüşşifada)	
1 Müezzin	»
1 Kâtib	»
2 Edviye döğen	»
4 Kayyum	»
4 İbrikçi	»
1 Çanakçı	»
1 Tabib şakirdi	»

mının mikdarı tasrih edilmiştir. Diğer bir kısmı tasrih olunmamıştır. Bunlar Reisi Etibba gibi mutlak bir kişidir. Fakat danışmendler, softalar ve diğerlerinin mikdarı tasrih olunmamıştır. İmaretten her gün yemek yiyenlerin mikdarı tasrih olunmamıştır. İmaretten her gün yemek yiyenlerin adedi bilinmiyor. Yalnız günde 3300 fodla pişmektedir. Nerede pişirildiği tasrih olunmamıştır. Fakat İmaret kadrosunda 6 ekmekeçi ve şakirdi de olduğuna göre belki imaretin fırınında hazırlanmıştır. Veyahud başka fırınlarda bunu temine yardım etmişlerdir. Fodlaları adedlerle verdikleri gibi bir kısmına da iki yüz dirhem vermişlerdir. Suhte (softa) lara yüz dirhem bir fodla vermişlerdir. Bir fodla buradaki hesaba göre yetmiş iki buçuk dirhemden olduğuna göre bir fodlayı yüz dirhem itibar etmek lâzım gelecektir. Bu hesabça günde vasatı olarak iki bin kişi imaretten yemek yemiş itibar olunabilir.

Her gün sabah ve akşamı istihkakları için üç yüz yirmi okka (vukiyeye) et sarfolduğuna göre bir kişiye günde yüz dirhem et verilse bin iki yüz seksen kişi istifade eder. Etlar ekseriya altı dirhemlik parça yahnilere ayrılmaktadır ve ekseriya bir pare yahni alanlar da vardır. Sabah ve akşam aynı şekilde yapıldığına göre bazı yemek yiyenlerin yüz gram değil elli gramdan az et alabildikleri düşünlürse yemek yiyenlerin mikdarı daha çok artar. Şimdiye kadar imaretten yemek yiyenlerin hakiki mikdarını gösterir bir vesikaya henüz destres olunmadı.

Bütün bu istihkakları Ramazan müstesna, sair aylarda sabah ve akşam olmak üzere iki defa verilmektedir. Bunların eve verildiğine ve harice çıkarıldığına ald bir kayıt yoksa da herkesin istihkakını arzu ederse götürebileceği emsali gibi kabul olunabilir.

(2) İstihkaklardan arta kalanların fakirlere verilmesi şayanı dikkattir. Yemek yiyenlerden bir kıs-

İmarette pişen yemek çeşitleri ve turşu-

lar :

Pirinç çorbası

Buğday aşçı:

Buğdayın yarması hal olarak helemeli pişer-tuz koymuzlar. isteyen şeker kor, aşure gibi yer. isteyen tuz koyarak çorba gibi içer (Bay İsmail Saibe)

Dane (Pirinç hububatı):

Pirinç ve yağ ile pişliği musarrahtır (Pilav).

Zerde (Zafranlı)

Zirva:

Üstad Hâfizıkutub Bay İsmail Saibe göre eski Türkler Zirbae (zirvaç) derler. 4 şeyden mürekkehtir. 20 okka nişasta. 20 okka şeker. 20 okka kuru üzüm. 20 okka kuru incir Sultan Selim vakfiyesinde pelte oaur (Esas vakfiyede zirbae denmektedir).

Fodla:

Yassı pide gibi ekmek. miktarı 200 dirhem ve yüz dirhem bir fodla 72,5 dirhem undan yapılır. Özü undan yapılmaz. Yumuşak olup çabuk parçalanır.

Yahnî: (Parça etlerden)

Aşkı aşçı (Ekşi aşçı):

Pirinç, kara üzüm, kızıl üzüm, incir ve erik ile mamül

Et:

320 kıyye beheri 6 dirhemden 21.333 parça

Üzüm turşusu

Patlıcan

Soğan

İmaret yemekhanelerinde kullanılan maddeler:

Koyun eti, maydanoz, tuz, buğday, un, soğan, kimyon (kımyon), fulful (hiber), no-lad, kâkâk, körük, yoğurt, bazı (pazı) pab-car yapıklarıdır. Pirinç, sadeyağ (yağ) asel (bal), kızıl üzüm (kırmızı razakı), erik, badam (badem) men, nişasta, zafran, paça, darçın, karanfil.

Fatih camiine verilen malzeme bedeli:

Hasır hergün 4 akça

Çerağa yağ x 5 »

Kandil ve supürge x 5 »

Türkçeye çevrilen esas vakfiyede (Cami hasır-ı için külle yeym 4 akça, zeytin yağı için külle yeym beş akça, ve carub ve kanadil ve tanzifi kanadil için menavil bahsi yeymi bir akça hâsıl levazımı camii şerifin mecmuuna yeymiye on akça tayin...) kaydına tesadüf olunuyor.

Medârisi Semâniyeye verilen malzeme bedeli:

Mısır

Kandil

Zeytin yağı

Her gün 6 şar akça

Tetümmatı semaniye medreselerine yapılan masraf:

Mısır ve çerağ yağı günde 4 akça

Tetümme hücreslerinin her birine ayda 15 akça

Darüşşifaya verilen müteferrika masraf bedeli :

Devlar ve anda ölenlerin tehliz ve tek-finine günde 200 akça defa (yeniden) Darüşşifada olan kimselerin levazımına günde beş akça

Vakfiyede ismi geçen müesseseler :

Fatih camii

Medârisi Semaniye

Tetümmatı semaniye (3)

Türbe

Darüşşifa

İmareti âmire

Tabhane

Balahaneler

Mektebi şerif

Hamam(lar)

(3) *Hadikatü'ssalatin* - *velâ'icral* Osmanlı sâde Ahmed 1159 (1746) *Velâ'üddin kütüphanesi* numara 244 buraya (muallihane) demektedir. Tetümmatı semaniyeye de (tetümme) der.

Bu vakfiyenin ehemmiyetini tebarüz ettiren noktalar :

1 — *Fatih Üniversitesi külliyesi* müstemilâtı bugünkü bir yatı mektebi mesabesindedir. İmaretten talebe ve muallimler ve bütün müstahdemler yemek yemişlerdir. Bunların nizamı imarethane vezâifi ve ihracatı kısmında yazılıdır. Müstahdemlerin çoğu birer aş almışlar. Bazıları da iki aş almışlardır. Yalnız imaret masarifile alâkadar evkaf kâtibî, ve Emanet Şeyhi ve vekilharç gibi zevat ve medreselerdeki müdler ikişer aş almışlardır.

2 — Fatih zamanındaki rayiç akça buğünün gümüş (5) kuruşuna muadildir (4).

Memurin ve müstahdemnin kadrosundan alınan ücretler hesab olunabilirse de umumî aylık ve hattâ gündelik masrafı bilhassa imaretin kaça mal olduğu bilinmeyen birçok satın aldıkları levazımın fiyatları tasrih olunmadığından tam bir hüdce tayini kabil değildir. Fakat vakıf hademesinden itibar olunan bütün ilmî, tıbbî ve idarî heyetin aldıkları ücretler az değildir. Bu mânaca kendilerine dolgun maaş verilmiştir. Aynı zamanda imaretten de istihkaklarını bol bol almışlardır.

3 — *Fatih Üniversitesi* kadrosu çok geniş tutulmuştur. Bu yüzden birçok aileler refah içinde yaşamışlardır. Zamanın hiç bir ihtiyacı ihmal olunmamıştır.

4 — *Fatih Üniversitesi* çok geniş bir sahayı kaplar. Aynı zamanda 16 medrese ve sair müstemilâtın ne kadar büyük bir sahayı

kapladığını ufak bir gezinti bize gösterir. Bu İstanbulun imarında ve burasının tam ilmî bir merkez haline getirilmesi için yapılan fedakârlığa büyük bir misaldir. Her ne tarafdandan bir misâl alınsa çok büyük himmetlere şahid oluruz.

5 — İmarette verilen yemeklerin muğaddî ve leziz olmasına ve çeşitlerine dikkat olunmuştur. *Fatih Üniversitesi*nde imaret kısmı büyük masraflarla idare edilmiştir. XV inci asırda Türklerin İstanbulda yemek ve tatlı çeşidlerinden bazılarını öğreniyoruz. Dikkat olunacak olursa Türkler Anayurdlarından bu yeni şehire geldiklerinde âdetlerinden vazgeçmemişlerdir.

Yemek ve âdetlerinde muhafazakâr davranmışlardır. Bazı yemeklerin yapıldığını kullanılan maddelerin sıralanmasından öğrenebiliyoruz. Bunların bir kısmı da bu gün unutulmuştur. İmaretten istihkakları olanlara ve istihkakları olmadığı halde yemek yiyenlere çok miktarda verilmiştir. Fatih imaretinin yalnız fakirlere ve talebe istihkaklarına mahsus olmadığını görüyoruz. Misafirlere ve hattâ ekâbire bile büyük ve hususî ikramlar yapılmış ve onlara ayrı yerler bile ayrılarak burada da teşrifata riayet olunmuştur.

6 — Hastahanedeki hastaların yemekleri ayrı pişmektedir. Esas vakfiyede teferriatı gayet güzel tasrih edilmiştir.

Vakfiyedeki geçen istilâhlar :

Akça. Hatib. İmam. Müezzîn. Devirhân, Cüz'hân. Muvahhidin. Muarrif. Muvakkit, Kayyum. Çerağdar. Bevvab. Ferraş. Noktaç, Çerağ. Müderris. Müd. Danişmend. Zeytin-yâğ. Çerağ yağı. Tetümme höcresi. Hafızkütüp. Kâtibi kütüp. Türbedar. Sermahfil. Müferrik. Buhurcu. Saka. Darüşşifa. Tabib. Kilerci. Vekilharç. Kehhal. Cerrah. Tabbalı eşribe. Hafız eşribe. Cameşuy. Şeyh. İmaret. Naib. Ayrıtlıç. Yuyucu. Anbarcı. Kile. Vukeyye. Suhte. Perdecî. Naithan. Dolabıcı. Kurşuncu. Hamamlar cabisi. Su yolcu başı. İbrükçi. Sulaha. Balahane, Emanet şeyhi.

(4) Fatih zamanında akça. 3,5 akça bir gümüş dirhemdir. On akça bir doka altındır. On akça zamanımızın yarım altındır. O halde on akça gümüş elli kuruşdur. Bir akça da hesaba beş gümüş kuruşdur. Beyazid II. ve Selim I. de altmış akça on üç gümüş dirhemdir. Altmış akça bir altındır. On üç dirhem gümüş bir altın olduğuna göre bir dirhem gümüş dört buçuk akçaya mukabildir. Hasan Ferid - Nakid ve İtibari Mali eserine göre (kitab 1, S. 5,4,154) Osmanlıların ilk asırlarındaki akçalar yüzde doksan, tâbiri diğerle 2,16 avarında ve altı kirat (16 da bir dirhem) ağırlığında olup Cihan harbinden evvelki piyasaya göre en aşağı (34) kuruş 13 para kıymetinde idi.

بود قجنت کا خلد اشیاں مرحوم
 ابو الفتح سلطان محمد خاں علیہ الرحمہ
 صاحب خان حضرت لہذا القافقت
 شہ و ملی بیان کرد

جامع شریف حصیدہ جامع شریف جامع شریف
 مہرکن دور دہلی و بریلہ بوی دہلی و بریلہ بوی دہلی و بریلہ

جامع شریف قندیل و سیریکہ
 بوی دہلی و بریلہ

احوال مدارس ثانیہ

جامع شریف حصیدہ نامہ ایکی کسٹہ اولو بر
 اوور زلیخہ و بریلہ بریلہ اوور زلیخہ و بریلہ
 جمب

مدارس مزبورہ مدینہ مدارس مزبورہ مدینہ
 اولو بر بوی دہلی و بریلہ اولو بر بوی دہلی و بریلہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 اولو بر بوی دہلی و بریلہ اولو بر بوی دہلی و بریلہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 اولو بر بوی دہلی و بریلہ اولو بر بوی دہلی و بریلہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

باقی قلاں بوی دہلی و بریلہ
 اولو بر بوی دہلی و بریلہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

احوال تہات ثانیہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 اولو بر بوی دہلی و بریلہ اولو بر بوی دہلی و بریلہ

مؤذن و ن کسٹہ بوی دہلی و بریلہ
 ہر بوی دہلی و بریلہ ہر بوی دہلی و بریلہ
 جمب

دگر بولن ننه هر اوبه حاطاک بیدک بول
 هر به این شتر لجه و بول بوی شتر لجه و بول
 کاسک بیدک بول
 بوی دت لجه و بید ۱۰۰

دگر بول در شتر لجه
 طیفین دگر بول بول
 بول بول
 بول بول
 بول بول

انجوال تنه دگر بول بول بول

بک بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول
 بول بول بول

بول بول بول

بول بول بول

انجوال دار الشفا

بول بول بول
 بول بول بول

دو کسه کلان هی اولوب
بوی بش ایجه و بریله
اکی نفر کسه نیش اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

واکی کسه قتم اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
واکی کسه جرج دار اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

دو نفر کسه نیش اولوب
هر بری بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

دو نفر کسه شیمی اولوب
هر بری بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه کچی اولوب
هر بری بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

دو کسه شیمی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه نیش اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

دو کسه شیمی اولوب
دو بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه عمارة اولوب
دو بوی و چرا ایجه و بریله
جمع

دو کسه دخی تان هی اولوب
بوی کی ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
دو بوی کی ایجه و بریله

کسه عمارة دیوان اولوب
بوی بیک بوی کی ایجه و بریله

انجالی اخر اجاب عمارة

عمارة عامه زمین برده هر کون
صالح و احسانه اکی کسه
جمع کجه زمین غیری کجه برده
صلح بوی و چرا ایجه و بریله

جمع کجه زمین و چرا ایجه
احسانه و بریله
هر کون و چرا ایجه و بریله
او جی و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله
دو نفر کسه بوی اولوب
بوی و چرا ایجه و بریله

و دار الشفاده اولان اکی بالا
 خانہ لودہ برطیبہ تکر دی سکن
 اولوب شمشدنی کب بر آرش ویریلد
 و عمارت شریفه مر بوز زده هر سیکتا
 دستی اوزوم توشی ہے و وج سبز دانه
 ما طلمجان ترخی سے اولوب مسافرین ویریلد

والتی قنصار صوغان رشقی ہے
 اولوب مسافرین و دانشمند لرو
 توزیع اولنه
 و بود کر اولناں خدمه دن ککے
 خدمه سندا و کر کنجامه خدمه سندا
 و کر کن دار شفاده سندن اولسون
 راشه متصرف اول

و کر بر آشی جفته متصرف ایکن اتفاق بر آشی جفت دخی
 و رسه لر اول کمنه همان کنه بر آشه متصرف اولد
 زیاده ویرمیه لر و مصارف مذکوره دن
 زیاده قلان طعام کفایت ایلد
 مقدار فقرایه توزیع اولنه

Kur'an tercemelerinin Dil bakımından değerleri

ABDÜLKADİR ERDOĞAN
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Direktörü

Türk Dili'ndeki ölmüş ve unutulmuş kelimeleri diriltmek için en canlı kaynaklardan biri de *Kur'an*'ın eski tercemeleridir. *Kur'an*'ın kelime ve cümleleri üzerinde şimdiye kadar çok durulmuş ve her âyetin delâlet ettiği hakikî manası tamamile bulunmuştur. *Kur'an*'ın vaktile dilimizde yaşayan kelimelerle terceme ve Arabca bilmeyenlere bu tercemelerle faydalar temin edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Arabçadan Türkçeye eskiden çevrilmiş diğer eserler böyle değildir. Bunların istinsah ayrılıkları, yahut ibarelerinin yanlış anlaşılmaları yüzünden yanlışlıklarının aslına uymadığı ve inceleyenleri müşkil vaziyete soktuğu vardır. *Kur'an*'ın ibarelerinde böyle bir düzensizlik hatıra bile gelmeyeceğine ve terceme edilirken o devirde yaşayan Türkçe lûgatlarla çevrilmesi gereceğine göre Dil itibarile *Kur'an tercemeleri* kadar başka kıymetli bir kaynak bulunamaz. Türkler İslâma girdikten ve Arab Dilini öğrendikten sonra *Kur'an*'ı dillerine çevirmekte gecikmemişlerdir. O devirde yapılan tercemelerin asılları bu gün elimize geçmemekle beraber (Hicrî 743 - Milâdî 1333) yılında örneği alınmış bir *Kur'an tercemesinin* Hicrî beşinci asra âid olduğu kesdirilebiliyor. Bundan başka muhtelif zamanlarda Türkçeye çevrilmiş ve her biri vakıf müessesesine teberrü' edilmiş olan (8) *Kur'an* tercemesi daha vardır ki bunların her birisi muhtelif zamanlarda başka başka âlimlerin kalemî ile dilimize çevrilmiştir.

Kur'an'ın eskiden bir düşünce üzerine kelime kelime Türkçeye çevrilmesinden çekinilmiş, yahut Türkçeye çevrilmesi becerilememiş olduğuna dair kanaatler vardır. Bu gün *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*'nde toplanmış olan (9) *Kur'an* tercemesi ile bu müsbet ve menfi telâkkilerin suya düştüğünü görüyoruz. İşte bu dokuz tercemenin kıymet ve

ehemmiyetini anlatmak ve Dil üzerinde çalışacakları az çok aydınlatmak maksadıyla bu yoldaki görüşlerimi şurada sıraya koymak istiyorum:

1 : Boy: 0/36 m., En: 0/27 m., Kal. : 0/14 m. (902 sayfa ve her sayfası 9 satır).

Vaktile bir hayırsever tarafından *Eyüb Sultan Türbesi*'ne vakfedilmiş ve bundan yirmi beş yıl önce Müessesatı Vakfiyeden *Türk Ve İslâm Eserleri Müzesi*'ne getirilip konmuş olan bu terceme bugün Türkiye'de görülen *Kur'an* tercemelerinin en eskisidir. Kalm bir sülüsle yazılmıştır. Türkçeleri satırlar arasma kırmızı ve Talik Kırmızı bir yazı ile sıkıştırılmıştır. Sayfaları cedvelsizdir. (Fatıha) ile (Bakara) surelerinin başlıkları yıldızlıdır. Kabinın üzerine yeşil bir bez geçirilmiştir. Yazıcı ve yıldızlayıcısı Şirazlı Hacı Devletşah Oğlu Mehemdedir. (Hicrî: 734 — Milâdî: 1333) yılda yazılmış ve baştan başa Oğuz Türkçesi ile terceme edilmiştir. Terceme arasında Arabca ve Farsça kelime kullanılmamıştır. Aslına ne zaman terceme edildiği belli değilse de Hicrî dördüncü asra âid olduğu sezilmektedir. Bu sezişi kuvvetleştirecek deliller de vardır:

Birincisi: Bu tercemedeki kelimeler (H: 466 — M: 1073) yılda telif edilmiş olan *دوان لغات الترك* ün topladığı lûgatlara ve onun tablillerine uygundur.

İkincisi : *Kur'an*'da geçen dinî kelimelerin karşılama bundan (600) yıl önce bile kullanılmayan Türkçe mukabilleri konmuştur. Hassaten Hicrî beşinci ve altıncı asır içinde kullanılmakta olan Arabça ve Farsça dinî kelimelerin Türkçeleri bulunmuş ve seçilmiştir.

Türklerden önce İslâma giren İranlılar daha evvel Arablarla kaynaşmış ve onlardan

aldıkları dini kelimelerle kendi dillerinin kuvvetini zâfa uğratmışlardır. Türkler de Müslüman olduktan sonra bir taraftan Arab, diğer yandan Müslüman İran dili ve hassaten bu iki dilin dini kelimeleri Türk Dili arasına girince kendi dini kelimeleri tedricen elden gitmeye başlamıştır. Bunlardan anlaşılıyor ki bu Kur'an tercemesi Türklerin ilk devirlerine âid ve Dil bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin* (73) No: sında kayıtlı olan bu *Kur'an tercemesi* tarafımdan birer birer taranmış ve yüksek değeri bize anlaşılmıştır. Burada örnek olarak bazı kelimeleri Arabçası ile beraber göstereceğiz:

الله = İzi	==	ابزی
رحمن = Bağırsak	==	باغیرساق
جهنم = Tamu	==	طامو
سجده = yüğünmek	==	بوگونمک
حائقی = turutkân	==	توروتکان
حوان = tepenikli	==	تبرنیکی
قادر = oğan	==	اوغان
حق = nar	==	جن
نار = ot	==	اوت
شرق = gündoğuşu	==	کوزدو غوشوغ
صافه = gökotu	==	کوک اوتو
برق = yeşin	==	یشین (شمشک)
شیطان = yâk	==	یاک
تمادت = tanıkluk	==	تانوئلک
جرم - گناه = yazuk	==	بازوق
حزا = yenut	==	ینوت
نفس = öpöz	==	اوباوز
سکنت، قمر = ciğaylık	==	جیقالق
عین جنه = yolbulak	==	یولبولاق
نوم = budun	==	بودون
آیت، نشان = belgü	==	بالکو
مرض = iğ	==	ابک
نهی بيمبر = Yalvaç	==	یاله اچ
جنت = Uçmağ	==	اوچماğ
هدای = Kim	==	قین
کتاب = bitik	==	بیتک
صراط مستقیم = güniyol	==	کرتی یول
دنیا = Acun	==	آحون
میت = ölü	==	اولوک
ایمان = girtgünmek	==	کیرتگونمک
صادق = einsözli	==	جین سوزلو

مغرب = günbatışığ	==	گون بایشیغ
رعد = gökatmak	==	گک آتقی
ور = yarukluk	==	یر ولاق
ظلم = güçkılmak	==	وچ قیلماق
خبر = yeğrâk	==	یگراک
قامت = kopmak	==	موباق
کفر = girtgünmamak	==	کیرتگونماماق
احسان = ezgüllükkılmak	==	ازکولوک قیلماق
مناقی = бүтүнлүк	==	توتөлوک
طعام = yeygü	==	ییکو
قریه = kent	==	کانت
ذخ = boğuzlamak	==	بوğuzلاماق
کذب = yelğan	==	یلمغان
قلب = göngül	==	گونگول

Bu *kur'an tercemesinde* Türkçesi bulunmayıp da Arab ve Fars dillerinden alınan kelimeler pek azdır. Meselâ *Şeytan*, *yâk* ile terceme edildiği halde *Melek'in* Türkçe karşılığı bulunamamış ve Farsçadan *فرشته* kelimesi alınmıştır. Fakat bu büyük terceme arasında yabancı dillerden alınan kelimelerin topu (10) u geçmemesi ve (2500) lüğattı (Mükerrerler dahil değil) ihtiva eden *kur'an* Türkçeye çevrilirken beş on yabancı kelimeye ihtiyaç gösterilmesi vaktile dilimizin ne kadar zengin olduğuna canlı bir delildir.

2 : Boy: 0.50 m. En: 0.35 m. Kal.: 0.90 m. (1260 sayfa).

Birinci sayfasında levha arkası tezyinatı vardır. Sarı yıldızla içine zincir çekilmiş surlarla kenarları çevrilmiş ve ortası yine zincirlerle işlenmiş, hendesi şekillerle süslenmiştir. Göbeğinde lacivert zemin üzerine yıldızla *الامر بالمعروف والنهي عن المنکر* ibaresi yazılıdır. Tezyinatında kırmızı, mavimsiyah, koyu ve açık kahve renklerle sarı yıldız kullanılmıştır. İkinci sayfada aynı renklerle ve başka bir şekilde haşiyeli levha tezyinatı yapılmış ve bazı yerlerine başka kâğıt parçaları yapıştırılmıştır. Üçüncü sayfanın tezyib ve telyini de ikincinin aynısıdır. Bunun müzellihe kısmı hırpalanmamıştır. Suri Bakara'nın başlangıçları ihtiva eden dördüncü sayfadaki haşiyeli levha üçüncü sayfanınkinden daha güzeldir. Yalnız alt yanına bir ucuna başka bir parça yapıştırılmıştır. Bir murabba üzerine ikinci bir murabbaın ayrıca

tersim edilmiş olmasından yıldız gibi görünen dört şekil bu sayfanın dört köşesine zincirli çerçeveler içerisinde tesmedilmiştir. Sonunda *Birinci Ahmed Camiine* vakfedildiğine dair Birinci Ahmedin Arapça bir vakfiyesi vardır. Bazı sayfalarına vakfının Tuğra şeklindeki mühürleri basılmıştır. En sonundaki dua satırının altında سنه 75 yazılıdır.

Gerek vakfiyenin ve gerek duanın başka yazı ile yazıldığına göre bu tarihin *Birinci Ahmed* zamanına âid olmak üzere sonradan ilâve edildiği şüphesizdir. Mushaf ve tercemesinin yazıları ne kadar değerli ve yüksek tezhibli ise cildinin işlemesi de o derece ince ve güzeldir. Koyu vişne renk bir meşin üzerine yaldızlı sular ve zincirlerle çevrilmiş bir mustatilin köşelerine dört köşelik ve ortasına şemseye benzer çok güzel bir resim nakşedilmiştir. Sertabında yaldız zemin üzerine آية ayeti yazılmış ve miklebi de cildinin öteki yüzleri gibi yaldızlı çiçeklerle bezenmiştir. Cildin iç yüzüne kahve renk geçirilmiş, şemse ve köşelikleri yaldız zemin üzerine vişne renk meşin ile kesme ve oyma çiçekler işlenmiştir.

Tezyinat itibarıyla birbirinin aynı olan bu iki yüzün birisinde şemsenin ortasında kalın sülüsle العالی الکرم العالی برسم خزانه مولانا المقرالاشرف الکرم العالی ve diğer şemsenin ortasında المولى السیدی المالکی ve diğer şemsenin ortasında المولى السیدی المالکی ve miklebin içinde المولى السیدی المالکی اعزاز الله انصاره yazılıdır.

Baştan sonuna kadar en güzel bir İstanbul neshi ile yazılmış olan bu Kur'anın satırları arasında ve her kelimenin altına Türkçeleri sıralanmıştır. Türkçeye çevrilirken Arabça kelimelerin karşılıkları çok iyi bulunmuştur. Birinci numarada da izah edilen terceme ne kadar önemli ise bu terceme de başka bakımdan o kadar ehemmiyetlidir. Arabçaları nasıl harekeli ise Türkçelerine de baştan başa hareke konmuştur ki dilimiz için büyük bir kazanç olmuştur. O devirde Türkçe kelimelerin söylenişini bu hareketlerden öğrenebiliriz. Tercemedeki lûgatların sekizinci asır ibtidalardaki konuşma tarzına çok uygundur. Türkçeye çeviren ve yazan zatın kim oldukları belli değildir, tarihi de yoktur. (Surei Fatıha) daki bazı kelimelerin tercemesi şöyledir:

الله = Tanrı	=	تاكرى
رب = İssi	=	اسمى
نستعين = Arka vermek	=	آرقا ويرمك
	=	ايستروز
انعمت = Eylük eyledün	=	ايلوك ايلدوك
غير المغضوب	=	كاقيلمش ده كولار
	=	ler
ولا الضالين = Azmuş değüllerdir	=	آزموش ده كولار
(Surei Nas) dan :		
قل = eyit	=	ايت
اعوذ = Sığınırım	=	صيغينيرين
رب الناس = Adamların Calabı	=	آداملرك جالابى

Aynı Sure'deki terceme arasında hem Tanrı, hem de Calap kullanılmıştır. Bu Kur'an tercemesi Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde (508) numara ile teşhir olunmaktadır.

3 : Boy: 0.23 m, En: 0.15 m, Kal.: 0.05 m. (647 sayfa ve her sayfada 13 satır).

Bu Kur'an tercemesinin baştan iki sayfasında lâcivert zemin üzerine yaldızlı, yeşil, kırmızı, siyah, mavi renklerle haşiyeli levha denilen tezyinat vardır. Kenarında sular arasındaki yaldızlı zincirler çok ince işlenmiştir. Tercemeler satırlar arasında kırmızı talik ile yazılmıştır. Tercemelerin harekesi yoktur. Sayfa çerçeveleri yaldızlı ve lâcivert renkli, gıfte cedvellidir. Kabı âdi bir meşin ile kaplanmıştır.

ketebe ve (390) tarihlidir. Açık bir Türkçe ile terceme edilmiş olan bu Kur'an tercemesi Birinci ve İkinci numaradakiler kadar lûgat itibarıyla değerli değildir. Müzenin (74) No: sında kayıtlıdır.

4 : Boy: 0.30 m, En: 0.21 m, Kal.: 0.08 m. (627 sayfa ve her sayfada 11 satır).

Bu Kur'an Tercemesinin ketebe ve tarihi yoktur. Birinci sayfasında ستي خاؤون بنت tarafından vakfedildiğine dair (683) tarihli bir vakfiye sureti vardır. Bunun tercemeleri de siyah mürekkep ve ince talik ile satırlar arasında yazılmıştır. Türkçeleri harekeli, Hicri Dokuzuncu asır Türk telâffuzunu göstermesi itibarıyla kıymetli sayılabilir. Müze No: 357 de kayıtlıdır.

5 : Boy: 0.33 m, En: 0.23 m, Kal.: 0.08 m. (976 sayfa ve her sayfada 9 satır).

İstanbul işi çok zarif bir cildi vardır. Esvelkilerden başka kur'an tercemesidir. Daha sonra Türkçeye çevrildiği ifade tarzından sezilmektedir. Tarihi ve terceme eden zatın adı yazılı değildir. Fakat sonunda yazan hattatın **عبد صق** adlı olduğuna dair bir ketebe ilâve edilmiştir. Başında Mihrîşah Kadın tarafından (H: 1210 - M: 1795) yılında vakfedildiğine dair bir kayıt vardır. Üç asırlık tahmin edilmektedir. Müzenin (20) No: sında kayıtlıdır.

6 : Boy: 0.38 m. En: 0.76 m. Kal.: 0.07 m. (552 sayfa ve her sayfada 11 satır).

Mehmed Bin Hasan adlı bir zat tarafından (H: 1049 - M: 1639) yılında yazılmıştır. Sonunda Üsküdar'da *Devatçı Zade Tekkesi'ne* vakfedildiğine dair bir kayıt vardır. Başında ise Abdullah Kızı Rukiye Hatun tarafından Üsküdar'da *Devatçı Zade* denmekle maruf *Şeyh Mustafa Ejendi Türbesi'ne* vakfedildiğini gösteren muhtasar bir vakfiye yazılıdır. Vakfiyenin tarihi (H: 1084) tür. Ne başında, ne de başka bir yerinde tezyinat yoktur. Sayfaları cedvelsizdir. Tercemeler satırlar arasındadır. Bu aslından alınmış bir örnektir. Tercemesi eski. Türkçe kelimeleri ehemmiyetlidir. İncelemek için başlı başına bir mevzu olabilir. Müzenin (257) numarasında kayıtlıdır.

ان = Bayık	=	بايق
زاد = Azgök	=	آزغوك
اولوالباب = Usular İssileri	=	اوصولار ايسىلىرى
جناح = Yazuk	=	يازوق (كنام)
ان السيل = Yoleri	=	يول اري
مضرت = Suç geçirmek	=	صوح كچيرمك
واسع = Gen	=	كيك
دا = Kışırnak	=	كيشيرنق
محفد وعفده = Duğün	=	دوكون
نجان = Üvürcü	=	اورروجى
زلزله = Deprenme	=	دبرنه

7 : Boy: 0.41 m. Sığ: 0.25 m. Kal.: 0.90 m. (935 sayfa ve her sayfada kalın nesh ile 10 satır).

Baştan iki sayfasında haşiyeli ve üçüncü sayfasında kubbeli levhalar vardır. Sure başları baştan sonuna kadar yıldızlı ve süslüdür. Bğdat mukataa cıstı Süleyman tarafından (H: 1142 - M: 1729)

yılda aslından istinsah edilmiştir. Ahmed Salih bin Abdullah adlı bir bilgin (H: 1096 - M: 1684) yılında Bağdad'da *Abdülkadir Geylani Camii'nde* Türkçeye çevrilmiştir. Terceme tarihine şu mısra söylenmiştir:

بودر آثار احمد صالح

1096

Bu tercemeden daha önce Uzun İbrahim Paşanın emri ile Yakubu Çerhi'nin farsça tercemeli olan **عم و تبارك** cüzlerini Türkçeye çevirmiş ve İbrahim Paşa çok beyenmiştir. Bu tarzda bütün Kur'anın terceme edilmesini ve Arapça bilmeyen Türk çocuklarının da faydalanmalarını emrû tenbih eylemiştir. Bunun üzerine **انوارالتزئل** ve **مواهبلذنه، مواهالتزئل** haşiyelerini ve diğer muteber eserleri araştırarak dört yıl içinde bitirmek niyeti ile işe başlamış ve fakat fazla çalışarak bir senede bitirmeye muvaffak olmuştur.

Terceme ederken (Kazı Beyzavi) nin **انوارالتزئل** ile Hüseyinî Kâşifî'nin **مواهالدينه** inden daha fazla istifade ettiği için bu tercemenin adını **زئد آثارالمواهب والابوار** koyduğunu mukaddimesinde söylemektedir.

Tercemeleri sayfa kenarlarında yıldızlı cedveller arasındadır. Baştan başa harekeli-dir. Bazı yerlerinde izahlar da vardır. Dil ve Türkçe lügatlar bakımından birinci, ikinci ve altıncı numaralarda izah edilen tercemeler kadar ehemmiyeti haiz değilse de yine ihmal edilemeyecek derecede kıymetli bir tercemedir. Kabı koyu vişne renk meşindendir. Tezyinatı sadedir. Müzenin (291) No: sında kayıtlıdır.

8 : Boy: 0.35 m. En: 0.26 m. Kal.: 0.90 m. (1059 sayfa ve her sayfa nesh ile yazılı 8 satır).

Bunun Türkçeleri satırlar arasına kırmızı ile yazılmış ve harekelenmiştir. Baştan iki sayfası mavi, penbe, siyah, yeşil, kırmızı ve sarı yıldızla tezyin edilmiş ve ince bir kalemle yazılmıştır. Ketebe ve tarihi yoktur. Tahminen beş asırlık bir tercemedir. Cildi koyu kahve renk meşin üzerine kabartmalı ve köşebendlidir. Tezyinatı Birinci Selim Devrindeki İstanbul tezhiblerine uygundur.

Sayfa kenarları sarı yıldız ve pembe boya ile çevrilmiştir (Müzenin 255 numarasında kayıtlıdır). Türkçeye çeviren zat bu tercemede çok iyi muvaffak olmuştur. Dilecileri alâkalandırarak bakir lûgatları vardır. Bunlardan bazılarınım şuraya alınmasını faydalı buluyorum:

رحم = Oğulcan	=	اوغلجان
افترا = Yalan bağlamak	=	يالان باعلامق
صادق = Girçek	=	کیرچک
صاحب = İssi	=	اسسى
انتظار = Güyümek	=	کویومک
واسع = Gin	=	کیک
غضب = Kakımak	=	قافیمق
جدان = Tartışmak	=	طارتمق
نصیحت = Eyüdilemek	=	ابوديله مک
مسخره هزو = Yansulamak	=	یا کصولامق
صیحه = Ün	=	اون
مکر — کید، مکرب	=	یاوز صامق
کوکب = İlduz	=	الدوز ییلدیز

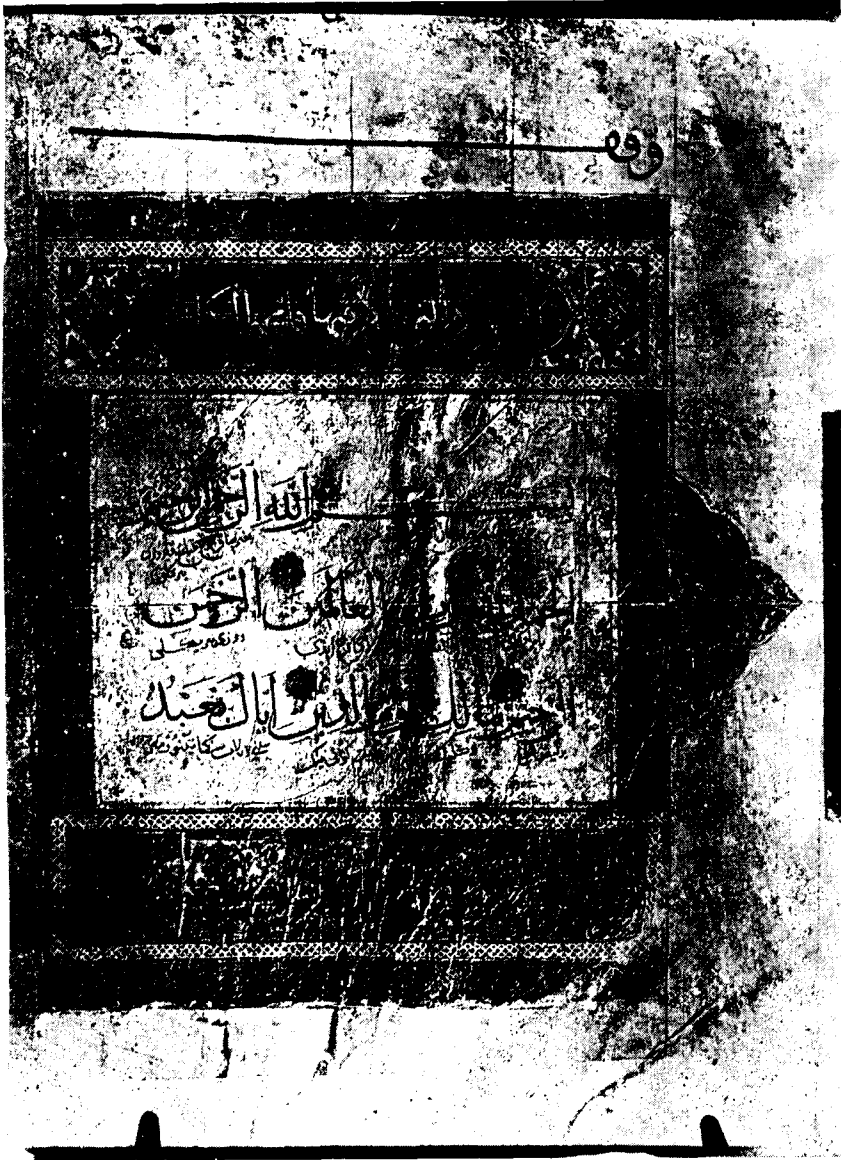
9 : Boy: 0.34, En: 0.26, Kal.: 0.07.

58 2sahifedir, her sahifesi on bir satırdır. Baştan iki sahifesi haşiyeli levha ile tezvin edilmiş, kırmızı, lâcivert, mavi, pembe, sarı yıldızla süslenmiştir. Başlıkları beyaz ve kûfi ile, tercemeleri ince nesh iledir. Sahifeler cedveli değildir, tercemeleri harekelidir. Cildi açık vişne renk meşindedir, şemse ve köşelikleri yıldızlıdır. M e h m e d bin H a m z a tarafından türkçeye çevrilmiş, hierî (827) yılında tercemesi bitirilmiştir. Y u s u f bin M a h m u d ' un milki olduğuna dair sonunda bir kayıt vardır. Müterciminin el yazısıdır. En sonunda da sade bir türkçe ile yazılmış 6 beyitli bir Fâname vardır. Fâname bütün kelimeler Türkçe kullanıldığı için dilimiz itibarile önemlidir (Müzenin 40 numarasında kayıtlıdır). Bu tercüme de ötekilerden hüsbütün başkadır. Örnek olarak şu lûgatlar alınmıştır:

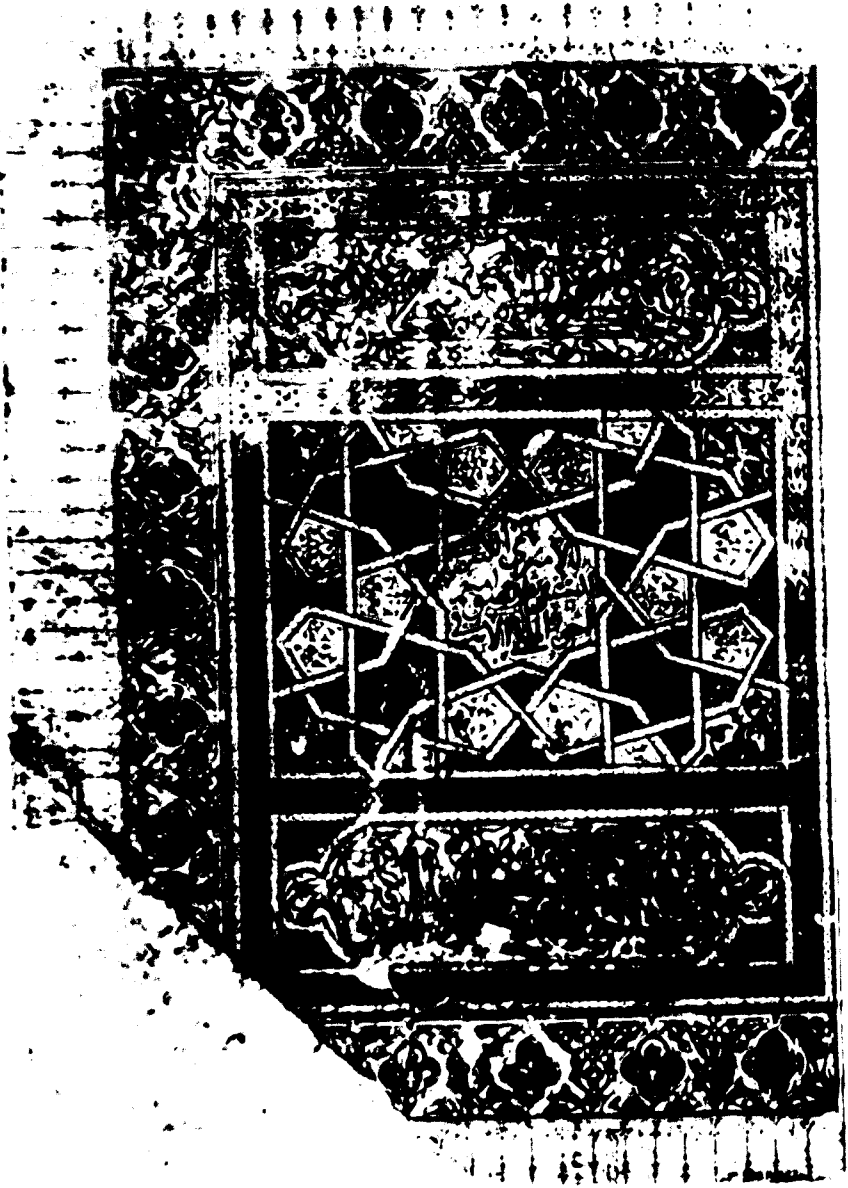
و = Dakı	=	دافی
صدر = Göğüz	=	کوکز
حمد = Yavuz dilemek	=	یاوز دیلمک

نفاث = Üğürücü	=	اوکوریجی
جمع = Dirmek	=	دیرمک
رسول = Yalavaç	=	یالاواج
اول = İlkin	=	ایلکین
خیر = Yiğrek	=	ییکرهک
هذا = Uşbu	=	اوشبو
بلده = Şer	=	شر
فجر = İrte	=	ایرته
ثاقب = İldırayıcı	=	الدیرایجی
طعام = Yeyisi	=	یه ییسی
مصفوف = Dizeleşmiş	=	دیزه له شمش
امر = Buyruk	=	بویروق
ما = Nenese	=	نه نه سه
شی = Nesene	=	نسه نه
مأوی = Durak yiri	=	طوزاق ییری
حش حشر = Dirmek	=	دیرمک
ثدی = Emecik	=	امه جک
ذهاب = Varmak	=	وارمق
عظم = Sökük	=	سوکوک
سریض = Sayrı	=	صایرو
حسن = Görüklü	=	کوروکلو
مسکین = Yohsul	=	یوخسول
بعلي، زوج = Eren	=	اره ن
يوم الدين = Yenut günü	=	ینوت کونو
سفیه = Beyinsüz	=	بیئنسز
شراب، خمر = Süci	=	سوجی
نکاح = Çiftleşmek	=	چفتleşمک

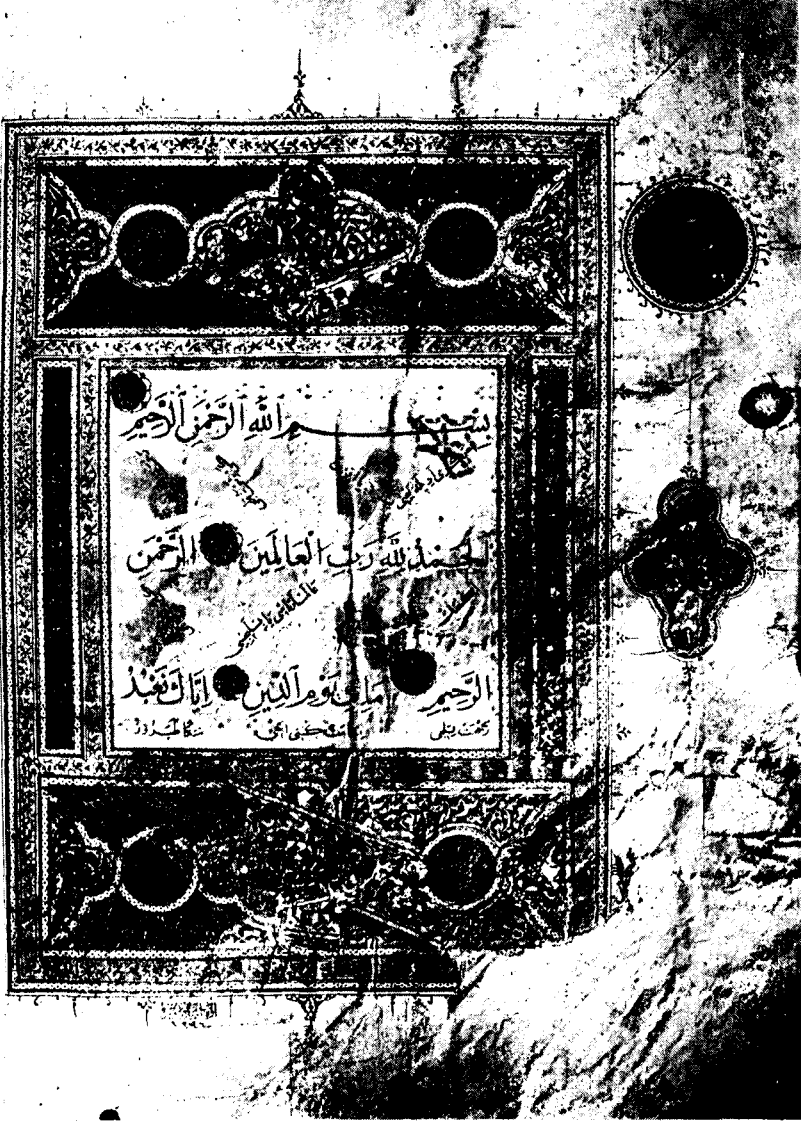
Eski zamanlarda Türkçeye çevrilmiş kur'anlar bunlardan ibaret değildir. Ankara, Konya, Bursa ve sair şehirlerde de tercemeli kur'anlara tesadüf edilmiştir. Onlar üzerinde incelemelere fırsat bulamadığımız için gördüklerimizden başka mıdır? bilmiyorum. Yalnız geçenlerde Silivrikapıdaki İbrahim Paşa Camii'ni tetkik ederken imamın odasında bir tercemeli kur'ana daha raslanmıştır ki bunun da başka bir zat tarafından Türkçeye çevrildiği anlaşılmıştır. Bu tercemenin hattat ve mütercimi belli değildir. Yalnız hierî (933) yılında Şamda yazılmış olduğuna dair bir kayıt ve İbrahim Paşa tarafından kendi camiine vakfedildiğine ait bir de vakfiye sureti vardır.

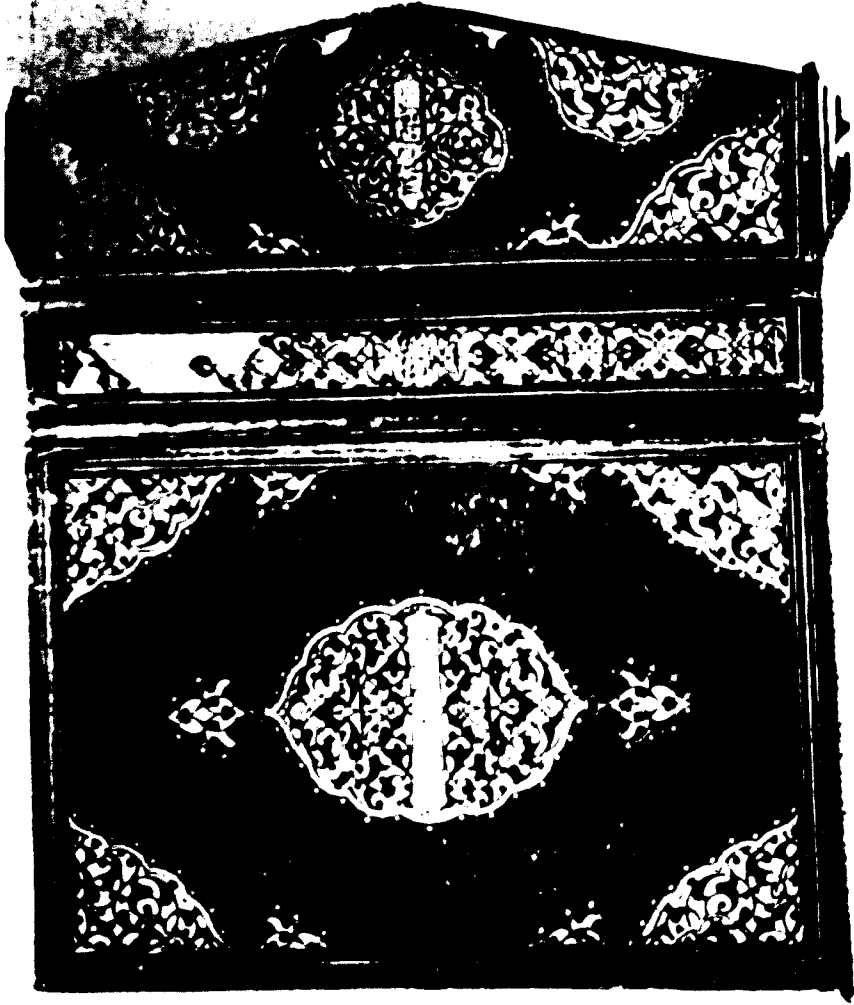
1 — 74 numaralı Kur'an'ın ilk sahifesi

2 — 508 numaralı Kur'an'ın tezyinatından

3 — 508 numaralı Kur'an'ın ilk sahifesi

4 — 508 numaralı Kur'an'ın cildinin içi

5 — 508 numaralı Kur'an cildinin dışı

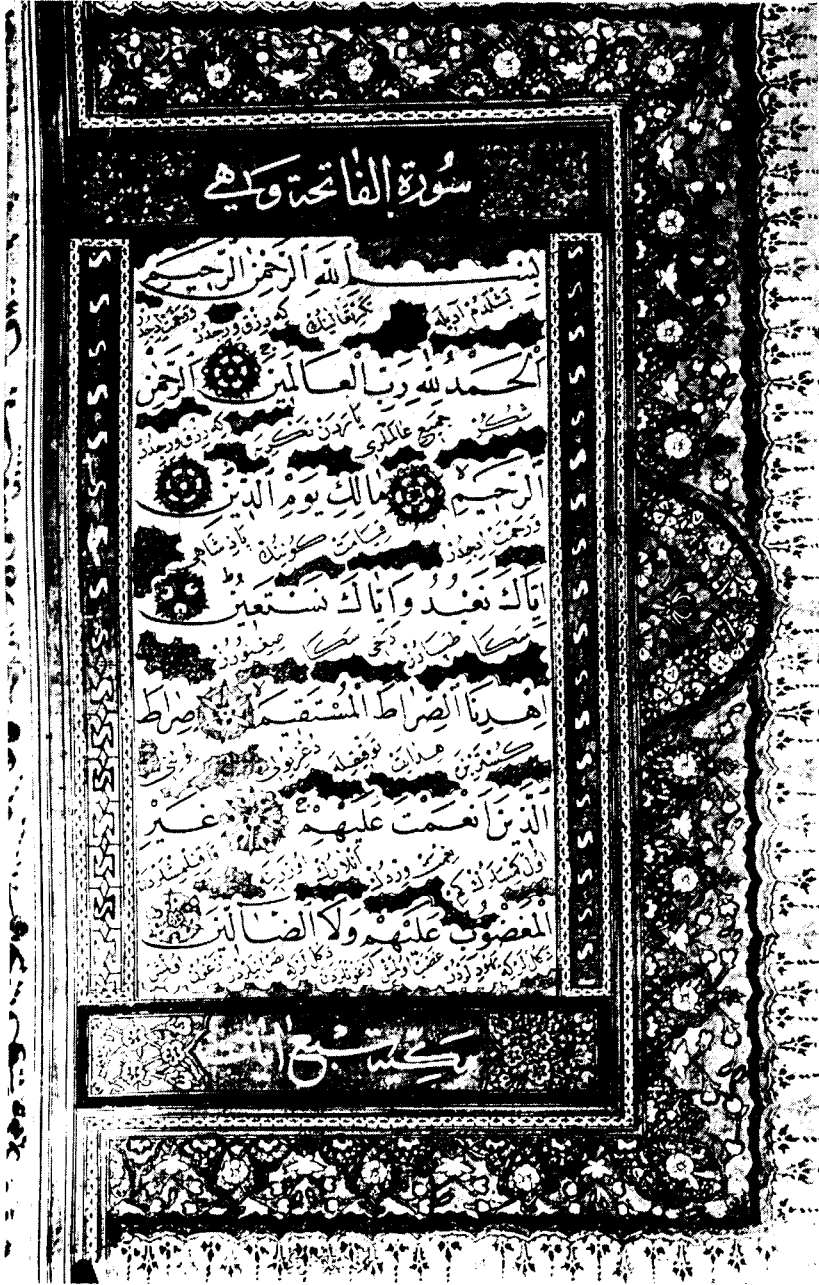

6 — 74 numaralı Kur'an'ın baştan ilk sahifesi

7 — 74 numaralı Kur'an'ın baştan ikinci sahifesi

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝
اللَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝
مَالِكِ يَوْمِ
الْحِسَابِ ۝

وَالَّذِينَ
إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝
فَاذْكُرُونَا أَنزَلْنَا
الْقُرْآنَ بِاللُّغَةِ
عَرَبِيَّةٍ لَّعَلَّكُمْ
تَعْقِلُونَ ۝

إِنشَاء الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ ۝
صِرَاطِ الَّذِينَ
أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ
غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ
وَلَا الضَّالِّينَ ۝

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ
وَلَا الضَّالِّينَ ۝
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

İznik'te Türk Eserleri

Mimar A. SAIM ÜLGEN

Bu yazımızda *İznik* surları içinde ve civarındaki âbidelerimiz hakkında 1937 yılında yaptığımız tetkiklerin neticeleri arz edilecektir.

Türk mimarî tarihi bakımından bu eserlerin diğer devir eserlerimizle mukayesesi yapılarak bugüne dek gizli kalmış bazı noktalar ve karakterler aydınlatılmağa çalışılacaktır. *İznik*, Osmanlı Türk san'at tarihinde Bursa, Edirne ve İstanbul kadar belki bazı bakımlardan onlardan daha mühim hususiyetleri haiz bir san'at şehrimizdir. Fakat bugün millî mücadele yıllarında müstevîlerin en çok insafsız davrandıkları bir köşe olarak, gerek hatırlarile, gerek yadigârlarile, birçok noktalarında tahrip izleriyle gözümüzün önüne serilmektedir. Bugün bu harap âbidelerimizin dikkatli eller tarafından onarılması icap etmekte ve bu mühim iş bilhassa Kültür Bakanlığımıza ve Vakıflar müessesesine düşmektedir. Ben bu yazımda eserlerimizin bugünkü vaziyetlerini de elimde mevcut malumat ve vesaitle dayanarak kısmen göstereceğim.

İznik, Bursa vilâyetimize bağlı ve kendi adı ile anılan gölün kıyısında bir ilçebaylıktır.

Bursa'nın 55 kilometre şimali şarkısında. *İznik* gölü *Gemlik* körfezinin 20 kilometre doğusundadır. Bu göl dördüncü zamanın başlangıcında çöküntülerle vücut bulmuş 12 - 32 kilometre uzunluk ve genişliktedir. Mesahası 300 kilometre murabba ve derinliği vasatî 40 - 50 metre kadardır.

Bu göl Marmaraya *Karsak* deresile akar. *İznik* ve gölü *Katırlı* ve *Samanlı* dağları arasında ve oldukça düz bir sahadadır. Havası nisbeten ağırdır. Suyu mebzul, her tarafı yeşillik, münbit ve mahsulü bol, bilhassa meyvalıkları meşhurdur.

TARİHİ BAKIŞ

İzniğin Tarihi Anadolu'da doğan, yaşa-

yan ve ölen birçok devletlerin tarihleriyle alâkalıdır.

Garbî Anadolu Devletleri hakkında yazılan bütün tarihler ve tetkiklerde bu şehir hakkında bir miktar malûmata raslanır. Bilhassa İlk Kurunda bu şehirden bahsedenlerden Coğrafyacı *İstrabon*, Roma valisi *Pliniüs* ve Bursalı *Petor Diön*'ü zikredebiliriz.

Yeni tetkiklerde de bu şehir hakkında eski tarihî malûmata rastlanacağı gibi *Grelot*, *Paul Lucas*, *Hammer*, *Léon de Laborde*, *Charles Texier*, *Goltz* gibi müdekkikler tarafından malumat verilmiştir.

Bu kadar mufassal tetkikler mevcut iken, Türklerin eline geçmeden önceki İznik tarihini üzerinde durmak lüzumsuzdur. Arzu edenlere kolaylık olmak üzere yukarıda müelliflerinin bazısını saydığımız eserlerin adlarını yazıyoruz (1).

1081 M. yılında Selçuklu Türklerden *Kutlumuşoğlu Süleyman* tarafından *Anadolu Selçuklularının* idaresi altına alınmış ve merkez yapılmıştır. *Kılıç Aslan* zamanında ise 1097 de birinci Haçlıların pek büyük gayretleri neticesi tekrar *Bizans*ın eline geçmiş olan şehrin 1330 M. yılına kadar büyük vak'alara sahne olduğunu yukarıda zikredilen eserlerde görebiliriz.

(1) *Busbecq* : ed, *Plantin* 1585 - *Grelot* : *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople* - *Paul Lucas* : *Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure* - *Pococke* : *Description of the East* - *Sestini* : *Voyage dans la Grèce asiatique, arts* 1789 - *Hammer* : *Umblick aus eriner reise von Constantinopel nach Brussa* 1818 - *Hammer* : *Geschichte des Osman riches* - *Kineir* *Journey through Asia Minor* - *Prokesch* : *Osten Denkvürdigkeiten und Ertinnerungen aus dem Orient* - *Charles Texier* : *Description de l'Asie mineure* - *Goltz* : *Anatolische Ausflüge* - *Oskar Wulf* : *Die Kotmeistikrohe in Nioaea und ihre Mosaken*.

1330 M. de *Osmanlı Türkleri* eline düğen *Iznik*'in tarihi üzerinde büyük tetkikat yapılmış değildir. Bu sebeple İslâm Türklerin eline ikinci defa geçen şehrin tarihini burada aydınlatmak makalenin sınırları dışarısında kalıyor. Yukarıda isimleri geçen kitaplarla bilhassa *Encyclopédie de l'Islam*, Tom III Paris 1927 ile *Evliva Çelebi Seyahatnamesi* cilt. III, İstanbul, 1314; *Devleti Osmaniye Tarihi*, Ata Bey tercemesi, H a m m e r cilt I; *Iznik Kılucuzu*, Dr. S c h e d e , Ankara 1935; - *Türkiye Tarihi*, A h m e t R e f i k İstanbul 1923; - *Aşıkpaşazade Tarihi* İstanbul (1332 Hicri); *Iznik ve Bursa Tarihi*, Memduh Turgut, Bursa 1935; *Nicephore Gregoros* Cilt III; *Dukas - Şerafettin'in zafernamesi* cilt II, gibi eserlerde müphem ve kısa malûmata tesaduf olunur. Bu çok önemli yurdun mevzû tarihi tetkikatını kıymetli tarihçilerimizden beklemek hakkımızdır (2).

Charles Texier'in plânına göre şehir, etrafı bahçeler ve surlar ile çevrili, karşı civarında nisbeten ufak bir nüve halinde görülmektedir (Plân 1). Yunan işgali esnasında *Iznik* tamamen tahrip edilmiş ve bu esnada bütün âbideler de feci vaziyetlere düşmüşlerdir.

(2) *Evliva Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt III, İstanbul, 1314 *Dev İslâm mecmuasında Franz Texier'in* ve Paul Willekin *Die Vestir familie der Gendarizade mahalleri*, 18 taht cilt, II, Leipzig, Berlin 1929, *Comptes Rendus III üncü cilt*, *Orientalische Archiv*, 1912 - 1915, *Karl Könighardt Türkische Ethn.*, Stuttgart 1927.

Iznik ve Bursa Tarihi, Memduh Turgut, Bursa 1935, gibi eserlerde tam malûmat mevcut değildir.

Eserlerin cinlerine göre yaptığımız tasrif üzerine tetkikatımızı sıralayalım (Plân 2).

- Camiler* 1 Ayasofya camii - IV. M., XIV. H.
 2 Çarşı mes-cidi - 734. H. 1334. M.
 3 Hacı Hamza mes-cidi
 türbe ve imaret - 746. H. - 1345. M.
 4 Yeşil camii - 780-791. H. -
 1379-1390. M.
 5 Şehî Kuthettin camii
 ve Türbe - XIV, XV. inci asırda
 6 Malûmut Çelebi camii
 746. M. - 1442. M.
 7 Eşref-i-Rumi ca-

Iznik, Çevresi 20, Eni 6 kilometre kadar iki katlı sur ve hendekle muhafaza olunur tarihi devirlerin en büyük kalelerinden bir idi. Tarihi devirlerdenberi dört esas kapı vardır. Bugün buna göl tarafında bir kapı daha ilâve edilmiştir. *Istanbul kapısı* şimal *Lefke* (Osmaneli) kapısı şark. *Yenişehir kapısı* cenup ve *göl kapısı*, garp istikametlerindedir. Bizansa bağlı yol İstanbul kapısından başlardı. *Lefke kapısı*, Mekkece istasyonuna bağlı güzel bir şosenin son noktasıdır. Bu kapının hemen yanından geçen ve şehre su getiren su kemerleri 600 metre kadar uzunlukta ve Jüstinyanus devri eserlerindedir. Kalenin iç ve altı kısımları Roma devrinin inşaatını hâlâ muhafaza etmektedir. Üst kısımlard. Bizansın müteaddit tamirlerini gördüğüne delâlet eden kitabe ve eserlere raslamak mümkündür. Bu kalenin Türkler tarafından fetlâ müteakip tamir edildiği de tahmin edilebilir. Fakat kat'i delâile raslayamadık.

Hâlen göl ile surlar arasında 40 - 50 metreye yakın bir kumsal vücud bulmuştur. Gölün yükseldiği zamanları gösteren, surlar üzerindeki emareler, oldukça kuvvetlidir. Kasaba yeniden yapılmakta olduğundan işgalin tahribatı yavaş yavaş kaybolmaktadır. Fakat, karşı etrafında toplanan yeni mahallelerin hâlâ arkaları boş arsalar halindedir.

Kasabada mevcut tiyatro harabesi ile Ayasofya kilisesinin mihrap cihetindeki binna cephesi Romalılar, iki ayazma ve kilise harabesi Bizanslılar devrinden kalma tarihî âbidelerin göz önündeki bakiyeleridir.

mii - Türbe ve
 Tekke - XV. inci asrın başınd

- Turbeler* 8 Üstü açık
 kübneti - XIV. üncü asrın başınd
 9 Reyhan künbeti - XIV. üncü asrın başınd
 10 Çandarlı Hayrettin Paşa türbesi
 780. H. - 1379. M.
 11 Çandarlı İbrahim Paşa türbesi - İmaret 830. H. 1427

- 12 Çandarlı Halil
Paşa türbesi 859 H. - 1455 M.
13 İznikte mütefer-
rik mezarlar XI-XIV-XVI nci
asırlar arasında

Medrese 14 Süleyman Paşa
medresesi XIV üncü asır başında

- İmaret-
ler* 15 Nilüfer Hatun
imareti 790. H. - 1389. M.
16 Yakup Çelebi
imareti - Türbe XIV. nci asır

- Hamam-
lar* 17 İstanbul yolun-
da hamam XIV. nci asır başında
18 Hacı Hamza
hamamı XV inci asır
19 Büyük hamam XVI. nci asır.

AYASOFYA CAMİİ : IV. M. asırda.

İznik Belediye dairesinin karşı köşesinde, çukurda kalmış bir binadır. Bugün bir harabeden başka bir şey olmayan bu tarihî binanın tarihçesini yapmak hem uzun hem de lüzumsuzdur. Yalnız şunu kaydedelim ki bu binada 325 (3) tarihinde birinci ve 787 yılında ikinci konsüllerin toplandığı tarihlerce tesbit edilmiştir.

Orhan Gazi İznik'i zaptettiği zaman bu kiliseyi camiye tahvil etmiş ve Evliya Çelebinin kavline göre (4) bir kitabe koydurtmuş. Bugün bu kitabe mevcut olmadığı gibi o devirden kalma tâdilât ta mevcut değildir. Çünkü bu cami yandıktan Kanunî Sultan Süleyman Mimar Koca Sinan'a bu eserin tamirini emretmiştir (Resim: 3) (5). Sinanın bugün görülen tâdilâtı şunlardır. 1 - Mihrap yapılmıştır (Resim: 4). 2 - Cenahlarla orta sahanın aralarını geniş kemerlerle açmıştır (Resim: 5). 3-Minare ilâve etmiştir (Resim: 6). Gurlitt'in makalesinden bu kemerlerin ve ayakların eski olduğu kanaatini beslediği görülüyor. Dördüncü asra ait bütün Bazilika'larda bu sahanlar, kolonlar ile birbirlerinden ayrılmış, orta sahan daha ziyade

yükselmiştir. Çizmiş olduğumuz Restitüsyon resimlerinde bu şekli izah etmeğe çalıştık. (Resim: 7). Bunları mukayese edebilmek üzere Mösyö Gurlitt'in resimlerini de aynen basıyoruz (Resim: 8). Bu âbidenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkarabilecek şekilde inşai ve mimari delillere malikiz. Mabedin esas mermer döşemesi, *İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü* namına yaptığı hafriyat neticesinde Dr. Scheneider tarafından, bugünkü toprak zeminden 2 metre aşağıda tesbit edilmiştir. Bu kazı esnasında ufak ve yanmış Osmanlı tezyinat parçaları ile bazı dokümanter eserler bulunmuştur. Kilisenin absidinin iki cihetinde mevcut kubbeli odaların sıvaları temizlendiği vakit bazı fresk emarelerine rastlanmıştır. Zemin döşemesi üzerinde mozaikler de bulunmuştur (6).

Bugün camiin mihrabı üzerinde kırmızı ve beyaz boyalı alçı tezyinat dikkate şayan XVI. nci asır Türk eserlerindedir. Minarenin kürsüsü tuğla ve taş olmak üzere çok dikkatle yapılmış, üst kısımda, tuğladan yapılan müselleî şekillerle murabbadan daireye geçilmiştir. İnşaat ve işçiliğin çok kuvvetli bir teknik eseri olduğu görülüyor.

ÇARŞI MESCİDİ : 734. H. - 1334. M.

İznik çarşı caddesi üzerindedir (Resim: 9).

Dahili bir dılı 7.92. M. olan murabba plânlı ve üç kemerli, iki direkli son cemaat mahalli olan ufak bir mescittir. Binanın küçüklüğüne rağmen bütün inşaat çok güzel ve dikkatle kârgir olarak yapılmıştır (Resim 10 - 11). Mescit kısmı, İznik'in ve Bursanın diğer âbideleri gibi yüksek, mainî şekillere munkasem tambur üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat mahalli uzunluğuna Tonozla örtülmüştür. Pencere üstleri alt katta sivri tuğla kemerli, tamburda ise ahşap lentoludur. Tamburun dört köşesine yapılan müselleî istinat duvarları haricen hususî bir şekil arzeder. Yeşil camide, bu inşaat unsuru çok daha hafif iken burada daha bariz bir hal aldığını görüyoruz. Kubbenin merkezi tamburun üstüne çıkarılmış ve kub-

(3) Gurlitt - *Orientalisches Archiv* III. sayfa 60.

(4) *Evliya Çelebi seyahatnamesi* Cilt. III. sayfa 7.

(5) *Teskeretülbünyan* - Sal Çelebi.

(6) 1935 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından İstanbul kapısı ve Ayasofyada yapılan hafriyat ve tetkikat hâlen neşredilmemiş olduğu cihetle bu meselenin üzerinde durmamıza mahal yoktur.

benin mal itme kuvvetleri küçültülmüştür. Selçuk olarak bu eseriğin ilk tecrübelet devrinde yapılmış olması gösterilebilir. Tekniğin tekemmülü, burada pek güzel tezahür ediyor.

Son cemaat mahalline bakan pencerenin içinde kitabe mevcuttur.

Bu kitabeğe göre 734 hicri en eski Osmanlı eserlerinden madut olan bu âbideciğin sahibi *حاجى اديك* hakkında hiç bir malûmata sahip olmadık. Bu kitabeyi Iznik ve Bursa tarihi 337 tarihi ile kaydetmiştir (7).

Binanın tambur aksamına kadar duvarları moloz taş ve tuğla hatil ile yapılmıştır. Tambur ise bir sıra tuğla hatil ve bir sıra kesme taş ile inşa edilmiştir. Kubbe tamamen tuğladan örülmüş, gayet güzel kırmızı renkli ve hamuru kesif yassı kiremitle örtülmüştür. Bu mescide Etişik çeşme sanat itibariyle mühim olmamakla beraber ayna taşı olarak kullanılan kabartma taşlar itibarile tetkike şâyandır (Resim 12 A). Bu kabartma mermerlerin ne ifade ettiği bilinmemekle beraber birinin Türk mezar taşlarından bir parça, diğerinin bir lahit cephesi olması ihtimal dahilindedir.

HACI HAMZA MESCİTİ, TÜRBE VE İMARETİ : 746 H. - 1345 M.

Bu eser bugün mevcut değildir. Fakat elimizde tetkike şâyân bir fotoğrafı (Resim: 12) ile mimari tarihimiz bakımından ehemmiyeti olan kitabeleri (Resim: 13) bulunduğu için bu makale içinde kaydetmeği münaşip bulduk (8).

Hacı Hamza Türbesinin, Osman oğullarının zamanında kumbet şeklinde yapılması itibarile, neşredebdiğimiz bu mühim resim 1930 yılı içinde bu eserler yıkılmadan çıkarılmıştır. Ve yine şâyânı dikkattir ki mahrutî kumbet tarzı Selçuklarda da birkaç esere inhisar etmekte olup, bugün bu âbideler de harap olmuştur (9).

(7) *Iznik ve Bursa tarihi*, Memduh Tur-
güt, Sayfa 162, Bursa, 1935.

Bu mescide mevcut kitabeler ile tetkik ettiğimiz yazılar arasında çok farklar olduğu görülmüştür. Bu sebeble bugünkü nesrolunan kitabelerin emmesi tetkik ve tasfihle muhtaçtır.

(8) *Iznik ve Bursa Tarihi*, Memduh Tur-
güt, Sayfa 161-162, Bursa, 1935.

(9) Bunlardan en mühimi, Konya'da Se-

Bu türbenin yanında evvelce bir mescit din ve imaretin mevcut olduğunu yerlilerden öğreniyoruz. Bugün belediye daîresinin bahçesindeki kesme taş ve tuğla hatilli sağlam duvar bakiyesi inşaatın resanetini isbata kafidir. Bu kitabelere göre 750 H. yıllarında Mimar Hacı Ali namında bir zatın bulunduğunu tesbit edilmiş oluyor.

YEŞİL CAMİİ: 780 - 791 - 1379 - 1390 M.

Iznik surları dahilinde *Lejke ve İstanbul kapıları* arasındadır.

Türk mimari tarihinde çok önemli bir yer işgal etmesi icap eden bu âbidemizin daha tetkiki yapılmış ve kıymeti takdir edilmiş değildir. Bu ederde, Türk sanatının Osmanlı ülkesi içinde nasıl tesirler altında kaldığı ve ne inkılâplar geçirdiği görülebilir. Türk mimarisinde zincirleme tekâmülün çok mühim bir halkası olan bu binayı önce tarif edelim. 11,00 m. genişlik, 15,35 m. uzunlukta olan bir mustatil sahanın örtülmesi için, bu şekil dört kısma ayrılmıştır (Resim:14). Birinci kısım, 11,00 m. kuturlu ve 2,30 irtifandaki üstüvani ve main şekilli bir tambur üzerine inşa edilmiş büyük kubbe ile örtülmüştür. Kubbe dahililen 16,20 metre irtifada, kilit taşı ile bağlanmıştır (Resim: 15). İkinci ve üçüncü kısımlar basık tonozlarla örtülmüştür. Üçüncü, kapının üstüne gelen kısım ise sağır tenirli bir kubbe ile ve tamburla kapatılmıştır. Bu bina heyetinin çıkış noktası önündeki son cemaat yeri de hemen aynı sistem üzere ve üç kısma taksim edilmek suretiyle inşa edilmiştir.

Bu eser Osmanlı Türk yapılarının içinde büyük bir mahbet olarak elimizde kalan en eski âbidedir (780 Hicri). Bu binadan önce, Bursada yapılan Orhan Gazi mescidi (733 H.) ve Şehadet camii (767 H.) tarihlidir; fakat bunlar bugün mevcut değillerdir.

Orhan Gazi camii'nin mevcut inşaat şekli (820 H.) tarihlerine aittir. Yeşil camide görülen inşa usulleriyle, malzeme cinsleri, işçilik tarzları hiç bir yabancı tesire kapılmamıştır.

Abide, haricen sarı renkli ve çok iyi işlenebilir, Iznik civarı kalkerleriyle çok iyi

refettin Camii arkasında idi. Belediye tarafından yıkmak için yıktırılmıştır.

nalı kesme taştan yapılmıştır. Duvarları nisbeten kalındır (160 sm.). Minare kaidesi, son cemaat mahalli, kapı süveleri, sütun başlıkları kâmil mermerdendir. Haricî direkler yeşil Porfir ve gre cinsindedir. Türk mimarisinde eskidenberi haricde ve dahilde çini kaplama kullanılmasına rağmen, emsaline başka yerde raslanmamak üzere bu eserde dahilî (3,20 m.) irtifaa kadar mermer ile kaplanmıştır. Bu cins mermer kaplama usulünü Bizans tesirine atfetmek doğru olmasa gerektir. Çünkü bu tarihlerde, Osmanlılar ülkesinde dahilî çini kaplama usulü tekemmül etmemiş olduğundan, duvarların temizliği ve muhafazası için bu çareye başvurulmuştur. Yarım asır geçmeden bu san'at şubesinin bu mmtakada da fevkalâde tekemmül ettiğini ve emsalsiz tatbikatını Bursa Yeşil camiinde görüyoruz.

Dahildeki pencere süveleri bugün kısmen yökolmuştur. Duvaclardaki kaplamalarla sütun başlıkları, fevkalâde nefis mihrap, istilâ günlerinin tahribatına rağmen güzellik ve fevkalâdeliklerini ihsas ediyorlar.

Mihrap tamamen sivilize olmuş, Orta Asyanın tazeliğini muhafaza eden tezyinat şekillerinden bir başlık ile taçlandırılmıştır. İki haricî köşede sütunceler biraz arkaik istalaktitli başlıklarla tutturulmuştur. Bunu takiben düz bir kısım mihrabın iki yanını ve üstünü çerçevesi. Bu tezyinatsız kısmın hudutları içinde mihrap istalaktitlerinin nihayet köşesine kadar hendesi tertibatla bir su vücud getirilmiştir. Mihrap istalaktitlerinin kaidesindeki friz, kaytan kıvrımları şeklinde işlenmiştir. Bu kısmın altında şakuli beş satırlı bir mihrap nişi mevcuttur. Bu satırların üzerlerindeki 8 - 16 köşeli ve dairevi rozaslar da klâsik mimarimizde mevcut olan tezyini şekillerin başlangıç nümuneleridir (11).

Camiin dahilen mukabil cephesinde mevcut iki büyük sütuna istinat eden kemerlerin başlık ve kaplamaları da mermerdendir (Resim: 16). Bu başlıklarda gördüğümüz tezyinat bilhassa alâkâmızı celbeder. Türk mimarisinde, tenazurun çok muttarit bir his verdiğini sezen ve gözün bu tesirden kurtul-

masını istiyen san'atkârlar bu âhenkli kaide de daha serbest çalışma yollarını keşfetmişlerdir ki. İşte bu âbidemizle buna bazı misaller vermeğe muvaffak olacağız.

Binanın umumî hacim itibariyle âhengi çok elzemdir. Bilhassa âbidevî binalarda buna büyük kıymet verilir. Kitle bütün azamet ve kuvveti ile vahdetli görünmelidir. Fakat bu birliğin içinde ve yakınında iken göz bu umumî tesirlerden kurtulur. Böyle bir vaziyet karşısında birkaç aks veya mimarî unsurun tekerrürü, muttarit seslerden müteşekkil bir musiki parçasının tesirini yapar; insanı sıkır. Bu haleti ruhiyeye vakıf olan mimarlarımız umumî tenazur fikrine, âbidevî şekillerde kuvvetle bağlandıkları halde tezyini ve müteferrik hususlarda çok serbest çalışmışlardır. İşte bu mabedde hemen en az bir tekerrür halinde (üç aks içinde) bile ziyaretçiyi, gözü sıkıyan bu tesirden kurtarmışlardır. Son cemaat mahallinin kapıya göre mütenazır olan pencerelerinin süve ve rozas tezyinatı ile haricî cephe pencerelerinde de bu hususiyetin büyük muvaffakiyetle tatbik edildiğini görüyoruz (12). Son cemaat giriş kapısı Bursa Yeşil cami pencere süveleri gibi istalâktitli bir frizle süslenmiştir (Resim: 17). Bu istalâktitlerin klâsik mimarimizde görülen sarkitmaları mevcut değildir. Yani, onlara nazaran daha iptidai şekildedir (Resim: 18). Son cemaat yerinin çevresinde (Resim: 19) görüldüğü üzere mermer taş işçiliği şâheserlerinden sayılacak derecede güzel bir korkuluk varmış. Bu korkuluk, düşmanlar tarafından İznikle beraber tahrip edilmiştir. Bu korkuluğun çevresindeki usluplannmış tezyinat (Resim:20) fevkalâde bir işçiliğin mahsulüdür. Son cemaat mahallinin direk başlıkları ise biraz tezyini mahiyette, fakat tamamen Türk taş ustalığının eserleridir (Resim: 21) (13).

(12) Bursa, Edirne ve İstanbuldaki eserlerde de çok defa rastlanır bir keyfiyettir.

(13) Türk mimarisinde başlık yapma usullerine ve istalâktitli başlığın Bursa ve Edirne'de imalene başladığını, İstanbulda tekemmül ettiğini, daha önceleri Bizans başlıkları kullanıldığını iddia edenler bulunmaktadır. Bu gibi zevat, İznikteki *Yeşil Cami* ve *Nülüfer Hâtun imaretlerinin*, Efes (Selçuk) *dâki İsa Bey Camii'nin* ve Anadolunun birçok noktalarındaki mimarî eserlerimizin ve Türkistandaki âbidelerin başlık şekillerini tetkik etmelidirler,

(11) Selçuk sanatında çok fazla görülen, kabara *tâbir* ettiğimiz rozasın müstevil satır şekline inkılâp etmiş hususî hal,

Mermer kemerler çift merkezli Türk kemeridir. Bu kemerleri hususiyetlerine binaen, mimari tarihimizin Pusa devri üslubu içinde mütalâa edeceğiz. Camiye giriş kapısı üstündeki kemer ise klâsik Sinan kemerlerine çok yakın bir merkezli ve mümaslarla ter-sim edilen cinsindedir (Resim: 22). Bu unsurun üzerinde durmakla makalemiz mevzuu haricine çıkmış olacağımızdan mimari tarihimizi tetkik ederken, diğer devir kemerleriyle mukayese edeceğiz.

Bu âbidenin ayrı hususiyetlerinden birisi de son cemaat yerinin orta kubbesidir. Bu kubbe, iki cihetten biri büyük diğeri küçük iki kemer üzerine, bir taraftan binanın duvarı, diğer cepheden son cemaat yeri büyük giriş kemerine istinat ettirmiş haricen beşik tonoz üzerine oturtulmuş hissini verecek şekilde, yüksek tamburlu ve dört köşesi istalâktilerle örtülmüş müselles alikalıdır. Bu kubbe içten dilimli olduğu gibi dışarıdan da köşelidir (Resim: 23). Bu kubbenin üstünde gördüğümüz müzeyyen başlıklı kilit taşı, alemlerimizin şayanı dikkat nünunelerindedir (Resim: 24).

Minareye gelince: Umumi nisbet itibariyle kulâh ve petek kısımları tıknaz ve kısadır. Bunların nisbetleri takriben 1/1 kadardır. Şerife ile irtifat da hemen aynı nisbet üzerine inşa edilmiştir. Petegün kulâh kısmı kaidesine nazaran darıdır. Minarenin kaide kısmı beyaz mermer, pembe Konglomera ile (Resim: 25 - 25 A.) hendesi şekilde kaplanmış, altına ise istalâktili ve stilize olmuş tezyinatla süslü mermer bir kuşak ilâve edilmiştir. Bu şekilde bir minare kaidesine başka yerde rastlamıyoruz (Resim: 26). Minarenin bina ile birleştiği noktadan itibaren gerek bina kornişleri, gerek son cemaat yeri silmeleri altında trapez şeklinde mermer kabartma bir tezyinat çerçevesi yapılmıştır (Resim: 27).

Minarenin kulâh kısmı kuruşun kaplıdır. Petek, şerife korkuluğu ve istalâktilerle bütün beden sathı lacivert, sarı, yeşil, firuze mavisi renklerle süslanmış tuğla ve kakma çinileriyle örtülmüştür (14).

Pantar içinde 12 net ve 13 ürettü ara alt olanları mevcuttur ve cümlesinin aynı mantıklı esas üzerine yapıldıkları görülür.

(14) Bu tuğla sıralama usulü Orta Asya ve İran içlerine kadar devam eder. Tuğlanın dar veya uzun

Bu kaplama umuniyet itibarile bedende üç kısma ayrılmıştır (Resim: 28).

1 - Şerife altı geçme motifli hendesi çini kuşak, 2 - Bedeni örtün ebrami kabartma ve mecevi tezyinat, 3 - 6 - 9 - 12 dilimli muntazam mudallaların birleşmesinden vücut bulan ince kabartmalı, helezoni ve düz kuşak tahdit eder. Bu âbidenin renkli taşlardan olan cephe ve minaresindeki fazla miktarda malzeme çeşidi, hiçte aykırı ve yabancı durmuyor. Bu kadar çeşitli malzeme, birbirile öyle bir âhenk vücuda getirmiştir ki bu güzellik İznîğin yeşil toprağı, mavi seması, parlak güneşi altında sönmeyen bir zevk ve sanat kaynağı mesabesinde (Resim: 29, 30, 31).

Bu caminin kitabesine nazaran yaptırılan meşhur Çandarlı Kara Halil (Hayretin paşa) mimarı Hacı Musadır. Bu zatın Sivas ve ya Niğdeli olması ihtimali hence çok kuvvetlidir.

Caminin son cemaat mahaline giren büyük kapısı üstündeki bir satırlık okunaklı süslü kitabe vardır.

Bu kitabeye göre inşaata 780 yılında başlanmış ve 791 de yani 11 yıl sonra bitirilebilmiştir.

İç kapudaki kitabe *Der İslam* mecmuasında Franz Teschner ve Paul Wittke tarafından yazılmış olan *Die Festsir Familie Gandarlyzade* makalesinde, bu minyan cephesi üzerine sürülen renkli sırt ince bir tabaka teskil eder. Tuğla kırmızı ve çok kesiftir. Bu çeşit tuğlalar kaplama olarak değil, inşaatta malzeme arasında ve yalnız harçteki hava tesirine karşı kullanılmıştır.

Yeşil Caminin çinileri üzerinde bu bahis içinde, bir nebze durmak ve İznîkteki çini imalâtı hakkında eldeki mehazlere dayanarak bazı malumat vermek münaşip olacaktı. Otter: *Voyage en Turan*, Cilt 1 - 44 üncü sayfada çini imalâtı hakkında malumat mevcut olduğu gibi *Ertüya Çelebi seyahatnamesi* nin 3 üncü cildinde 9 yerde *üstat kâğıt kârhaneler* mevcut olduğu *asrı Ahmed Handa 300 kârhane mevcut olan vuran olduğunu Kâşiden kâşeleri, tabakla, kırıkları deşerlidir. Diğarı Osmanide ne kadar makkat kâşili ebtiye var ise kâğıtları hep bu İznîk içinde işlendiğinden şehrin bir adı da Çin-A-Man-Ron'dur. İcazname ve bu kalemin nakışları kâşiler işlenir El vâsında Usan hakkıyla kâşiler diye zikretmektedir. İznîkteki arıştırmalarda bu imalâthane bakıyelerine rastlanmıştır. Nitekim elektrik santralının inşaatı sırasında toprak içinde çin pişirme levazımı ve parçaları bulunmuştur.*

leye ait diğer kitabeler gibi mevcuttur. Fakat bu kitabelerin iyice tedkiki lâzımdır. Çünkü bizim aldığımız, gerek bu makalede, gerek İznik ve Bursa tarihindeki kitabeler birbirinden çok farklıdır.

Son cemaat yerinin garp ciheti penceresi üstünde *سماعة الرحمن الرحيم* yazılı olup mihrabdaki çiçekli küfi yazı okunamamıştır.

ŞEYH KUTBİTTİN TÜRBE VE CAMİİ : XV. M.

Yeşil cami ve Nilüfer Hatun imareti arasında (Resim: 32 - Resim: 32 A).

Şeyh Kutbiddin cami heyeti. Fatih'in veziri Halil Paşa oğlu Beyazıt II. nin veziri İbrahim Paşanın eseridir (902 - 905 Hicri).

İznik yangınında harap olan bu heyet, ahşap çatılı ve üç direkli son cemaat yerini havi bir cami, üstü kubbeli ve kiremit örülü kârgir türbe ve türbe duvarına bitişik bir minarenden ibarettir. İznikteki Şeyh Kutbiddin ve Eşref-i-Rumî camilerinde minareler binadan ayrı inşa edilmişlerdir, şayanı dikkat bir hususiyet arzederler (15).

Bu binada tetkik edeceğimiz noktalar az olmakla beraber önemli telâkki edilebilir.

Camiin girişi aks üzerinde değildir. Bu hususiyeti birçok ufak binalarımızda görüyoruz.

Cami kısmının duvarları bir sıra taş ve üç sıra hatılla inşa edilmiştir. Ön kısımdaki son cemaat mahalli üç kalm direğe istinat eden revaklı bir kısımdır. Bu kısmın kemerleri tamamen kesme taş olarak yapılmıştır. Sütun başlıkları kompozit üslubundadır. Bu başlıkların burada kullanılması dikkate şayandır. İznikte bulunan bu çok güzel üç başlığın burada kullanılması Türklerin san'ate verdikleri ehemmiyeti gösterir (16).

Mat sırlı ve hafif renkli tuğlalarla inşa edilmiş olan minare, İznik'in en güzel eserlerinden biridir. Tamamen Yeşil Cami minaresine müşabihdir. Türbe kâmilen kârgir olarak yapılmıştır. Dört cephesinde dört pen-

cere vardır. Kubbeyi tutan kemerler sivri ve iki merkezli Türk kemerleridir. Bu kemerler köşelerde birleşerek gayet ince birer ayak vücade getirir ve zemine kadar inerler. Türbenin şekli murabba ve bir dil'i 5.00 metredir. Türbeye, minare ile son cemaat mahallinin direkleri arasında açılmış olan kapıdan girilir. İçeride kitabesiz iki sanduka vardır. Kubbenin haricen gayet hafif ve 3 köşeli bir tanbur üzerine oturduğu görülmür.

Dahilde, köşelerdeki alikalar düz ve sıva ile örtülmüştür. Türbenin haricî duvarları son cemaat mahallinin taş işçiliğinin aynı işçilikle inşa edilmiştir. Cami in 6.45 m. irtifadaki duvarlarının vücade getirdiği kitle türbeye hâkimdir. Bu heyet kerpiç bir bahçe duvarı ile çevrilmiş olup şark tarafı mezarlıktır. Gerek bina, gerek mezarlıkta kitabeye raslayamadık.

MAHMUT ÇELEBİ CAMİİ: 846 H. - 1442. M.

Ayasofya camii ile Yenişehir kapısı arasındadır. Halen mamur ve kullanılmaktadır. (Resim 33 ve 33 A - B).

Bu cami İznik'in bütün binalarında görülen karakterde, İznik Mektebi son eserlerindendir. Bu önemli âbideyi dikkatle tetkik edecek olursak, Yeşil camide görülen bariz hususiyetlerin tekemmül ettiğine ve daha sadeleştiğine kanaat getirilir. Esas itibarile İznik Yeşil camiinin daha ufak bir örneğidir. Fakat aradaki bariz farkları aşağıda zikrelim:

1 — Kubbede, tanburun açılmaması için Yeşilde kullanılan dört köşedeki alika üstü istinad duvarları burada görülüyor. Mukavemet ve müvazenet tecrübeleri bunun lüzumsuzluğunu isbat etmiş ve artık tatbik edilmemiştir.

2 — Kubbe tanburu daha ziyade alçalmıştır.

3 — Kubbe haricen yarım kürreden ek-sik hissini verecek şekilde inşa edilmiştir.

4 — Kubbenin merkezi tambur dahiline indirilmiş ve tanburun şakulî duvarları mail itmeleri karşılamıştır.

5 — Son cemaat mahalli ile cami kor-nişleri aynı hizada devam ederek bir kesiklik vücade gelmemiştir.

(15) *Sapancadaki Rüstempaşa Camii*nde de aynı hususiyet mevcuttur.

(16) *Bursadaki* eserlerde bilhassa türbelerde kullanılan böyle başlıklar pek çoktur. Üzerinde haç bulunanları da mevcuttur; fakat bunların silinmesine bile lüzum görülmemiştir.

6 — Minarenin kürsüsü kubbe örtüsü ve kornişleri parçalayıp inşai aksaklıklara sebep olmamıştır. Yani *Yeşil Camide* görülen bu pürüz bu eserde halledilmiştir.

7 — Kubbelerde lüzumsuz boşluklar ve fener şeklindeki girintiler terkedilmiştir.

8 — Tezyinat daha sade ve düz, hatlar daha hâkimdir.

Yalnız bu eserde son cemaat mahallinin direklerine ve direk başlıklarına dikkat edilmemiştir. Bu başlıklar *Dor* üslûbuna benzer şekilde gayet sade hatlarla, basık olarak yapılmıştır. Belki bu parçalar (direkler tamamen antik olduğu gibi) başka bir eser harabesinden getirilmiştir (17).

Bu camide çok dikkatli işçilik görülmektedir. Kemerler çok muntazam çizilmiştir. Bilhassa son cemaat yerinin mermer korkulukları, kapının iki cihetindeki nişler çok mükemmel taşıtlık eserlerindedir.

Tuğla minaresinin parlak sırlı tuğlaları Firuze mavisi rengindedir. Minarenin nisbeti *Yeşil Camideki* nisbetlere çok yakındır. Yalnız şerefe altı tuğla tezyinatı irtifai daha hâkim görülüyor.

İç kapısı üzerindeki kitabe, bu nefis eserin *Çandarlılar* ailesinden *Mahmut Çelebi* tarafından yaptırıldığını gösteriyor:

Bu eserin, kitabeye göre 846. H. yılında, Murat II. nin zamanında inşa edilmesine rağmen Bursa ve Edirnedeki âbidelerimizle mübim farklar arzettiği hemen görülebilir.

EŞREF-LRUMİ CAMİ VE TÜRBESİ:
XV inci asır sonu.

Istanbul kapısı ile çarşı arasında, mahalle içindedir. Bugün bir harabeden başka bir şey değildir. İznikte, bilhassa teferrüat ve dahili tezyinatı ile meşhur olan bu eseri arayanlar, bu güzel âbideden yalnız bir minare ile yanmış duvarlardan ibaret bir taş yığını bulabilirler. *Orientalische Archiv III.* de *Cornelius Gurlitt* tarafından yazılan *Die Islamitischen Bauten von Iznik*, makalesinden başka yerde bu eser hakkında mimari malûmata tesaduf olunamadı. Biraz önce tavsiye edilen Şeyh Kutbiddin camii tarzın-

(17) Bu tahmini serdetmekle beraber *Yeşildeki* kapı ve son cemaat mahalli mantığına tamamen tevafuk ettiğinden bu parçaların bu eser için yontulduğuna şüphe yoktur.

da üstü çatılı, dört direğe müstenit, yanları kapalı son cemaat mahalli bulunan cami ile, Türbe ve Tekkeden ibaret bir bina heyetidir. Burada da minare binadan tamamen ayrı inşa edilmiştir (Resim: 34).

Bu minarenin mimari yönden dikkate değer tarafı uzun bir bedene mukabil petek ve külâh kısımları çok tıkdır ve şerefe, alt istalâktileri ile oldukça geniş ufki bir nisbet tesiri yapar. Petek ile beden arasındaki kalınlık farkları da gözle pek güzel seçilecek derecede fazladır.

Minarenin, kırmızı tuğlaları ve çini kare kuşaklarla tezyin edilmesi az tesaduf edilir hususiyetlerden biridir. İran seferine giderken, Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılan tamir de konulan bu çiniler; X üncü asrın en güzel parçalarıdır.

Cami, *Gurlitt*'in takribî plânından anlaşılacağı üzere müstatili, üstü ve müezzin mahfeli tamamen ahşap inşa edilmiş (Resim 35). Mihrabın tuğadan yapılan basit tezyinatı; İstalâktil işlenecek bir mihrabın taslak halindeki taşlarını andıracak şekilde yapılmıştır (Resim: 36-37-38). Anadolunun ikinci derecede hütün binalarında bu şekillere fazlasıyla rastlamak kabildir. Mihrabın nişi içindeki çinilerle duvar çini kaplamaları (geri kalan bazı aksamları da sökülüp satılmak suretiyle) işgal esnasındaki yangında tamamen mahvolmuştur. Bunlara minare kuşakları üzerindeki nefis çiniler gerek motif, gerek renk itibariyle bir örnek olabilirler. Bu minarenin bir âbide halinde muhafazası ezemdir. Bu eserde, bugün hiç bir kitabe mevcut değildir. Bu âbidenin hadiresinde çok kıymetli mezar taşları mevcuttur. Bunları mezar taşları bahsinde tetkik edeceğiz.

TÜRBELER VE MEZARLAR

ÜSTÜ AÇIK KÜNBETİ: XIV üncü asır başında

Leşke kapısı haricinde Su kemerinin cenup cihetinde, tarlalar içinde surlardan 400 m. mesafededir.

Dört ayak üzerine oturtulmuş bir kübbeden ibaret olan bu türbe, inşa itibariyle dikkate değer bir eserdir (Resim: 39 - Resim: 40).

XIV üncü asır içindeki bütün binalarımızda bilhassa gördüğümüz bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla şeklini aynen burada da buluyoruz. Bu sebeple periyodunu mimari tarihi bakımından tetkik edebiliriz. Bu inşa sistemi Türk Osmanlı mimarisinde, bu muntakadan itibaren kuvvetle hâkim olmuştur. Tuğla ve taş aralarındaki derzler tuğla kalınlıklarından azdır. Türk mimarisinde önemli bir karakter olan bu sistem daha senraları bazı hususiyetler göstermişse de bu farkları bu yapı işçiliğinde göremiyoruz. Bugünkü zeminden itibaren 6 taş sırasını müteakip kubbeyi tutan yuvarlak kemerlerin üzengi altlarında, bu tuğla hatıl gayri muntazam şekilde beş ve altı sıra arasında tahalüf eden bir kalınlığı haizdir. Bu taban üzerine mermer bir üzengi taşı konmuştur. Bu taşın kemer yapılırken mühim vazifesi olması melhuzdur; şöyle ki:

Kemer kalıbı bu konsollara istinat edecek şekilde yerleştirilir; taş, tuğla ve horasan harcından mürekkep malzeme ile inşaat yapılır. Yalnız gerek kubbenin şekli, gerek yapı sanatı dikkatle ve üna ile yapılmasına rağmen bu kemerlerin bir yarım daire şeklinde inşasının sebebini bilmak imkânını elde edemedim. Bunu Bizans tesirine handlendenler de bulunabilir. Fakat biraz gayretkeş Avrupalı müelliflerin dediği gibi, bu eserler Bizans tesiri ve yerli mimarların hümmeti ile yapılmış değildir. Böyle olsa idi yukarıda zikrettiğim Türk karakterlerini bulmak imkânı mevcut değildi. Yalnız Bizans taşçı ve divarçıların bu âbidelerin inşasında kullanılmaları mevzuu bahsolabilir. Muhakkak ki bu gibi yerlerde bulunan usta ve işçiler yapılarında çalıştırılmış ve Bizans inşa sistemi de gayri şuurî olarak bu işçiler tarafından kısmen tatbik edilmiştir.

Birkaç eseri tetkikten sonra bu ustaların tesirlerinin ne kadar çabuk zail olduğunu göreceğiz. Bunun da sebebi Osmanlı ülkesine yeniden Türk boylarının ve sanatkarların katılması, ruhlarda meknuz olan zevk ihtiyacını temin eden köklü, kültürlü elemanların çoğalmasındır.

4.55 metre kutrunda olan ufak kubbe, yarım kubbeden büyüktür. Bunun sebebi dört ayağın yan dafialarını temin edecek ve kubbenin nail kuvvetlerini karşılayacak bir vasıtaya başvurulmadan durdurulabilmesidir.

Bu sebeple kubbenin merkezi yukarı kaldırılmış, kemerlere kuvvetleri asgarî meyille ve şakûle yakın getirilmesine çalışılmıştır ki Türk mimari tarihinde buna her zaman istisnasız rastlayabileceğiz.

Kubbenin halen mühim bir kısmı çökmüş ve mezarların üstü ağılmıştır ki türbenin halk arasında alem olan adı buradan geliyor. Dahilinde Selçuk üslûbunda iki taş mezar varsa da kitabeleri mevcut değildir. Yalnız birinin üzerinde kırık mermer parçaları arasında şu satırların bulunduğunu gördüm. Plânda kitabeli taşın yeri numara ile gösterilmiştir.

المغفور الى رحمة
ابن خليل ابن خواجه

Tarihi mevcut değildir. İznikte bu eser hakkında hiç kimse birşey bilmiyor. Hiç bir rivayet ve efsanesi yoktur.

Bu eserin kubbe ve diğer yıkılmağa müstaid kısımlarını onarmak ve kurtarmak lâzımdır.

Bu türbenin Sarı Saltıka ait olduğunu söyleyenler de vardır. Bu cihet tarihçilerimin zihin tetkikine muhtaçtır (12).

REYHAN TÜRBESİ : XIV. ci asır başı.

Yenişehir kapısı dışında, şosenin sahil cihetinde, surlardan 260 metre ilerde tarhalar içindedir (Resim: 11, 12, 43).

Bu türbe hakkında ne mehzarlarda, ne de halk arasında dikkate değer bir malûmat mevcut değildir. Yalnız bu eserin hususiyetlerinin ve mimari ehemmiyetinin dum olmadığı bir görüşde anlaşılıyor.

Tarihi tetkikata başlangıç olacak hakiki isim ve kitabesi de mevcut değildir. Bu yazının çevresi içinde bu eser üzerinde bir nebze duracağız.

Bu âbidenin şehirdeki âbidelerle müşabehet bakımından münaşebeti olmakla beraber, nisbetler yönünden oldukça farkı vardır.

Kubbenin merkezi tambur kaidesi üzerinde olduğundan yarım küre ve hariçi görünüşü nisbeten basık ve sivridir.

(12) SARI SALTUK 13 üncü asırda yaşamıştır.

2 — Kubbe tanburu hariçten ve dahil-den çok yüksektir.

3 — İnşaat itibarile haricen kaba ve nisbeten gayri muntazam moloza yakın taşlarla inşa edilmiştir.

4 — Tuğla hatıllar, 3 sıra yerine 2 sıra üzerine ve itinasız dizilmiştir. Pencere kemerleri yuvarlak ve taştan yapılmıştır.

5 — Daha iptidai şekilde yapılmış bir moloz duvarı ile birleştirilmiştir ki bu kısmın daha sonra yapıldığı bellidir.

6 — Sıçan dişi tâbir olunan şekilde silmeleri mevcut olup, iki sıra arası iki kat taş ile ayrılmış bir vaziyette ve hiç bir yerde görülemiyen ağırlıktadır.

7 — Dahili eb'adı ile irtifak arasında şakuli büyük farklar mevcuttur.

8 — Dahili köşeler tromp şeklindedir ve irtifa nispetleri fazladır.

9 — Tanbur dahilten yuvarlak ve tak-simatsızdır.

10— Alt ve üst pencerelerin aksleri dikkatle tatbik edilmemiş, biraz yana kaçırılmıştır.

11 — Dahilinde, tanbur üzerinde sezilen renkli tezyinat fersek şeklindedir. Renklerin imtizaçsız ve âhenksiz olduğu bellimaktadır. Bu farkları göz önüne koyduktan sonra Osmanlı Türkler tarafından İznîğin zaptını müteakip yıllarda bir Türkün nezareti altında Bizanslı işçilere yaptırıldığı kanaati mevzuu bahsoluyor. Bu hususiyetler arasında Türk karakterlerinin görülmesi başka türlü izah edilemez.

Esas türbede daha sonraları ilâve olunan binanın giriş cephesini değiştirdiğini zannettirecek deliller mevcuttur. Kubbeli kısımda beş büyük, iki küçük, ilâve olunan giriş kısmında ise 3 mezar mevcuttur.

Tarihçilerimizden bu eser hakkında araştırmalar beklemek ve o tetkiklere dayanarak bu dikkate şayan ayrılıkları tebarüz ettirmek icap etmektedir.

ÇANDARLI HAYRETTİN PAŞA TÜRBESİ:

780 ; 800 H. 1379 M.

Lefke kapısı haricinde, su yolunun şimal cihetinde, mezarlık içinde, surlardan 200 m. kadar mesafededir.

Sağır kubbeleri ve dik tamburu ile ilk

nazarda dikkatimizi çeken bu bina hariciden, nispeten ağır görünür (Resim: 44).

Bu âbidenin mühim bir hususiyetile mimarimizde oldukça tetkike değer yeri vardır. Bu hususiyet, haricen kümbet şekli ile kürrevi bir kubbenin birleştirilmesine yakın bir vaziyet hâsıl olmasındadır. Bu eserin içinde emsali olmayan nefis mezar taşları mevcuttur ki o devrin bize en mükemmel bir sanat vediasıdır.

Binanın inşa şekli XIV üncü asır başlarına aittir ve bir sıra kesme taş, üç sıra tuğlahatıllı, dik tanburlu ve tuğla silmelidir. Bu türbe birbirine bitişik murabbaî iki kısımdan ibarettir. Bu iki parçanın birbiriyle alâkası haricen ve mimarî cepheden mütalâa edersektâli ve ayrıdır. Dahilden yine aynı hissi verecek şekilde birbirlerinden izole edilmiş, yalnız basık bir kapı ve bir pencere ile birleştirilmiştir. Duvarlar oldukça kalın ve hesapsızdır. Bu eserde dikkatimizi celbeden haricî ayrılıklar yerine dahilden alikalar ile tanbur çok muvaffakiyetle taksim edilmiş ve duvarlara oturtulmuştur. Binanın içinde mevcut olan ruhî tesir, bize Selçuk uslubünün kuvvetli varlığını ilhas ettiriyor. Bu binada ziyânın giriş ve dağılışı, nötr ve sâkin ışık, düz ve ufki hatlar, bizi çok itina ile işlenmiş kabirlerle yalnız bırakıyor. Hayrettin ve Ali paşaların mezarlarının bulunduğu hücre, yalnız başına gerek haricen ve gerek dahilten bu mühim hususiyetleri arzuemektedir. Diğer kısmın en büyük hususiyeti kubbe tanburudur. Bütün Bursa' uslubü içine soktuğumuz âbidelerin bir farikası derecesinde mühim olan bu unsurdur. Yumuşak inhinalı ik: Türk kemeri ile kornişleri jleri doğru alınmış ön cephesi 17,77 m. tutan bu binanın girişi, Türk mimarisinde hususî binalarda olduğu gibi aksa getirilmemiştir. Ahşap bir sacakla bu girişten 1 No. lu umumî salona girilir. Bu salon yukarıda zikredilen hususiyeti haiz bir tanbur üzerine oturtulmuş, yarı kürreden biraz fazla bir kubbe ile örtülmüştür. Bu sebeple dayanma kemerlerine ihtiyaç görülmemiş ve tatbik edilmemiştir (19).

(19) Sinan devrinden biraz evvel kim ile başladığını hâlen tesbit edemediğimiz bu inşai şekli, binanın haricî güzelliğinde büyük bir inkılâp yapmıştır. Bu elemanı kullanan mimarın Esir Ali olması muhtemeldir.

Ziya Hüzmeleri, şakulî tanburun üstünde açılmış üç pencere ile. aşağıda zemine ya eserlerimizin üzerinde, garazın izleri ve acı gölgeli, günün her saatine göre değişen dekoru vardır. Bu salonda mevcut mezarların birçoklarının taşları mevcut değildir. Bunların istilâ zamanında kırılarak yerleri kaybedilmiştir. Türbede mevcut bu nefis san'at eserlerimizin üzerinde garazın izleri ve acı hatıraları, büyük ve tamiri imkânsız lekele ve yaralar şekline inkişâp etmiştir.

İkinci hücrede ise yukarıda kaydedildiği üzere Hayrettin ve oğlu Ali paşaların mermer mezarları mevcuttur. Bu salonun kubbesi gayet ince, basit bir kornişle divara ve alikalara oturtulmuş ve kaide sekiz köşeli yapılmıştır. Dört köşedeki alikalar çift müselleslerin ittihadından vücut bulmuş, tamamen XIII üncü asır Anadolu Selçuk inşaat sistemine göre inşa edilmiştir. Bu müsellesî alikalar hemen aynı his ile haricden de gösterilmiştir (20).

Kubbenin tanburu mevcut değildir. Tepedeki açık fener mahalli, bu dairenin ziyasının nötrlüğüne hizmet etmektedir. Ziyanın dağılışı, köşelerde vücuda getirdiği gölgeler ve sükûn, ruhî bir tesir vücuda getiriyor. Bu hücredeki mezarlar üç adet olup birincisi Ali paşanın, ortadaki Hayrettin paşanın, nihayet köşedekinin kitabesi yoktur ve bu kabrin bir kadın mezarı olması muhtemeldir.

Bu salonun diğer salona nazaran vasatı 65. sm. kadar çukur olduğu ve etrafında dar bir set vücuda getirildiği görülüyor. Şimal cephesi tamamen sağırdır. (Plân ve maktalara bakınız (Resim: 45. 46).

Hayrettin ve Ali paşaların mezar taşlarının işçilikleri emsalsizdir (Resim:47-48-49). Bunların san'at tarihimiz bakımından kıymetleri çok büyüktür. On üçüncü asır Selçuk üslubu üzere kitabe ve istalâktitli birer hücre halinde ve ikişer cephele yapılmıştır. Bu cephelerdeki kitabeler arabçadır. Sanduka kısımları müsellesî sırtlı ve müstatilî kaidelidir. Üstlerindeki yazılar farsçadır. Bu yazıların cümlesi çok girift Selçuk sülüsüdür.

(20) *Fatih Camii*nde Medrese dershanelerinin kubbe teşkilâtında da bu hususiyete rastlıyoruz ki hemen hemen başka eserlerde tesadüf edilmiyor ve Bursa üslubunun hususiyetleri çevresinde kalıyor.

Mezarların lahit kısımlarının irtifai 0,85 eb' adı 3.50X0.78 metredir. Baş ve ayak taşlarının irtifaları 180 sm., genişlikleri 45 sm. dir. Bugüne kadar bazı yerlerde kısmen neşredilen bu mezar taşlarının yazıları tamamen hâl edilememiştir ve cümlesi hatadan salim değildir.

İBRAHİM PAŞA TÜRBESİ VE İMARETİ : 830 H. - 1427 M.

Lejke kapısının iç tarafında yeni cadenin başlangıç noktasında, çınarlı meydan kenarındadır.

Bu türbenin öncephesi kesme taş. (Resim: 50), arka duvarları moloz ve kerpiç ile inşa edilmiş, çatısı ahşap bir binadır. Mimarî kıymet itibariyle büyük bir önemi yok ise de içinde mevcut mezarlar çok mühim eserlerdedir (Resim: 51).

Türbenin şark duvarına bitişik olarak inşa edilmiş ve bugün tamamen münhedim bulunmuş olan imaretin bize kalan tek işareti kitabe taşından ibarettir. İzniklilerin ifadesine göre bu kısım mustatilî bir salondan ibaret imiş. Türbenin plânı murabbaa yakın ve her cephesi ikişer pencerelidir (Resim 52). Ön. kesme taş cephenin büyük tadilâta uğradığı ve derzlerin gayri muntazam sıvandığı görünüyor. Pencere kemerlerinin şekilleri bozulmuştur. Çatısı ve tavanı çok basit ve yenidir.

Bu türbedeki mezarlar da tamamen kırılmış olduğundan tetkikleri çok müşküldür.

1 — Halil paşa oğlu Ahmet paşa. Vefatı : 832 H. Şevval.

2 — İbrahim paşa bin Hayrettin paşa. Vefatı : 832 H. - 24 Zilkade.

3 — İbrahim paşa kızı Fatma Hatun. Vefatı : 843. H.

4 — Saide. Vefatı : 847. H.

İbrahim paşa imaretinin kitabesi türbe içinde mahfuzdur. 84 santim uzunluğunda, 45 santim eninde mermer bir levhadır. Yazıları girift Selçuk sülüsüdür.

HALİL PAŞA TÜRBESİ : (Fatih'in veziri 859 H. - 1455 M.

İznik'in yeni çarşı caddesi üzerinde *Nilüfer hatun imareti civarındadır.* Çandarlı İbrahim Paşa türbesi

gibi ön cephesi kesmetaş, arka kısımları moloz ve kerpiç ile inşa edilmiş, ahşap çatılı müstatile yakm ve sokak cephesi duvarı az çarpuk bir binadır (Resim: 53). Türbenin, dört cihetine müteaddit pencereler vardır. Yapı kitabesi mevcut değildir. Türbede mevcut 12 mezarın hemen bütün taşları parçalanmış, toplanması, tetkik edilmesi imkânsız hale gelmiştir. Yalnız Halil paşanın ve birkaç mezarın bazı kısımları okunabiliyor. Eskiden sokağın karşı cihetinde, türbeye mukabil Halil paşanın imareti ile mescidi de varmış. Bugün bu iki eserin yeri arsa halindedir ve kitabeleri de mevcut değildir.

Bu türbeyi yaptıran ve Halil paşayı buraya gizlice gömdüren, sonraları ikinci Beyazıda vezirlik yapan oğlu Atik İbrahim paşadır. Bu zat babasının mezarını dahi Fatihden saklamak için gerek tarihini, gerek elkabını tahrif ettirmiş (21).

Türbedeki kırık mezar taşlarının üslublarına bakılırsa bunların XV ve XVI ncı asırlara ait oldukları ve sanat bakımından ehemmiyetleri bulunduğu görülür. Ne yazık ki cümlesi parça parça edilmiş ve bir kısmı kaybolmuştur. Bu mezarların vaziyet ve eb'adına bakarsak bir kısmının çocuk ve gençlere ait olduklarını tahmin edebiliriz.

Bu kitabelerin bazıları talik, bazıları sülüsdür.

İZNİKTE MEVCUD KIYMETLİ MEZAR TAŞLARI, XI-XIV-XVIII inci asırlar arasında :

1 — Çandarlı Hayreddin paşanın mezarı.

Bu eserin bilhassa emsalsiz sanat kıymeti mevcuttur. Baş ve ayak taşındaki müzeyyen taşlar ve mermer işçiliği çok nefis, yazılarının şekli girift Selçukî sülüsüdür (Resim: 47 - 48).

2 — Hayreddin paşanın oğlu Ali paşanın mezar taşları daha nefis ve

(21) Kitabede kendisinin ve babasının paşa ve vezir lakabları mevcut değildir. Halil Paşanın ailesi Fatihin gazabından çekinerek Halil Paşanın mezar kitabesini bu şekilde yazdırmışlar ve 834 tarihi koymuşlardır ki bu tarih Hicri Şemsî olarak alınmıştır. Hicri kameriye tahvilinde 859 tarihi çıkar. *İznik ve Bursa Tarihi*, Memduh Turgud Bursa 1935. sahife 140.

yazı taşı sanatı bakımından çok önemlidir (Resim: 49).

3 — Çandarlı Hayreddin paşanın oğlu İbrahim paşanın, imareti yakınındaki türbesinde mevcut mezar taşları gerek sanat gerek tarih bakımından aynı ehemmiyeti haizdir (Resim: 51).

4 — Fatihin veziri Çandarlı Halil paşanın türbesindeki mezar taşları ise XV inci ve XVI ncı asra ait çok mühim şekil ve tezyinatı, hattâ renkleri muhafaza etmektedirler. Bu taşların hemen hepsi tahrib edilmiş olduğundan toplanıp kırıkların birleştirilmesi ve korunması lâzımdır (22).

5 — *Mahmud çelebi camii* hatiresinde taşlar ise şekil itibarıyla bilhassa dikkate değer nümunelerdedir. Bunlardan bir kaçının resimlerini makaleye ilâve ediyoruz (23). Bu önemli parçaların mahallerinde muhafazası lâzımdır (Resim: 54, 55).

6 — *Eşref-i-Rumî camii* hadiresinde mevcut olan biri kadın diğeri erkek iki mezar taşının tarih itibarıyla büyük bir ehemmiyeti haiz olmadıkları nazarı itibare alınarak kitabeleri tesbit edilmemiştir.

Yalnız klâsik Türk sanat telâkkilerine karışan lüle ve Barok tesirlerinin ne kadar iyi hazmedildiğine ve millileştirildiğine gayet güzel iki misal olan bu parçaların motif itibarıyla zenginlikleri ve işçilik bakımından fevkalâdelikleri, ilâve olunan fotoğraflardan pek güzel anlaşılacaktır (Resim: 56,57,58,59, 60).

Bugün müze deposu olarak kullanılan *Yakub çelebi imareti* avlusunda getirildikleri yerler malûm olmıyan bazı mezar taşları vardır. Bunların içinde zikre değer bulduklarımızın fotoğraflarını ilâve ediyoruz. Bu taşların Orhan ve Murad zamanında yapılmış oldukları tezyinat ve işçiliklerinden anlaşılıyor. Biri çok güzel olan bu taşların, diğerleri usta ellerden çıkmalarına rağmen çok orijinaldirler (Foto: 61). Diğer taşlar da-

(22) Franz Teschner, Paul Wittke, *Der İslâm mecmuasındaki Die Vezir familie Gandarlyzade* makalesinde bu mezarların kitabe fotoğrafları da mevcuttur.

(23) Bu taşların resimleri, formaları itibarıyla dikkate şayan görülerek mahallinde çizilmiştir.

ha sonraki devirlere ait ve oldukça kıymetli parçalardır. XI inci asra ait Selçuk mezarlarına gelince, Yenışehir kapısı hizasında ve göle en yakın büyük kule üzerindeki Selçuk lahidleri çok dikkate değer parçalardır (24).

SÜLEYMAN PAŞA MEDRESESİ : XIV üncü asır başında.

Maltepe mahallesi ile hükümet konağı arasında mahale içindedir.

Osmanlı Türkler tarafından yapılmış binaların en eskilerinden olan bu medrese, inşaat ve malzeme itibarıyla çarşı mescidine çok benzer. Yalnız saçak kornişleri tamamen taştan mulürsüz, basit olarak yapılmıştır. 11 odalı olan medresenin dershanesi avlı revakına ve arka cephesine göre mütenazır değildir. Planı U şeklinde ve mütenazır iki kolda üçer oda vardır. Bütün medrese sisteminde görüldüğü üzere önleri revaklıdır (Resim 62 - 63). Burada ilk defa olarak, Selçukîlerdenberi ayakların tamamen kalkarak revaklı kısım kemer istinadlarının direğe tahavvül ettiğini görüyoruz. Bu inşaat usullerinin ve mukavemet kaidelerinin ampirik olarak tekemmül ettiğini bize göstermektedir. İnşaat basit ve fazla itinalı olmamakla beraber hiç bir yabancı elin karıştığı görülüyor. Revaklı avluda kullanılan sütun başlıkları çok basit ve tezyinatsız üst kısımları murabba, altları dairevi olmak üzere yarım mahruta benzer şekildedir. Kemerler iki merkezli sivri türk kemeridir. Medrese odalarının sokağa nazır olan pencereleri yüksektedir. Kapılar revaklı kısma açılır ve odaların akslarından yana kaçırılmıştır. Binanın iki köşesine gelen odalara mail ve uzunca geçid şeklinde kapılardan girilir. Revaklı kısımda da beş direk vardır. Revak kollarının iki nihayeti divarlarla kapatılmıştır. Divar kalınlıkları her cephede aynı değildir. Bazı odalarda ocak vardır. Hariçten medrese dershanesinin aksdan kaçıklığının görülmemesi için yanındaki odanın önüne dar bir kısım ilâve edilmiş ve cephe-

de geniş bir duvar çıkması vücuda gelmiştir. Halbuki dersane kubbesinin irtifay yanındaki odanın irtifamdan çok farklı olduğundan bu aksaklık saklanamamıştır (Resim: 64).

Bu eser Osmanlı ülkesinde mahir sanat-kârların ve mimarlıkta üstad kimselerin henüz yetişmediği bir harp ve başlangıç devresinde; Orhan Gazinin ufacak ülkesinde oğlu Süleyman paşanın yaptırdığı binalardandır. İznikte halen başka kârgir medrese mevcut değildir. Diğerleri tamamen mahvolmuşlardır. Evliya Çelebi eserinde bu medreseden bilhassa bahseder.

İ M A R E T L E R

NİLÜFER HATUN İMARETİ: 790 H. :
1389 M.

İznik şehri içinde *Yeşil camii*n karşısındadır (Resim: 65).

Bugün kısmen harap ve odun deposu olarak kullanılan bu eser, Türk mimari tarihinde çok önemli bir mevki işgal eder. 20-23 santim irtifada kesme taş ve üç sıra olmak üzere horasanla beraber 23 santim yükseklik tutan tuğla hatılla inşa edilmiştir. Esas cephede 15 sıra tuğla hatıl ve 14 sıra kesme taş mevcuttur. Divarların, vasatı 45 santim irtifada kesme taş bir temel üzerine oturtulduğunu görüyoruz. Bu sokl diğer eserlerde de mevcuttur. Ön cephede mevcut olan revaklı kısım beş yanlarda ikişer kemere taksim edilmiştir (Resim: 65 A). Bu kemerlerin ortalarındaki kemer daha büyük inşa edilmiş olup binanın esas aksı üzerindedir. Bütün heyet bu esas mihvare göre tamamen mütenazırdır. Yanlardaki kemerler mermer sütunlar üzerine konmuş ve yeşil camiinkinden daha mükemmel istalâkittli mermer başlıklara istinad ettirilmiştir (Resim: 66).

Bu kemerlerin gergileri, İznik'in diğer âbidelerindeki gibi ahşabdandır.

Bina aksının üstünde bulunan büyük kemerin iki cihetinde mevcut dilimli kontrfor (dayak direği) Türk mimarisinde Selçukîleri tarafından da kullanılmıştır (Resim: 67).

Profilli üzengi zeminalerine oturan kemerler yumuşak inhinalı ve iki merkezli sivri Türk kemerleridir. İki kemerin birleşirken

(24) Bu mezarlar, Selçukluların 1081 - 1097 yılları arasındaki hükümetleri zamanında yapılmış ve İznik'te, birinci Haçlı seferinden sonra tamirinde Bizanslılar tarafından yerlerinden sökülerek surlarda kullanılmıştır. *Kızlar Kuesinin* dik cephesinde dürbün ile tedkik edilebilecek tehlikeli bir noktada bulunmaktadır.

vücuda getirdikleri müsellesi kısım tuğla ile ve tezyini şekilde doldurulmuştur. Sivri köşeler daima 45° ile kesilmiştir.

Pencere lentoları ahşap ızkara şeklinde yapılmış, üstü tuğla ve taş ile doldurulmuştur (Resim: 68).

Kemerler şaşırtma şekilde, tuğla ve taş ile örtülmüş hem de tezyini bir unsur olarak kullanılmıştır.

Halen revaklı kısmın cenup tarafının tonozları çökmüş köşe ayağı bir kontrfor ile tahkim edilmiştir (Resim: 69). Düz ve geniş kilit taşlı ve üstü çift tuğla kemerli kapıdan büyük kubbeli ve bir dılı 10,30 metre gelen bir salona girilir (Resim: 70). Bu salonun kubbesinin üstünde bir aydınlık feneri vardır. 8 dılılı, mudalla fenerin her sathında sivri kemerli pencereler açılmıştır. Bu salondaki bütün duman ve buharlar bu menfezden dışarı çıkar (Resim: 71).

Bu dairenin zemininden bir az yüksek diğer bir kısım mevcuttur ki bu mahal, geniş bir kemerle büyük kısımdan ayrılmış ve iki küçü kubbe ile örtülmüştür. Şöyle ki: bu kısım geniş bir kemerle iki müsavi mustatile ayrılmıştır. Bu mustatillerin ortalarına kuturları küçük dıl'lar olmak üzere iki kubbe inşa edilmiştir. İki yanlarında kalan açıklıklar tonozlarla örtülmüş, birer taraflarından orta kubbeyle, diğer cihetlerden duvarlar ve kemerlere istinad ettirilmişlerdir (Resim: 72). Bu tonozların mürtesimleri müsellesi şekiller vücuda getirmişlerdir.

Büyük kubbeli dairenin iki cihetindeki kollar da mustatili salonlardır. Bu salonların orta kısımları, bir murabba şeklinde taksim edilmiş ve üstlerine kubbeler inşa edilmiştir. Gerek bu kubbeleri yanlardan istinad ettirmek, gerek geri kalan yan kısımları örtmek için geniş kemerler inşa edilmiştir. Bu salonların birer mutfak olduklarını, büyük kubbeli dairenin divarına bitişik kemerlerin üzerindeki büyük baca deliklerinden anlıyoruz. Bu bacalardan hem duman, hem rutubet harice çıkmakta idi. Bugün ocak enkazı mevcut değildir. Bu sebepten, zemine konulan ızkaraların altında yakılan ateşlerle müteaddit ve müteharrik ocaklar vücuda getiril-

mekte olduğu tahmin olunabilir. Osmanlı türklere devrinde mükemmel surette yapılan ilk imaret, bu eserdir. Plân şekli itibarıyla çok ehemmiyetlidir.

Kapı üzerindeki kitabe üç satır halinde ve Selçukî sülüsü, kırma ve girift yazıdır.

Bu kitabeden anlaşıldığına göre 790 yılında Murad Hüdavendigâr tarafından anası Nilüfer Hatunun ruhu için bu imaret yaptırılmıştır. Bu sıralarda Çandarlı Hayreddin paşanın Yeşil camiini de minnet Hacı Musa inşa etmekte idi.

YAKUP ÇELEBİ İMARET VE TÜRBE.
Sı : XIV üncü asır başı.

İznik'in Maltepe mahallesinde, halen eski eserler deposudur.

Plân itibarıyla Nilüfer Hatun imaretinden az farklı olan bina heyetinde, eh'ad bakımından revaklı kısmın daha büyük ehemmiyeti vardır. Tamamen aynı devir inşaat tekniği, mimarî görüşleri ile inşa edilmiştir. Binanın kitabesi mevcut değildir. Bu sebeple hakikî inşa tarihini tesbit imkânını elde edemedik. Binanın haricinde giriş cephesinin sağ tarafında, dört köşeli ayak üzerine inşa edilmiş bir türbe vardır ki bu da Yakup Çelebinin mezarıdır. Bu türbenin dört kemeri içerden takviye kemerle kuvvetlendirilmiş ve orta kısımları tamamen divarla örülmüş, yalnız birer pencere bırakılmıştır (Resim: 73).

Bu inşaat, bir sıra kesme taş üç sıra tuğladan ibaret yapı sistemidir. Kubbelerin tanbur kısımları kubbe ile mütenasipdir. Kemerler sivri ve iki merkezli kemerlerimiz sınıfındadır.

Nilüfer Hatun imaretinde görülen kesme taş sokl burada da mevcuttur.

Burada dikkate şayan cihet, binanın çevresini dolaşan bir saçak ornumunun yekpare ve ufki olarak bulunmamasıdır. Bazı noktalarda tonoz meyile alçalan kornişler, arka cepheden görülecek şekilde meyillidir.

Kapı girişi aksındaki büyük orta salon iki kubbe ile örtülmüş olup cenup tarafındaki kubbe daha büyüktür.

Revaklı kısmın tonozlarının haricî görünüşü meyilli çatı şeklindedir. Giriş kapısı üzerindeki kubbenin irtifar bu çatının o noktada yükselmesini icab ettirmiştir.

Revaklı kısım, Nilüfer Hatun imaretinde olduğu gibi kapı aksında mütenazır olmak üzere iki cihette ikişer kemere taksim edilmiştir. Bu şekilde iki köşe ayağı, iki ara ayak ve iki adet mermer direğe istinad ettirilmiştir. Direk başlıkları sade, yuvarlak şekilde ve tezyinatsızdır.

Bina girişinin iki cihetindeki odalar, tonozlu ve ocaklı hücrelerdir. Revaklı galeriye pencereleri yoktur.

Bu eser de sanat tarihimizde dikkate değer hususiyetleri mütalâa edilecek âbideler arasında girecek kıymettedir.

İSTANBUL YOLUNDA HAMAM: XIV asır başında.

Istanbul kapısı ile *Yeşil cami* arasında yangın yerinde, metruk bir vaziyettedir.

Yangın yerinde, kulübeler arasında bir taş yığını hissini verecek kadar belirsiz, harap bir bina bakıyyesi mevcuttur. Bu binanın dahilen ne kadar dikkatle tetkike değer olduğunu tasavvur etmek imkânı yoktur. Bu binanın ufak ve eb'ad itibarile çelimsizliği, kat'iyyen bir çok mühim hususiyetlerin saklı olduğuna ihtimal verdirmez. Fakat bu ufak dört kubbeli ve müteferrik kısımları havı binacık, İznik'in dikkatle üzerinde durulacak binalarından en mühimmidir. İnşa tarzı ve şekli bu harabenin bir hamam olduğunu vazihan göstermektedir. Klinghardt, *Türkische Bäder*'inde bu hamam üzerinde ehemmiyetle duruyor. (Sahife 41- 42-43-44-45). Fakat bu müellifin tetkikleri üzerinde bazı noktaların pürüzlü kaldığı kanaatindeyim.

Bu zat çizdiği plânda sirkülasyonun esaslarını tesbit etmek imkânını elde edememiştir. Bu plânda I No. mahal halvet olarak değil, halvetlere girilecek bir geçid gibi mütalâa edilmelidir. Kanaatime ve tetkikatıma göre bu hamam büyük bir konak veya saray hamamıdır (25). Tezyinat itibarile İznik'in hiç bir eserinde bu kadar ihtimama rastlamak imkânı yoktur. Fakat bu binanın inşaat devrini araştırmak lâzımdır. Bunun için hemen kat'i bir söz söylemek büyük bir hataya düşmek olur. Yalnız istalâktitlerin ve tezyinî, in-

şai elemanların çok kuvvetli Selçuk tesiri altında yapıldığını, İznik Yeşil camidekilerle mukayese ederek, bu eserin tezyini aksamile münasebeddar olduğunu izah etmek müşkül değildir. Üzerinde kitabe ve periyodik inşai unsurların hakkile tesbit edilememesi bu hususta bir hüküm vermeğe hakkile imkân bırakmıyorsa da haricî duvarlardaki moloz taş inşaatı ile tezyinî motiflerin Osmanlı Türklerin en eski motifleri olduğunda şüphe yoktur. Bu sebeple biz bu eseri Osmanlıların İznik mektebine ithal etmekle büyük bir hataya düşmüş olmayacağız.

Bugün mevcut olan kısımları Klinghardt müteaddit numaralarla isimlendirmiş ve eserinde mufassalan tarif etmiştir. Bu yazımın maksadı Türk mimari tarihine mehzaz vermek ve eser göstermek olduğu için bu kadar tafsilâta girecek değiliz (26).

Makaleye ilâve olunan bu eserin plânında (Resim: 74) her hücre bir numara ile gösterilmiştir. Bu numaralara göre hücreleri kısaca izah ve tavsif edelim :

1 inci hücre: Bu hücre *Türkische Bäder* adlı kitapta (IV Raum) işaretile gösterilmiştir. Eserinde muharrir bu daireyi bir hamam sıcaklığı ve halvet olarak kabul ediyor (Resim: 75. 76). Kanaatime göre bu kısım bu binanın ait olduğu konak ve saraydan girilen ve halvete açılan geçiddir. Soğukluk kısmı bugün yapının haricî duvarlarındaki emarelere göre tamamen yıkılmıştır. Kubbe tezyinatı bakıyelerinden bu kısmın muayyen şekillere taksim edilmiş, sağır bir tanbur üzerine tuğla nervürlere istinad eden bir kubbe inşaatı yapılmış olduğu anlaşılıyor. Kapı kemerleri dikkate değer şekildedir.

2 nci hücre (I Raum) ile işaret edilmiştir. Bu hücrenin kubbe nervürleri, alçı kabartması çok mühim olduğundan fotoğraf ve krokilerle tesbit edildi (Resim: 77). Bu kısım halvet şeklinde ve kurnalıdır.

3 üncü hücre: (III Raum) ile gösterilmiştir. Bilhassa bu kısmın kubbe ve duvar tezyinatı calibi dikkattir (Resim: 78. 79. 80. 81. 82. 83).

(25) *Evlîya Çelebi seyahatnamesinde* bu eserin adının geçmemesi bu hamamın hususi bir hamam olduğunu teyid edebilir.

(26) Karl Klinghardt, *Türkische Bäder*, Stuttgart 1927.

Burada görülen hücrenin soklüne kadar inen istalâktitler yeşil camiin cümle kapısı üstündeki mermer üstüne işlenmiş kubbe alikalarının aynı işçilik ve tarzındadır. Bu hücrenin kubbesindeki dahili helezonî şekil, pek az görülen orijinal bir motiftir.

4 üncü hücre: (II Raum): Bu kısmın dahi bir halvet olması lâzımdır. Fakat kurna gibi aksama rastlanamadı.

Bu mahallin kubbesi ve tezyinatı daha basittir (Resim: 83, 84).

5 inci hücre: Bu kısım bir su haznesi ve kazan mahallidir. (I Raum) ile gösterilen bu mahal «Klinghardt» in dediği gibi bir hamam geçidi değildir. Çünkü yanındaki hücre ile irtibatı, gerek genişlik, gerek irtifa itibarile çok farklı bir pencere ile temin edilmiştir.

Bu odacığın döşeme kısmı toprak ile dolmuş ve zemin irtifası da oldukça derinde kalmıştır. Üstü tonozla örtülüdür. Yanlardaki alçak ve dar çıkıntılar su seviyesinin irtifasını irae etmektedir. Duvar sıvası ise hususî kıtıklı horasandır ve hiç tezyinat yoktur. Bu kısmın diğer hücreler gibi hariçle eması mevcuddur ve bu geniş kemerli dehliz esas soğuk su deposu ile alâkadar olmalıdır. Klinghardt'ın hamamlarımız hakkındaki bu eserinde mevcut plânda garb duvarı tamamen dolu gösterilmiştir; fakat verdiğimiz izahata nazaran bu cihetten yanındaki binaya çok sıkı bir bağıllığı olması lâzımgelir. Soğukluk kısmı muhakkak bu cihette idi. Bu eserin etrafında inceden inceye temellerin vaziyetlerinin aranması ve zemin seviyelerinin bulunması icab eder.

Bu âbidecik, Türk san'at tarihimiz noktasından iyice etüd edilmeğe lâyıktır.

HACI HAMZA HAMAMI : XV - XVI asırlar arasında.

Mahmud çelevi camii karşısında hâlen belediye ardiyesidir.

Binanın tarihini gösterecek hiç bir kitabesi yoktur. Fakat binanın inşaatından bu hamamın XV inci asrın sonunda ve XVI ncı asır başında yapıldığı anlaşılıyor.

İzniklilerin *Hacı Hamza vakfına* bağlı olduğunu söyledikleri bu hamamın vakfiye-

lerini tetkik ile bu binanın hakiki tarihini tesbit etmek tarihçilerimizin vazifesidir.

Makalemizin mevzuundan dışarı çıkmamak için bu bahis üzerinde durmayacağız. Çifte olarak yapılan hamamın bir tarafı kadınlara, diğeri erkeklere mahsusdur (Resim: 85, 85 A, 86, 87).

Bu iki hamamın aynı eb'ad üzere ve aynı zamanda yapılmadığı dışarıdan da anlaşılabilir. Erkekler kısmının soğukluğu daha yüksek, sıcaklığı daha geniştir. Kadınlarınki ise her hususta daha küçük ve dahili taksimatı başka türdür. İnşa tarihi bakımından kadınlar tarafı XV inci diğeri XVI ncı asır başıdır.

Soğukluklar aynı hiza ve irtifada olmadıklarından kadınlar kısmı daha geri çekilerek bir bahçe içine alınmıştır. Diğeri daha ileride ve yüksektedir. Kadınların girişi bahçe içinde erkeklerin girişi Mahmud çelevi camii cihetinde ve umumî aks haricindedir (Resim: 88 - 89).

Erkeklerin tarafı şu şekilde teşekkül etmiştir:

1 — Geniş kubbeli ve bir dil'i 10 metre uzunluğunda murabba bir soyunma yeri. (soğukluk).

Bu dairenin ortasında on altı köşeli bir havuz (şadırvan) mevcuddur. Duvarlara mutasıl yüksek soyunma sedleri vardır. Kubbenin köşe alikaları müsellesi istalâktitlere ayrılmış ve aşağı doğru sarkmıştır. Yalnız bu istalâktitlerin sarkıtmaları yoktur.

Bu holden içeri giriliyece genişçe bir geçid ve sol tarafta helâlar mevcuddur. Bu geçidden, dört köşesinde halvet ve yıkanma nişleri, ortasında göbek taşı bulunan sıcaklığa girilir.

Sıcaklığa bitişik olan su depoları ve kazan dairesi kadınlar kısmile müşterektir.

Kadınlar cihetinde ise erkekler tarafındaki gibi bir soğukluğa girilir. Burası daha basit ve küçüktür. Bu holden geniş bir sıcaklığa geçilir. Bu mahalle açılan iki halvet ile helâ kapıları ve bir cihetindeki yıkanma nişi oldukça basit bir manzara arzeder.

Klinghardt *Türkische Bäder*'in de bu eserden de bahsetmiş ve Türk hamamları tasnifinde merkezî mahalli, IV numaralı gruba ayırmıştır (27).

Hamamın sıcaklık kubbeleri nisbeten basık mahrutî şekildedir. Bu tip kubbeleri Selçuk mimarisinde ve onu takip eden Anadolu'daki Osmanlı Türk eserlerinde görüyoruz. Bu şekil bilhassa XVI ncı asrın sonuna kadar tatbik edilmiştir (28).

(27) Bu tasnif mevzidir. Çünkü bu zat eserini yazarken *Gebze, İzmit, İznik, Bursayı* tetkik ederek bu neticeye varmıştır. Türk mimarisi tetkikatım hâlen neticelenmediği cihetle bu mesele üzerinde bir fikir vermeği zamansız telâkki ediyorum. *Die Bäder Konstantinopel*deki hamamlarla bu eserlerde mevcut olmayan diğer binalarımızı da bu tasnife sokmak lâzımdır.

(28) *Samsun* vilâyetindeki *Havza* ilçesinde mevcut ilçelerde *Çorumda, Osmanlı*nde, *Yenişehir* ve *Bursada* bazı hamamlarda bu şekle rastlanmaktadır. *İstanbulda* hemen hiç tatbik edilmemiştir.

Bu sebebe bu mimari ve inşai şekli, Osmanlı Türk mimarisinde Anadolu mekteplerinin karakterleri arasında mütalâa edeceğiz.

BÜYÜK HAMAM: XV ci asır.

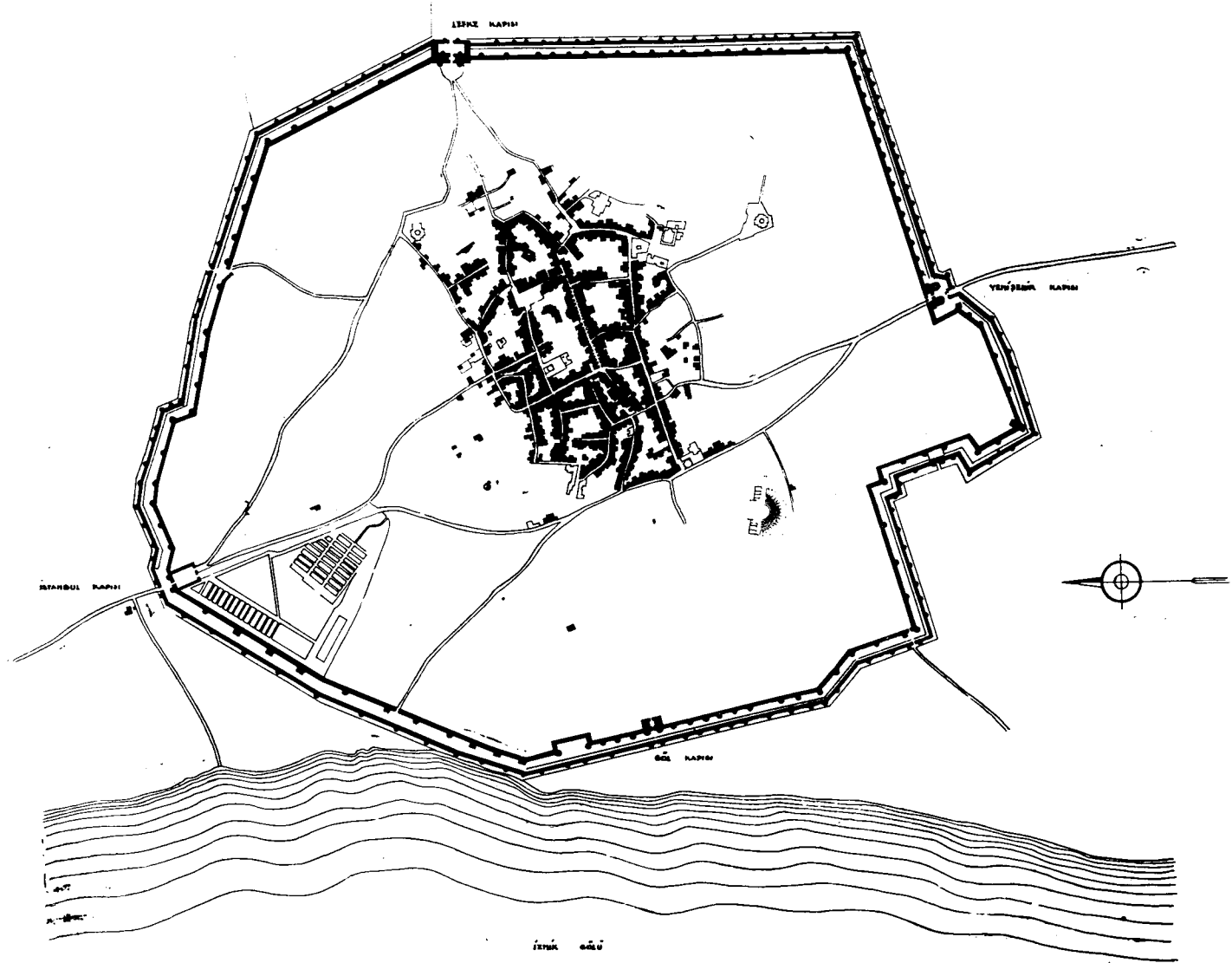
İstanbul kapısı ile çarşı arasında, yangın yerinde ve çok harap bir vaziyettedir. İzniklilerce Büyük ve Eski hamam adı verdikleri bu bina, çifte hamamlar şeklindedir. Üstünde, tarihi hakkında fikir verecek hiçbir kitabe mevcut değildir.

Binanın inşaat itibarile XV asır sonu eserlerinden olduğu muhakkaktır. Bugün içine girmek imkânı yoktur. Çünkü sıcaklık ve halvet kısımları taksime uğramış ve kısmen yıkılmıştır. İçi tamamen pislik ve yıkıntı ile doludur. Bu sebeple röleveleri yapılamadığı gibi dahili teşkilâtı da tetkik edilemedi. Hariçten çifte hamamlar şeklinde büyük kubbeler ile örülmüş soğuklukları mevcut fotografda da görülmektedir (Resim: 90). Plân teşekkülü hariçten Hacı Hamza hamamına benzemekte ise de daha mütenazır bir şekildedir (29).

(29) *Evlâya Çelebi seyahatnamesinde, İznik'tin iki çifte hamamı olup bunlardan biri Teki oğlu hamamı hoş hava, hoş tat ve hoş bina bir hamamı ruşenadır, diğeri Yeni hamam dahi müferrañ ve dilâlice bir hamamı rânedir* diyor.

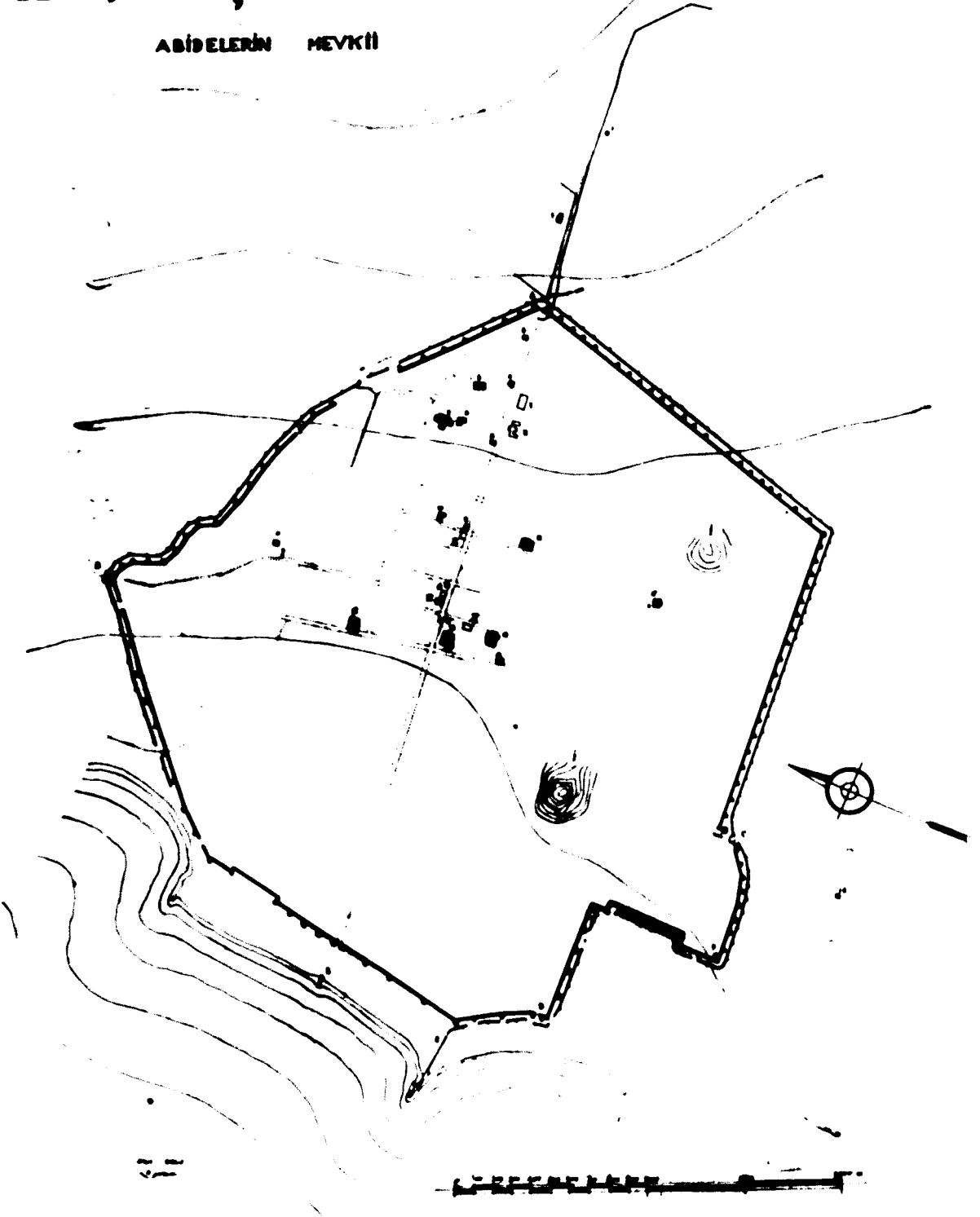
İZNİK ŞEHİRİ PLANI

Pl. 1

İZNİK ŞEHİRİ PLANI

ABİDELERİN MEVKİİ

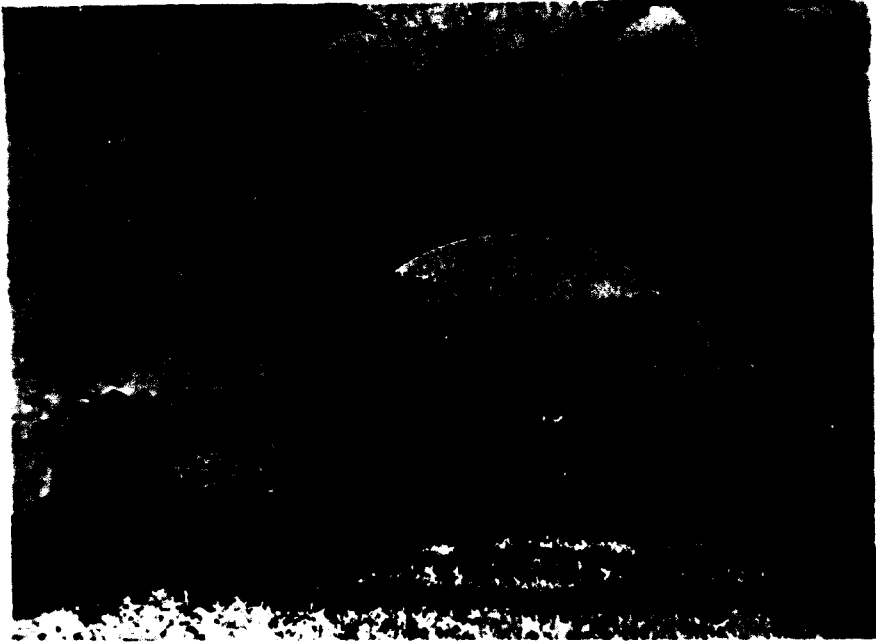

R. 3

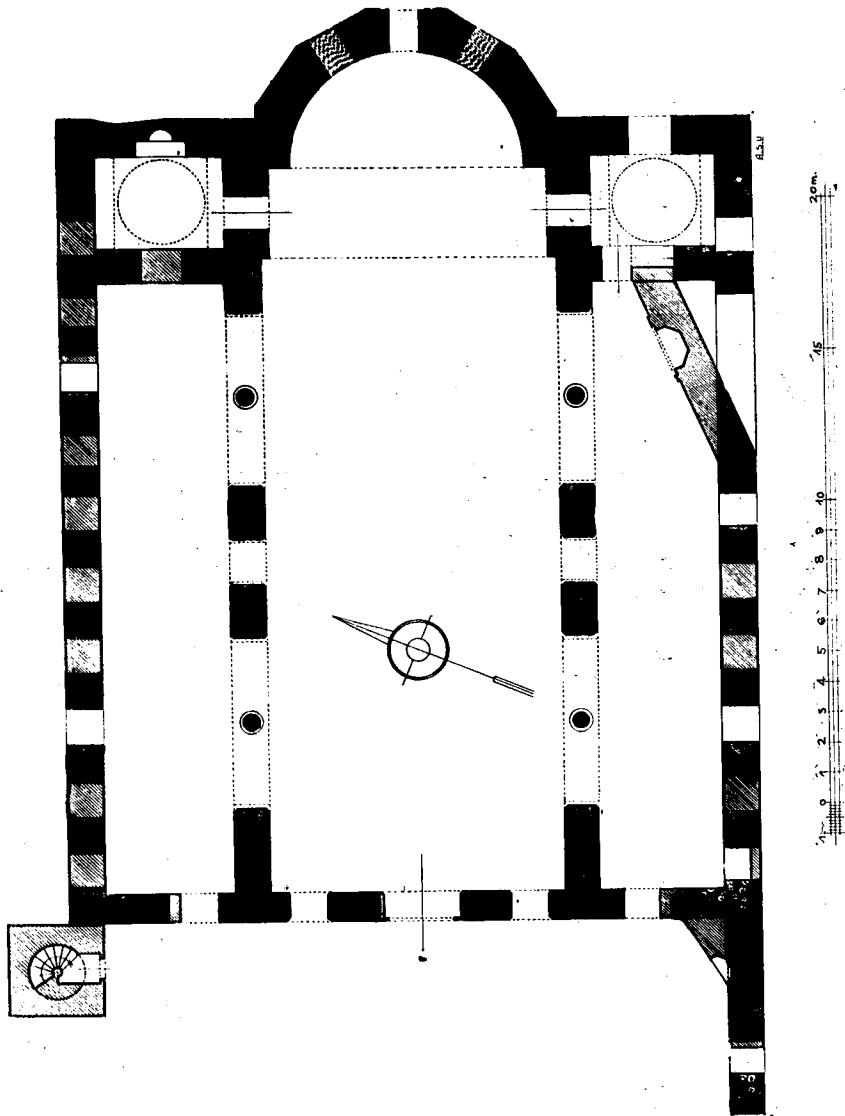
R. 4

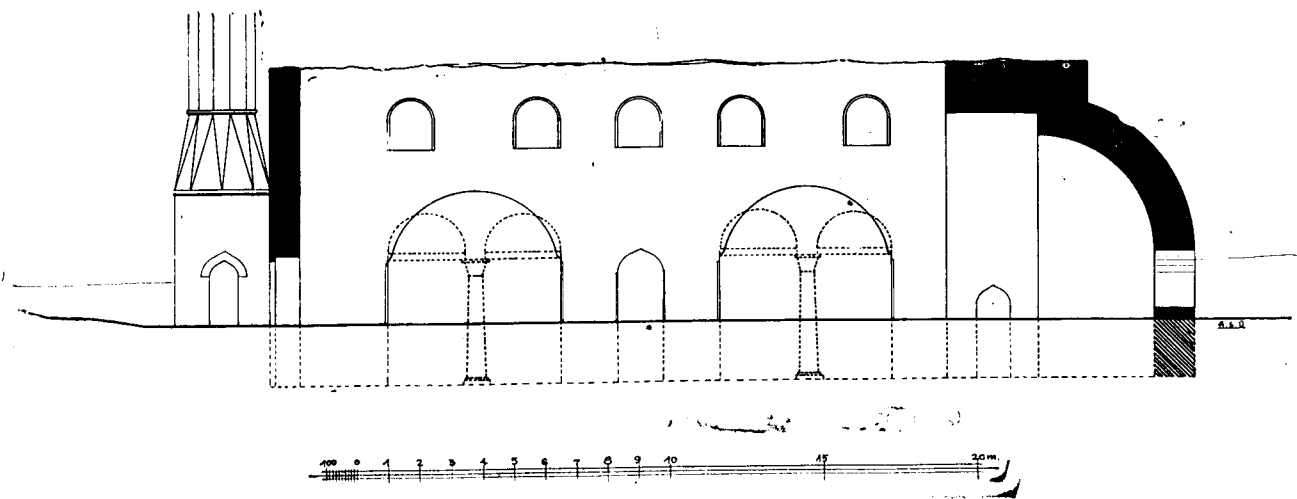
R. 5

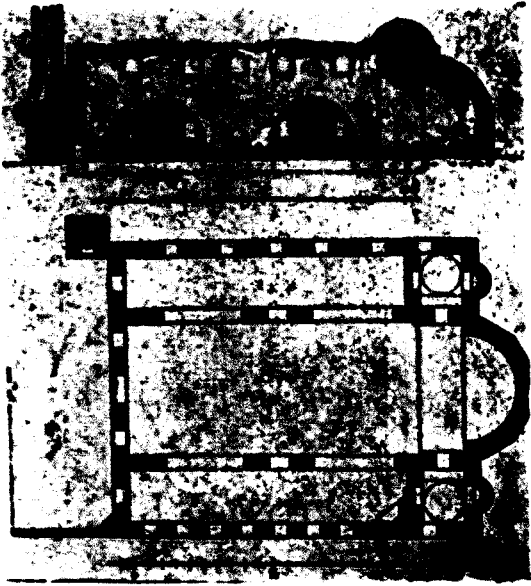
R. 6

R. 7. A

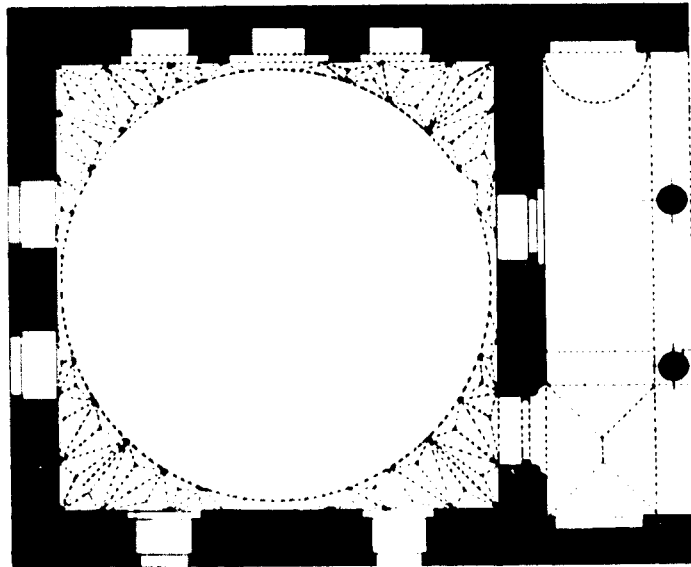
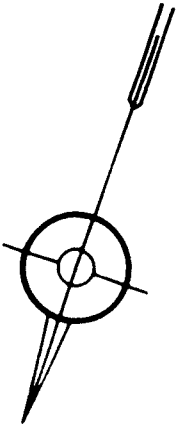
R. 7. B

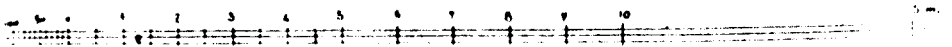
R. 8 Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

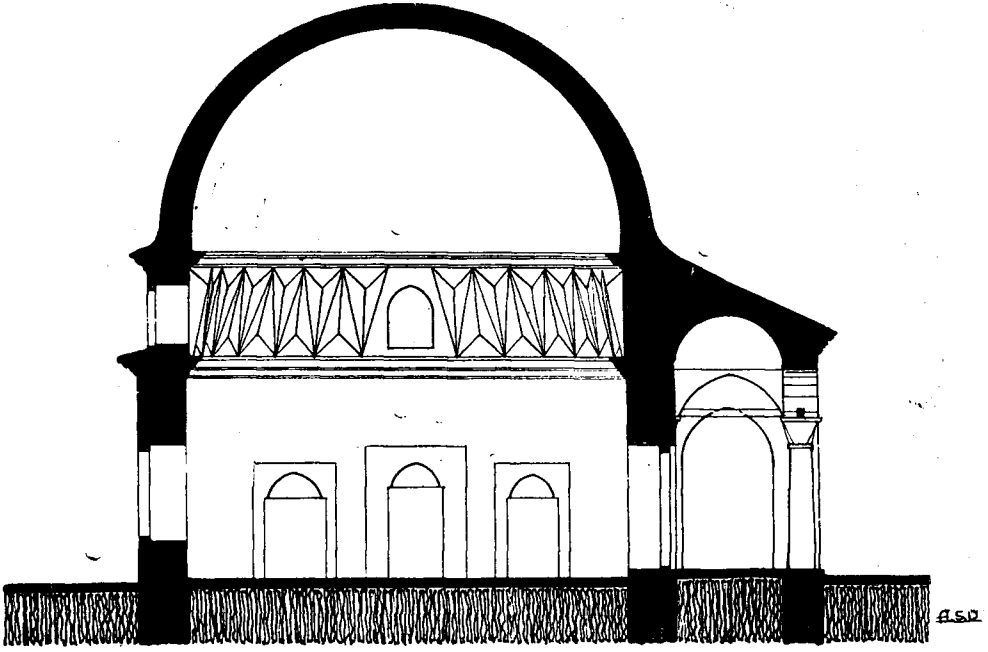
R. 9 Foto Dr. Süheyl

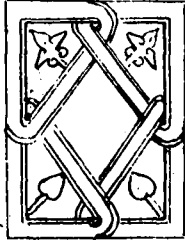
1150

R. 10

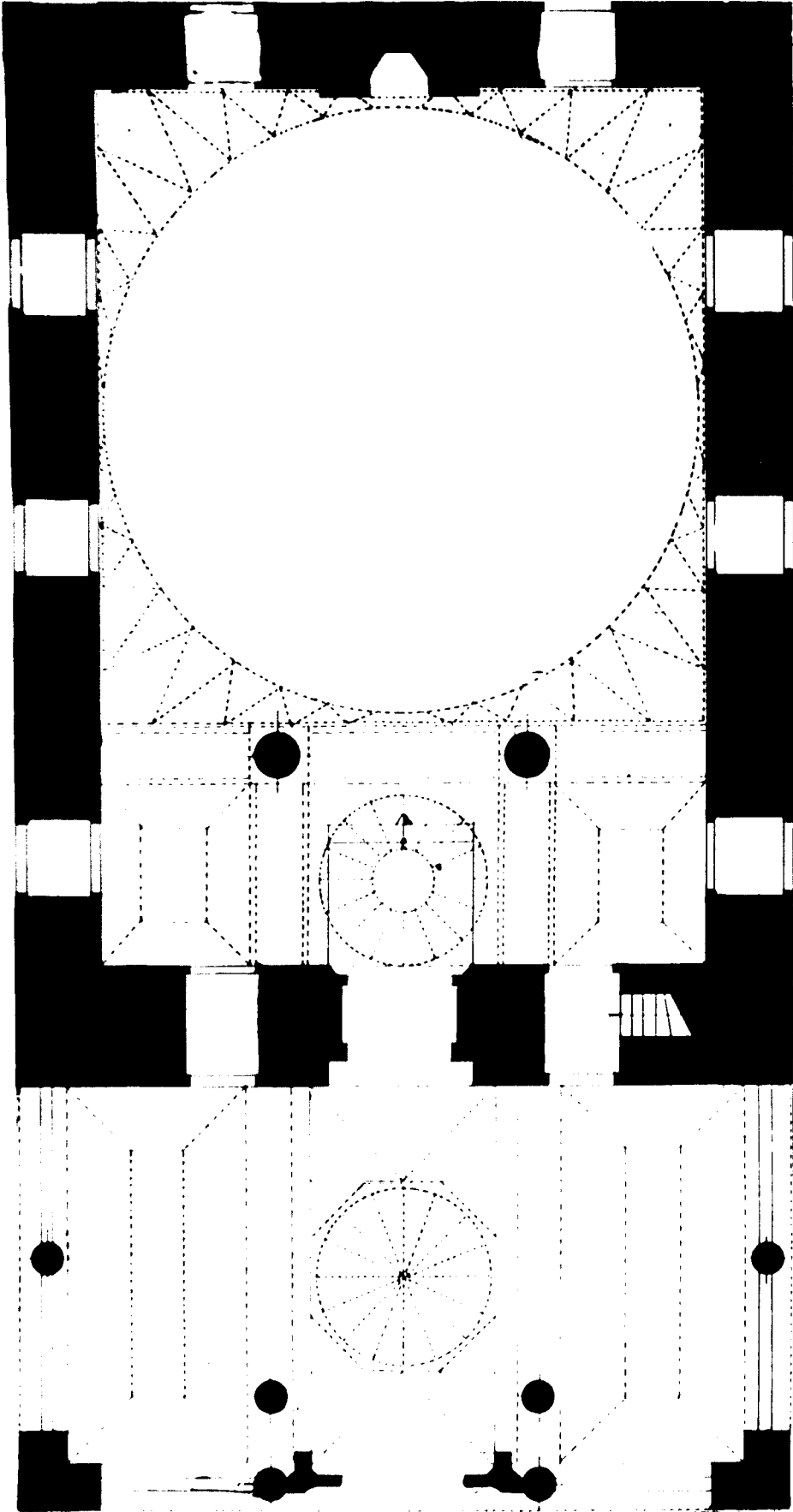
R. 11

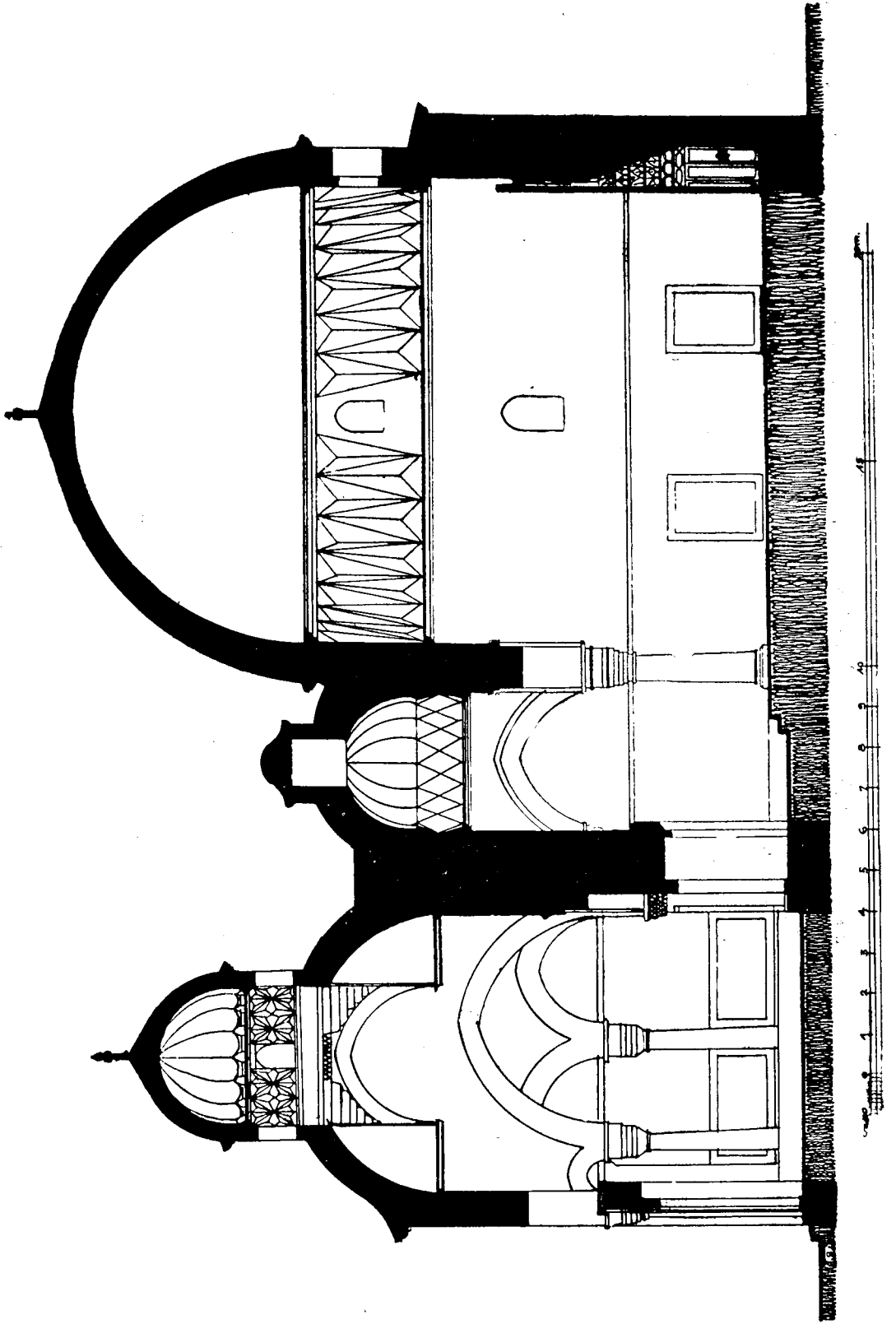
R. 11 - A

R. 12 Foto Dr. Süheyl

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

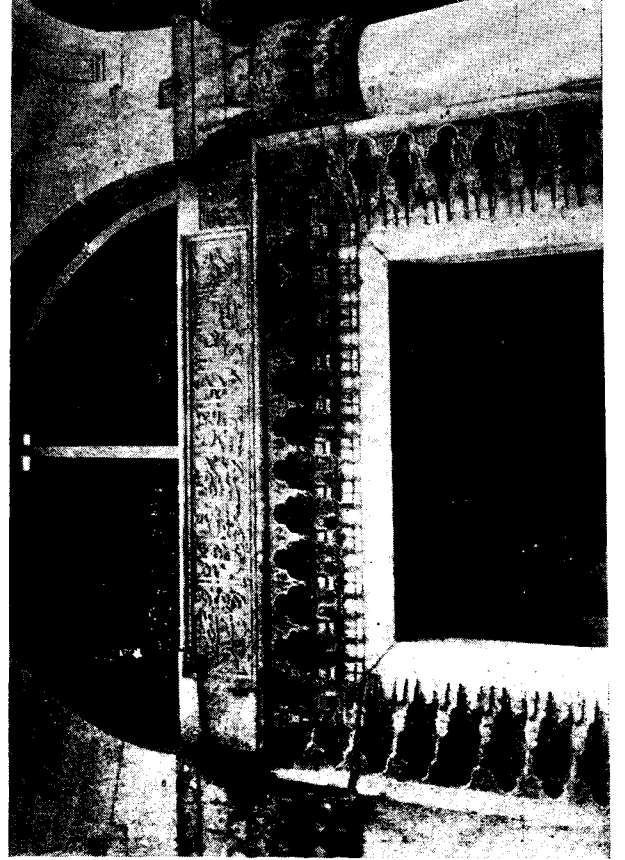

R. 16

R. 13 Foto Dr. Süheyl

R. 17

R. 18

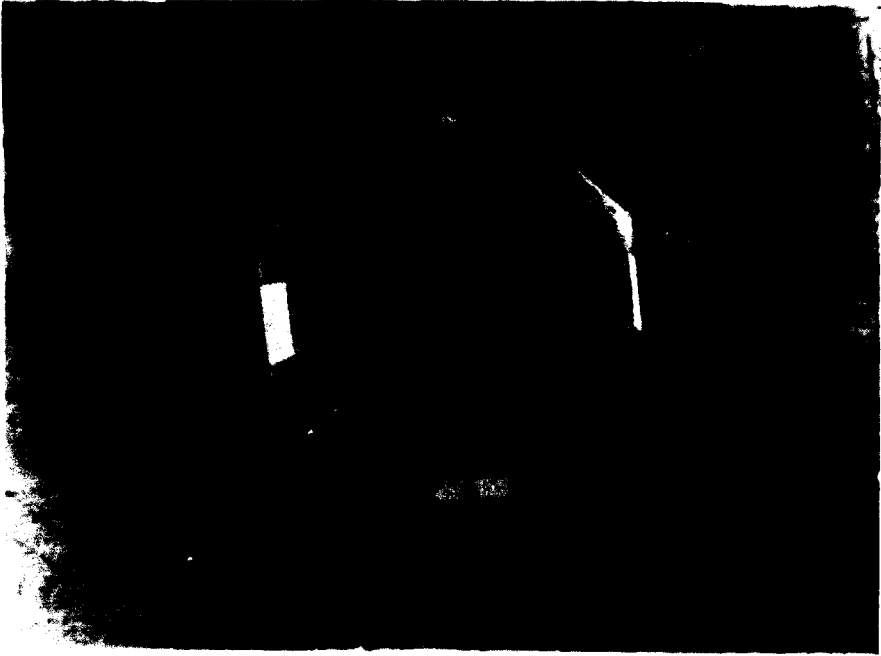
R. 19 Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

R. 20

R. 22

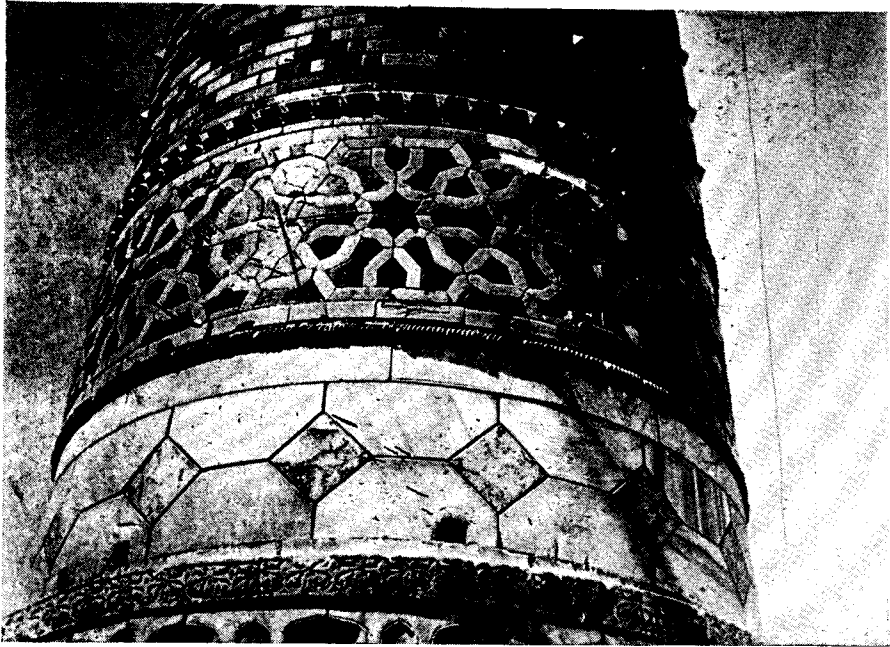
R. 23

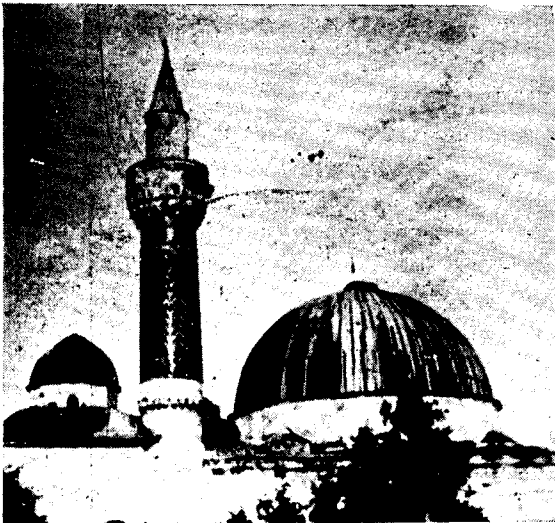
R. 24

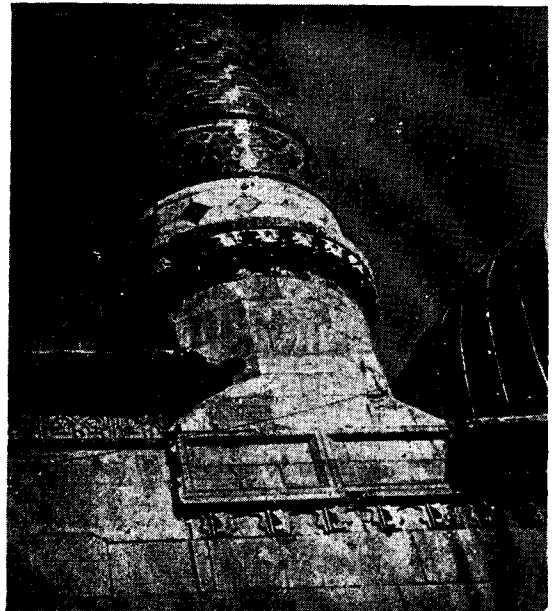
R. 21

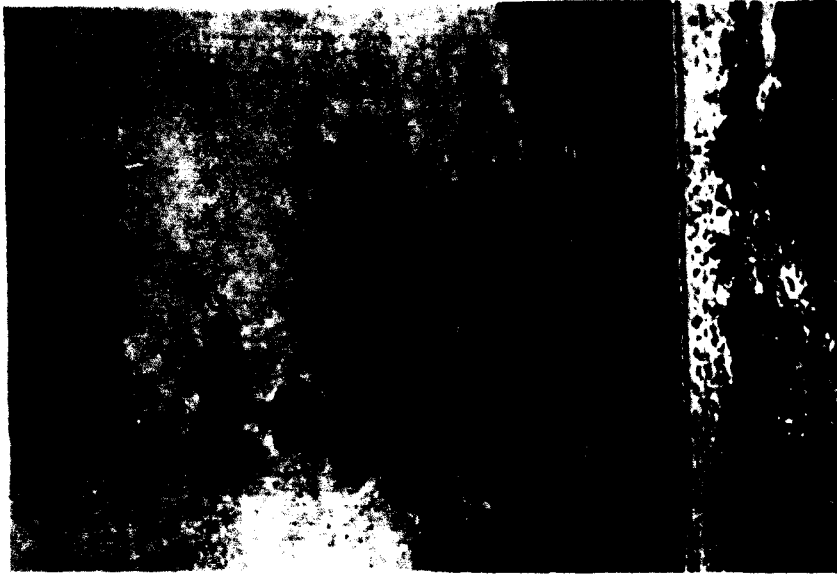
R. 25

R. 25. A.

R. 26

R. 30

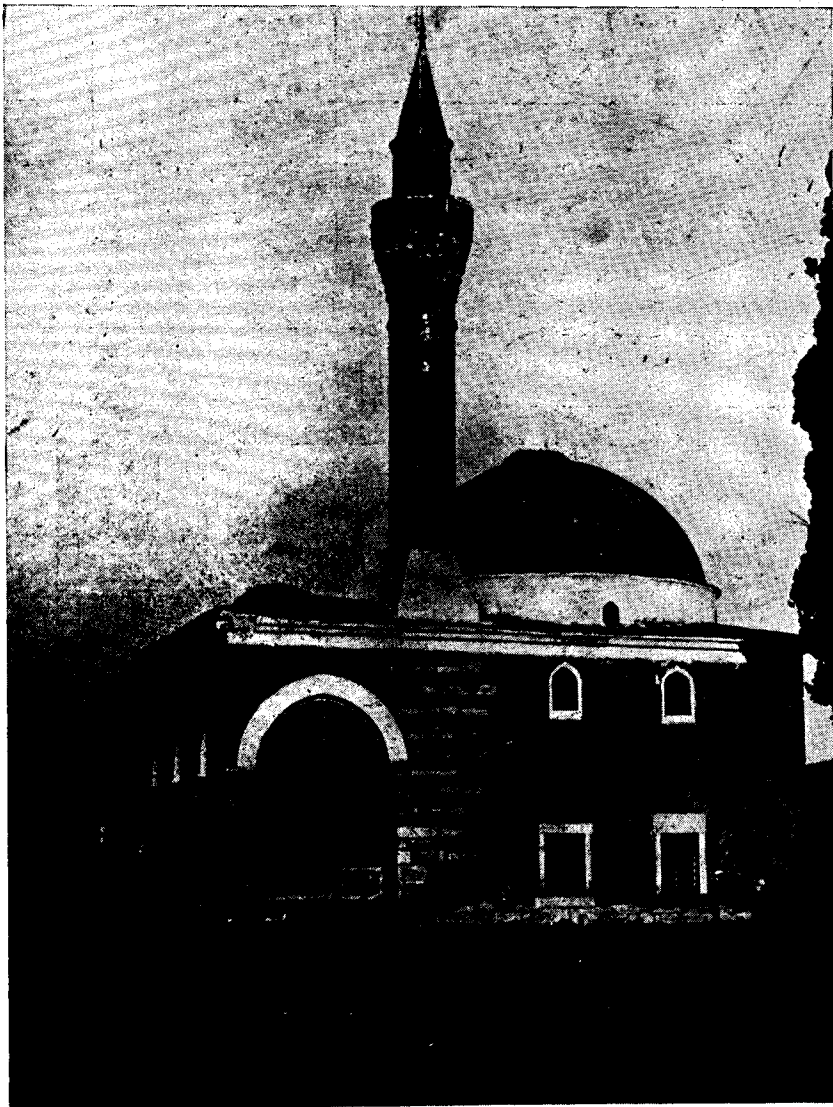
R. 29

R. 28

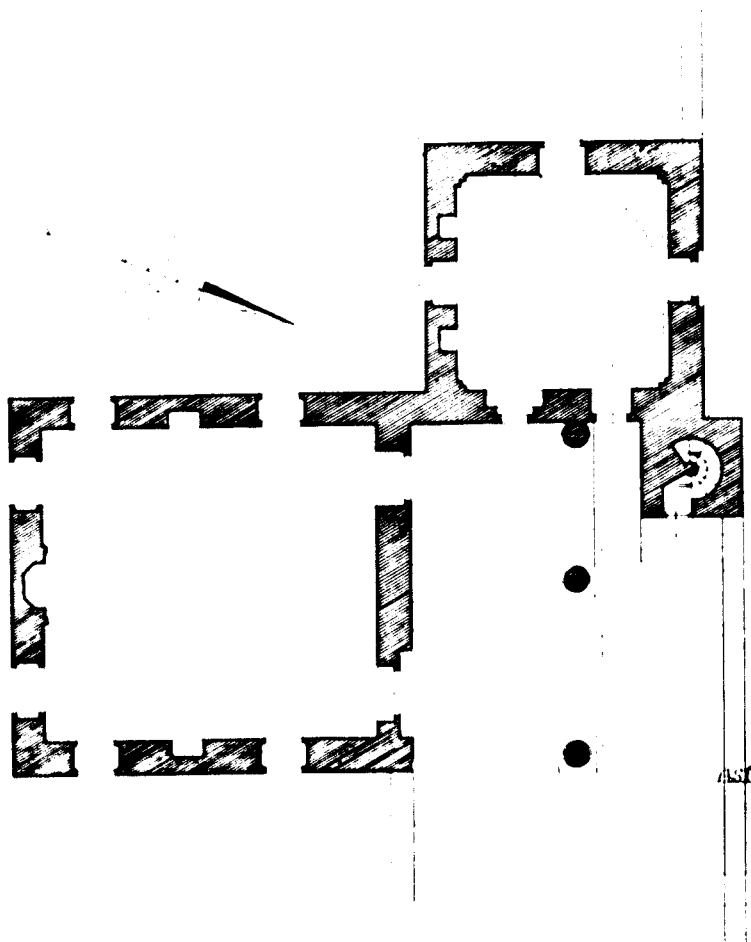
R. 27

R. 33

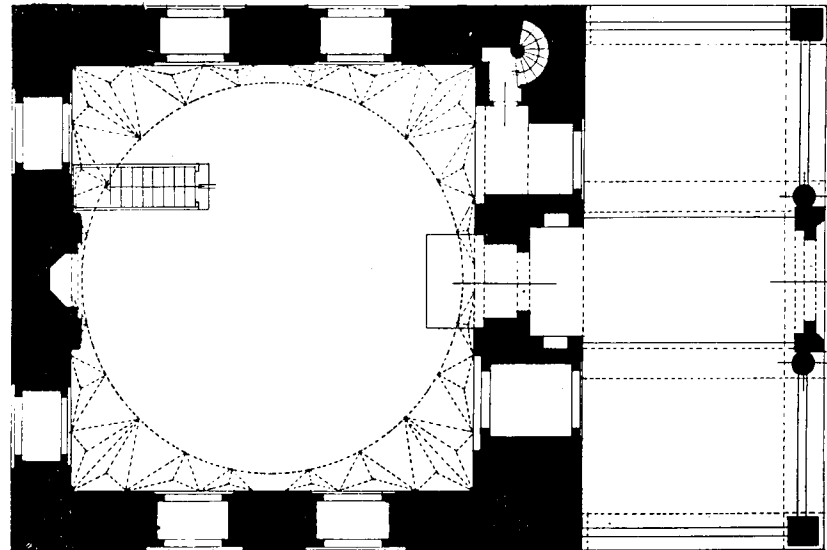
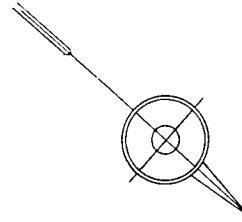
R. 31

R. 32 - A

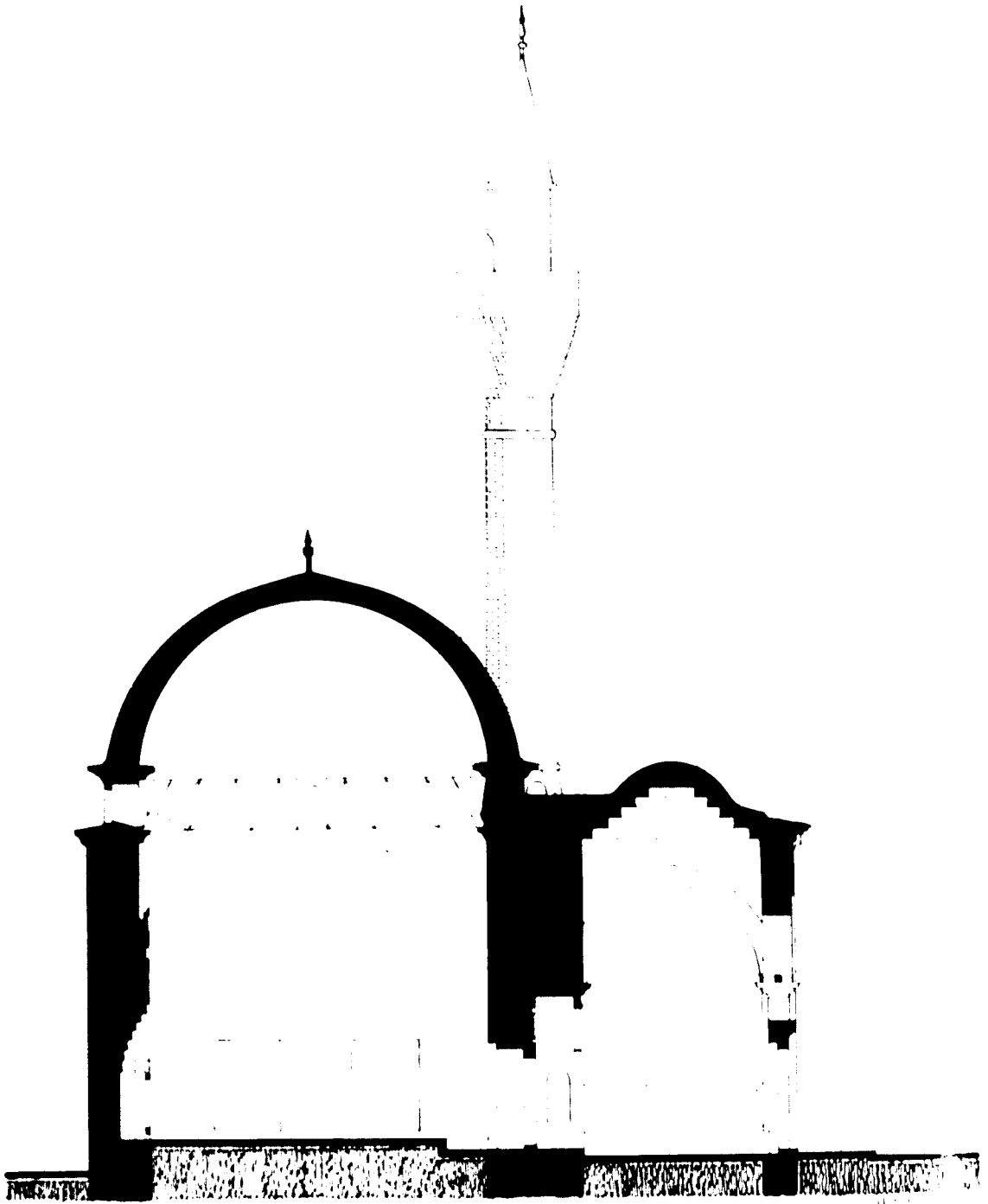
R. 37 Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

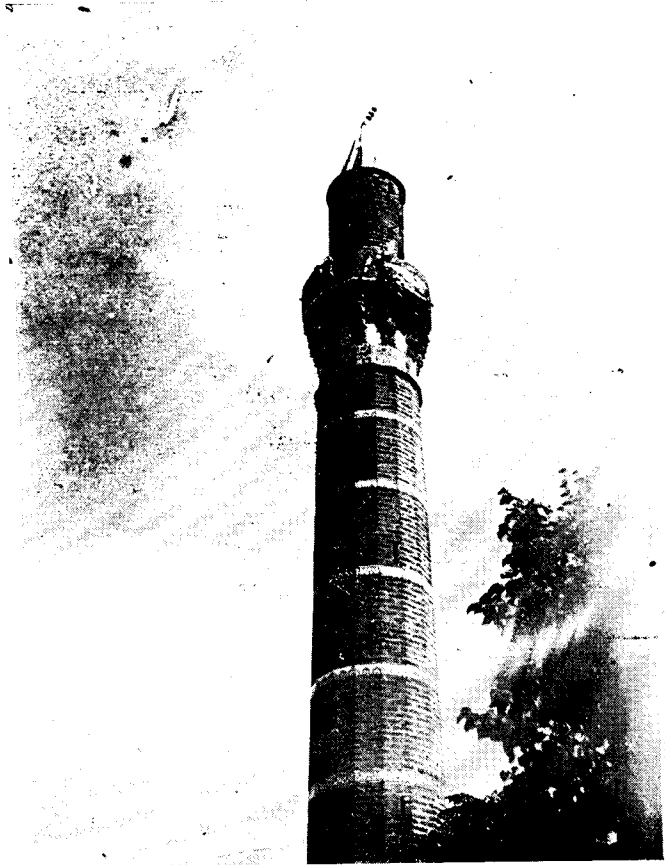
f.s.o.

R. 33 - A

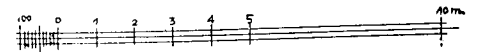
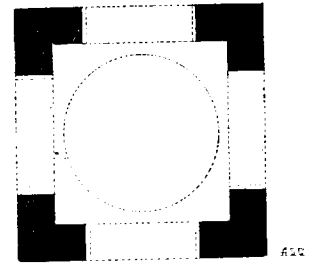
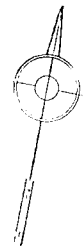
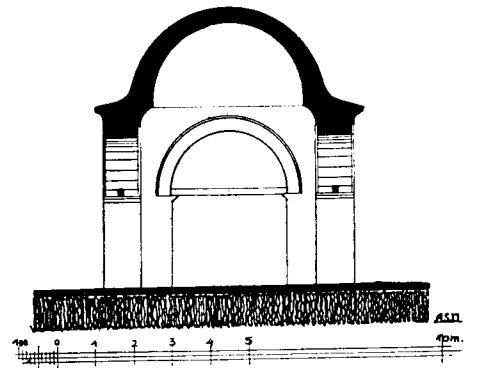
R. 33 - B

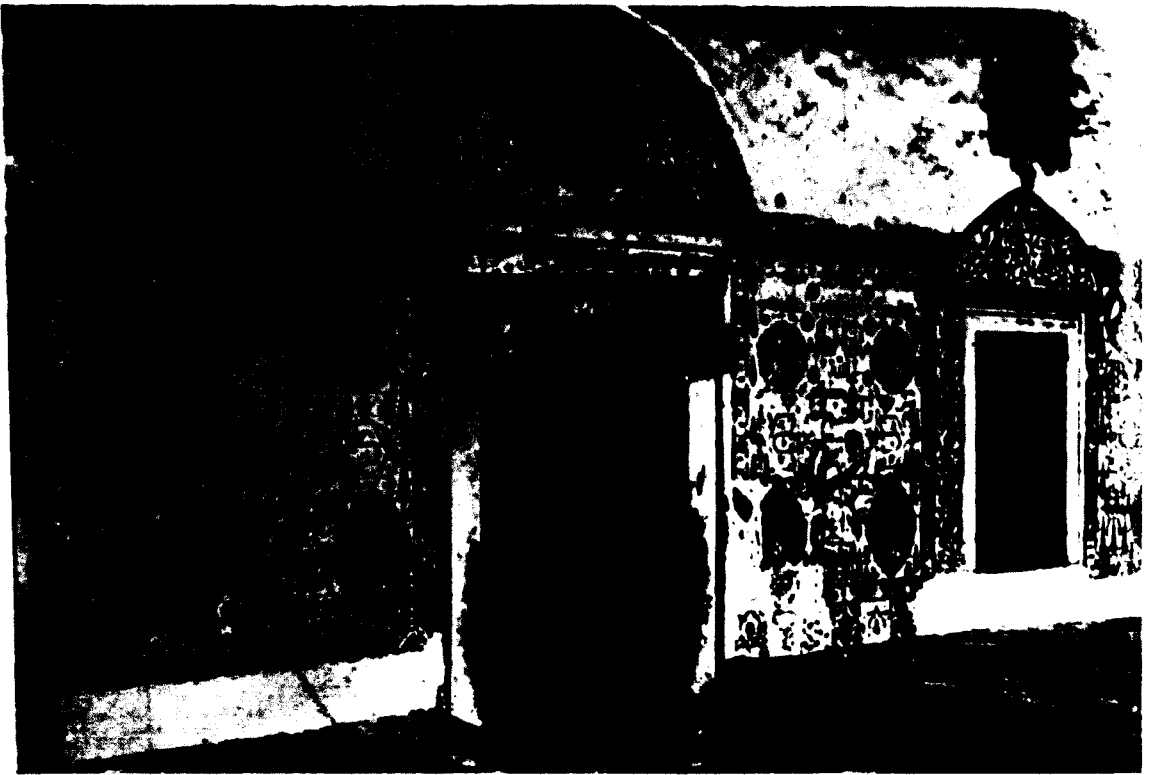
R. 34 Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

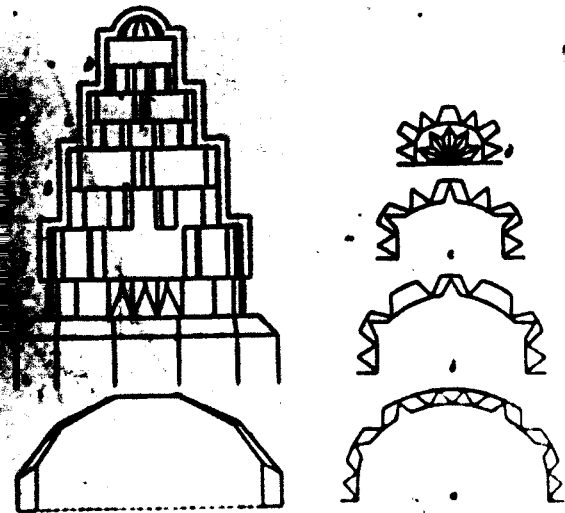
R. 39

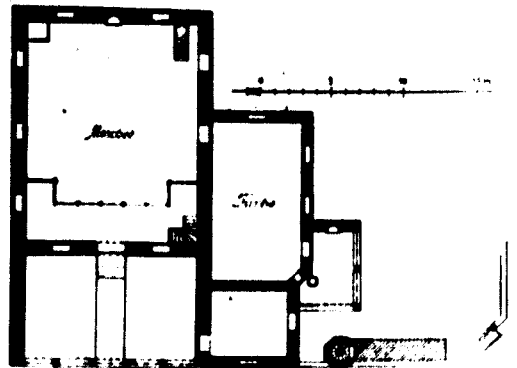
R. 40

R. 38 Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

R. 36 Orientalische. Archiv - C. Gurlitt

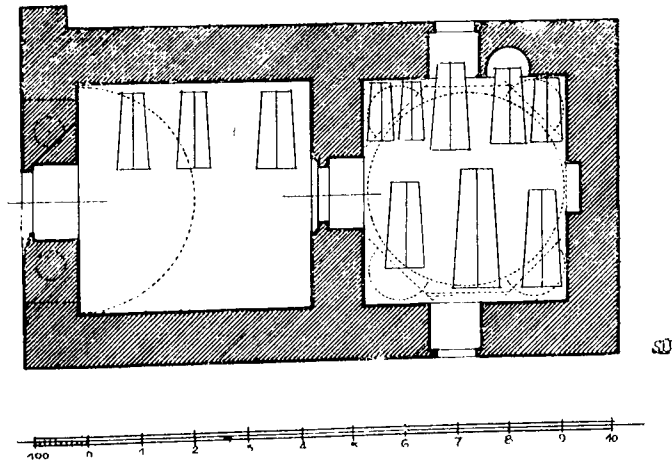
R. 35 Orientalische. Archiv - C. Gurlitt

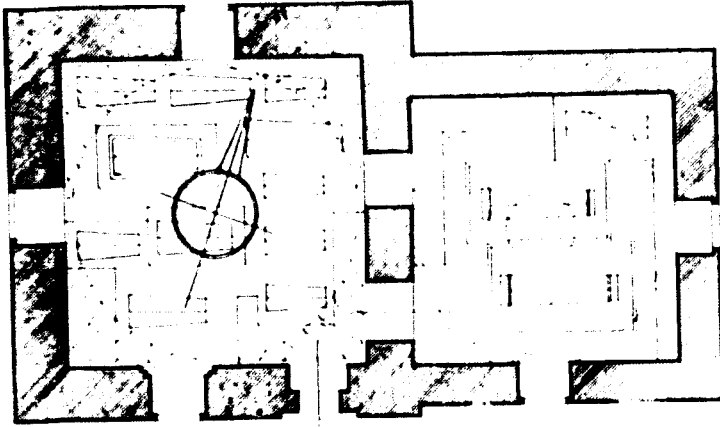
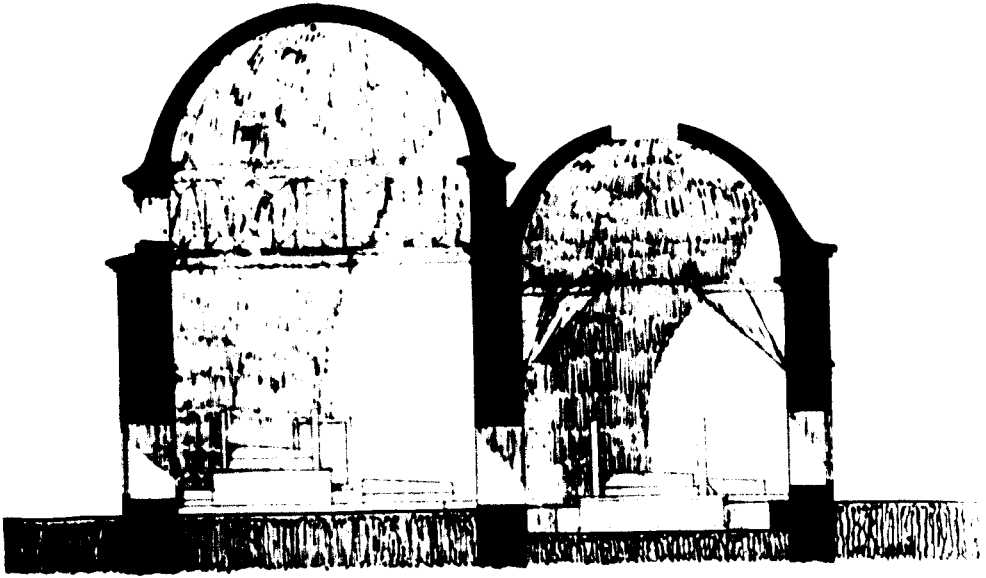
R. 32

R. 41

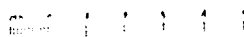
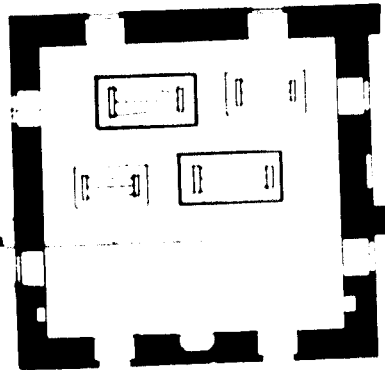

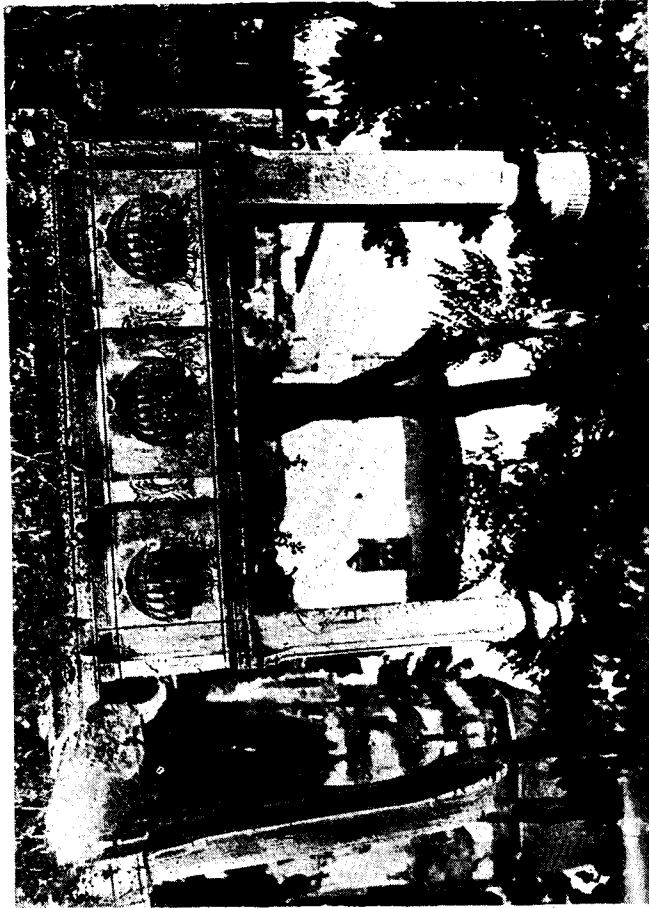
R. 42

● ●

R. 45 - 46

R. 48 Foto Dr. Süheyl

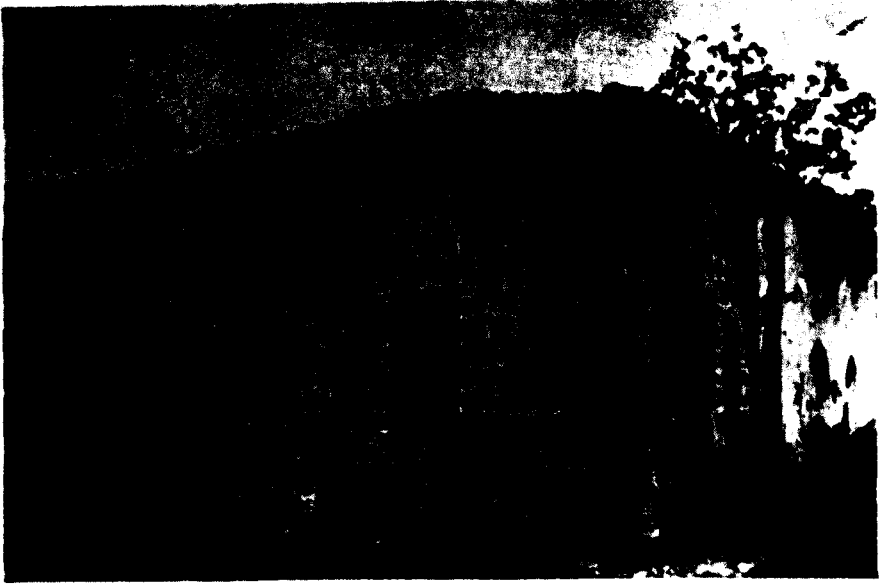
R. 47 Foto Dr. Süheyl

R. 51 Foto Dr. Süheyl

R. 49 Foto Dr. Süheyl

R. 50

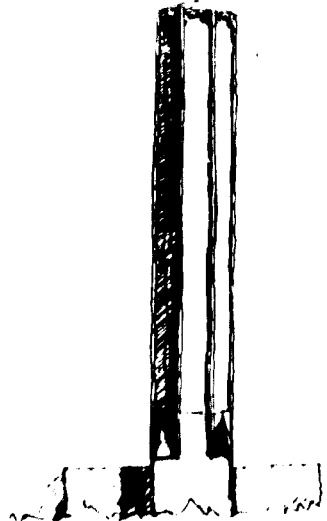
R. 57

R. 58

R. 60

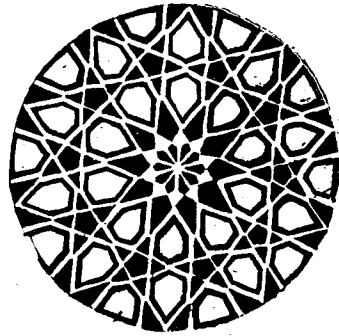
R. 66

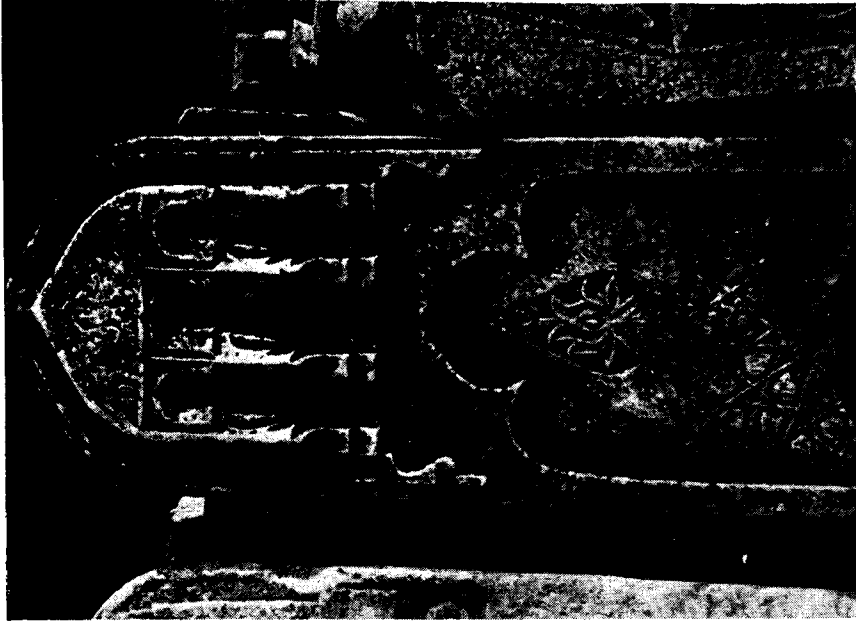
R. 60

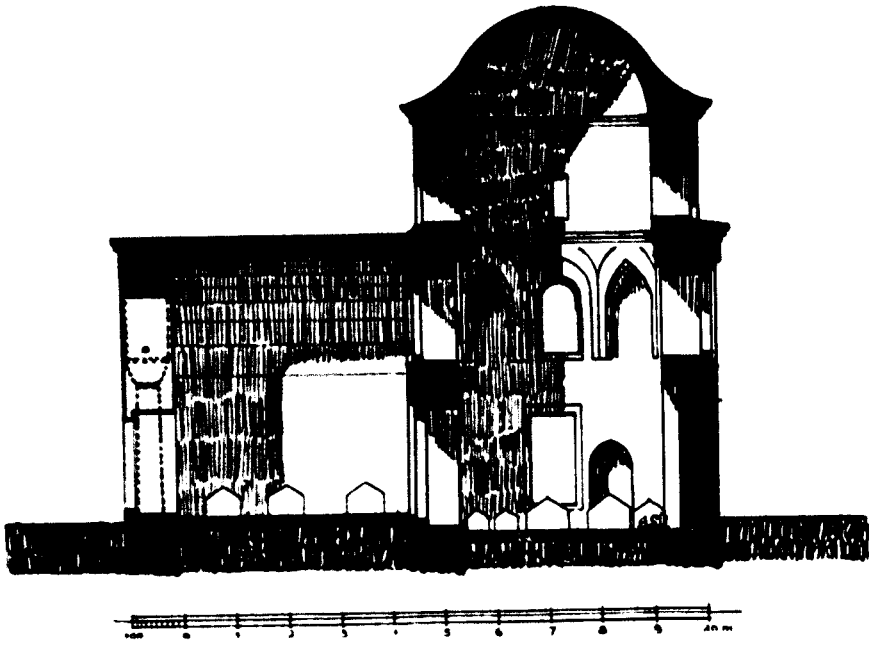
R. 54

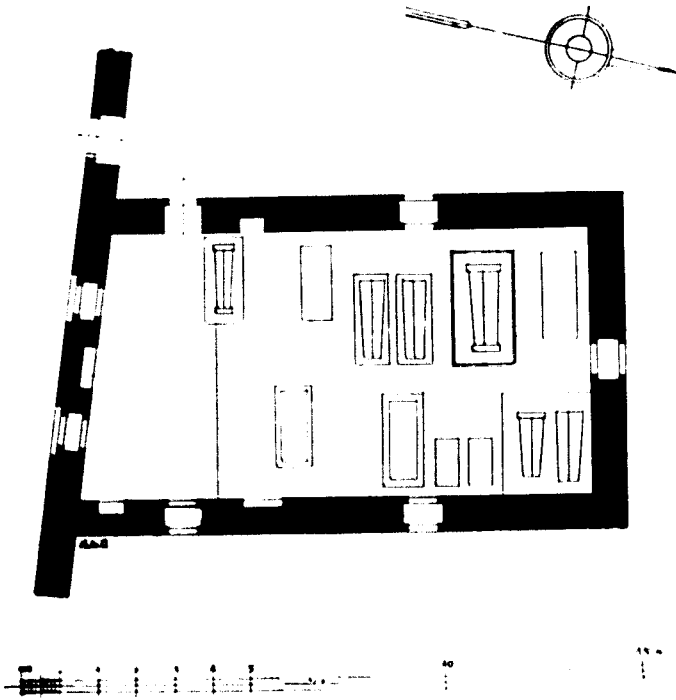
R. 61-A

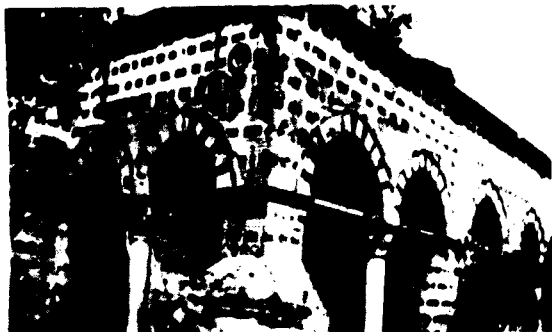
R. 61-B

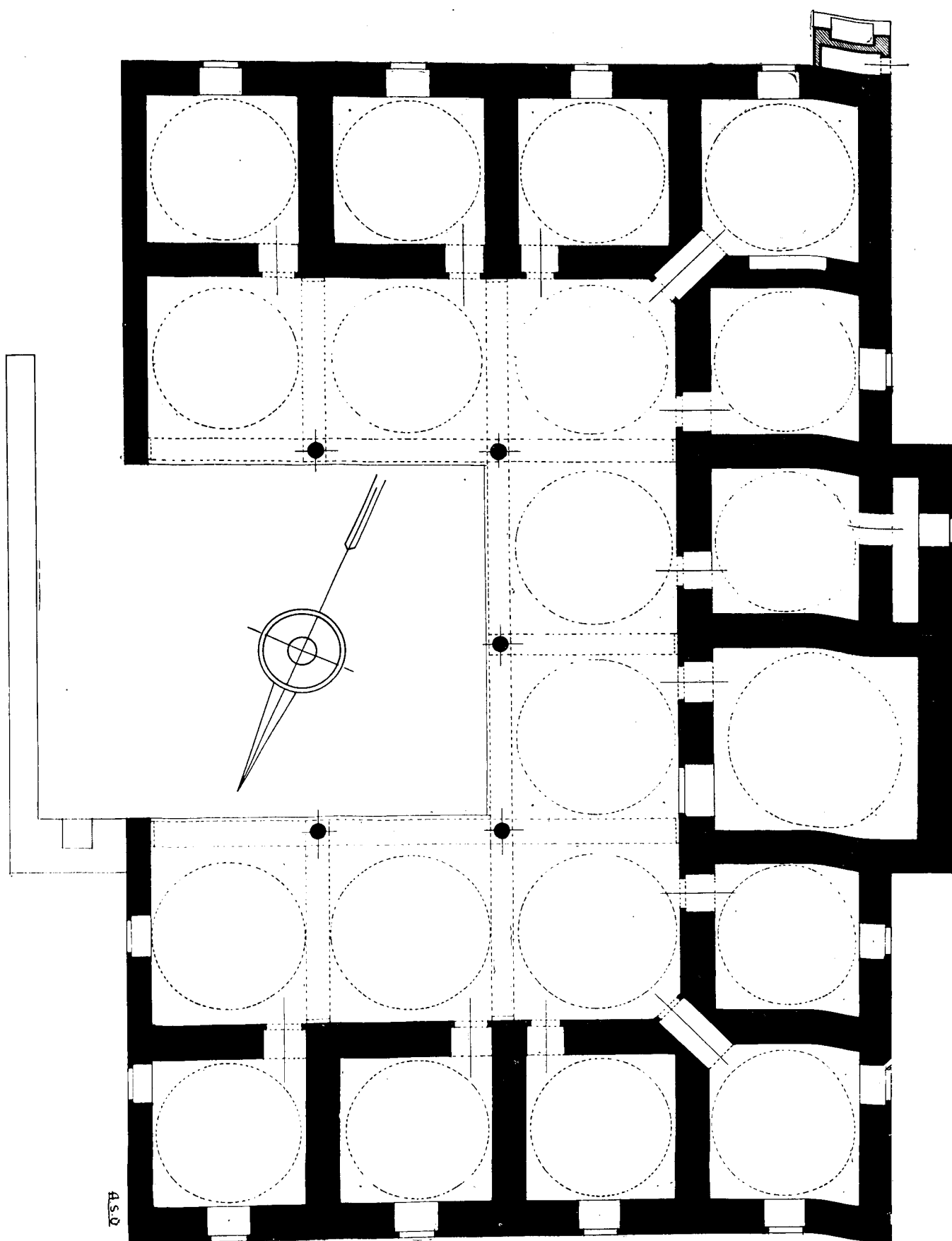
R. 43

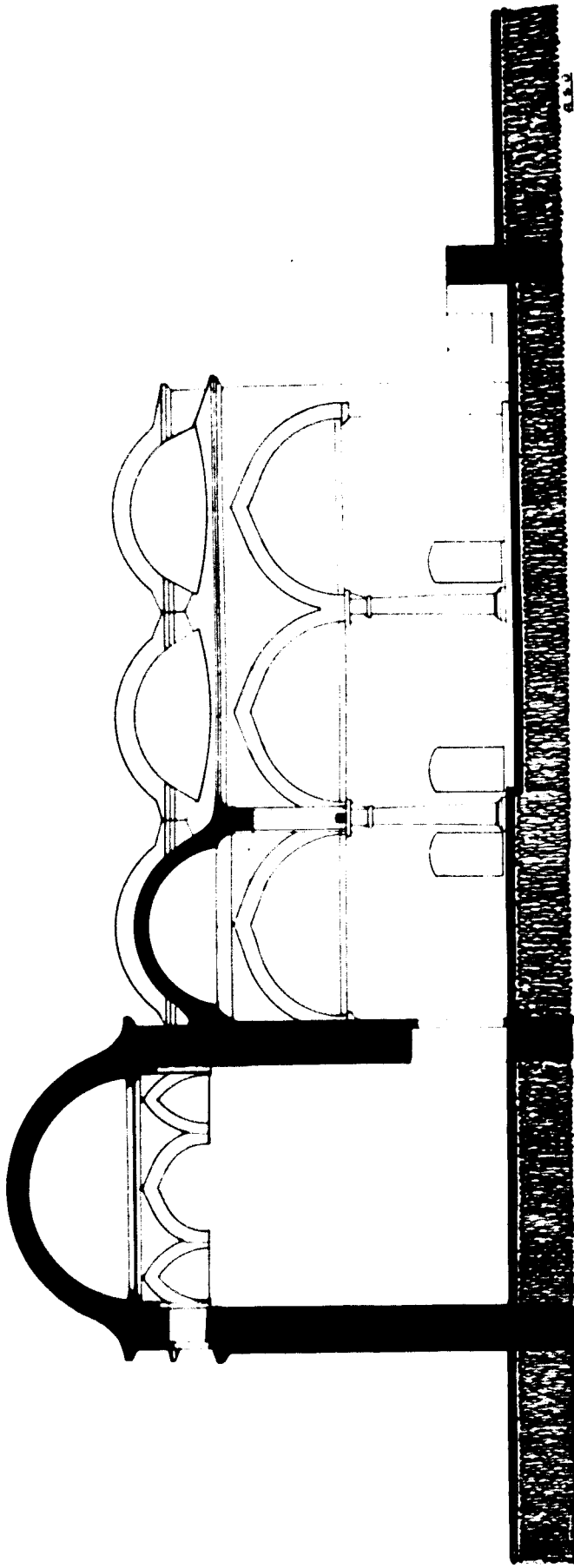
R. 53

100
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
15
20m

ASLO

E.S.V.

20 m.

15

10

9

8

7

6

5

4

3

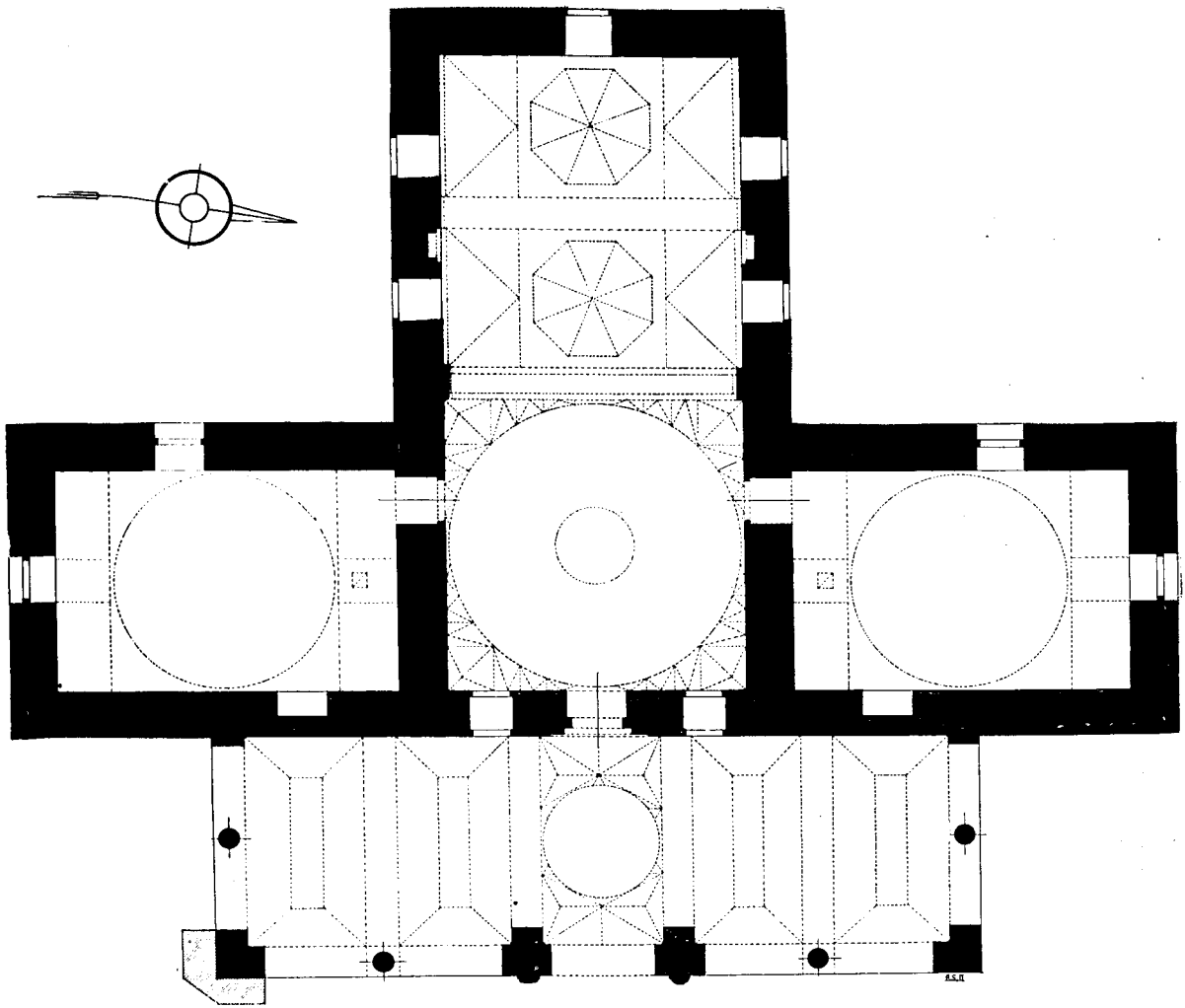
2

1

0

100

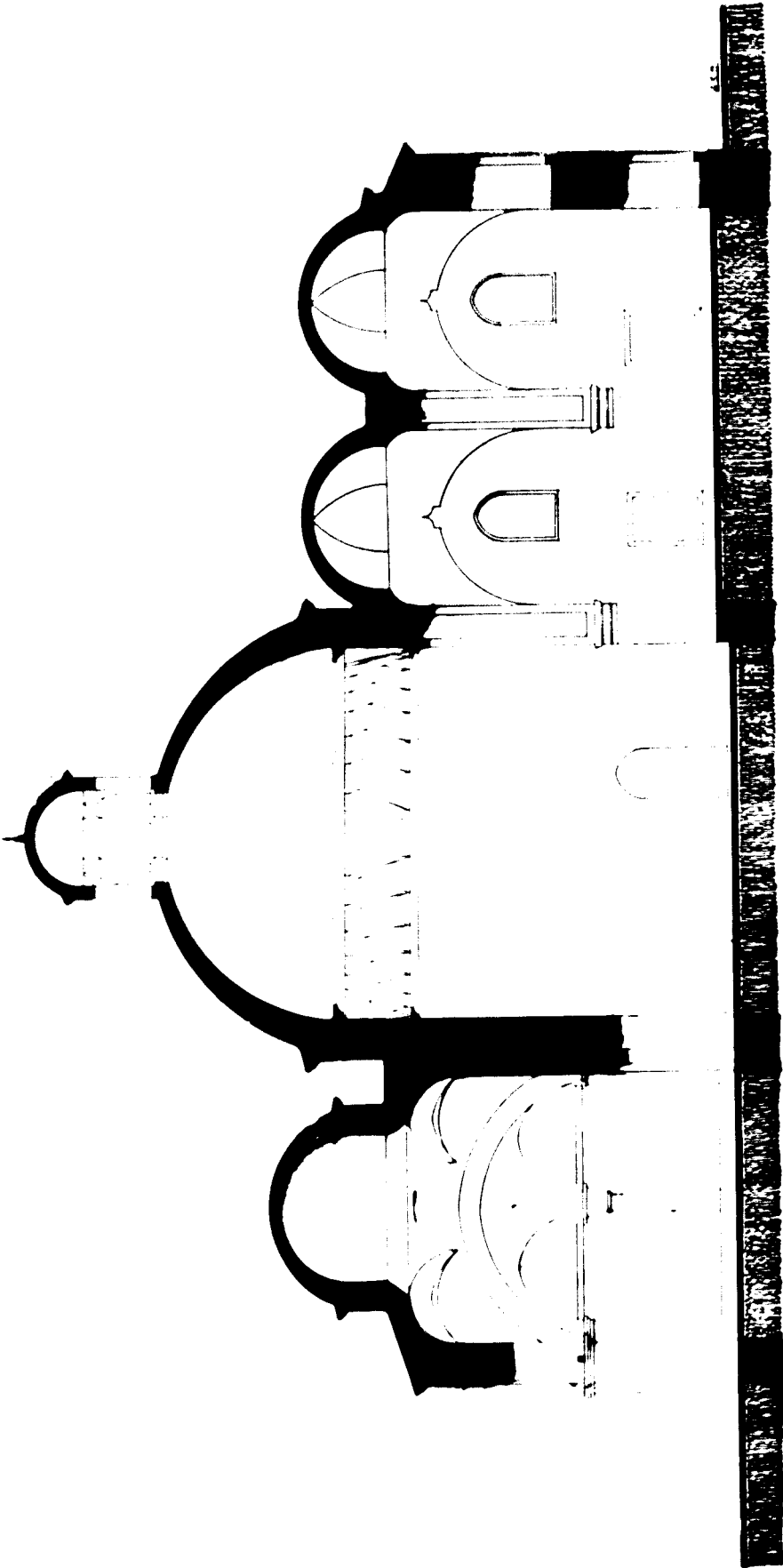
R. 63

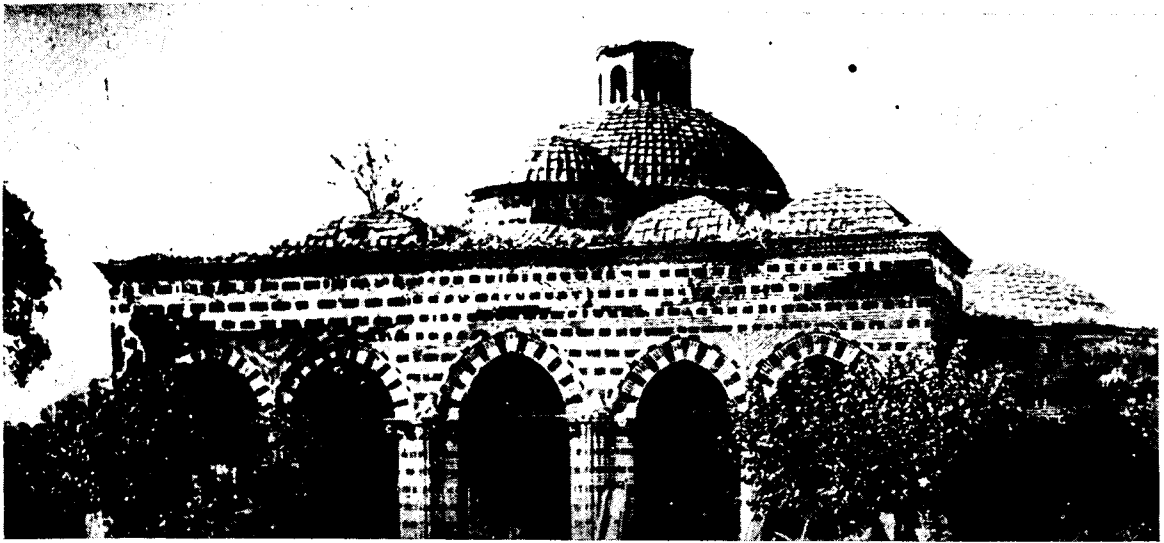
R. 72-A

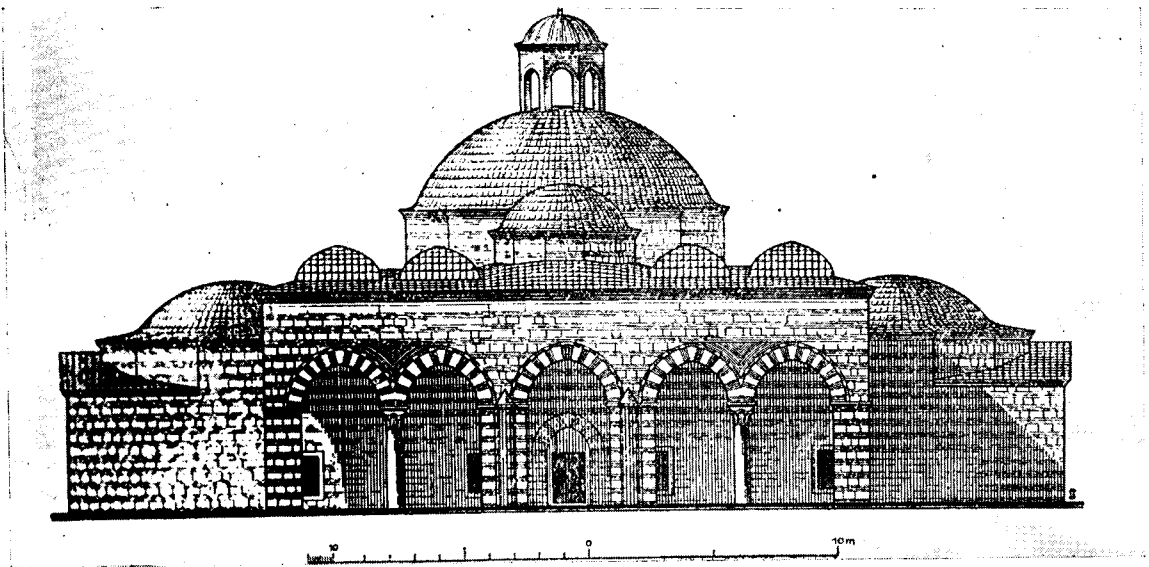
R. 73

R. 72-B

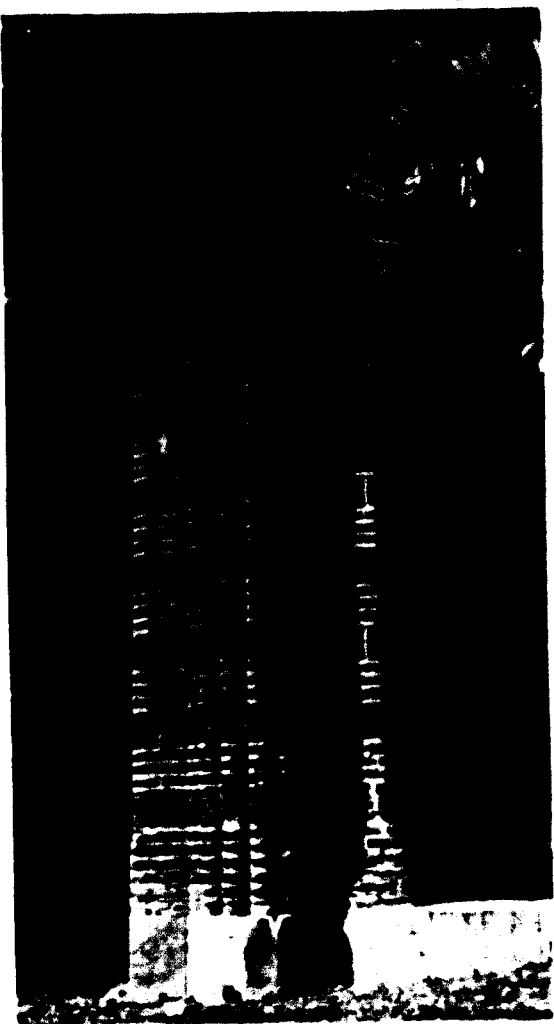
R. 65

R. 65-A Orientalisches Archiv - C. Gurlitt

R. 64

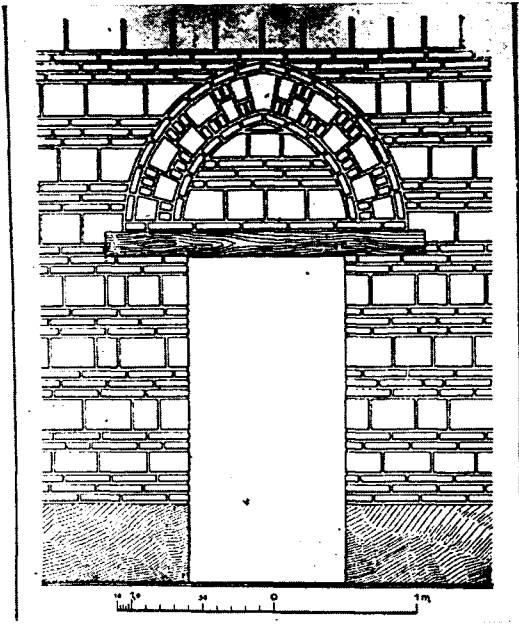
R. 67

R. 68

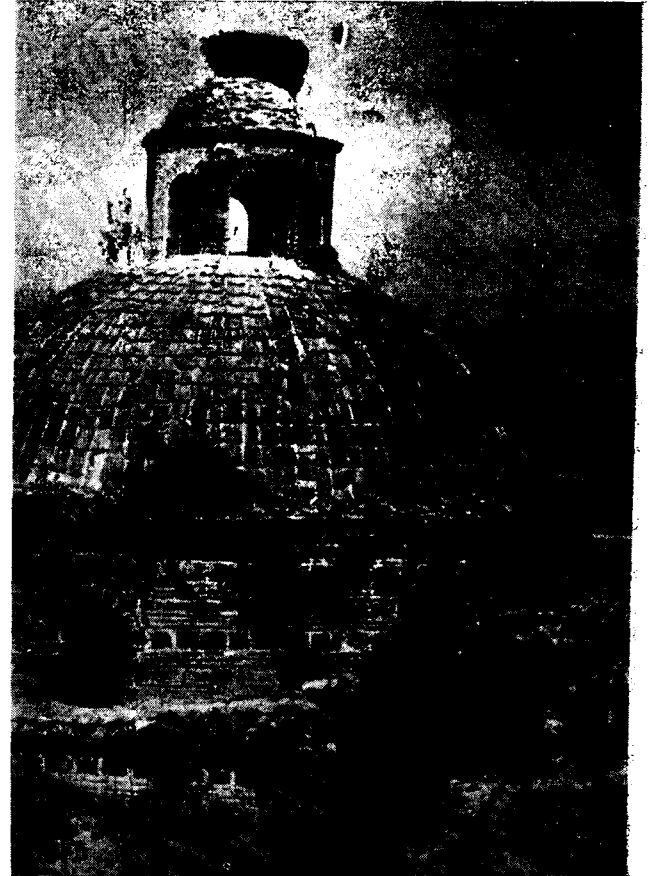
R. 61

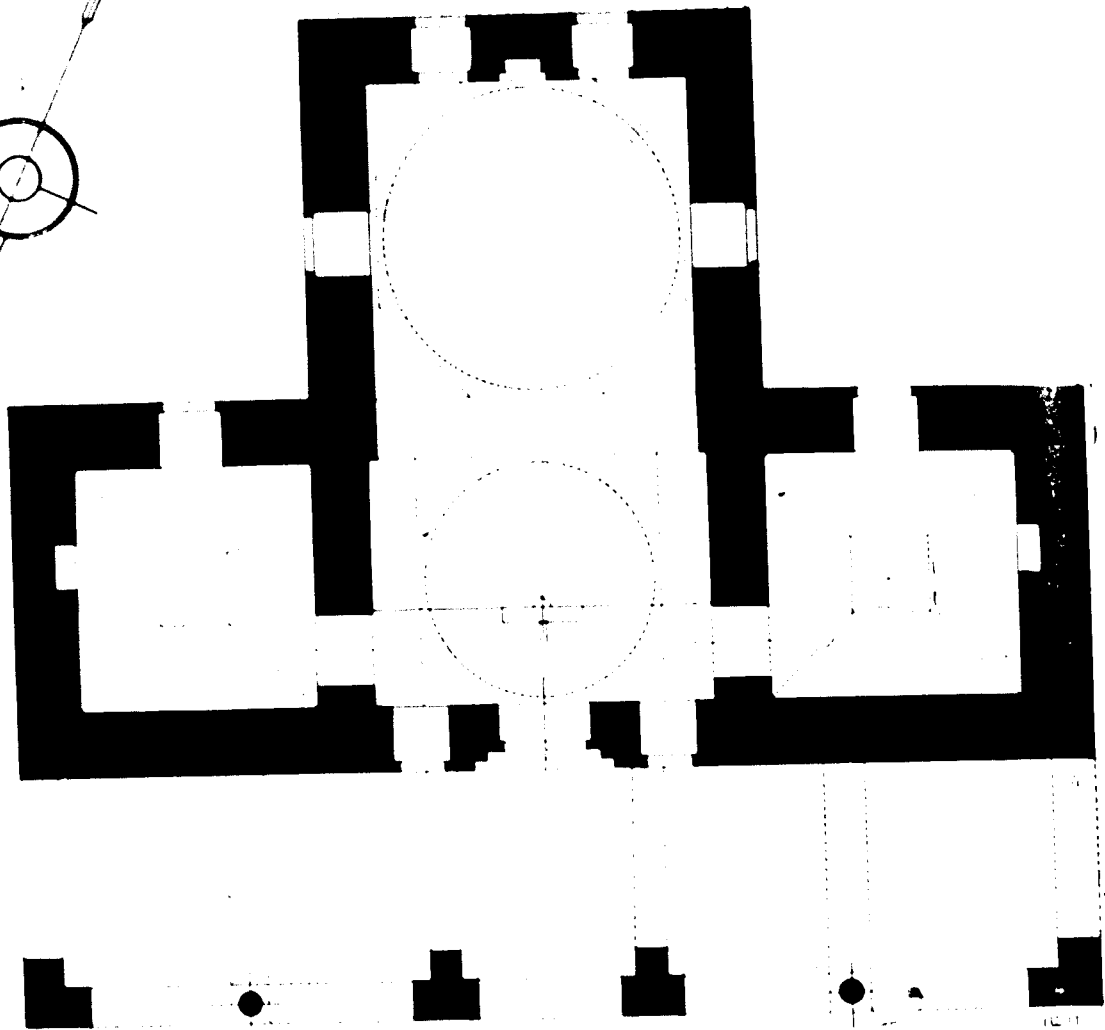
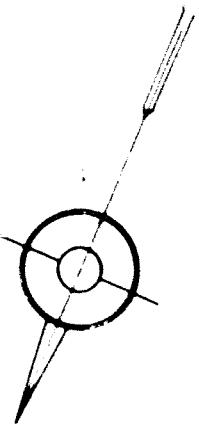
R. 68 Orientalisches Archiv - K. Klinghardt

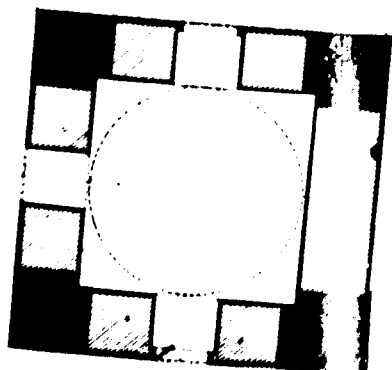
R. 70

R. 71

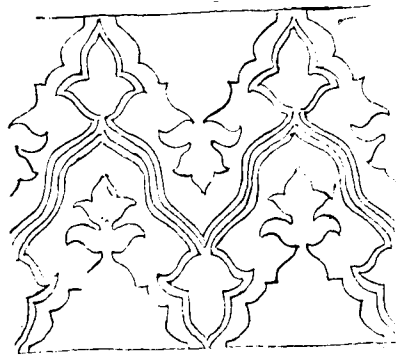

Architectural drawing with a scale bar and a north arrow.

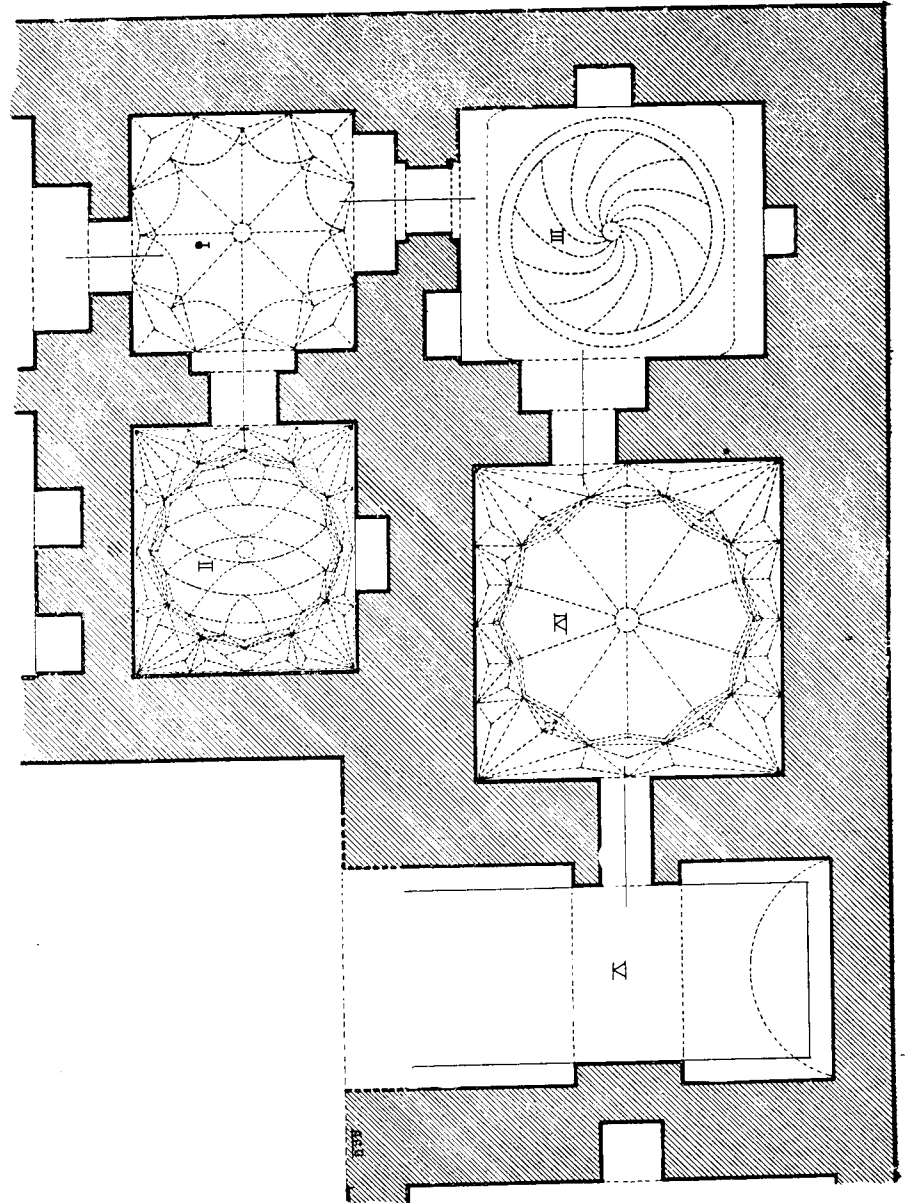

R. 75 Die Türkische Archiv - K. Klinghardt

R. 77-A

R. 74

R. 78

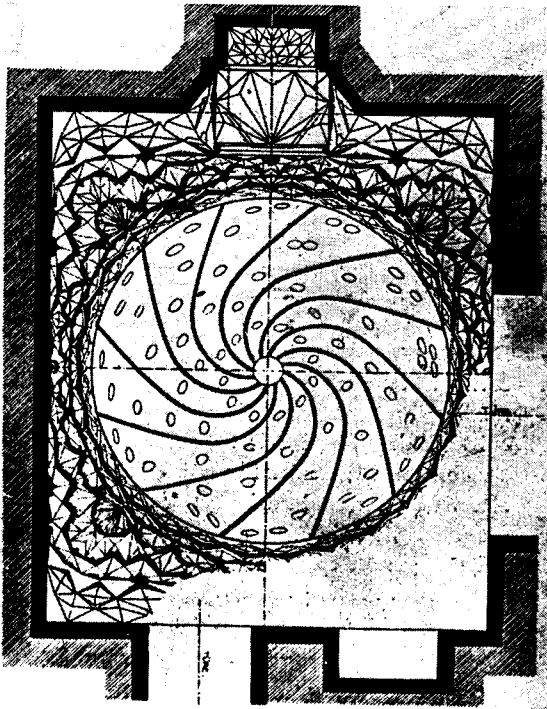
R. 79

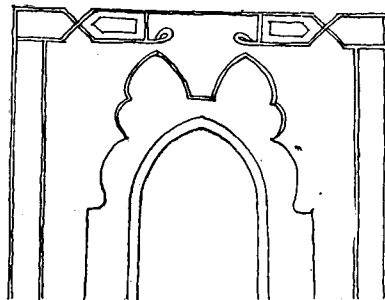
R. 81

R. 76

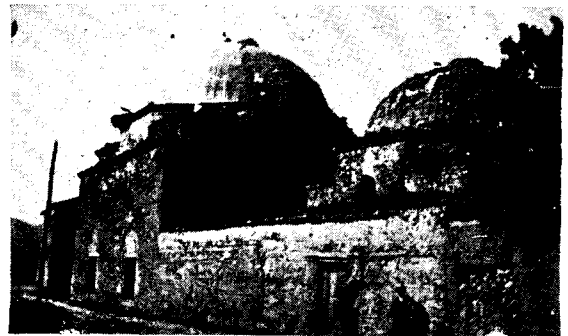
R. 82 Die Türkische Bäder - K. Klinghardt

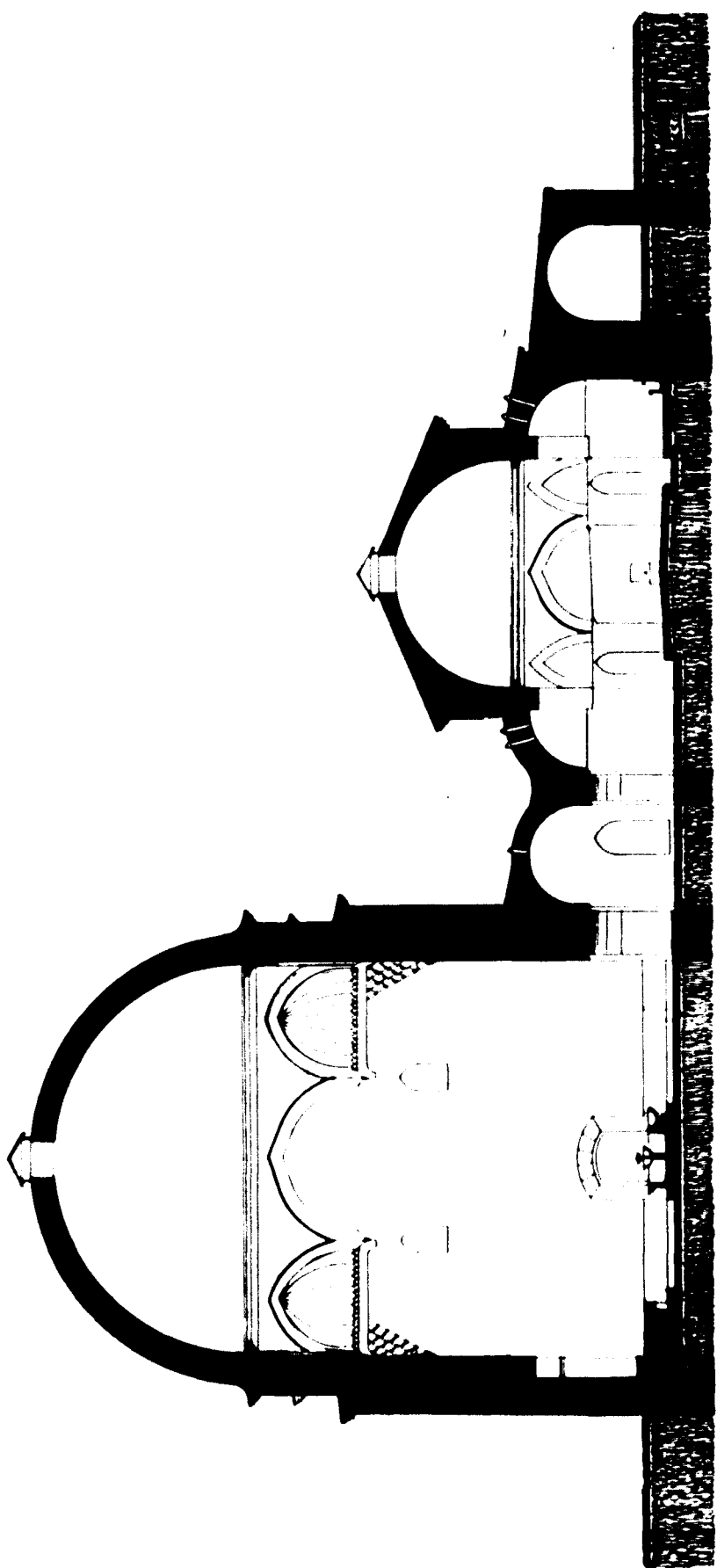
R. 77-B

R. 88 Foto Dr. Süheyl

R. 89 Foto Dr. Süheyl

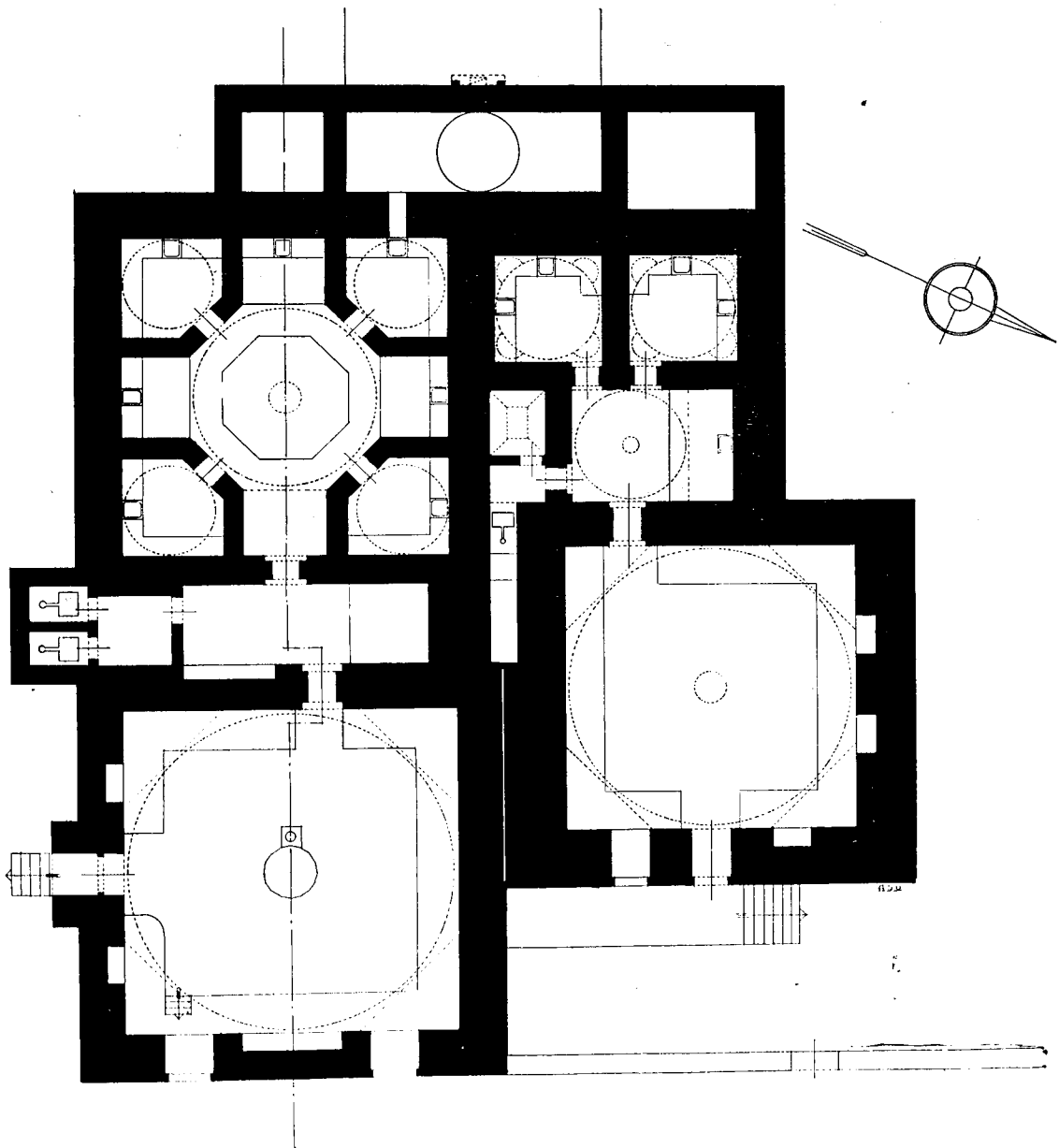

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20mm

R. 85-B

R. 83 Die Türkische Bäder - K. Klinghardt

R. 85-A

R. 80

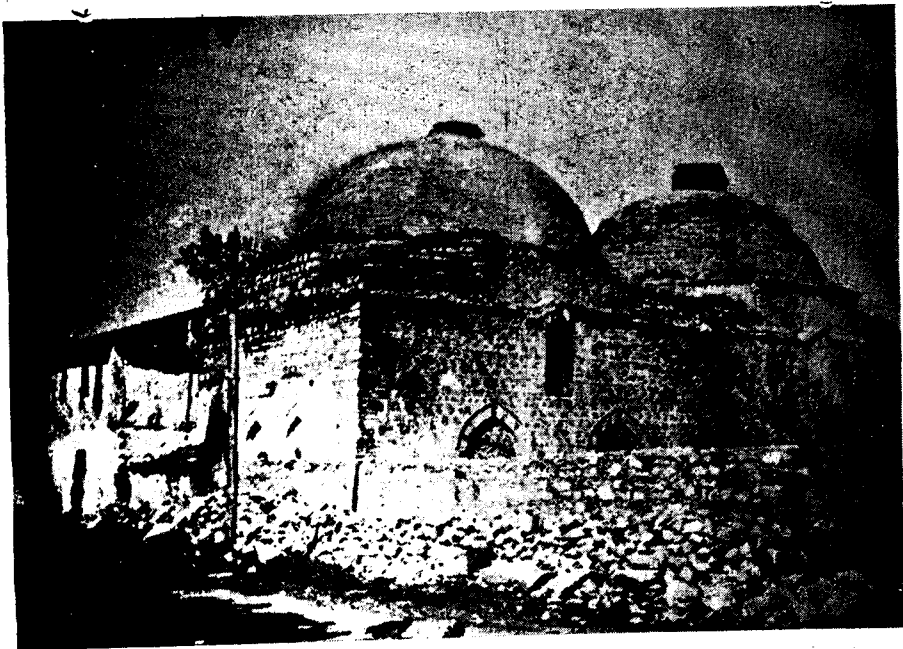

R. 84

R. 87

R. 90

İstanbulun Zabtından sonra türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış

Dr. A. SÜHEYL ÜNVER
Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü

İstanbul Türkler tarafından zaptolunmadan evvel Selçuklulardan bize devrolan hastahaneler ve buralardan yetişen hekimler ve hastahanelerle kütüphaneleri ve hekimlerin hususî kütüphanelerini zenginleştiren tıbbî eserleri mühim bir yekûna baliğ olur. Hekimler zamanlarının icabları neyi iktiza ediyorsa ona uyarak çalışmışlardır. Onların gösterdikleri lüzum üzerine yaptıkları sıhhi müesseseler ve içtimâî muavenet yurtları, terceme ve telifte âmil oldukları eserler zamanlarında Şarkta hem muasır oldukları milletlere nazaran hiç de geri kalmadıklarını gösterir.

Bizde İstanbul fethine gelinceye kadar Anadolu'da hastahaneler mükemmelen vazifelerini yapıyorlardı. Buralardan hekim yetişiyor ve yurdun en mühim yerlerine dağılıyorlar veyahud davet olunuyorlardı. Selçuklular devrinden kalan tıbbî eserler arabça ve farsçaya vâkıf hekimlerimiz elinde dolaşmıştır. Halkın da an'anelere müstenid maddî ve ruhî tedavilerde başvurduğu vasıtalar noksanzdır. İlaçların çoğu ve mühimleri hariçden geliyor. Lâkin memleketteki nebatlar vesair maddelerin de tedavide tesir tarzları malûm ve bunlar da kolayca umumî ve hususî vasıtalarla tedarik olunabiliyor. Hekimler Anadolu'da memleket haricinde meselâ Mısırda, Suriyede ve başka Şark illerinde tahsilde bulunabiliyorlar.

İşte bu ihmale şayan olmayan tıbbî varlık İstanbulun zaptına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Şimdi burada İstanbulun Türkler tarafından zaptından sonra buna ilâve olunmuş cihetler nedir? Onu burada, şu kısa mukaddimeyi yazdıktan sonra tebarüz ettireceğiz. Görülecektir ki bu devir Türklerin ilim tarihinde en mühim bir merhale'dir (1).

(1) Abdülhak Adnan, *La science chez les turcs ottomans du commencement jusqu'à*

İstanbulu Türkler yeni baştan süslemeğe başladılar. Karşılarında kalabilenlerden muhafazası icab eden birçok harab veya kısmen mamur Bizans âbidelerini yüksek bir sanat duygusile muhafaza etmeği ihmal etmediler. İşe yarar bir Bizans eserini yıkmadılar. İşe yaramıyanların ve mevcut olmayan binaların yerlerinden istifade ettiler. Fakat Bizans sanatı denilen tarzı kendi millî varlıklarına karıştırmadılar. Çünkü Anadolu'dan millî bir mimarî ve sanat getirdiler. İstanbul az bir zamanda birçok mamurelerle bir Türk şehri halini aldı ve halkın yeni efsaneleri bunun taşını ve toprağını bile pek çabuk Türkleştirdi. Bu devirde İstanbul'da yükselen binaları ve yerlerini Fatih'in tanzim ettirdiği vakıf bize gösteriyor. İşte bir hekim bu yükselen binalar arasında *Fatih Külliyesi* (Üniversite) içinde büyük bir binada toplanan *Darüşşifayı* yanındaki bahçenin yanında imareti onun *Darüzziyafesi* olan misafirlerle zayıfların kalabildikleri tabhanesini ve ayrıca *misafirhanesini* bu Üniversiteye dahil hamamla beraber müteaddit hamamları, Şehzadebaşındaki *Darülaceze* mahiyetinde *Kalenderler yurdu*nu İstanbulun fethinden sonra sıhhi ve içtimâî vaziyetin icabı yapılan bu binaları tafahürle seyreder.

İstanbulun muhtelif zamanlarda görüp geçirdiği âfetler dolayısıyla bu kuşbakışı ile gördüğümüz bu binaların pek azı kalmış, bir kısmının yerleri de tayin edilemez bir hale gelmiştir.

İstanbul yalnız binalarıyla değil, halkı itibarile de pek çabuk Türkleşmiş ve geldikleri yerlerden getirdikleri isimleri İstanbul mahalalarına de koymuşlardır. Bu meyanda arzusu ile veyahud davetle gelen birçok hekimler

la fin du moyen - âge. Archelon Fasc 4, P. 347 - 365. 1937. Bu makale Fatih zamanında Türklerde ilim seviyesini gösterir mühim bir tetkiktir.

de vardır. Bunların bir kısmı tarihe geçmiş, bir kısmı malûm değildir. Bu hekimlerin bir kısmını İstanbul'da Fatih Darüşşifasında çalışmışlardır ve hekimliğin noksan olan ihtiyaçları, diğer âlimlere sorulduğu gibi sorulmuştur. Onların terceme ve istinsahını arzu ettikleri eserler de arzuları veçhile temin edilmiştir ki İstanbul kütüphanelerinde bilhas-sa bu noktadan tıb kitapları diğer ilmî eserler gibi mühim bir yekûu tutar.

İstanbulda bu tıbbî müdevvenat dolayısıyla tam bir yenilik buluyoruz. Eskiden Türk illerinde mevcut olan sıhî ve içtimâ muavenet müesseselerinin benzerleri İstanbulun o zamanki ihtiyacını tatmin eder bir halde yapılmıştır. Hekimler de bu arzularının tatmin edildiği bu yeni şehirde bunlardan çalışma hızlarını artırmışlardır. O halde biz o devrin tıbbî tekâmülünde şu üç noktayı biraz daha etraflıca tetkik edelim:

- 1 — Sıhî ve içtimâ muavenet müesseseleri
 - 2 — Hekimler
 - 3 — Tıbbî Eserler.
- 1 — Sıhî ve İçtimâ Muavenet Müesseseleri :

İstanbulun 857 (1453) de zaptından sonra Fatih *Mimar Başu Ayazağ'a* bir külliye (Üniversite) mahallesi haline koyduğu Fatih'in ortasında elyevm mevcut camiden biraz ufak, iki minareli, İstanbulun zaptından evvelki Anadolu Osmanlı Türkü eserlerine uygun bir cami ve etrafına 8 büyük ve 8 küçük medresesi, imareti, hastahanesi, tabhanesi, darüzziyafesi, hamamı ve misafirhanesi, kütüphanesi vesair müstemilâtile cesim ağaçlarla örtülmüş büyük külliye (Üniversite) yaptırmıştır (2). Ve bu Üniversitenin hocalarını da bu mahallenin etrafında oturmağa teşvik eyler. Oraya bir can verilmiştir, ve burası şehir içinde küçük bir şehir halini almıştır. İşte bu cami; bu külliyenin diğer medreselerindeki ufak dersanelerden maada büyük derslere ve yerli ve hariçten gelen âlimlerin vereceklri konferanslara ve bu ders saatleri haricinde beş vakitte cami olarak kullanılmak üzere büyük bir dershanesidir. Bu külliye (Üniversite) ye mülhak olan *darüşşifa* 875 (1470) de tamam olmuştur. Fatih Üniversitesi-

tesinde biz ayrıca bir *Tıb medresesi* buluyoruz. Fakat diğer medreseler gibi talebe her hangi şubeyi takib ederse etsin muayyen bir odada oturmuş ve ihtisas şubesi merede ise orada çalışmıştır. *Fatih Darüşşifasında* hekim yetişir. Bunlar talebeliklerinde pariyon halinde bu medreselerde mümasib odaları işgal etmişlerdir. O halde bu Fatih külliyesinin Darüşşifası da hekim yetiştiren bir *Darüşşifa*dır.

Fatih Darüşşifası yeri elyevm *İmaretin tabhane medresesinin* mukabilindeki türbenin sağma tesadüf eder büyük bir sahaya kaplar. Camiin cenubu şarkisine ve Desteneler çarşısına tesadüf eder. *Fatih Külliyesinin* bu eski halini gösteren binalar meydanın yerini bildiğimizden *Darüşşifanın* binaları hakkında tenevvür edebiliyoruz. Muhakkak büyük bir binadır ve tarzı mimarisi de mukabilindeki *tabhane medresesine* uygundur. Zira camiin kible tarafında sağ ve solda iki yer işgal eden bu iki binanın umumî mimarî âbengi bozmamak için birbirine mütenazır olması icab eder. Netekim diğer büyüklü ve küçüklü onaltı medresenin de sağda ve solda kâinatlarında mimarî bir tenazur vardır. Bu *Darüşşifanın* umumî plânı hakkında bu ufak benzeyiş ihtimalinden başka birşey söyleyemeyecüz. Yalnız *Darüşşifa Mescidi* diye bu darüşşifanın bahçesi ortasında olması kuvvetle melbuz mescidin Fatih zamanından kalma binası resmini Paspati yapmıştır. Kible tarafında bu camile hem muasır *Davutpaşa camii* ni kible tarafına de benzerliği vardır. Bu camiin elyevm plânda çizgi ile işaret olunan *darüşşifa* yeri ortasında bir parça duvarı ve kema biraz ileride asıl *darüşşifanın* kalm duvarlarından bir parça yolun kaldırımı kenarında ve bir yıkımın bahçesinde görülmektedir (3). Bu binada diğer hastahanelerde olduğu gibi medrese tarzındadır. Plândaki yerine göre bin metre murabbı kadar bir sahaya işgal eder. O hal-

(3) *Hadikatül-cevami* sahibi Hafız bin İsmail Ayvansarayî (vefatı 1201 (1876) Bursa) *darüşşifa mescidi* der (cild 1, S. 108 ve 115). *darüşşifa derununda müstakil bir meschidtir. Hidemati lâzimesinin vezâifi muayyenesi yine lendi vakından verilmiştir.* demekle beraber cami yakınında demirciler mescidinden bahsediyor. Bunun da banisi Fatih'in Cerrah başısı Ali efendidir. Müruru eyyam ile harap olup yerinde demirciler iskân ederek nice zaman na malum kalmış öken 1176 (1762) Rebiyülevvelinde mütevellisi tarafından ya-

(2) Dr. A. Süheyl, *Fatih Darüşşifası* 875 (1470). *Hopital Mehmed Fatih İstanbul 1932.*

de etrafı da tarihî resimlerle görüleceği ve hile duvarla mestur muazzam bir eserdir. Evliya Çelebi'nin zikrettiği 70 höcreli ve 80 kubbeli bir darüşşifa, mescidi vesair kısımlarile ancak bu kadar sahaya sığar. 1557 - 1561 seneleri arasında İstanbul'da bulunan Melhiore Loris şehrin umumî manzarası meyânında tersim ettiği *Fatih Camiinin* cenubu şarkisinde *darüşşifa* kubbeleri görülmektedir (4).

Evliya Çelebi Fatih Kadınlar ve gayri müslimler için de başka bir köşede tımarhane yaptırmıştır. demektedir. Fakat gerek Fatih vakfiyesinde ve gerek başka yerlerde henüz bunu tevsik edecek mahiyette bir kayda tesadüf olunmamıştır.

Evliya Çelebi (cild 1) *darüşşifa* hakkında (70 höcre ve 80 kubbelidir. 200 hizmetçisi vardır. *Dersîâm* ve *hekim başısı* vardır. *Ayinde* ve *rüvendegândan* bir adam hasta olsa *bimarhaneye* götürüp ona *hizmet ederler*. *Münasip edviye* ile *tedavi ederler*. *Diba ve şib* ve *zerbâj harir came hâbları* vardır. *Her gün iki defa hastalara günâgün etimei nefise bezlolunur*. *Evkafi o derece kavidir ki vakıfnamesinde (eğer mübakda keklik ve tıraç ve sülün kuşlarının eti bulunmazsa bülbül, serçe ve kebuter pişip hastalara bezlo-*

pılmışdır demektedir. *Hadikatül'cevami* göre bu *darüşşifa* mescidi ile *demirciler mescidi* ayrıdır. *Paspati* tarafından İstanbul'a dair eserinde bu *Darüşşifa* ve *camii* ve *müştemilâtı Lips Manastırı* yerinde gösteriliyor. Bu *Manastırın* yeri hâlen bilinmiyor. *Mehmed ziya İstanbul ve Boğaziçi* cild 1. S. 37-39. *Demirciler camii*ni *Fatihin* binası olan *Tımarhane mescidi* itibar eder. Lâkin civar halk bunu *Demirciler camii* diye bilmez. *Paspati darüşşifa mescidinden* ayrı *Demirciler mescidini* bulamadığından görüp de yaptığı kısımlar *Darüşşifa mescididir*. *Mahmud II*. *Demirciler* esnafını buaya naklettiğinden *darüşşifa mescidine* de *Demirciler mescidi* denilmiş ve aynı mescidi *Paspati Darüşşifa mescidi* olarak resmetmiştir.

(4) Ağaoğlu Mehmed - *Fatih camiinin şekli aslı ve Türk Sanatı mimarisindeki mevki*, *Hayat mecmuası* cild 2 No. 45 1927. Bu makale yalnız mahdud menabie göre yazılmıştır. Ebu Bekir Behramüddimîski'nin *Atlası Mayer termesinde* camii'nin mühim ve mufassal tavsifi vardır. Aynı zamanda *Türk menabinde* bu camii'nin müteaddit resimleri ve keza *Parisde Bibliotek Nasyonal'de* Estampe dairesinde bu makalede mevcut olmayan resimler nazara çarpmaktadır. Başlayan bu tetkikin yeni membalara göre tamamlanmasını temenni ederiz.

İuna) diye yazılıdır. *Hastalara divanelere defî cünun için nutriban ve hanendegân tayin edilmiştir* diye ayrıca bir kaydı vardır. *Evliya Çelebinin* *hekim başısından* maada *dersîâmın* mevcut olduğunu bildirmesi şayanı kayıddır. *Fatih külliyesinde yüksek tahsili ikmâl edip ihtisas için tib tahsiline başlayan talebeye darüşşifada tatbikatı tıbbiyeye dair nazari ve belki amelî dersler verecek ve bunları hastahane de sevk ve idare edecek bir zattır. Bu suretle Fatih darüşşifasını bu Fatih külliyesinin de yalnız hasta yatırılacak bir yer değil, aynı zamanda hekim yetiştirecek bir müessese ve klinik olduğunu ve Evliya Çelebinin yaşadığı XVII inci asırda bile aynı usulün carî olduğu görülüyor.*

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Fatih Camiinin şimâl ve cenubundaki medreseleri tarif ettikten sonra da: bu medreselerin canibi şarkisinde yol aşırı, merza, fukara, miskinler için bir darüşşifa yaptı. Onda olan üstadkâmil ve hâzik hükema ehlilerde deva edip elbette ifakat bulur, bir asitanei cihanbahşdır.) der.

Darüşşifadan başka bir yerde bahsettiği halde burada tekrar zikredilmiştir. *Evliya Çelebi* bu hastahane hakkında bize hakikaten kıymetli malûmat vermiş ve İstanbul fethinden sonra açılan bu hastahanenin iki asır sonra bile aynı vakıf hükümlerine göre vazifesine devam ettiğini işaret etmiştir. Şimdi *Fatih Darüşşifası* vakfiyesini *Fatihin* umumî arabça vakfiyesini, bilâhara türkçeye terceme edilen vakfiyesinden tetkik edelim (5).

Hastahane kadrosu budur :

	Günde
2 Tabib (biri sertalib) beherine	20 akçe
1 Kehhal (göz mütehassısı)	8
1 Cerrah (İmarette yemek yiyenler arasında 3 adet görülüyor)	8
1 Eczacı	6
1 Emin	4
1 Vekilharç	4
1 Emîni mahzen	4
2 Aşçı beherine	3
1 Kapıcı	3
2 Hastabakıcı beherine	2
1 Temizleyici (Manünnukuş)	

(5) Dr. A. Süheyl, *Fatih Darüşşifası*, 875 (1470). Hoptal Mehmed Fatih, İstanbul 1932.

Muhtasar vakfiyede Fatih Darüşşifası kadrosuna aid kayıtlar budur :

Kadro	beherine	Günde	
2 Tabib		20	şer akça (birisine reisi etibba deniyor)
1 Kilerci		4	»
1 Vekilharç		4	»
1 Kehhal		8	»
1 Cerrah		8	» (İmaretten yemek yiyen üç cerrah gösteriliyor)
1 Tabbahı eşribe		6	» (İmaretten yemek yiyenler meyhanında şerbetçi diye kayıtlı)
1 Hâfızı eşribe		4	»
1 Bevvab		3	» (İmaretten yemek yiyenler meyhanında hapıcı denmiş)
2 Aşçı	»	3	» (Hastalara aid yemek ayrı pişiyor. İmaretten hastalara yemek verildiğine göre kayıt yoktur)
2 Cameşuy	»	3	»
1 Duvarı nakışları men'eden		2	
1 Şeyh		20	(Dahiliye müdürü makamındadır)

Şimdi bunların vazifesini ve vakıfname-nin şartlarını tetkik edelim:

Darüşşifa'da tecrübeli ve hâzık, hastaların ahvali nabzına vâkıf, ilmi teşrihi bihakkın bilir, fenni tıp ve kanunu şifada cidden faik tecrübeli iki tabib olacak. Bunlar her gün iki defa hastaları dolaşacak ve onları dikkatle ve kütübü tıbbiyede okudukları münasib ilâçlarla tedavi ederek uhdelerine verilmiş vazifeleri tamamen yapacaklar ve bu hizmetlerine mukabil vakıftan her birine 20 akça verilecektir. Hâzık bir göz mütehasşısına günde 8 akça verilecek, bu zat göz hastalıklarının teşhisi ve tedavisile meşgul olacaktır. Bir zat ta *darüşşifanın* emini olacak, bu da hastaların mühtağ olduğu içecek ve yiyecekleri tedarik ve bunları kilerde hıfzederek lüzumu halinde çıkaracaktır. Diğer bir mütamed adam da vekilharçtır. Bu da hastane levazımını satın alarak emine teslim edecek ve hastalar hizmetini her umurundan akdem bilecektir. Vazifeleri günde 4 akçadır. 8 akça yevmiye ile üstad bir cerrah tayin olunmuştur. Bu mütehasşıs ta lâzımgelen tedavileri yapacaktır. Tabibler, Kehhal ve Cerrah ancak mühtağ olanlar için evkafça tedarik olunan ilâçları ancak *darüşşifaya* berayı tedavi gelmiş hastalara hasrederek *darüşşifa* haricindekilere ilâç göndermeyecektir. Tecrübeli bir zat ta şurublar, macunlar, haplar, müshiller gibi ilâçları ihzar edecek ve bunları em-

rolunan yerlere verecek ve buna mukabil günde altı akça alacaktır.

Ayrıca tayin olunan emini mahzen günde 4 akça alacak ve hastahane mahzenine konulan deva ve şurubları vesaire levazım ve cezayi muhafaza ederek her gün bu mahzeni vakfın nazırı ve *darüşşifa* veyahud kaymakamı huzurunda açıp tabibin emri ile hastalara olan şurub ve devaları taksim ve tayin ve tabib muktezası ile hasta bakıcılara teslim edecek ve mahzeni kapayacak ve bazarun da mühürlüyecektir. İki aşçı her gün tabib nezareti altında merhamete lâyük ve muhtelif hastalıklardan zayıf ve meyus düşen hastalara hayat vermek için pişirdiği yemekleri hastanın yanına götürecektir ve hastalara tatlı dilleriyle tatyib edeceklerdir. Vazifeleri üçer akçadır.

Darüşşifanın kapıcısı vaktü zamanı ile kapıyı açıp kapayacak ve hariçten kimsenin hasta yanına duhulüne ve hattâ orada gecelemesine müsaade etmeyecektir. Vazifesi günde üç akçadır. İşini becerir ve yorulmak nedir bilmez ve hastalara hizmetten yüksünmez iyi kalbli iki hastabakıcı da hastalarını hizmetine bakacak, tatlı dil ve güler yüz bekleyen hastaların gıda ve şurublarını hazırlayacak ve her vesile ile hatırlarını soracaktır. Yataklarını düzeltecek, elbiselerini temizleyecek, helâlara bakacaklar ve buna mukabil yevmiye üç akça alacaklar ve diğer hademenin

vazifelerini tanzim edeceklerdir. Duvarların telvisine mani olacak ve bu hizmetle duvarları kirletmesinler diye doluşacak bir şahıs da günde iki akça alacak, vazifesi icabı aynı hizmeti medreseler ve tetümmelerine, darü-talim ve imarete kadar göreceklerdir.

Bu vakfiye pek mühimdir. Hastahane de iki hekim var, biri başhekimdir. Hastahane ye her çeşid hasta kabul olunmuştur. Yani umumî hizmetlere mahsus hastahanedir. Delilere mahsus değildir. Tabibler, Cerrahlar ve Kehhallerin bulunması bunu gösterir. Delilere ve onların muhafaza ve tedavilerine dair vakfiyede bir kayda teslüf olunmamıştır. Etibbaya verilen ücret bugünkü rayiçle hesab olunursa az değildir. Ayrıca imareten istihkaklarını almışlardır. Haftada bir gün vakfın nazırı, hekim (başhekim olacak) ve kâtip darüşşifada toplanıp İstanbulda evinde hasta olup ilâç almağa kudreti olmayan ve nezdine hekim çağdırmaktan âciz ve kasir müslümanlar tarafından gelip müracaat edenlerin de istedikleri driğ olunmıyacaktır.

Hekimler darüşşifaya yatan hastalar gibi oraya ayaktan tedaviye müracaat eden fakirlere poliklinik yaparak bakmışlardır. İcab eden fakirlere ilâç vermeğe de salâhiyettedirler. Yalnız hariçte gördükleri hastalara ilâç gönderemeyeceklerdir. İlâçların tertib ve imalinden daima hekim mesuldür. Bu hastahanelerin teşkilâtı da bugünkü ihtiyaçların aynı teşkilâta çok uyar. İlâçları bir mahzen de dikkatle muhafaza etmişlerdir. Aşçılar hastaların yemeklerini pişirmeğe itina gösterecekler ve bunları hastalara verirken her hususta hastaları tatyib edeceklerdir. Kapıcı hariçten içeriye yabancı bir adam sokmadığı gibi orada kalmaya da müsaade vermiyo.

Darüşşifa hademesinin vazifeleri her gün 100 akçadan eksik veya fazla olmayacaktır. Bir başhekim de dahil olmak üzere kadroya dahil olan bütün zevat vakıfça tahsis olunan para her gün için 200 akçadır. Muhtasar vakfiyede buna ölenlerin teçhiz ve tekfini dahildir. Bu da bize gösterir ki hastahane her vakit için hastalarla doludur.

Darüşşifada ölenlerin metrukâtı veresine veriliyor. Veresi olmiyanların eşyası satılarak darüşşifaya bırakılır. Ölülerin teçhizi için günde 5 akça ayrıca tahsisat vardır. Kısa vakfiyede darüşşifada ölenlerin levazımı

na günde 5 akça konduğu musarrahtır. Hastahane idaresi için hiç bir masraftan çekilmemiş ve herşey bol hesab edilmiştir.

Fatih İmaretı Fatih Üniversitesinde mühim bir mevki alır. Ayrıca neşrettiğim kısa Fatih vakfiyesinde imaret vezaifi tebarüz ettirilmiştir. Burası yalnız fakirlerin yemek yediği bir yer değildir. *Fatih Üniversitesi*nde çalışan ve kadroya dahil bilcümle insanların, âlimlerin, talebenin ve misafirlerin yemek yedikleri, zayıfların günlerce kalıp yemek yediği misafirlerin kaldıkları bir yerdir. Bu istihkaklardan artanlar fıkaraya verilmmiştir.

Bir defa Fatih Darüşşifasında olanların hepsi buradan şu suretle istihkaklarını almışlardır:

— Darüşşifa hademesinden reisül'etibbaya ve aşağı yanında oturan tabibe birer aş verile

— Ve darüşşifa imamına ve müezzinine ve kâtibine ve kilercisine ve vekilharoma birer aş verile

— Ve iki nefer kelihala ve üç nefer cerraha ve iki nefer şerbetçiye birer aş verile

— Ve iki nefer edviye döğenlere ve iki nefer cameşuya ve dört nefer kayyuma ve dört nefer ibrikçiye birer aş verile

— Ve iki aşçıya ve çanakçıya ve noktacıya birer aş verile

— Ve darüşşifada olan iki balahanelerde birer tabib şakirdi olup danişmend aş gibi birer aş verile ,

— Ve bu zikrolunan hademeden gerek imaret hademesinden ve gerek darüşşifa hademesinden olsun birer aş mutasarrıf ola

Muhtasar vakfiyede darüşşifa kadrosunda olmayıp ta imareten yemek yiyenler arasında:

1 imam, 1 müezzin, 1 kâtib, 2 edviye döken, 4 kayyum (orta işlerine bakan hizmetkâr veya hastabakıcı mâkâmında) 4 ibrikçi, 1 çanakçı, 1 noktacı, ve bir tabib şakirdi vardır.

XVI inci asrın ortalarında İstanbula gelen R a d i y ü d d i n G a z i adındaki seyyah Fatih imaretine misafir inmiştir.

Burada kendisinin karşılanmasını anlatır ve (İmarethaneye bakan zat yanımıza gelerek hal ve hatırımızı sorduktan sonra ihtiyaçlarımızın iyi bir şekilde temin edileceğini vaad

tti. Doğrusu herşeyleri gibi yatak ve yor-anları da temizdi) der (6). İşte bu kayıt *Fatih misafirhane, tabhanesini* müctemi imaretin ne kadar mükemmel olduğunu gösterir. İcaba hastahane ne vakte kadar vazifesine levam etmiştir?

Başvekâlet arşivinde *Fatih darüşşifasını* alâkadar eden bazı vesikalar ele geçmiştir. Fakat bir kısmının tarihi yoktur ve daha muhhar zamanlara aid vesikalara henüz muttali olamadık. Yalnız 1240 (1824) de burasının faal bir halde olduğunu öğreniyoruz.

Evvelâ burası *Beyazıd II.* zamanında İstanbulda vukua gelen şiddetli hareketi arz esnasında hasara uğramış ve tamir olunmuştur. 985 (1577) de Lu *darüşşifaya* bir hamam ilâve edilir. Bu hamamın *Fatih Sultan Mehmed darüşşifasında* hastalar için lüzumu olduğunu vesair selâtin darüşşifalarında kâfi derecede hamam olması misâl gösterilerek inşasını isteyen Reisületibba *Hacı Musa*'dır (7). Hastahanelerin sıhhi işlerini tedvire memur reisületibba olduğundan *Hacı Musa* bu hamamın inşası için ayrıca tahsisat istemiştir. Hastahane idaresinde biriken fazla paradan yaptıracağını söylüyor. Hamamın inşası hastahane masraflarının kısılması şartile, ve fazla israflara mahal verilmeyerek divanı himayunca karar tahtına alınmıştır. Bu vesika hastahane idareleri için emsalsiz bir nümunedir.

Mehmed IV. zamanında (1032 - 1058) *Fatih darüşşifasına* *Zeynelâbidin* Reisületibba tayin olunmuştur. Kendisinin ayrıca Reisületibbalığı da vardır *Şifa-ül fuad* isiminde tıbbî ve sıhhi bir risale kaleme almıştır. Bu risale bilâhara tabi' da edilmiştir.

Hastahane *Evliya Çelebi*'nin yaşadığı zamanlarda tamamen mamurdur. 1179 (1765) de husule gelen şiddetli hareketi arzda cami harab olduğundan bütün müstemilâtı yeniden tamir edilmiş ve *Fatih camii* de daha tevsî edilerek eski halinden tamamen ayrı

bir tarzda yeniden inşa olunmuştur. *Hadika-tülcevami* darüşşifadan bahseder.

Mahmud II. Parmakkapı yangınında yanan Demirciler esnafını Arasta gibi dört duvarla mahdud (8) eski bimarhane itlak olunan bu hastahane yerleşdirilmiştir. Esasen 1240 (1824) tarihine kadar hastahane faaldir. Sonralar harabe haline girmiş ve her odası bugün de gördüğümüz veçhile oraya yerleşenlerin yedi tasarruf ve zaptma geçmiş (9) ve tedricen yıkılarak ahşab barakalar ve binalar yapılmıştır. Büyük harekette çok hasar görmüştür. 1324 (1909) de burasının bir kaç odası meşhud idi. Ortasındaki mescedin 1324 (1908) Çırcır harikinde kubbesi yıkılmıştır. Çırcır harikinden sonra 1326 (1909) da yol tesviyesinde ve temellerine kadar yıkılmış ve ankazı kaldırılmıştır. Yalnız mescedin kubbe tarafından ve bir de bunun yan duvarından ufak bir kısım kalmıştır.

Başvekâlet arşivinde şimdiye kadar *Fatih Darüşşifasını* alâkadar eden şu mealde vesikalar elde edilmiştir. Tarih sırasile bunıya dercolundu:

1 — 1016 (1607) *Sultan Mehmed Han Darüşşifasında* on akça ile tabibi salis olan *Yakub Bey* in vefatı ile boş kalan yerine yine on akça ile tabibi hazik *Mustafa* ya verilmesi Hekimbaşıdan istenmiştir (buyruldu).

2 — 1077 (1666) *Fatih Darüşşifası* tabibi evveli *Ahmed* veft olub yerine *Sultan Ahmed Darüşşifasının* tabibi evveli *Ahmed Efendi*, yerine *Fatih Darüşşifası* tabibi sanisi *Salih*, yerine *Galatasarayın* tabibi evveli *Mustafa Efendi* daileri, yerine *Ibrahim Paşa Sarayının* tabibi diğer *Mustafa*, yerine *Mağnisada Hafsa Sultan Darüşşifası* tabibi evveli diğer *Mustafa* yerine ehli ilim ve müstahak olan *Mehmed*'in tayinine dair Seretibba *Salih* imzasile arz.

3 — 1125 (1713) *Sultan Mehmed Darüşşifası vakfı* üçüncü tabibi *Mehmed Efendi Haseki Sultan Darüşşifası* ikinci tabibliğine naklolunmuştur. Yerine *Mustafa*

(6) Üniversite Tarih şubesinde *Ekrem Kamal*, *Tarih Semineri Dergisi* 1-2. 1937 Mezuniyet tez. Bu seyahatnamenin arabcası *Veliyüddin Efendi kütüphanesinde* No. 2440.

(7) *Ahmed Refik*, *Onuncu asrda İstanbul hayatı*, *Tarihî Osmanî Encüment Külliyyati*, No. 6.

(8) *Mehmed ziya*, *İstanbul ve Boğaziçi*, cild 1, s. 137.

(9) *Osman Nuri*, *Mecellet Umuru Belediye*, Cild. 4, s. 389.

f a Efendinin tayin olunması hakkında Reisületibbanın takriri vardır (Tıb 211).

4 — 1136*(1723) Tıb şakirdi vazifesine mutasarrıf M e h m e d E m i n Efendi ölmekle vazifesi Süleymaniye Tıb medresesinde muid olan A h m e d Efendiye tevcih olunmuş ve müceddeden eline rüusu verilmiştir. (Tıb 204).

5 — 1176 (1762) yevmiye iki akça vazife ile Fatih Sultan Mehmed Han Darüüşşifasında şakird olan D e r v i ş M e h m e d H a l i f e ölmekle yerine İsmail Halifenin tayin edilmesi hakkında Reisületibba M e h m e d R e f i in imzasını taşıyan arz (Tıb 150).

6 — 1210 (1795) darüüşşifada cerrah olan M u s t a f a b i n A h m e d 'in vefatı üzerine vazifesinin H a f i z M e h m e d T a y f u r b i n İ b r a h i m e tevcihine dair (Tıb 232).

7 — 1214 (1799) Darüüşşifanın cerrahı evvel ve sanisi M e h m e d T a y f u r yevmiye 8 akça cihetini H a c r H a l i l Efendiye kasrı yed ettiğinden tevcihine dair arz (Tıb 379).

1216 (1801) D a r ü ş ş i f a 'ya kâtib tayinine dair arz (Tıb 433).

1218 (1803) Tabibi sanilik cihetinin hekimbaşı M u s t a f a B e h ç e t E f e n d i tensibile âhare tevcihine dair (Tıb 212)

1219 (1804) D a r ü ş ş i f a aşçı cihetinin tevcihi (Tıb 218).

1219 (1804) D a r ü ş ş i f a 'da şerbetçilik ciheti tevcihi (Tıb 512).

1230 (1814) D a r ü ş ş i f a 'nın münhal aşçı ve kayyum ve kâsekeş (kâse veren) cihetlerinin müştereken tevcihi müteveli S e l i m S a b i t imzasile (Tıb 309).

1231 (1815) *Fatih Darüüşşifasında* tabibi evvel M u s t a f a b i n A h m e d fevt olup yeri halî kaldığından M e h m e d o ğ l u A h m e d Efendinin tayini hakkında Reisületibba M u s t a f a M e s ' u d imzalı takrir (Tıb 315).

1240 (1824) Darüüşşifada Maniünnüküş ve yani duvarlara resim yapmağı ve yazı yazmağı meneden hademe cihetinin tevcihi hakkında müteveli tarafından (Tıb 113).

*Fatih Üniversitesi*nde Tıb Akademisi mahiyetinde bir teşekül yapılmışdır. Şakayika göre bu devir tabiblerinden Tebrizden İstan-

bula celbedilen hekim Kutbüddin ayda iyi bin akça, günde 65 akça maaş ile bu Tıb Akademisine riyaset etmiştir (10). *Fatih Üniversitesi*nin en büyük müderrisinin aldığı günde 50 akçadan fazla ücret almıştır. Bu da Fatih devrinde ilmin ne derece yüksek tutulup himaye edildiğini gösterir.

Sicilli Osmanînin verdiği izahata göre hekim K u t b ü d d i n A h m e d İran vezirlerindedir. E b u S a i d G ü r g â n i erkânından olup U z u n H a s a n elinde maktûl olan (hekim Kirmanî) nin mahdumudur. Pederinin elemile Tüekkiye hicret etmiş ve Fatih'in teveccühüne ve himayesine mazhar olmuştur.

903 (1497) de vefat etmiş ve Eyüb Sultan civarına defnedilmiştir. Eskiden mevcut kârgir mektebin yerinde şimdi alıgab ve hekim Kutbüddin mektebi itlâk olunan bir bina vardır.

İstanbulun fethinden evvel en mühim hekimimiz Amasyalı S a b u n c u o ğ l u Ş e r e f e d d i n b i n A t i b i n İ l y a s dır. 870 (1465) de E b ü l k a s i m i Z e h r a v i 'nin tasrifindeki cerrahî kısmının tasnifini ve esas klâsik bahislerini değiştirmiyerek lâkin şahsî müşahedelerini de ilâve ederek çok mühim ve telif hakkını kuvvetlendirecek kadar mühim bir eser yazarak Fatih'e takdim etmiştir.

Mukaddemede: 870 (1465) yılında S u l t a n M e h m e d b i n M u r a d H a n saltanatta daim iken ben Amasya şehrinde sakinim. (Bu tavki kamisi maişetim killeti rüzgâr ve zamaneî dil azar elinde giriftardı. Diledim bu miheni rüzgârdan kentüzümü halâs edem. Ol Sultanın babı merhametine yüz sürmekliğe vesile taleb ettim. Bildim ki ol fazıl kâmil melikin hazretinde ulûmdan mergub nesne yokdur. Hususa ilmi tıb kim şanımda nıful'ülilim denilmiştir. Pes bu mânadan bir kitabı cerrahiye yazdım. Bu ömrü kasır ve emeli tavil içinde bilib ve tecrübe edibilmel-yakin ve aynelyakin müşahede ettiğim amâlî yedden bir nice türlü acail ve garaib işler

(10) *Hammer Tarihi*. Türkçe tercemesi, cild. 3. sahife 218. Hammerde 875 (1470) de Fatih'in darüüşşifaya tesmiye olunan hastahane ve timarhane denilen *darülmecanin* yaptırılmıştır. Kaydı da vardır. Lâkin camii ve müstemilâtı meyanda *medaris-i seman, mekteb ve bimaristan* bir kayda göre 867 (1462) de inşa olunmuştur.

bu muhtasar işere derçettim. Zamanın cerrahları bu zikrolunan amali yeddin ekserisini ne görmüşler ve ne de işitmişlerdir. Bunların nicesi âmilerdir. Kütübü mukaddimine nazar edib ol kitablarm ahkâmma tetebbü' edib saib ameller kesbedüb tariki müstakim üzerine varmamışlardır. Belki kendi karihalarından hatâ işler işleyib isyana mürtekib olurlar. Bu kitabı Türkî yazdım. Türkî yazdığım şol ecelden oldu kim kavmi Rum Türkî dilini söylerler. Bu asrın cerrahları ekseriya ümmilerdir. Okuyanları dahi Türkî kitaplar okurlar. Çünkü bu kitabı mütalea ederler. Çok türlü müşkülleri hal olub her işin aslını bilib kendileri hatâdan aliller belâdan kurtulalar diyerek bu kitabın telifine sebeb Fatihe dua eder. Bu mukaddime İstanbul fethinden sonra bizde ilmi cereyanların umumiliğine bir misaldir.

Kitab üç hab üzere birçok fasıllarda aslını bozmayarak yazar. Lâkin âletlerin en mühim kısmını aslma benzemeyecek adar zamanın ihtiyaçları dahilinde değıştirir. Yeni âletlerin resimlerini kor ve bir de aslında ve şimdiye kadar hiç bir yerden görmiyerek çizdiği hekimlerin hastalarına ameliyat vaziyetlerini gösterir resimlerle de süsler. Bunlar tamamen orijinaldir, ve eserin kıymetini arttırmaktadır; bunlar o kadar mühimdir ki ve şahsî müşahedelerine ve daha verdiği birçok müfid izahatının aslında olmamasını nazarı itibara alarak bunu XV inci asrın en mühim ve türkçe bir telif eseri addetmek hatâ değildir.

Bu eserin müellif hattile olan, iptidâî olmakla beraber XV inci asırda Anadolu da resim hayatının mükemmel birer nümunesi olan minyatürlerle süslü bir nüshası İstanbulda *Emiri Kütüphanesi müzesinde* 79 No. da kayıdır. Halen müellifin elinden çıkma bir nüsha olması ve çok nadide bulunması dolayısıyla tarih sergisinde teşhir olunmaktadır. Natamam ve sonradan istinsah edilen bir nüshası da General Dr. Besim Ömer kütüphanesindedir. Bir nüshası da Parisde Millî kütüphane yazma eserleri meyanındadır. Bu da müellif hattiyedir. Resimlerinde farklar barizdir. Bu resimlerin hepsi Prof. Abdülilah Adana'nın değerli nezaretile tamamen istinsah ettirilmiş ve *Tıb Tarihi Enstitüsüne* gönderilmiştir. Yakında bu resimler Enstitü tarafından neşrolunacaktır. Elimizde

buradaki nüshanın bazı noksanlarını tamamlayacak pekçok mühim resimler meydana çıkması olacaktır.

Sabancıoğlu eserini 63 yaşında yazmıştır. Kendisi tababete 17 yaşında sülûk etmiştir. 14 sene mütemadiyen Amasyada İlhanîler zamanında 705 (1305) de yapılan Anber bin Abdullah hastahanesinde hekimlik etmiştir. Hattâ eserine de Kitabül'cerrahiye-tül'ilhaniye ismini vermiştir. Yukarıdaki eseri rağbet bulunca 873 (1468) de 65 yaşında iken Cümhuri etibbadan bazılarının tecrübe ettiği tertibleri cemedip muhtasar bir risale yazmalarını rica etmişlerdir. Bunu 17 babda yazmış ve *Mücerrebname* ismini vermiştir. Yine bir telifidir. Gerek *Cerrahname* ve gerek bu gayet sade ve güzel bir türkçe ile yazılmıştır. Güzel yazılı bir nüshası *Ayasofya kütüphanesinde* 3729 numaradadır.

Hamidiye kütüphanesinde de, bir nüshası vardır. Sonra 858 (1454) de Amasyada Fatih'in oğlu Beyazıd II. genç bir şehzade iken (ehli tıbdan bir nice yarenler (Şerefeddinden) bir türkçe akrabadin yazmasını iltimas etmişlerdir. Zamanın Calinas ve Büküratı makamında Şeyh Mehmed bin Ahmed Mutatabbibi Mardini (Şehzadenin tabibidir) Ve tensibile bu eseri Şerefeddin yazmıştır. Bu vesile ile birçok Akrabadin eserlerini tetkik etmiş. Lâkin Harzemşahiye ihtiyar etmiştir. Aslı 31 bab iken 2 bab da kendisi ilâve etmiştir. Ve bu eserin terceme olduğunu başda yazar. Son ilâve olan 33 üncü babda istilâhları toplamıştır. Bunlar çok mühimdir. Birer nüshası *Ahmedi Salis ve Kılınç Ali Paşa kütüphanesinde* 2124 numaradadır Kitabül'cerrahiyesinin sonunda eserde ismi geçen bazı istilâhların da izahlarını yapar.

Şerefeddin'in hocası Bürhaneleddin Ahmed'dir. Kendi silsilesinden hekim olanlar da vardır. Hocasının hocası da Harzemli Lokman'dır. Sabancıoğlu'nun nerede medfut olduğunu maalesef bilmiyoruz.

Ak Şemseddin de Fatih devrinde tababet noktasından da şöhret bulmuş bir şahsiyettir. Kendisi maddî ve ruhî halk tababetinin o asırda en büyük ve mütakâmil bir simasıdır. Tıbda hakikaten mahareti olduğu teracümü ehval kitablarında yazılıdır ve

hattâ Nebatat kendisine ben filan derde devayım diye lisanı halile söylermiş diye rivayet ederek Lokman ve İ b n i S i n a ' ya da atfolunan bu meziyeti bu zata da atfederler. İstanbul fethinde muhasırların maneviyatını çok takviye etmiştir. İstanbul fethinden sonra Göynük'e çekilmiş ve orada hastaları iyi etmekle meşgul olmuş 364 de vefat ederek oraya defnolunmuştur. Yazmış olduğu *Risale-i Tıbbiye*'de bugün ehemmiyetle karşılanması icab eden şayanı dikkat fikirler vardır. Hastaların maneviyatını yükselterek tedavide muvaffak olduğunu gösterir misaller az değildir. Bugünkü tedavide bu telkin ile iyi neticeler daima elde edilmektedir.

Tarihî tetkilerle bize bu devirdeki hekimleri ve çalışmalarını aydımlatacak çok mühim vesikaların bulunacağı muhakkaktır. Yoksa bu büyük devrin şahsiyeti ilmiyesi yalnız isim ve eserlerini bildiğimiz muayyen şahsiyetlere aid değildir. Şüphesiz ki bu arada henüz bulamadığımız bazı vesikalar olacaktır. İleride bu bahsin daha çok işlenebileceğini ümid etmek isteriz.

Fatih devrinde ülema defterinin son yedi ismi meyanında tabiilere tesadüf olunur. Bunlardan K u t b u d d i n ve altıncı zade İbni Z e h e b i (ve Kuyumcu zade de denir) marufdur. *Hamid I. kütüphanesinde* (Numara 1027 şerhi mucizil'kanunun boş sahifesinde nadire namı altında şu müşahede vardır : Asrı Fatih Sultan Mehmed'de Altıncı zade namıyla bir zahid tabibe bir şahıs gelmiş ki bevül yolunda bir lahmi zayid (peyda) etmiş, etibba ilâcında âciz olmuşlar, harifi mezbur İbni Zehebî A l t u n î z a d e ' ye haber verdikde tebessüm edip ressasdan bir iğne düzmüş, ucu içine gittikçe tedricle yoğunca edib tariki bevle bab bab idhal et seni incitmedikçe, içerisine ilet diye tenbih eder ve yılınadek ol mahalli iğneden hali ko, eğer tekrar biter ise yine idhal eyle deyu ısmarlar. Herif bunu etmekle bilküllüye marazdan halâs olmuşdur. Diğer biri de Yahudilikden müslüman olan hekim Yakubdur. Yine *Şerhi mucizil'kanunun* bir boş sahifesinde tıbbî muvaffakiyetlerine dair bazı müşahedeleri mezkûrdur. Fakat bunların ilmî kıymeti yoktur. Naklolunarak yazıldığı için esas maksad kaybolmuştur. *Fatih Darüşşifasında* dikkate şayan şahsiyetler icrayı tababet ettikleri gibi yalnız yeniden

isimlerini bildiğimiz birçok hekimler de çalışmışlardır. Bunların içinde hiç bir gayri müslim hekimin ismine tesadüf olunmamıştır. Esasen vakıf müesseselerindeki kadrolarda buna itina olunmuştur.

Fatih Darüşşifasının sıhhi umuruna bakan Reisül'tibba (hekimbaşı) dır. Bütün tayinleri, tebdilleri ve icab e-lerse azilleri onun inhasile yapılmıştır. O da merbut olduğu makamdan bunu arzlarla istemiştir. Vakfiyede hekimler 20 akça alıyor. 1016 (1607) de bir üçüncü hekimlik buluyoruz. Tahsisatı günde on akçadır. Hastahanelerimiz arasında silsile-i merâtibe ehemmiyet verilmiştir. *Fatih Darüşşifası* da bu silsileye dahil baş hastahanelerimizdendir. Başvekâlet arşivinden çıkan vesikalardan öğreniyoruz ki Fatih Darüşşifasının 1125 (1713) de mevcut üçüncü tabibi terfi etmekle *Fatih Darüşşifasına* ikinci değil, ancak Haseki Darüşşifasına ikinci hekim olabiliyor. 1077 (1666) tarihli vesikadan *Fatih Darüşşifası* birinci hekimliğine *Sultanahmed Darüşşifası* tabibi evveli geçmiştir. *Fatih Darüşşifası* ikinci hekimini birinci hekim olamamıştır. Buna mukabil yine aynı tarihte *Fatih Darüşşifası* ikinci hekimini *Sultanahmed Darüşşifasına* başhekim olmuştur. İlmî dereceye göre terfi eskiden çok ehemmiyet verildiğinden bu silsile bozulmamakla beraber bazı çok muktedir hekimlerin belki bu tertib haricinde ehliyetlerine mebnî diğer mühim verlere geçirildikleri kabul olunabilir. Meselâ 1230 (1815) tarihli vesika buna misaldir. 1136 (1723) de *Fatih Darüşşifasında* tıb sakirdi mevcut esas imaretten yemek vıvenler kadrosunda da bunu buluyoruz. Fakat maaş alanlar meyanında değildir. Maaş alanlar kadrosunda yazılı değil. Belki fahriyen çalışıyor. Fakat imaretten yemek vıver. İşte bu tarihte tıb sakirdi yerine Süleymaniye medresesinde müid olan getirilmiştir. O halde Süleymaniye tıb medresesindeki müid oraya terfian gitmiştir. Bu kayıtla *Fatih Darüşşifasının* Süleymaniye tıb mektebinin Süleymaniye'de bir tatbikat hastahanesi olmasıyla beraber yine hekim yetiştiren bir müessese olduğunu gösteriyor. Sonra aynı vazifeye haricden de tayin olan vardır. Bu seretibbanın inhasına tâbidir.

Cerrahlar bir sıra takib etmemiştir. Has-

riçden bu darüşşifaya lüzumu üzerine cerrah alınmıştır.

1240 (1824) tarihine aid vesika ile hastahenenin bu tarihe kadar payidar olduğu ve hattâ esas kadroda mevcut 2 akça gündelik alan maniünnükuş adamın da vazifesine devam ettiğini öğreniyoruz. Bu tarihten sonra hastahenenin tıbbi kadrosunu gösterir bir vesikaya daha henüz muttali olmadık.

Bu mühim kayıtlarla hastahane kadrosunu ve hekimlerini ve hastahenenin XIX uncu asırlar ortasına kadar faaliyete devam ettiklerini öğreniyoruz.

Fatih devrinde yazılan tıbbi eserler :

Bu bahis çok şümüllüdür ve mevzuu vakıf tıbbi kitapları noktasından çok alâkadar eder.

İstanbul Kütüphanelerini süsleyen birçok kitaplara tesadüf ediyoruz ki bunların mühim bir kısmını *Topkapı Sarayı hazinesinden Ayasofya, Nuruosmaniye, Fatih ve Hamid I. kütüphaneleri* gibi kütüphanelere dağılmıştır ve sureti mahsusada Fatih'in İstanbulu fethinden sonra yazdırılmış ve tezhib ettirmiştir. Bu kitaplar mühim bir yekûn tutar. *Topkapı Sarayı, Ahmedî Salis ve Hazine kütüphanesinde* bu kabil eserlere çok tesadüf edilmiş ve Ayasofya kütüphanesinde bilhassa tıbbi eserlerle beraber fotoğrafları alınmıştır. Diğer kütüphanelerdeki aramalar henüz nihayete ermemiştir. *Tıbb Tarihi Enstitüsü'nün* bu hususda hazırladığı zengin malzemeyi tahlil edecek olursak Fatih'in İstanbulu fethinden sonra imar hareketleriyle beraber birçok ilmî müesseseler ve hastahane yapıldığını ve zengin kadrolarla hekimlerden istifade edildiğini buluyoruz. Bu meyanda tıbbi eserlerin terceme ve istisnalarına çok ehemmiyet verilmiştir.

İstanbulun fethinden sonra yazma tıbbi klâsiklerin celbine ve bunların nadide nüshalarının teksirine ve mükemmel bir surette Fatih hazinesi için tezhib ve teclidinde ehemmiyet verilmiştir. Şu muhakkak ki bunlar hep âlimlerin ve hekimlerin ilmî ihtiyaçlarına bir cevap olarak sırf onların arzu ve işaretlerine göre hazırlanmış ve istifadelerine âmade bir halde Fatih'in hazinesine konmuştur.

Bu eserler metinleri itibarile Tıbb Tarihimizi çok alâkadar eden mevzulardır. Çoğu

arabca ve farsçadır. Türkçelerine de arada tesadüf olunur. Tetkiyatımız tamamlandığı cihetle bunların şimdilik tam bir listesini veremiyoruz. Yalnız bazılarının isimlerini tezhibleri tavsif meyânında zikr ile iktifa edeceğiz (11).

(11) Şimdi burada bu eserlerin tezhibi noktasından ufak bir mütalâa yürütmek emelindeyiz. O da sudru:

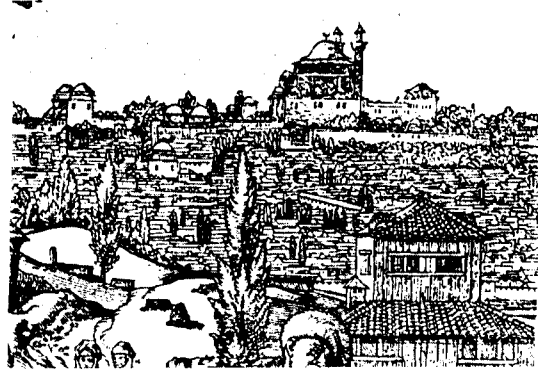
İstanbulun fethi tarihte bildiğimiz veçhile bütün dünya medeniyetinde olduğu gibi Türk medeniyetinin yeni esaslarla bezenmiş devrini açmıştır. Bu devir tamamen yenidir ve yeniliklerin mebadillerle doludur. Avrupada başlayan Rönesans da burada sonra müessir olmağa başlamıştır. İstanbulun fethinden evvel Anadolu, Mısır, Suriye, Irak, Türk ırkile dolu İranda, Orta Asyada tezhiblerin ve klâsik cildlerinin ve yazaların mahiyetini biliyoruz. Bunların muhtelif şekillerini gösteren vesikalar İstanbul kütüphanelerinde az değildir. Hakikaten Türk harsına kıymet verdiren sanat eserleridir. Fakat İstanbulun zaptından evvel tıbbi Selçuk mimarisinden sonra ayrı bir vasıfda kurulan Osmanlı mimarisi gibi tezhibde de mühim bir inkilâb yapılmış görüyoruz. Bunların Anadolu'nun her kucagından birçok âlim ve sanatkarların toplandığı ve yeni süslenmeğe başlayan İstanbulda yapıldığına bızce bir kanaat hâsıl olmuştur. İnce tezhib sanatının bu devri lâyıkile tenvir etmemekle beraber bunların İstanbulda yapıldıklarına aid delâil çoktur. Çünkü aynı senelerde İstanbuldan hariç memleketlerde yapılan tezhiblere benzememekle ve sanat noktasından birçok hususiyetleri ihtiva etmektedir.

Bir defa buraya koyduğumuz nümunelerde görüleceği veçhile tezhibin esas nakışlarında bir yenilik nazara çarpmaktadır. Bunlar klâsik çizgiler ve şekillerin daha cazib esasından uzaklaşmayan uslublandırılmış ve basitleştirilmiş örnekleridir. Gereği temellük kitabeleri ortasında ve gerekse levhalarda çok mükemmel örneklerle tesadüf ediyoruz.

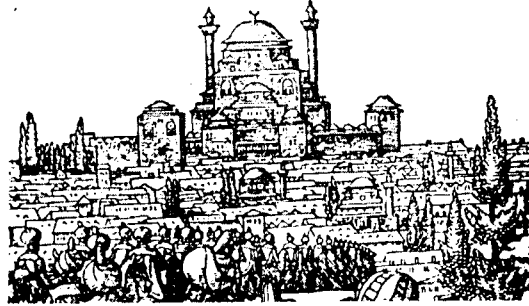
Bu örneklerdeki nakışlar Anadolu'da yapılan nakışlara çok benzer ve çok çeşitlidir. Bilhassa mücazen renkle çok mütenevvi ve sade bir tarzda kullanılmıştır. Şark resim tarihini alâkadar eden eserlerde İstanbulda fethinden sonra yapılan tezhibler Bizans mozayikleri renklerinden çok müteessir olmuşdur ve Bizans mozayiklerini tezhibde de tatbiki kalkmışlardır derler. Bunun ne kadar yanlış düşünlüğüne delil çoktur. Daha İstanbulun fethinden evvel Anadolu'daki şehirlerde ve Türklerin ikinci payitahtı Edirne'de yapılan sanat eserlerindeki renk tenevvüünde Bizans tesirini kabul etmek haksızlıktır. Selçukluların türlü renklerle bezenmiş eserleri buna misâldir. Bu o devir eserlerini tanıtmaktan mütevelliddir, ve bunu sırf Türk müzehhibleri yapmışlardır. 840 (1436) da Ak s a r a y ı I A h m e d b i n H a c ı M a h m u d adında bir müzehhib ve hattat tıbbdan *Tervihül'ervah* namında manzum bir eser yazan— *Ahmedî divanını M u r a d I I (M u r a d b i n Ç e l e b i M e h m e d)* namına yazmış ve mükemmel bir

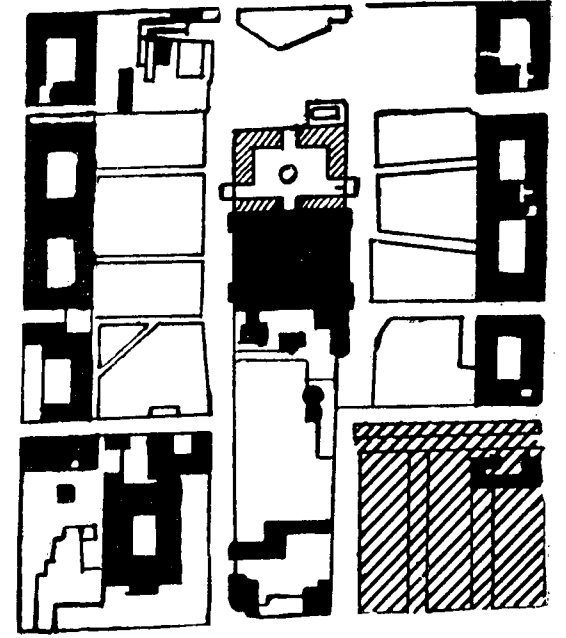
1 — Fatih Külliye Üniversitesinin ve sarayın XVI ncı asırda görünüşü (XVI ncı asırda yapılmış ayrı bir plâna göre).

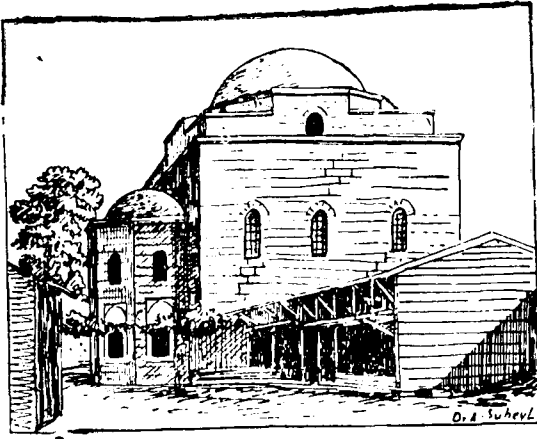
2 — Fatih Camii ve Darüşşifasının yandan görünüşü.

3 — Fatih Camii ve Darüşşifasının önden görünüşü (The Turksin MDXXXIII eserinden)

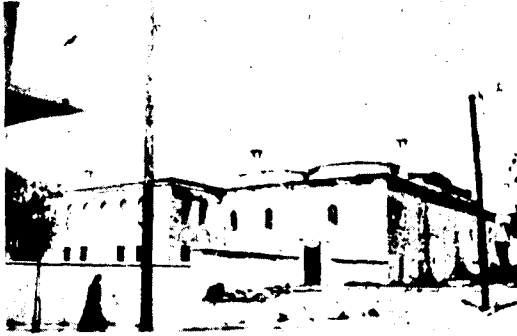
4 — Fatih Üniversitesinin umumi plâni (Darüşşifa plâni çizgi ile gösterilmiştir).

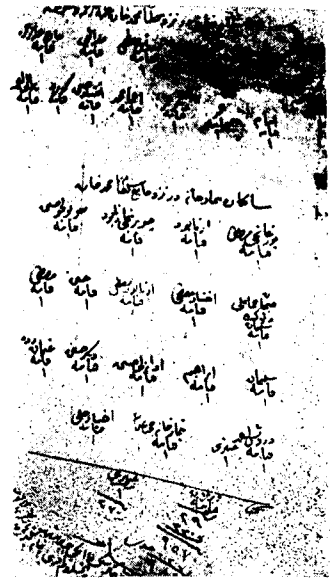
5 — Fatih Darüşşifasındaki mescit (Paspatı).

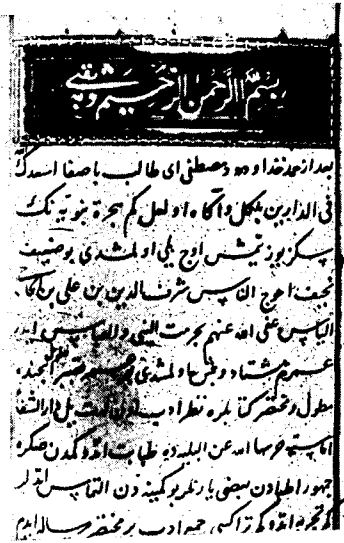
6 — Hekim Kutbeddin Eyüb Sultan civarında mezar taşının önden görünüşü.

7 — Fatih imareti müstemilâtından Tabhane'nin hali hazırı

10 — Fatih Darüşşifasına ait tarihi tesbit olunmayan bir vesika (Başve-kâlet Arşivi, belediye dosyası, numara 4835).

9 — Sabuncuoğlu Hekim Şerefeddin'in Mücerrebname'sinin baş sahifesi (Avasofya Kütüphanesi, Numara 3729).

وَمَنْ يَأْرُو سِيْرًا نَهْ بُرْدَاغِكْ دَاغْلَمُوسِي سِيْ كِيْنِي كَرَكْ دُرْ
اَتَا قَلَانْ سِيْ كِيْنِي لَوْ دَنْ اَلْاَلْفُ كَرَكْ دُرْ اَلْاَلْفُ اَوْ تَرْمِيْن قَاهْمَزْ

تَلِيْبْ وَشَكِيْلَاتْ وَصُوْرَهْ عَلِيْلْ بُوْ شَلْرْ دُرْ

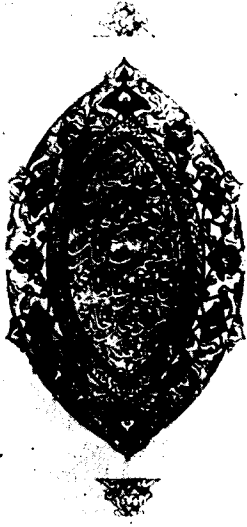
لِاَوَّلِكْ بَا نَبِكْ

اَلْبِيْ لَهْ

اَسْلَمْ سِيْ كِيْنِي دِيْنِيْ كْ دَاغْلَمُوسِيْ طَرِيْقَهْ سِيْنْ بِلْدَرْدُرْ
اَسْكُرْ اَلْاَلْفُ كَرَكْ قِيَانْ كُوْ دِيْنِيْنْ سِيْ كِيْنِيْ اَوْ اَلْوِيْ قِيْ قِيْ اَسْكُرْ
اَسْكُرْ اَوْ اَلْوِيْ اَيْدُ كَرَكْ دُرْ اَلْاَلْفُ كَرَكْ دُرْ اَلْاَلْفُ اَوْ تَرْمِيْن قَاهْمَزْ

8 — Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu Serefeddin'in hattı destile Cerrahiyei İlhaniye eserinde (Bab. 1. Fasil. 6) Falcı Veçhi'nin Key ile tedavisini gösterir resim (Amasyada yapılan bu resim Anadolu resim sanatının güzel bir nümunesidir.

Emiri Kütüphanesi Müzesi, Numara 79).

کتاب طبیبان از قاضی ابوالحسن
بن علی بن ابی طالب

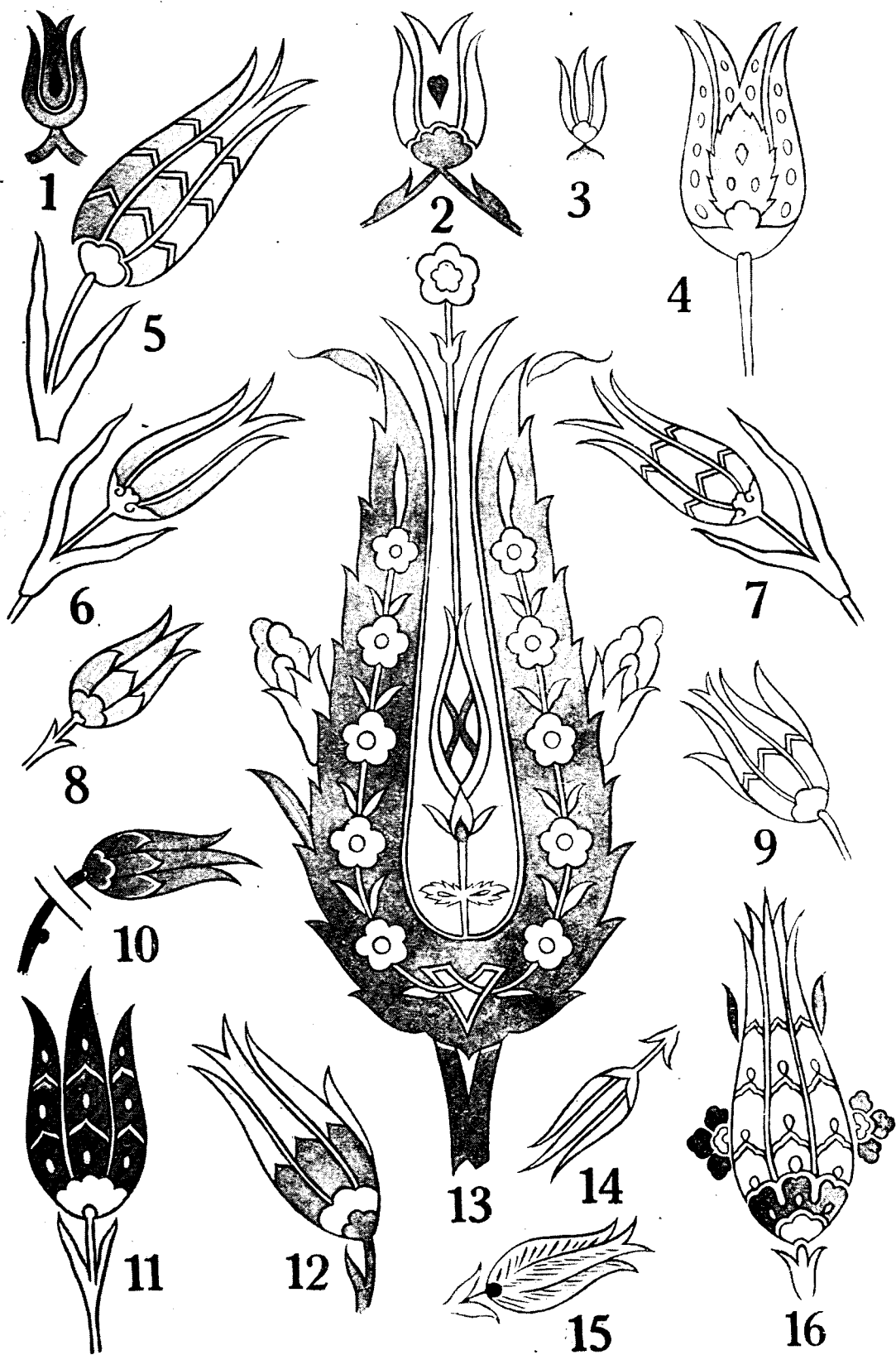
12 — İstanbulun fethinden sonra yapılan müzehhep tıbbî eserlere dair misaller: Huneyn bin İshak'ın Kitâbü'lmesail ve Ecvibetiha fittib eserinin Fatih Kütüphanesi için yazıldığını gösterir tezhipli iki baş sahife (Ahmedi Salis Kütüphanesi, Numara 1996).

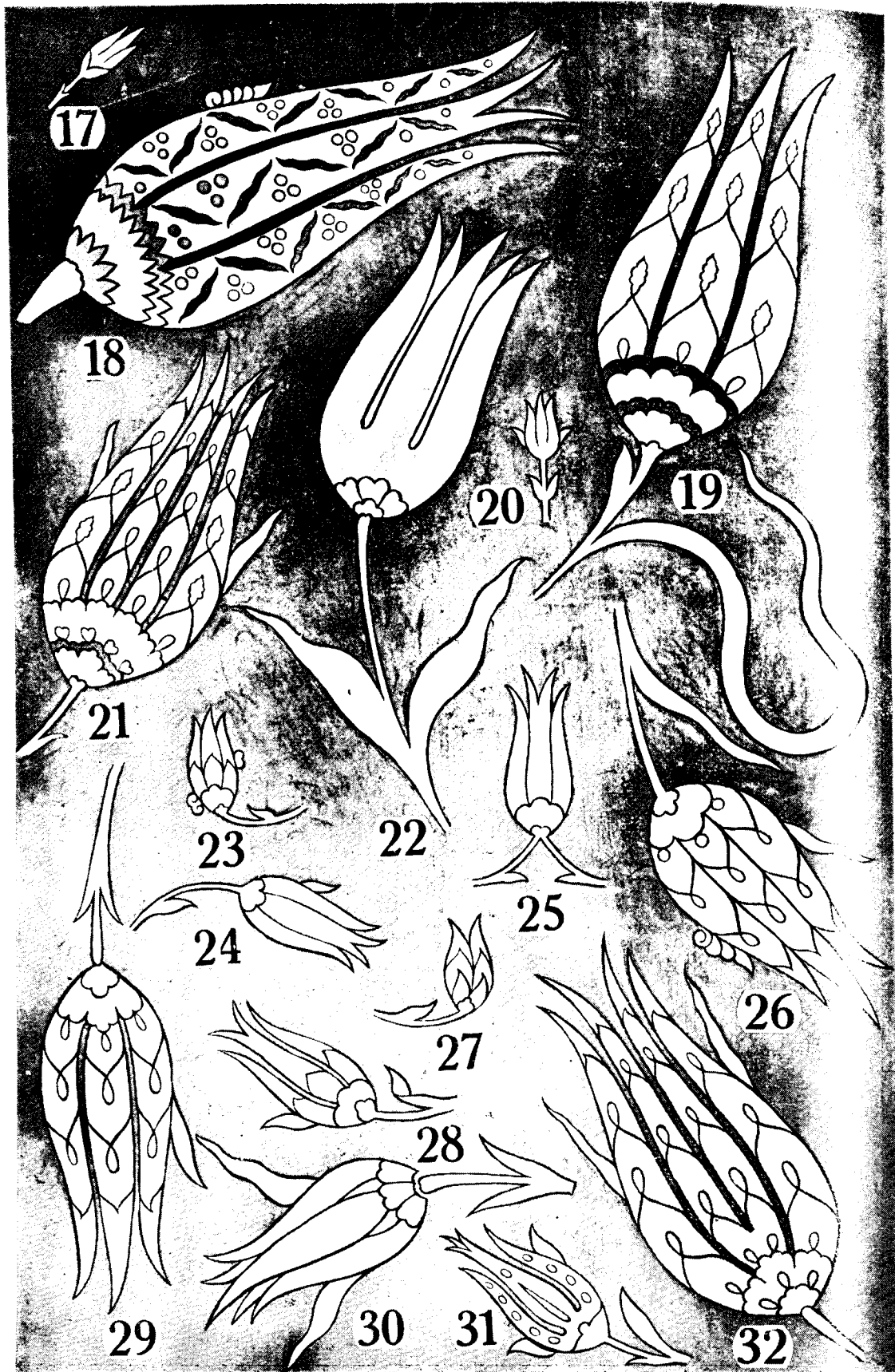
11 — 840 (1436) da Aksaraylı müzehhip ve hattat Ahmet tarafından Murad II. namına yazılmış ve tezhip edilmiş Ahmedi Divanı'nın temellük kitabesi. İstanbulun fethinden evvel Anadolu'da başlayan bu yeni Osmanlı tezhibi üslûbu büyük inkişafa mazhar olmuştur (Hamid I. Kütüphanesi, numara 1082).

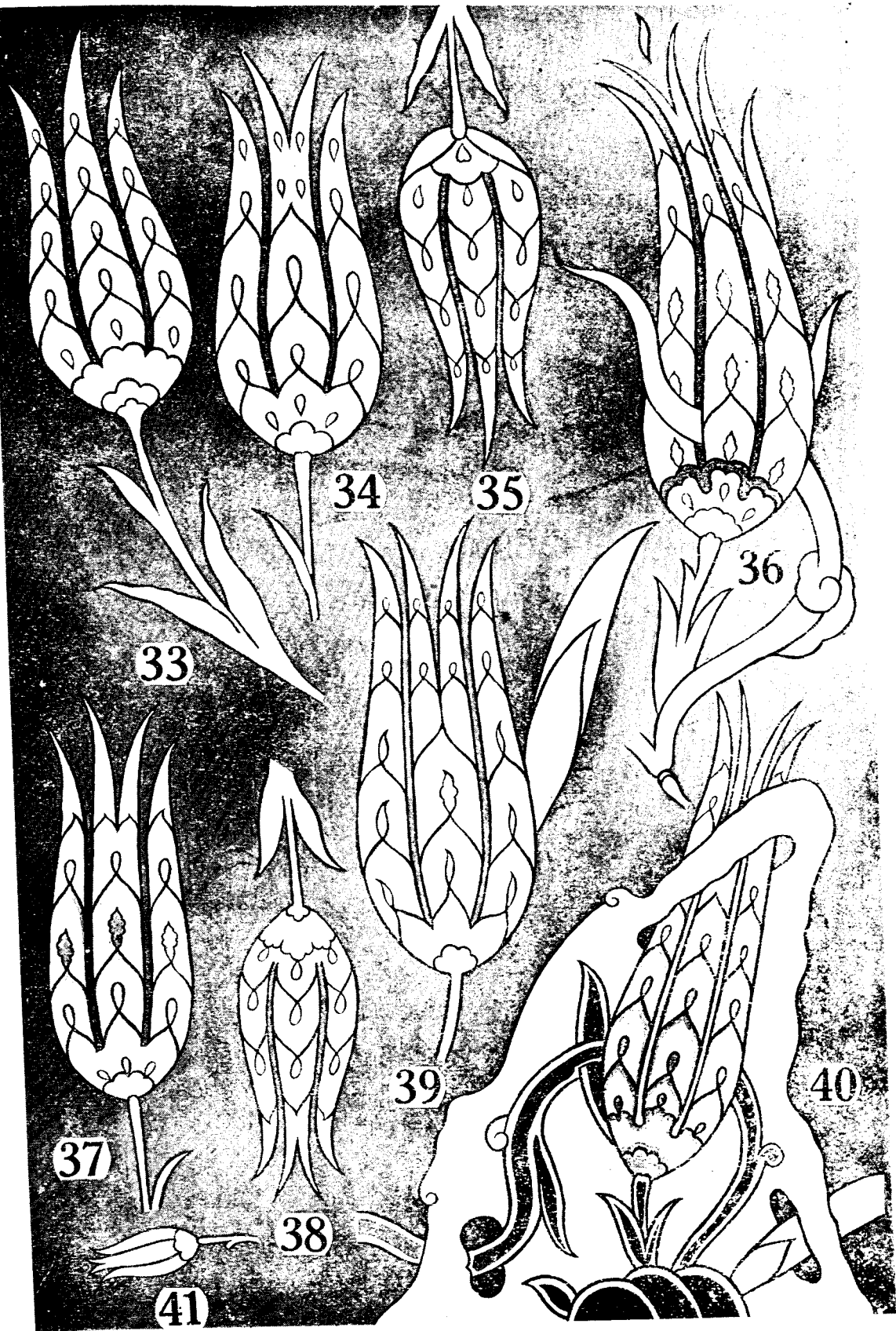
13 — Fatih namına yazdırılıp tezhip ettirilmiş Kitâbü'lilel li Belîmas nüshası (Ahmedi Salis Kütüphanesi, Numara 2082).

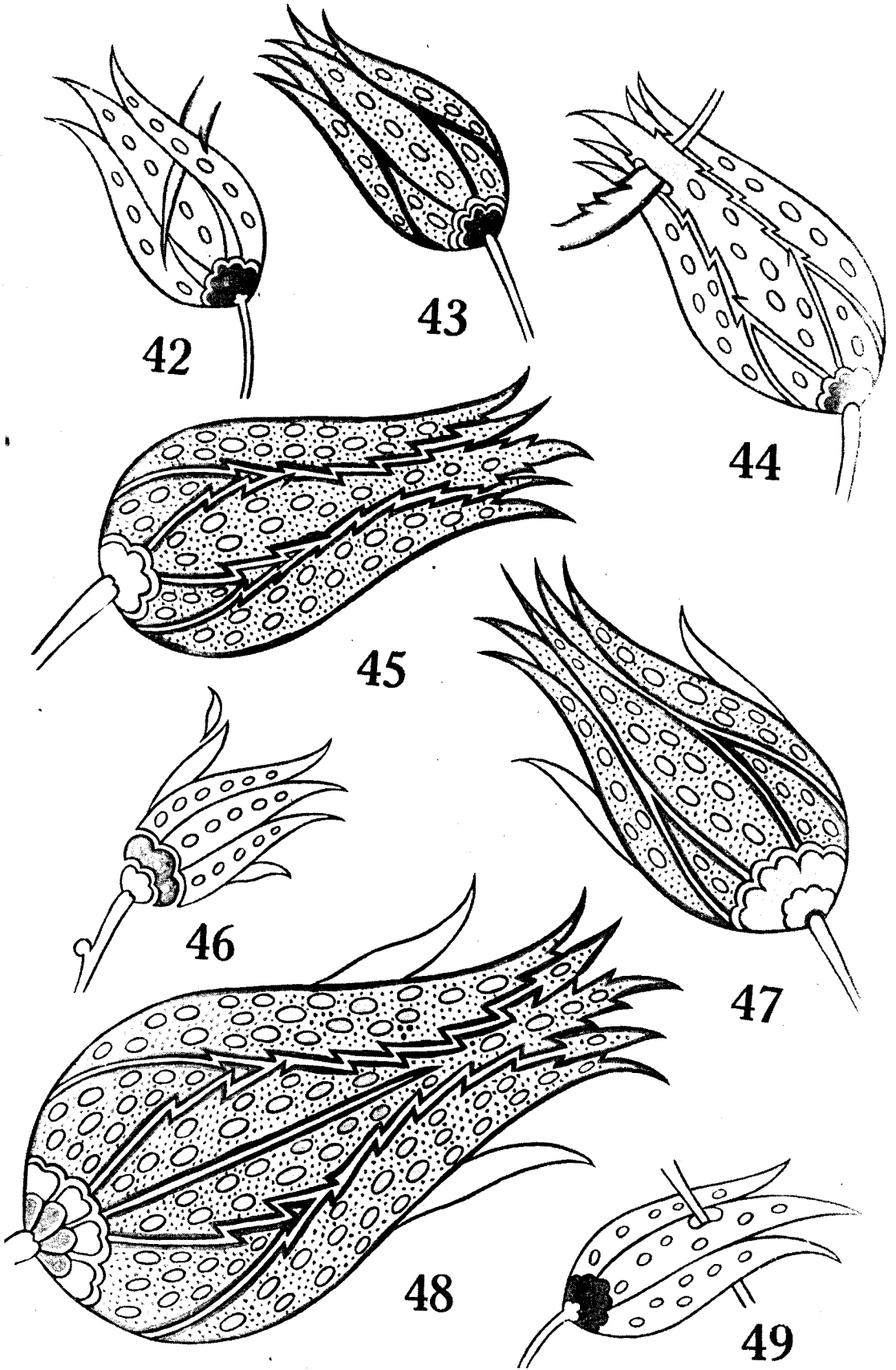
Tablo - 1

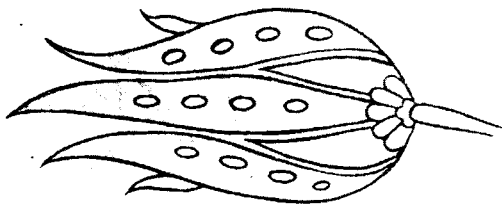
Tablo - 2

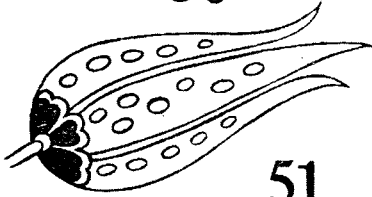
Tablo - 3

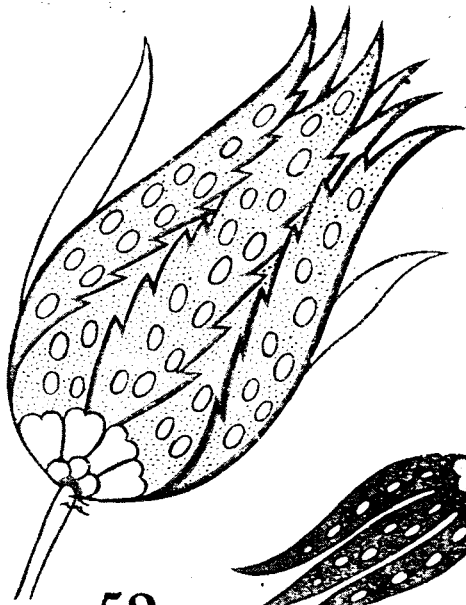
Tablo - 4

50

51

52

53

54

55

56

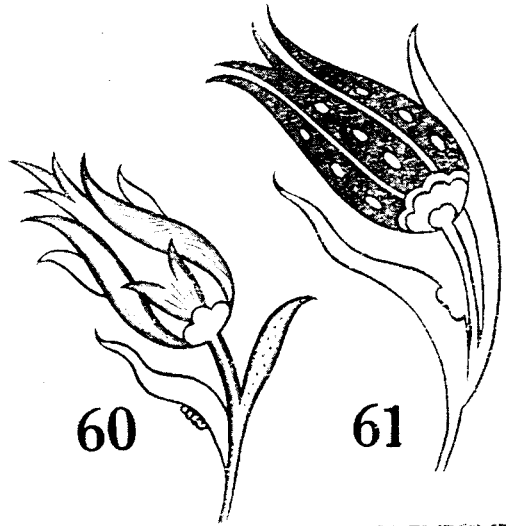
57

59

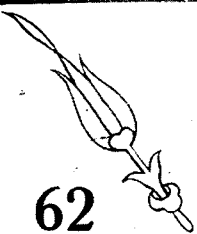

58

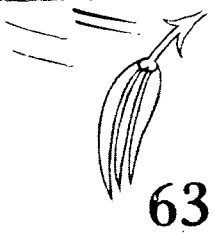

60

61

62

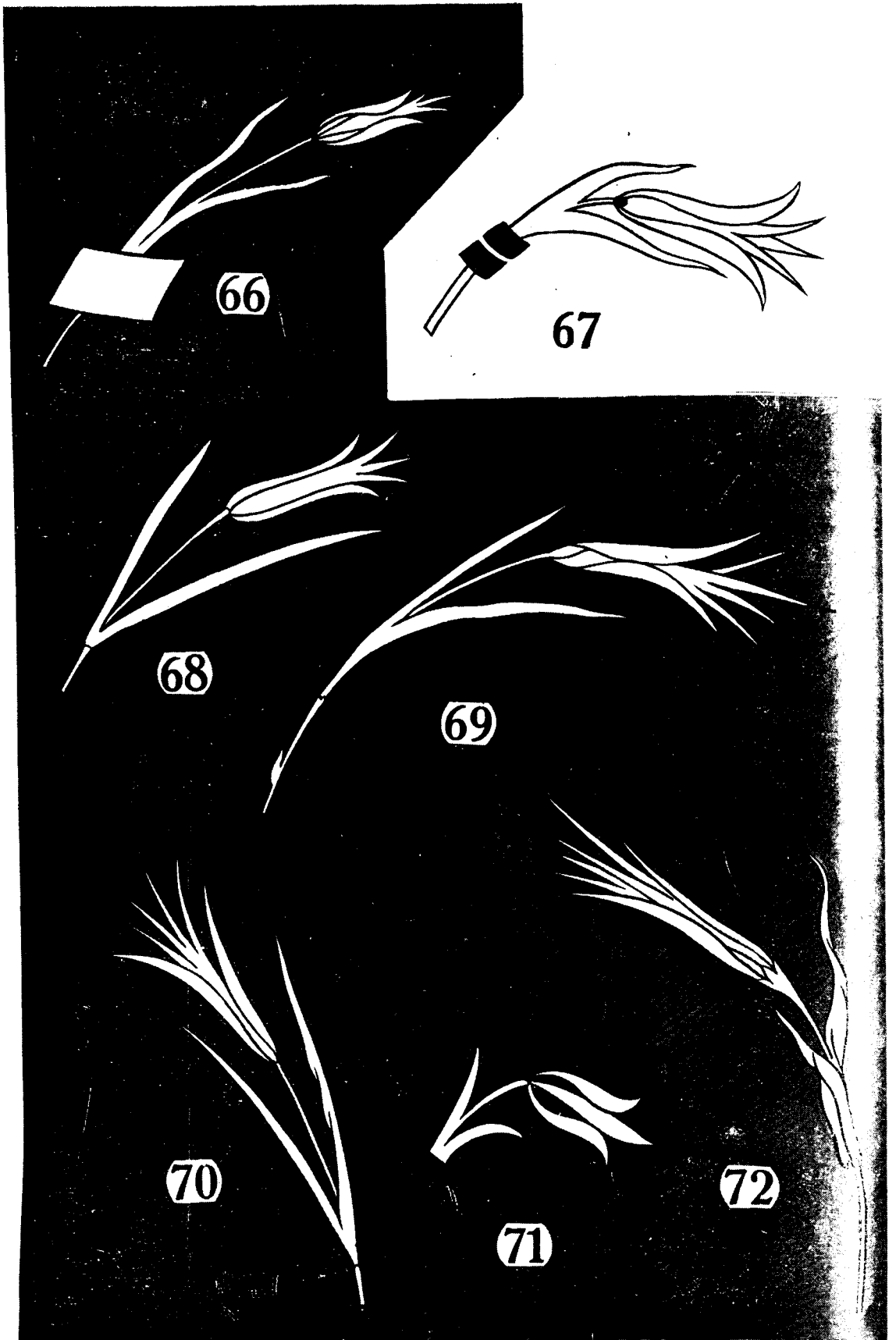
63

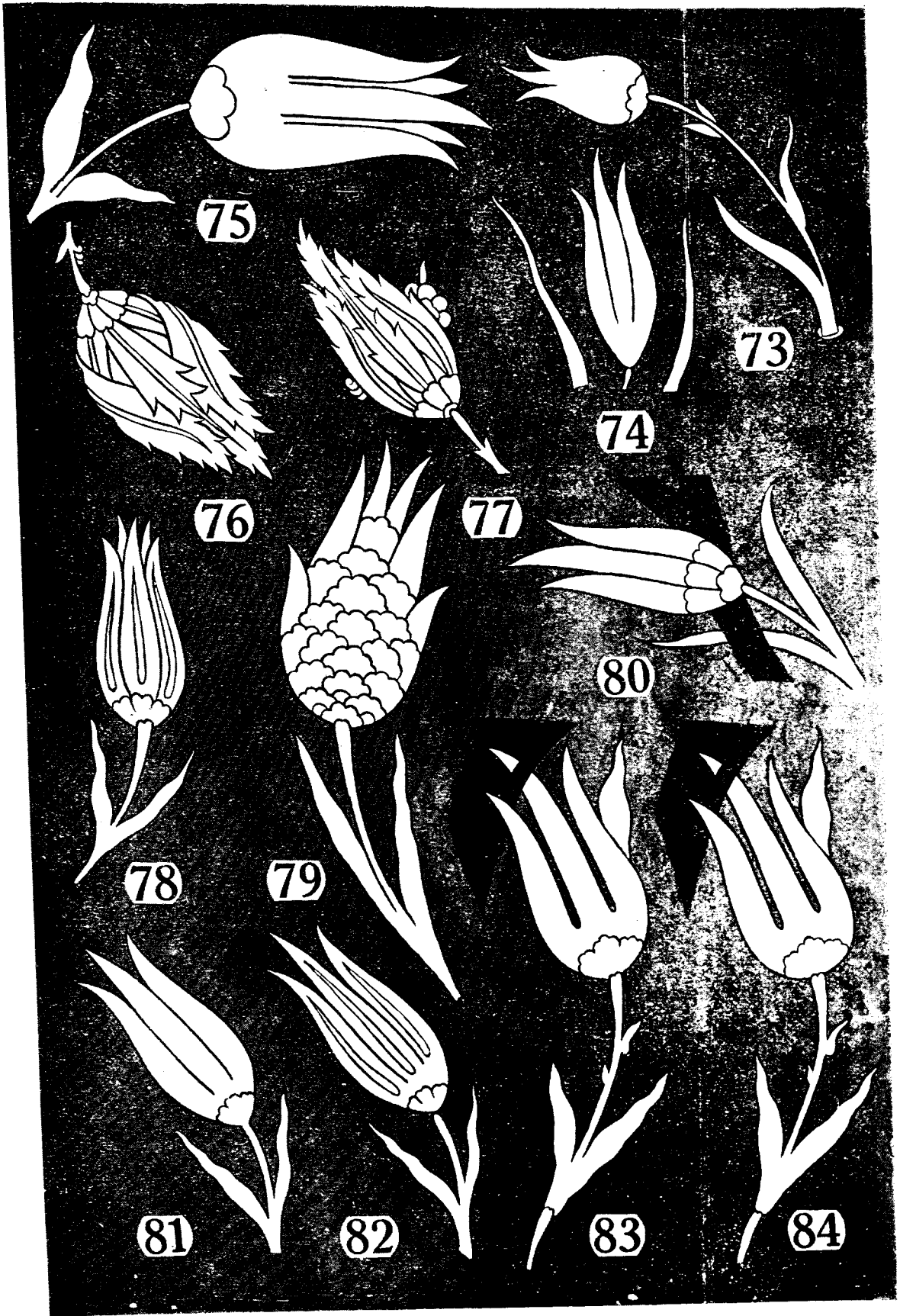
64

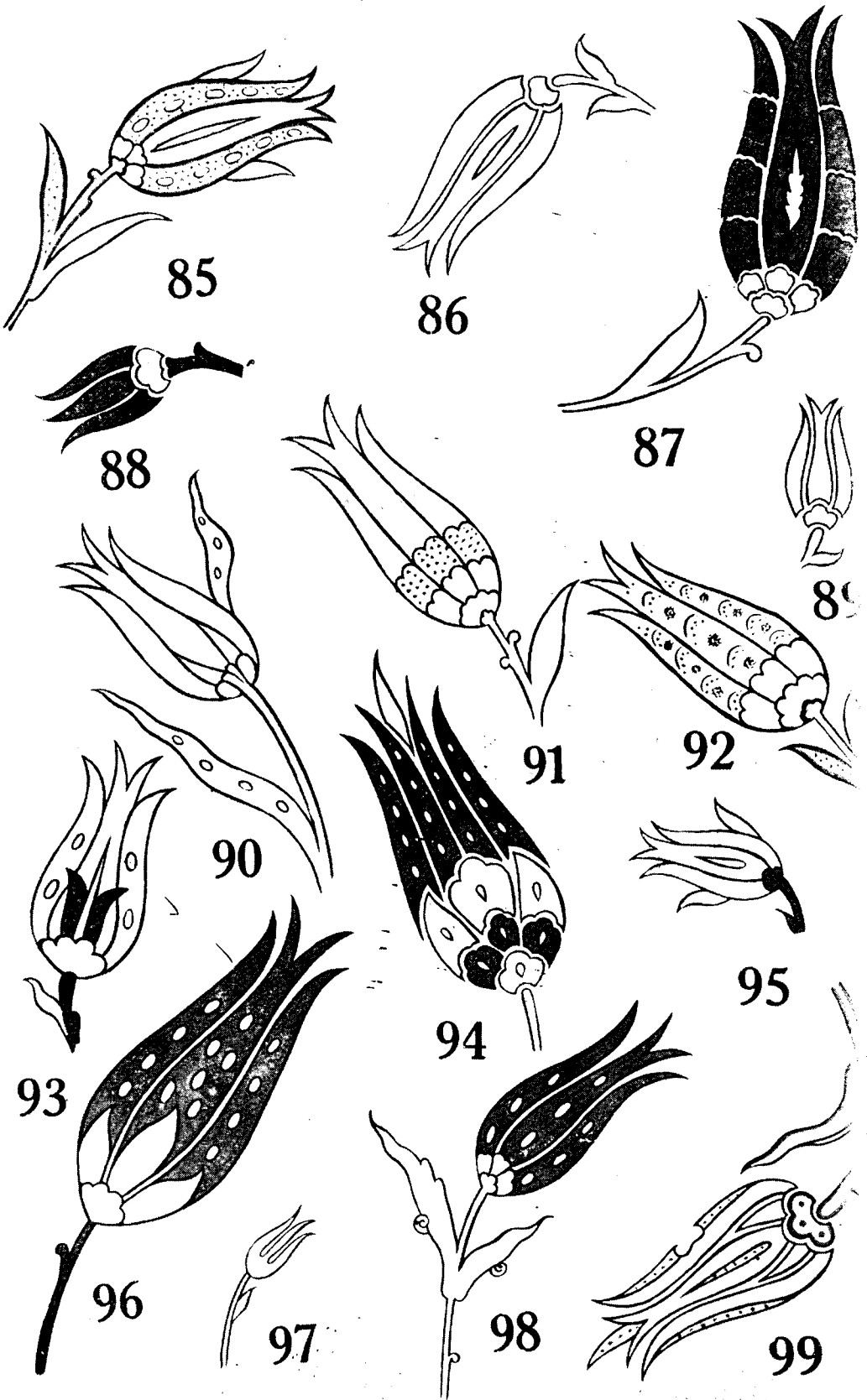
65

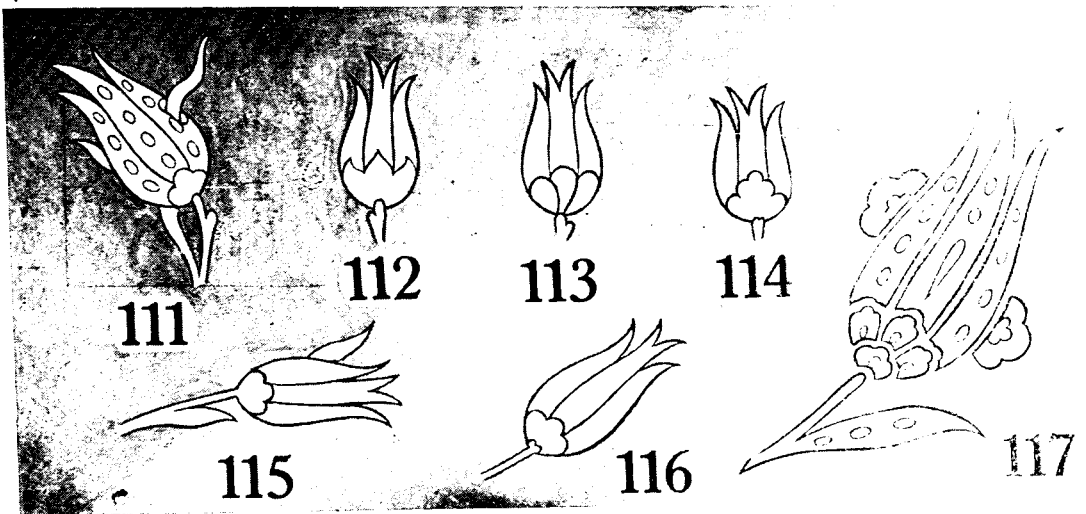
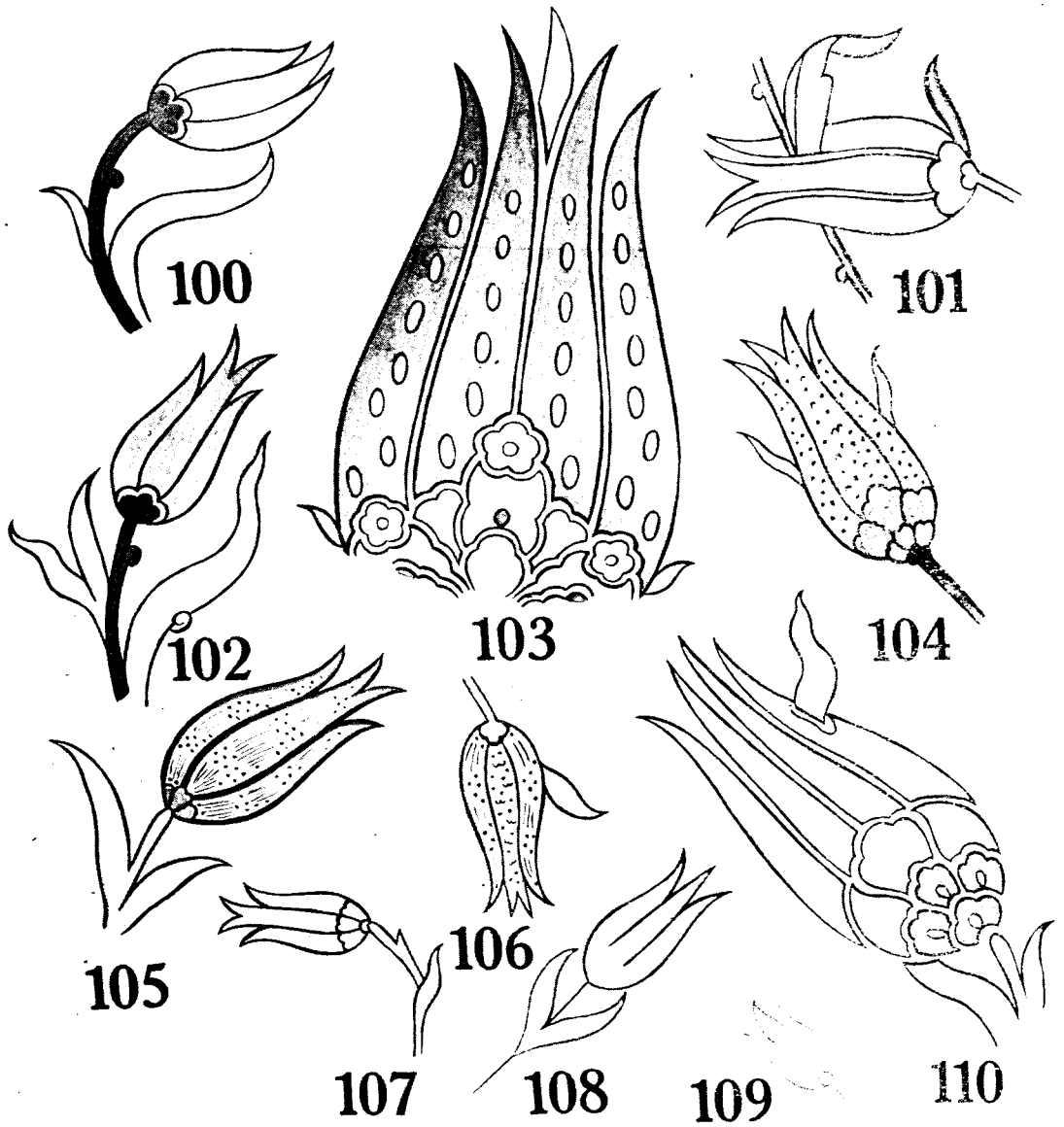
Tablo - 6

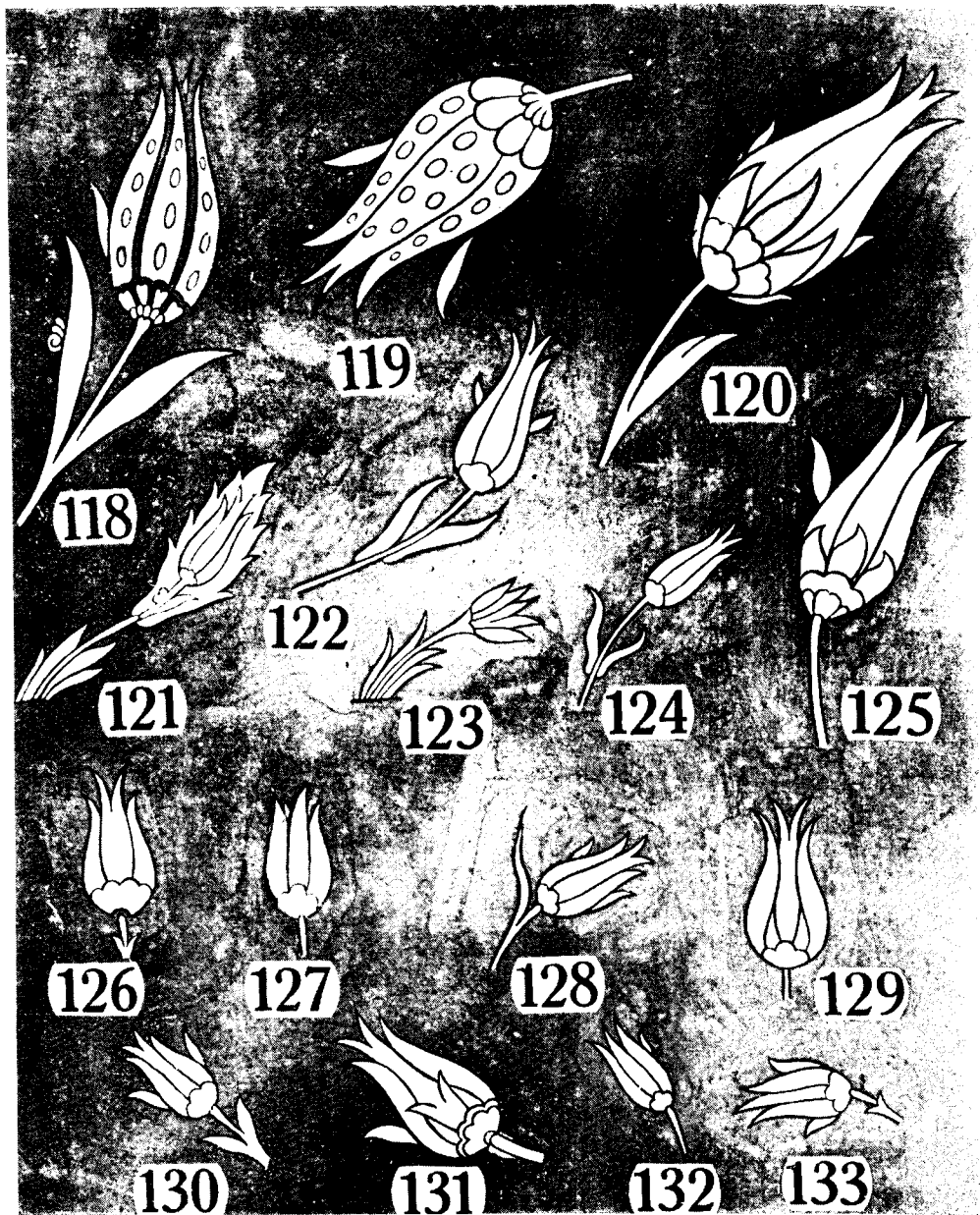

Tablo - 7

Tablo - 8

Tablo - 10

Fatih kütüphanesinin bu tezhiblerinden ve bir nebze bahsettiğimiz eserlerinden mülhem olarak ne kadar mühim olduğunu öğreniyoruz. Fatih Sultan Mehmedin ayrıca medresei Semaniye vakfeylediği kitablara pek çokdur. Bunların Molla Fenarioğlu Şah Çelebi'nin müfettişliği zamanında yapılan esacii küütpe defterinde (12) şu tıbbî kitablara da buluyoruz. Bu meyanda yalnız medarise aid olan kitablara ve kitablara yazı ve kâğıd evsafı ve eb'adı ve kaç varak olduğu da musarrahdır.

surette tezhib etmiştir. İşte bu eserin tezhib tarzı daha evvel Anadolu'da başlayan yeni tezhib üslubunun İstanbul fethinden sonra İstanbul'da revaç bulunduğunu ve tekemmüle uğradığını bize gösterir. Bu üslub sonraları hariçten davet edilen sanatkârlar tarafından değiştirilir. Bu yerli üslub Anadolu Türkünün en mükâmil tezhib üslubuna bir misâldir. Bazı nümunelerini koyduğumuz tezhiblerin hususiyeti budur:

Anadoluda hususi ve yeni üslubla inkişafa başlayan Türk tezhibinin yeni nümuneleridir ve bunlar bir mektep mahsulüdür. Sanatkârlarının isimlerini eserlerinde bulamıyoruz. Aynı üslub bu mektebe mensub sanatkârlar tarafından muhaafza olunmuş, lâkin tenevvüe çok dikkat edilmiştir. Muayyen renk tenevvüleri de çok mühimdir. Üslub basit olmakla beraber çok şayanı dikkat hususiyetleri ihtiva eder. Tezhibin en klâsik usullerinden en sade tarzlarına kadar vardır ve çeşitleri birbirine benzemeyecek kadar çokdur. Bu da bize o devirde sanatkârların büyük bir himayeye mazhar olarak ve teşvik görerek çalışdıklarını gösterir.

(12) *Topkapı Sarayı Arşivi*, numara 9559.

Mezkûr fihristten çıkarttığımız kitablara:

- كتاب القانون في الطب
- كتاب كليات القانون ايضاً في الطب تمام و
- كتاب فصول ابقراط ايضاً في الطب
- كتاب شرح الموجز في الطب لنفيس الدين القرشي
- كتاب شرح الموجز ايضاً في الطب
- كتاب شرح الموجز في الطب لجمال الدين الاقسراي تمام بخط مؤلفه
- كتاب شرح الموجز في الطب
- كتاب مجموع فيه كتاب الاسباب والعلامات لتجيب الدين سمرقندی و كتاب تركيب اصول الادويه و كتاب اقرابادين على ترتيب العليل
- كتاب شرح العلامات و الاسباب في الطب لنفيس الدين القرشي
- كتاب شرح ايلاق في الطب
- كتاب في الطب في العلم والعمل
- كتاب شرح كليات القانون في الطب

Görülüyor ki Türk Tıp Tarihi noktasından İstanbulun fethinden sonraki devre çok mühimdir. On beşinci asır tababeti Türklerde mühim ve zengin bir devreyi doldurur. Gerek tıbbî müesseseler ve gerek buraarda çalışan ve yetişen hekimler telif ve terceme olunmuş ve yeniden istinsah edilmiş tıbbî eserler noktasında bu zamanın bizde büyük ehemmiyeti vardır. Hakikaten üzerinde daha bir müddet durulacak çok değerli bir mevzu karşısındayız.

İstanbul Çinilerinde Lâle

FEYZULLAH DAYIGİL

G. S. A. Türk Tezyinî San'atlar Şubesi Çini Nakışları Öğretmeni

Üzerinde işlenmesi uzun çalışmalara bağ-
lı olan bu mevzuu kısa bir zamanda yetiştirmeğe, karşılaşılan güçlükler dolayısıyla mad-
deten imkân yoktur. Tetkik edilecek mimari
eserlerin çokluğu, bu eserlerde bulunan çini-
lerin bahsimizi alâkadar edenlerin kopye e-
dilmesi ve bazı çinilerin, kopyelerinin vasıta-
sız almamıyacak yerlerde bulunması, renk-
lerinin aslındaki gibi tesbiti güçlüklerin baş-
ında gelmektedir. Bu yazı için bana müracaat
edildiği günden, bugüne kadar geçen bir bu-
çuk ay zarfında ancak yedi cami ve altı tür-
lenin çinileri üzerinde bulunan *lâle* çeşitleri-
ni tetkik edebildim: tabiidir ki çinileri bulu-
nan diğer eserlerin hepsi tetkik edilmeden
Lâle'nin çini tezyinatındaki mevkii hakkında
umumî bir netice elde etmek mümkün de-
ğildir. Onun için makaleyi iki kısma ayırmayı
düşündüm. Birinci kısımda *Eyüp. Üçün-
cü Murat. Üçüncü Mehmet. İkinci Selim
Hürrem. Kanunî Süleyman* türbelerile *Pi-
yâle Paşa. Mesih Mehmet Paşa. Rama-
zan Efendi, İbrahim Paşa. Mehmet Ağa.
Hekimoğlu Ali Paşa. Rüstem Paşa* camile-
rinde bulunan çinilerdeki *lâleleri*; ikinci ma-
kaledede ise geri kalan diğer eserleri tetkikten
sonra; çinilerdeki *lâle*nin mevkii ve kul-
lanış tarzını, kaidelerini, esaslarını tesbit
ederek umumî bir hüküm ve netice çıkarmayı
muvafık gördüm.

Çalışmalarında, bana elinde mevcut ve
bahsimizi alâkadar eden eserleri tetkik ve
istifade etmem için vererek hudutsuz bir esir-
gememezlik gösteren kıymetli doktor Sü-
hey l Ün ver ile, benimle beraber çalışan
ve haftalık istirahat günlerini de feda ederek
yüksek ferâgatî nefis eseri gösteren kıymetli
talebem R i k k k a t K u n t, Ş e v k e t P e-
y a ve M u s t a f a A k t a ş ' a burada
teşekkürü bir vicdan borcu bilirim.

Şükûfenâme sahibi Ali Çelebi.

nin milli çiçeklerimiz arasında saydığı ve
Türk tezyinî sanatlarında çok mühim bir mev-
kii olan bu çiçeğe farsçada verilen *Lâle* ismi
aynen lisanımıza da geçmiştir. *Büyük Türk
lûgati* bu kelime için, (Lâle - farsça isim.
Maruf soğanlı çiçek) dedikten sonra *Fer-
hengi şuurî*'yi mehzaz göstererek (aslı kırmızı
olmakla lâle tesmiye olunmuştur. Zira ki sürh
renge *lâl* derler) demektedir. *Burhanı Kati* ise
(Lâle hâle vezninde umumen tohumuz hud
rubiten lâle ve hususî lâleî dağdar ismidir
ki türkiide dahi *lâle* tabir olunur) diyerek
nevilerini saymaktadır. *Kamusu Türkîde (Lâ-
le - zanbakiye fasilesinden soğandan yetişme
maruf bir çiçek)* diye kaydediyor.

Avrupa lisanlarında *Lâle*ye verilen isim
türkçemizde olduğu gibi farsçadan geçmiştir.
Der Grosse Brockhaus almanca *lâle*ye verilen
Tulpe ismi yanında, italyanca *Tulipa* kelime-
sinin acemce *Dulbând*: dilbend ve *Turban*:
Sarık kelimelerinden geldiğini yazmaktadır.
Bu kelime fransızcada *Tulipe*, ingilizcede *Tu-
lip* şeklinde yazılmaktadır.

Lâle menşei itibarile bir Şark çiçeğidir.
Eski dünyanın mutedil arz derecelerinde bil-
hassa Bahri Muhit mntakalarında ve Asya
steplerinde bulunur (1). Umumiyetle yabani
cinsi Kafkasyada, İranda, Japonyada, Cenubî
Asyadan Orta Asyaya doğru olan mntakalar
da serpilmiş bir haldedir (2). Güzel kokulu
olan sarı cinsleri, buna benzeven al cinsi var-
dır. *Gülzarı İbrahim* müellifi bunlara *Lâleî
Sahrayî* demektedir. Lâleüin birçok cinsleri
ve her cinsin müteaddit nevileri vardır. Aza-
mî bir ay gibi kısa bir müddet ömür süren
bu çiçek gerek tohum ve gerek soğanının ya-
nında çıkan piçlerle çoğaltılır (3) ve kumlu
topraklardan, bilhassa soğuk ve mutedil ik-

(1) *Der Grosse Brockhaus.*

(2) *Encyclopaedia Britannica.*

(3) *Larousse du xxe siècle.*

limlerden hoşlanır. İstanbulda *lâle* mevsimi başlangıcı Mart iptidası ve nihayeti de Nisan ayıdır (4).

Felemenge ilk *lâle* XVI ncı asırda İstanbuldan götürülmüştür (5). *Lâleyi* Avrupa-ya ilk tanıtan Kanunî Süleyman nezdinde Kral Ferdinand'ın elçisi olan Ogier Gislain de Busbecq'tir (6). XVI ncı asır sonunda *lâle* Avrupa'ya yayılmıştır. Van Thol tarafından yetiştirilen sarı tahrirli kırmızı tüveyçli *lâleler Tulipa Suavecolens* cinsine mensup olup Hazer denizi havzasından gelmiştir (7). Linné'nin (8) *Tulipa Gesneriana* ismi altında topladığı *lâleler* de Orta Asya ve Cennubi Kafkasyadan gelmiştir (9).

Lâle fevkalâde güzelliği sayesinde Amerikada ve Avrupada çok rağbet bulmuş ve yetiştirilmesi bir hastalık derecesine varmış, bilhassa XVII inci asrın başında Pariste moda çiçeği olmuştur (10). XVI ncı asırdanberi devam eden bu merak sayesinde - eBlçika, Hollanda ve Erfortta nesredilen *lâle* kataloglarına nazaran - dört yüzü fevkalâde makbul olan dört bin çeşit *lâle* yetiştirilmiştir (11). Son zamanlarda bir Rus âliminin tetkiki sayesinde Türkistanda yeni *lâle* cinsleri keşfedilerek Avrupa'ya tanıtılmıştır (12). İki ç-

çekli *lâle*ye Türkistan ve Altay taraflarında tesadüf edilmektedir (13).

İstanbulda *lâlenin*, XVI ncı asrın birinci yarısından evvel mevcut olduğu âşikârdır. 1698 (1110) tarihinde yazılan نتائج الازهار da *lâle* çeşidi yetiştirenlerden 1575 (982) de ölen Ebussuud Efendi'yi yazmaktadır. Ebussuud Efendi 1490 (896) da doğmuş 1527 (934) de İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. Kendisindeki *Lâle* yetiştirme merakını bu tarihten nazarı itibara alırsak 1527 (934) den çok evvel İstanbulda *Lâle* nin mevcut olması lâzımgelir.

Merak ehlinin malûnu olan *Lâleyi* İstanbulda Murad IV. ün Bağdad seferi 1638 (1048) dönüşü müverrih Koca Hasan Efendi getirmiştir (14). Bu zatın İrandan getirdiği *lâleler* yedi nevidir (15). Bunlar 1726 (1139) senesinde mevcut olan *lâlelerin* (elhak ümmühatı seb'ai elvani), imiş (16). Bundan sonra 1651 (1062) senesinde Nemçe çasari Ferdinand III. tarafından Mehmed IV. e elçi olarak gönderilen Schmitt von Schwazenhorn'un getirdiği hediyeler meyânında on neviden mürekkep kırk adet *Piyaz Lâle* bulunuyordu (17). O zaman İstanbulda yetiştirilen *şrengî Lâle* soğanlarının (aslı bu امهات انبره olup kâfesi andan tenevvü eylemiştir)

(4) Mehmed Lâlezari'nin

رسالة الاله المسم: بزان الازهار inin ikinci babilinde *lâlenin* eksilmesi, yetiştirilmesi ve toprağın ahvâl hakkında amelî malûmât vardır.

(5) Encyclopedta Britannica.

(6) O. G. de Busbeq Belçikada Flandr'da 1522 de (Comines) de doğmuş ve Fransada Rouen civarında 1592 de ölmüştür. Kral Ferdinand tarafından 1554 senesinde Kanunî Süleyman nezdine Amasyaya elçi olarak gönderilmiştir. Ve Kanunî nezdinde tam bir sulha muvaffak olamayıp yalnız altı aylık bir mütareke yapabilmıştır. 1555 senesinin nihayetinde İstanbul sefaretini deruhte etmiştir. 1562 de geri çağırılmış ve Ferdinand'ın dul karısı Elizabetha bet'in mallarını idare etmeğe memur edilmiştir.

(7) Encyclopedta Britannica.

(8) Charles de Linné 1707 - 1778 işveçli hekim ve tabiyatçı.

(9) Encyclopaedia Britannica.

(10) Larousse du xxe siecle ve Der Grosse Brockhaus.

(11) Tasviri Eşkâr gazetesi 1336 Ebûzziya Tefvîk Beyin makalesinden.

(12) Encyclopaedia Britannica.

(13) Larousse du xxe siecle.

(14) Lâlezari İbrahim risaleti.

(15) Lâlezari İbrahim risalesine nazaran bu yedi nevî *lâle* şunlardır:

1 — *zerdudel şahî*: Bu *lâlenin* her varakı üç parmak boyunda altın sarısı gibidir.

2 — *Sürhi nâhid*: Venedikten gelen iskarlat çuha gibi kızıl aldır. Arası beyaz, iki siyah nizest vardır. *Bıga lâlesi* de demişlerdir.

3 — *Şahbânu*: (Temaşası hâlet efzayı diltü ve candır).

4 — *Pehlevî*: Eflâtun renginde ve lâciverdi üç nizestlidir.

5 — *Tutipeçe*: (zirvel evrakı sarı, aşağıları yeşildir. Hâilâ piyazı kaybolmuştur.

6 — *Duşte*: Dışı açık pembe, içi beyazdır, güneşe maruz kalınca sedef gibi mücellâ bir renk hâsil eder.

7 — *Hürmüz*: (Levni Asumanî ve her varakı rizeli elmas gibi hurde benektüdür).

(16) Lâlezari İbrahim risaleti.

(17) On cinsten ibaret olan kırk adet *lâle* piyazı şunlardır:

(18) 1717 (1130) tarihine kadar İstanbulda *Sahraî Lâle* meşhurdu (19).

1638 (1048) senesinde müverrih H a s a n Efendi'nin İrandan getirdiği yedi nevi *lâle* ile 1651 (1062) tarihinde İstanbul'a hediye olarak gönderilen on nevi *Lâle*; 1726 (1139) senesinde 839 çeşide, 1750 (1164) te ise رسالة اسمی لاله فرح انكيز nazaran 1586 çeşide kadar çıktığı görülüyor (20).

Tarihimizde kendine nisbetle bir devin açan ku çiçeğe karşı gösterilen rağbet fevkalâde tezyini bir çiçek olması ve (Ezcümle lâfzî lâle cevahiri hurufu lâfz ile mizanı nazarı ibret ile sencide olsa hemvezin) bulunmasından ileri gelmiştir. Filhakika eski harflerimizle *Allah, Hilâl, Lâle* kelimelerinin aynı harflerden mürekkep oluşuna atalarımızın dikkat etmeleri bu çiçek üzerindeki sevgilerinin ve fazla alâkalarının bir nişanesi telâkki edilebilir.

1717 den sonra artan *Lâle* merakı memleketimize, Fransız ve ecnebi bazirgânlarının Felemenkten ve diğer yerlerden *Lâle Piyazları* getirmelerine sebep olmuş, bilhassa Felemenkten getirilen لوزازری ismi verilen ve (otuz kırk varakı havi) *lâlenin* yetiştirilmesi ve çoğaltılması için himmet gösterenlere D a m a d İ b r a h i m P a ş a tarafından mükâfatlar vadedilmiştir. *Lâlelerin* mühim bir kısmı Çırağan, Sâdâbad, Neşatâbad bahçelerinde yetiştirilirdi. Sıcak havalarda renk-

Herzog Max: 4 adet levni parlak mor, etrafı vüreykat gümüşü.

Herzogin Maria: 4 adet lalgün etrafı vüreykat mor.

Maximilianus: 4 adet mai kenar, vüreykat beyaz.

Rosenperle: 4 adet Dürülâalgün demektir.

Schönenrose: 4 adet Güllü râna demektir.

Van den Wilde: 4 adet Felemenk âyanından birine nisbet imiş.

Roses Lidan: 4 adet Leydan şehri güllü mânâsına.

Perlen Otracht: 4 adet Otracht şehri incusi.

Van Girian: 4 adet âyandan birine nisbet etmiş (kırmızı üzerine beyaz nebzel).

Belle voir: 4 adet lâtîfülmanzar demek imiş (beyaz üzerine pembe benekli).

(18) *Lâlezarî İbrahim risalesi*.

(19) Tarihimizde lâle merakı, *Millî Mecmua D.*

5. İ

lerinin uçmaması ve taravetinin bozulmaması için üzerlerine beyaz bir örtü örtülüdür (20).

Lâleye karşı olan bu merak ve sevgi, Lâle soğanı fiyatlarının gittikçe yükselmesine sebep olmuştur. D a m a d İ b r a h i m P a ş a'nın Çuhadarı Ta ş o v a l ı M u s t a f a A ğ a'nın yetiştirdiği *Mahbubu Zaman* ismindeki lâlenin soğanı bin altın değerinde idi. Nadir nevilerin çok yüksek fiyatlarına rağmen merak erbabı yalnız bizde bulunsun diye bulunması güç ve beğenilen nevilerin soğanlarını alıp imha ederlermiş. İstanbul'a sefirlikle gelen biri lâle yetiştirenlerce bilinmeyen üç tane lâle piyazı getirmiştir ki bunların birine *Tacı Kayser* namı verilmiştir. Bu lâle Çırağan Sarayı bahçesinde yetiştirildi. Çiçek açtığı zaman görmek isteyen meraklılar için müsaade çıkarıldı. Fakat bir sene sonra meçhul bir kimse bahçıvanlardan birine fazla miktarda para vererek lâle soğanını almış ve bu suretle bu çiçeğin soğanı ortadan kaybolmuştu. İ b r a h i m P a ş a bu soğanı buldurmak için lâle meraklılarının bahçelerini gizlice teftiş ettirdi. Dellâllar çıkardı ve (bu çiçeği her kim yetiştirir çoğaltmasına himmet ederse mücazat değil mükâfat verileceğini vâdetti. Fakat ne lâle soğanını satan bahçıvan, ne de onu alan kimse meydana çıktı. Ve bu suretle *Tacı Kayser* de ortadan kayboldu.

Gittikçe artan rağbet neticesinde *lâle* alım satımı üzerinde ihtikâra yol açmıştı. Sarayca bu mesele nazarı dikkate alınarak her meraklıdaki *lâlenin* cinsi, miktarı tayin olunarak hepsine narh konmuş, konan narhtan fazlaya satanların soğanlarının istirdat ve kendilerinin de nefyedilmeleri için ferman çıkarılmıştı. Bu işlerle meşgul olmak üzere mütehasıs çiçekçilerden mürekkep bir *Meclisi Şühûfe* kurulmuş ve M e h m e t L â l e z a r î E f e n d i de *Ser Şühûfeciyân* tayin edilmiştir.

1830 (1143) de Sâdâbad âlemlerinin so-

(20) رسالة اسمی لاله فرح انكيز

1164 de yazılan bu eserin içinde yazıldığı sene adedi kadar *Lâle* ismi vardır. Fakat risalenin sonunda eser sahibi; Şevketlû Efendimizin (Birinci Mahmud) tesmiye buyurdukları isimler: 38 adet, Saadetli Ağa Hazretlerinin tesmiye buyurdukları: 4 adet, kitabın tarihi tertibi olan 1164 senesinden sonra kitap sahibinin vaz' ve tesmiye eylediği esamî: 380 adet diyecek metindeki 1164 çeşide 422 çeşit daha ilâve ediyorki mecmuu 1586 çeşit eder.

na ermesile *Lâle* de mevkiini kaybetmiş ve yetiştirilmesi gittikçe azalmıştır.

Lâle merakı ve sevgisi onun hakkında bir çok eserler yazılmasına sebep olmuştur. Bu gün kütüphanelerimiz *lâle* risaleleri itibariyle hayli zengindir. Bu risalelerde *lâle*nin soğandan veya tohumdan yetiştirilmesi, yeni nevilerin nasıl elde edileceği vesaire gibi ameliyata taallük eden kısımlar mufassal bir surette yazıldığı gibi *Lâle*nin güzelliğine, rengine vesair bedî kıymetlerine taallük eden kısımlarda ise bu çiçeğin vasıflarından, kusurlarından, noksanlarından bahsedilmektedir. Bazıları ise doğrudan doğruya bir şiir mecmuası halindedir. Büyük emeklerle meydana gelen bu eserlerde yukarıda yazılan hususlara ilâve olarak daha birçok diğer malumat mevcut olduğu halde en mühim olan ve bu risalelerde ismi geçen binlerce *lâle*nin tavsiflerinin olmamasıdır. *Şükûfenâme-i Ali Çelebi* ve diğer bazı eserlerde tavsifler yapılmışsa da bunlar da ya nâtamam yahut kanaat verici mahiyette değildir. Bugün elimizde maalesef ne hakikate uygun, resimli bir *lâle* kataloğu, ne de açık bir şekilde yazılmış bir tavsifname yoktur. Yalnız çiçeğin isminin, renginin yazılması, yahut itinasız yapılmış tavsiflerin birşey ifade edemeyeceği aşîkârdır.

Lâle o kadar ruhumuza girmiş, benliğimizi sarmış bir çiçektir ki atalarımız onu bahçelerinde yetiştirdikleri gibi tezyinî sanatlarımızda da kullanmağı ihmal etmemişlerdir. Bugün müzelerimizi süsleyen sanat eserlerimizde, kumaşlarımızda, işlemelerimizde, örtülerimizde, halılarımızda, tahta, deri, sedef, taş işlerinde, bilhassa çinilerimizde *Lâleyi* görebiliriz. Müsteşrik H. G l ü c k *Lâle* ve *Karanfili* Türklerin çok kullandığı ve bu çiçekleri havi eserlerin Türk eseri olduğunu söylemiştir (21).

*Lâle*ye karşı umumî muhabbeti gösteren bu ufak mukaddmeden sonra çinilerdeki *lâle*lere gelelim.

Bugün İstanbulda, çinilerimizin yegâne tetkik membar olarak birkaç sivil mimari ese

(21) Doktor Süheyl Ünver'in 1930 Kânunusaniye *Viyana Sanat ve Tarih Müzesinde* Profesör G l ü c k'ü ziyaretinde aralarında geçen konuşmada Profesör tarafından söylenmiştir.

ri ile dinî mimari eserleri vardır. Bunlardaki mevcut çiniler muhtelif zamanlarda tamir, tecdid gibi bahanelerle kısmen tahrip edilmişse de yerli yerinde kalabilenler yolunuzu aydınlatmağa kâfidir.

XVI ncı asrın birinci yarısında ilk olarak kullanılmağa başlanan kırmızı renkle beraber, çinilerimizde *lâleyi* görmeğe başlıyoruz. XV inci asır ile XVI ncı asrın birinci yarısında yapılan Topkapı sarayındaki *Arz odası*, saray içinde *Çinili Köşk* gibi sivil mimari eserlerle *Fatih Camii* (22), *Mahmud Paşa türbesi*, *Birinci Selim Camii ve türbesi* gibi dinî mimari eserlerinde *lâle*ye tesadüf edilmez. Şu halde *lâle* çinilerimize kırmızı renkle beraber girmiştir.

Esasen XV inci asrın sonu ve XVI ncı asrın birinci yarısında yapılan çinilerle XVI ncı asrın ikinci yarısında yapılmış çinilerin nakışları, renkleri, sırları arasında esaslı farklar vardır (23).

Şu halde çini tezyinatında *lâleyi* XV inci asrın ikinci yarısından sonra aramak lâzımdır. Filhakika *lâleyi* yukarıki tarihten çiniciliğimizin inhitat devri olan XVIII inci asra kadar çini tezyinatında görmek kabildir.

(22) Bugün mevcut olan camii *Fatih Sultan Mehmed*'in inşa ettirdiği bina değildir. Çünkü malûm olduğu üzere *Mustafa III* zamanında ve 1179 (1766) da İstanbulda vukubulan gayet şiddetli bir zelzelede eski bina o dercede harap olmuştu ki tâ temellerine kadar yıkılarak yeniden inşasına mecburiyet hâsıl olmuştu. Bu camii üç sene ve on bir ayda bitmiş 1185 (1771) de kışad edilmiştir. *Fatih*ın ilk caminin inşasına dair olan kitabe cümle kapısında mevcuttur (*Camilerimiz Hakkında* Ethem 1933). bu kitabeden başka camii avlusundaki pencerelerden birinin üstünde bulunan çini panonun yıkılan eski camiden kalma olduğu ve yeni yapılan bugünkü camide kullanıldığı aşîkârdır. Şu halde elimizde bulunan bu panu ile ilk *Fatih Camii*nin çinileri hakkında bir fikir edinebiliriz.

(23) *On beşinci asrın sonu ve on altıncı asrın yarısında yapılan çiniler* Selçuk çinilerinin devamından başka birşey olmadığından çinilerimizdeki bu ilk devre on altıncı asrın birinci nistina kadar devam ediyor (*Türk çinileri* Tahsin Öz Yedigün (1937)). kullanılan renkler: beyaz, yeşil, F1 ruze mavisi, koyu mavi, siyah ve sarıdır. Bunlar on altıncı asrın ikinci yarısında başlayan ve çeyrek asır devam eden çinilerdeki renkler gibi şeffaf olmayıp mattir, sırları da donuktur.

Makalede ismi geçen çini ve lâlelerin fihristi

1	<i>Rüstem Paşa Camii</i>	:	Cümle kapısının iç sağ ve sol yan duvarlarındaki ulama çinilerden.	
2	»	»	»	: Üst sağ sofadaki ulama çinilerden.
3	»	»	»	: Cami dahilindeki bir bordürden
4	»	»	«	: Cami dahili sağ sofadaki ulama çinilerden
5	»	»	»	: » » ulama çinilerden
6	»	»	»	: » » sütun muskalarından
7	»	»	»	: » » » »
8	»	»	»	: Sağ sofa ulama çinilerden
9	»	»	»	: » » » »
10	»	»	»	: Sol » » »
11	»	»	»	: Cami dahili sütunda bulunan muskadan
12	»	»	»	: » » sağ sofadaki ulama çinilerden
13	»	»	»	: Sağ ve sol sofalar altında bulunan aynı nakşi havi panodan
14	»	»	»	: Sol sofada bir bordürden.
15	»	»	»	: Cami dahili sol sofa XVII nci asra ait ulama çinilerden.
16	»	»	»	: » » ulama çinilerden
17	»	»	»	: Üst sağ sofadaki ulama çinilerden
18	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı ulama çinilerden
19	»	»	»	: » » » » » » » »
20	»	»	»	: Cami dahili ince bir bordürden
21	»	»	»	: Cami dahili üst sol sofadaki sütunda bulunan kırık bir çiniden.
22	»	»	»	: Cami dahili sağ sofadaki yazılı çinilerden
23	»	»	»	: Üst sağ sofadaki ulama çinilerden
24	»	»	»	: Cami dahili ince bir bordürden
25	»	»	»	: Üst sağ sofadaki bir bordürden
26	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı solundaki panodan
27	»	»	»	: Cami dahilinde ince bir bordürden
28	»	»	»	: » » » » »
29	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı solundaki panodan
30	»	»	»	: Cami minberinde bulunan küçük panodan
31	»	»	»	: » dahilindeki ince bir bordürden
32	»	»	»	: Cami dahili üst sol sofadaki sütunda bulunan bir kırık çiniden
33	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı solundaki panodan
34	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı solundaki panodan
35	»	»	»	: » » » » » » » »
36	»	»	»	: » » » » » » » »
37	»	»	»	: Cami dahili sol sofadaki sütunda bulunan kırık bir çiniden
38	»	»	»	: » » » » » » » »
39	»	»	»	: Son cemaat yeri cümle kapısı solundaki panodan
40	»	»	»	: » » » » » » » »
41	»	»	»	: Cami dahilinde genişçe bir bordürden
42	<i>Piyale Paşa Camii</i>	:	Mihrap kenarındaki bordürden	
43	»	»	»	: » üst köşelerindeki çinilerden
44	»	»	»	: » » » »
45	»	»	»	: » » » »

- 46 *Piyale Paşa Camii* : » kenarındaki bordürden
47 » » » : Mihrap üst köşelerindeki çinilerden
48 » » » : » » » »
49 » » » : » kenarındaki bordürden
50 » » » : Mihrap üst köşelerindeki çinilerden
51 » » » : Mihrabın en üstünde bulunan çiniden
52 » » » : » » » » »
53 » » » : » » » » »
54 » » » : Mihrap kenarındaki bordürden
55 » » » : » » »
56 » » » : » » »
57 *Mesih Mehmet Pş. Camii:* Cami dahilindeki bir bordürden
58 » » » » : » » » »
59 *Ramazın Efendi Camii* : » » ulama çinilerden
60 » » » » : » » » »
61 » » » » : Pencere üstü muskalarından
62 *Mehmet Ağa Camii* : Cami dahilindeki bir bordürden
63 » » » » : » » » »
64 » » » » : » » » »
65 » » » » : » » » »
66 *Hekimoğlu Ali Pş. Camii:* Mihrap çıkıntısındaki yazılı çini kitabeden
67 » » » » : Cami dahili ulama çinilerden
68 » » » » : Mihrap çıkıntısındaki yazılı çini kitabeden
69 » » » » : » » » » »
70 » » » » : » » » » »
71 » » » » : » » » » »
72 *Mehmet Ağa Camii* : Son cemaat yeri sağ pencere üstündeki yazılı kitabeden
73 *İbrahim Paşa Camii* : » » » » » » » »
74 » » » » : » » » » » » » »
75 *Haseki Hürrem Türbesi* : Türbe dahilinde çepeçevre dolaşan yazılı çinilerden
76 » » » » : Türbede bulunan bir bordürden
77 *Kanunî Süleyman »* : Türbe kapısı dış yanında bulunan panonun bordüründen
78 *Haseki Hürrem »* : Türbe dahilinde mihrap üstü köşelerinden
79 » » » » : » kapısı dışında bulunan panodan
80 » » » » : » » » » » diğer bir çeşit lâle
81 » » » » : » dahilinde mihrap üstü köşelerinden
82 » » » » : » » » » »
83 » » » » : » » » » »
84 » » » » : » » » » »
85 *Eyüp Türbesi* : Türbenin dış sofasındaki çinilerden
86 » » » : Türbeye giden koridorda bulunan geniş bir bordürden
87 » » » » : » » » » » » »
88 » » » » : Türbe sebilinin iç duvarında bulunan ulama çinilerden
89 » » » » : Türbenin dış sofasında bulunan ulama çinilerden
90 » » » » : » » » servili panoda bulunan pembe renkli lâle
91 » » » » : » » » bulunan bir çiniden
92 » » » » : » » » » » diğer bir çeşit lâle
93 » » » » : » » » » kırık bir çini parçasından
94 » » » » : Eyüp cami avlusu türbe penceresi etrafındaki ulama çinilerden

- 95 *Eyüp Türbesi* : Türbenin dış sofasındaki çinilerden
 96 » » : » » » kırık bir çini parçasından
 97 » » : » » » bulunan bir bordürden
 98 » » : » » » » kırık bir çiniden
 99 » » : » » » » ulama çinilerden
 100 » » : Türbenin dış sofasının kapısı üstünde bulunan tek bir çiniden
 101 » » : » » sofasında bulunan bir pano ortası göbeğinden
 102 » » : » » sofasının kapısı üstünde bulunan tek bir çiniden
 103 » » : Türbenin dış sofasında kırık bir çiniden
 104 » » : 98 ve 92 numaralı lâlelerin bulunduğu çiniden
 105 » » : Türbenin dış sofasında bulunan ve 104 numaralı lâlenin bir diğer çeşidi
 106 » » : 92 ve 98 numaralı lâlerin bulunduğu çiniden
 107 *Üçüncü Mehmet Türbesi* : Türbe dahilinde alt sırada bulunan çinilerden
 108 *Eyüp Türbesi* : Türbenin dış sofasında bulunan XVII nci asra ait ulama çinilerden
 109 » » : Türbenin dış sofasında bulunan XVII nci asra ait ulama çinilerden
 110 » » : Türbenin dış sofasında bulunan kırık bir çiniden
 111 » » : » » » genişçe bir bordürden
 112 » » : Türbeye giden koridorda bulunan bulutlu bir bordürden
 113 » » : » » » » » » » »
 114 » » : » » » » » » » »
 115 » » : Türbenin dış sofasındaki bir pano ortası göbeğinde bulunan bir lâle
 116 » » : Türbenin dış sofasındaki ince bir bordürden
 117 » » : » » » » » » » »
 118 » » : » » » » » » » » pano ortası göbeğinden
 119 » » : » » » » » » » » » »
 120 » » : » » » » » » » » » »
 121 » » : Cami avlusunda türbe penceresinin sol tarafında bulunan (Muhammed) yazılı tek çinideki lâle
 122 » » : Cami avlusunda türbe penceresinin sol tarafında bulunan (Muhammed) yazılı tek çinideki lâle
 123 » » : Cami avlusunda türbe penceresinin sol tarafında bulunan (Muhammed) yazılı tek çinideki lâle
 124 » » : Cami avlusunda türbe penceresinin sağ tarafında bulunan (Allah) yazılı tek çinideki lâle
 125 » » : Türbenin dış sofasındaki bir pano ortası göbeğinde bulunan lâle
 126 *Üçüncü Murat Türbesi* : Türbeyi çepeçevre dolaşan en üst bordürden
 127 » » » » : » » » » » » » »
 128 *İkinci Selim Türbesi* : Türbe dahilindeki ulama çinilerden
 129 *Üçüncü Murat* » : Kapının iç sağ ve sol tarafında bulunan ve nakışları ayrı olan panodan
 130 » » » : Türbedeki ince bir bordürden
 131 *Üçüncü Mehmet* » : Türbe dahilinde bir bordürden
 132 *İkinci Selim* » : » » » ulama çinilerden
 133 *Üçüncü Murat* » : Türbedeki ince bir bordürden

Bibliyografya : *Büyük Türk lûgati*, Hüseyin Kâzım, gayri matbu kısım; *Bürhanı Katı*; *Kamusı Türki*, Şemseddin Sami; *Lâle Devri*, Ahmed Refik; *Tarihimizde Lâle Merakı*, Doktor Ahmed Süheyl, *Milli Mecmua* 14 adet makale; *Türk Çinilerinde Lâle Tezyinati*, Doktor Ahmed Süheyl, *Milli Mecmua*, makale; *Türk Çinileri*, Tahsin Öz, Yedigün makale; *Salon Sünbülleri*, Cevad Rüşdü makale; *Lâlezar İbrahim risalesi*, Ebüzziya Tefrik, makale; *Lâle isimleri*, Reşad Ekrem Koço makale; *Risalei Lâleü Zerrîn*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi tabiiye kısmı 158; *Takvimi Lâle*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi tabiiye kısmı 159 kopya; *Şükûfenâmei Ali Çelebi*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi tabiiye kısmı 160 kopya; *Tuhfetülhabab*, Ali Emiri Efendi Kütüp-

hanesi, tabiiye kısmı 161; *Netayicülezhâr*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 162 kopya; *Risalei lâle elmüsemâmâ bimizanülezhâr*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 164 kopya; *Risalei müfredatı lâle velünsa miyarülezhâr*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 165; *Risalei lâle elmüsemâmâ bimiyarülezhâr*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 166 kopya; *Şükûfenâmei Ali Çelebi*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi tabiiye kısmı 169 kopya, 170 kopya; *Risalei esamü lâle*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi tabiiye kısmı 171 kopya; *Gonceli lâlezar bağı kadim*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 172 kopya, 137 kopya; *Risalei esamü lâle ferah engiz*, Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, tabiiye kısmı 173 kopya; *Larousse du XXe siècle*; *Encyclopedia Britannica*; *Der Grosse Brockhaus*.

Fatih Camii

HALİM BAKİ KUNTER

A. SAİM ÜLGEN

Fatih Mehmed II. nin fethi müteakip İstanbul'un yüksek bir tepesi üzerine büyük bir cami ile beraber yaptırmış olduğu mimarî manzume bu şehrin son derece dik-kate şayan tarihî âbidelerinden birini teşkil eder.

Sekiz medreseyi, sekiz tetümme medresesini ayrıca *darüşşifa, darüzziyafe* (tabhane), *İmaret, kütüphane, Kârvansaray, hamam* ve saire gibi müstemilâtı ihtiva eyleyen ve çok geniş bir saha kaplayan bu muazzam ve mütenazır mimarî eserin mührakını teşkil eden Fatih camiini ve buna dair intişar etmiş olan yazıları umumî bir tetkike tâbî tutmağı ötedenberi istiyordum. Tarihî bir mevzu olmaktan, san'at ve estetik bahislerinin umumî çerçevesinden çıkarak bir ihtisas işi halini alan, bundan başka plân ve makta' çizilmesini de icap ettiren bu çalışmada bilgisi kadar ruhundaki san'at heyecanı ve görüşü kuvvetli bir arkadaşıla elbirliği yapılması lüzumu kendini gösterdiğinden eski eserlere bağlılığımı ve Türk âbidelerine hayranlığımı bize daha talâbelik hayatında iken verdiği eserlerle isbat eyleyen, kabiliyet ve iktidarını çok genç yaşda salâhiyetli üstaplara teslim ettirmeğe muvaffak olan Mimar Ali Saım Ülgen' den bu himmeti istedim.

Tarih ve san'at bakımından yüksek bir değer taşıyan bu mimarî manzumeyi Türk san'at eserlerinin güzelliğine ve füsununa gönlünü kaptırmış birer âşık heyecaniyle iyiden iyiye inceledik. Bir yandan âbideyi, öbür yandan şimdiye kadar bu âbide hakkında yazılmış veya çizilmiş olan eserleri tetkik eyledik. Bunları birbirleriyle, ortada duran hakikatle veya kalabilen izlerle karşılaştırdık. Uzun uzun düşündük, itinalı ölçüler aldık. Düşündüklerimizi teyid edecek ilmî ve maddî deliller aradık ve bulduk.

Aşağıdaki yazıyı işte böyle uzunca süren bir emeğin, el ve gönül birliğinin mahsulü olarak karilerimize arz etmekteyiz.

Birçok değerlere ve hususiyetlere malik olan Fatih camiinin en güzel taraflarından biri de yüksek bir kıymeti haiz bulunan kapısıdır.

İç ve dışı tamamiyle mermerden yapılmış olan *Tak-Kapı*'nın çok kuvvetli *Selçuk* tesirini tebarüz ettiren haricî sivri kemeri altına ince bir san'at görgüsünün kudretli eliyle imtizaç ettirilen *Bursa kemeri* ve bunların altına dizilmiş olan *istalâktütlü* bu güzel heyete mimarî eserlerimiz arasında ve mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Türk san'atkârı bediî duyguları plâstik bir eserde millî dehanın inkişaf seyrini de göstererek çok kuvvetli ve güzel bir surette yaşatmıştır. San'at kudreti burada âzamî sadelik içinde asil ve muhteşem bir eser yaratmasını bilmiştir. Tarihde eski bir devri kapayıp yenisini açan büyük bir zaferin gönüllere verdiği heyecanı duymuş olan san'atkâr bu kapıyı denilebilir ki yalnız cami için değil belki tarihin ve Türklerin girdiği yeni devir için de bir medhal olarak inşa etmiş; büyük zaferin hatırasını yaşatacak, onu nesillere ulaştıracak bir zafer takı gibi yükseltmiştir. Türklüğün, her yerde kendini gösteren, yüksek kudreti önünde saygı ile eğilerek onun altından geçer ve mevzuumuza gireriz.

Halim Baki Kunter

Fatih camii İstanbulun en eski âbidelerinden biridir. İstanbulun fethinden dokuz sene sonra yani 1462 (867) yılında inşasına başlanılan bu mühim eserin yapısı sekiz se-

ne devam etmiş ve 1470 (875) tarihinde nihayet bulmuştur.

1179 tarihindeki büyük zelzelede mimar *Eski Sinan*'ın sekiz yılda yapmış ol-

duğu ilk Fatih camii'nin büyük kubbesi, türbe ve sair aksamı sakatlandığından Mustafa III. ün emrile caminin yalnız harım kısmı tamamen yıkılıp mihrap tarafına doğru ileri götürülmüş ve Sultan Ahmet Camii plâni tatbik edilerek inşaata yeniden başlanmıştır. Fatih camii bu suretle eski şeklini kaybettiği gibi Edirne'de çok mütekâmil bir veçhe gösteren ve Koca Sinan'a gelinceye kadar hiç bir san'atkâr tarafından istifade edilmeğe cesaret gösterilemeyen üç şerefeli cami dahi san'at müdekkikleri tarafından bu eser gibi tetkik edilmeden geçilmiş olduğundan İstanbul'da umamî karakter itibarile Ayasofyaya benzeyen Beyazıt Camii (1501 - 1506) Türk mimarisinde birdenbire doğan bir eser olarak telâkki edilmiştir. Bu sebeple İstanbul'a gelen Türk san'atkârlarının Bizans'ın Ayasofyasının azamî tesiri altında kaldıkları kanaati hasıl olmuştur. Halbuki Bursa, Edirne ve İstanbul'daki eserler kronoloji dahilinde iyice tetkik edildiği takdirde inşa tarzı ve mimarî karakteri itibarile Ayasofyadan çok ayrı hususiyetler gösteren Üç Şerefeli Camii meydana çıkar (1432). Bir takım üstün vasıflar taşıyan böyle bir eseri mimarî tarihimizde Ayasofyanın tesiri altında kalmadan Selçuk san'atının kuvvetli unsurlarile beslenmiş bir Türk mimarı ibda eylemiştir. Bunu takip eden âbidelerimizde vücut bulan tekâmül hiç de hayretle karşılanacak bir hâdise değildir. Bu tekâmülü Ayasofyanın tesirine atfetmek de gayretkeşlikten ibarettir. Fatih camii hakkındaki etüdü hazırlarken bu cami hakkında bundan evvel intişar etmiş olan yazırlarla bu camiden bilmünasebe bahseden yazırları ve yine bu camiye aid resimleri tetkik ettik. Bunlar da şunlardır:

1 — لوايع الدور في ظلمة اطلس مينور — *Nurosmaniye kütüphanesi.*

2 — حديقۃ الجوامع , 1281.

3 — *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt. I, S. 138-140.

4 — Dr. Ağa oğlu Mehmet, *Fatih camisinin şekli aslisi*, (Hayat Mecmuası, No. 45, sene 1927).

5 — بیان منازل سفر عراقین سلطان سلیمان خان Matrakçı Nasuh, H. 944, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.*

6 — *Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi* (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) tarihi, H. 1083, fiş No. 1029.

7 — *Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi* (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) fiş No. 1027.

8 — Halil Ethem Eldem, *Camilerimiz.*

9 — Celâl Esad, *Türk San'atı*, 1928.

10 — Dr. Süheyl, *Fatih Darüşşifası*, 1932.

11 — Sir William Stirling Maxwell Bart, *The Turksin*, MDXXXIII London, MDCCCLXXIII.

12 — *Byzantion* (Die Apostolkirche und die Mehmedije zu Konstantinopel - K. Wulzinger), Paris. 1932.

13 — A. Gabriel, *Les Mosquées de Constantinople*, Paris. 1926.

14 — C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopel*, Berlin. 1912.

15 — C. Gurlitt, *Orientalisches Archiv I*, Berlin. 1912.

Bunlardan Wulzinger'in *Byzantion*'daki yazısı 32 sahife tutan uzunca bir tetkikdir. Ve etüdlerin içinde en etraflısı ve muahharıdır. Wulzinger yukarıda sayılan me hazların hemen hepsini görmesine rağmen binayı yerinde kuvvetle tetkik etmediği ve Havariyun kilisesinin üstüne yapıldığı iddiasını ileri sürerek buna tamamen inandığı için bir çok noktalarda yanlış hükümlere varmıştır.

Bugüne kadar yazılan bütün yazırların tenkidini ihtiva eden bu makalenin iyice tetkik ve mukayesesini yapmakla bu bina üzerine yürütülen bilcümle mülâhazaları da tenkit ve mütalâa etmiş olacağız.

Ayrıca bugüne kadar nazarı itibare alınmayan noktaları da tebarüz ettirmeğe çalışacağız.

ESKİ FATİH CAMİSİNİN EVSAFI

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında Mimar Eski Sinan (1) tarafından yapılan bu cami Türk mimarî tarihinde mimar Koca Sinan'ın devrine kadar devam eden zincirleme tekâmülün çok karakteristik bir halkası idi. Bugün mevcut cami eskisin-

(1) Eski Fatih camii'nin mimarı hakkında bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Mehmet Ağa oğlu tarafından yazılan makale M. Wulzinger

den harim ve haricî kitle itibarile çok farklıdır.

Eski tarihlerde ve حديقة الجوامع nam eserde eski binanın temellerine kadar hedm edilip yeniden inşa edildiği yazılıdır. Halbuki bazı kısımları muhafaza edilmiştir. Ve bunlar bugün elimizde çok mühim birer vesika ve mukayese unsurudur.

Eski Fatih Camii Evliya Çelebinin verdiği malûmata, *Suyolları haritasında* ve *Mıtrakçı Nasuh*'daki resimlere göre büyük ve tam bir kubbe ile örtülmüş olup mihrap üstüne bir yarım kubbe inşa edilmişti.

Caminin hariminde büyük kubbeyi ve mihrap yarım kubbesini tutan, cenah kemerlerinin istinat ettiği, iki büyük pilpaye ile iki mermer sütun cenahları orta kısımdan ayırmakta idi. Bu cenahların üstleri, tanburları yüksek (2) üçer kubbe ile örtülmüş ve son cemaat mahalli revaklı bir avlu ile çevrilmişti. Bu şeklin müşahhas bir nümunesini Beyazıd camiinde bazı noktaları hafz ile temin edebiliriz. Bu vesile ile de şunu arzetmek lâzımgelir ki İstanbulda *Beyazıd Camii*, Aya-sofyanın tesiri altında bir karakter kazanmış

ger tarafından tenkit edilirken hiç vesika zikredilmeksizin Christodulos adında Yunanlı bir mimar zikredilerek Mehmet Ağaoğlu'nun eski Sinanî mimar gösterdiği, bu Yunanlı mimarı ikinci plâna aldığı kaydediliyor, ve bu bir gayretkeşlik telâkki ediliyor. Halbuki böyle bir san'atkâra Demeter Kantimiri'nin Osmanlı Tarihinden başka bir vesikada rastlayamadığımız gibi توارخ آل عثمان da Fatih camisinin mimarı olarak serahatle Sinan adı zikredilmiştir.

Mimar Eski Sinan'ın vakıf kayıtlar arşivinde müseccel iki tane vakfiyesi vardır. Bir evall rebütlahir 869 diğer evall rebütlevev 873 tarihlidir.

Kızıtaşı mahallesinde bir mescid ile bir mektep ve bir zaviye ve bunların idaresi için bazı akarat vakfeylemiştir. Vakfiyede vâkıfın adı şu suretle yazılmıştır: *سنان الدين يوسف بن عبدالله العتيق المعمار*

İlk Fatih camii mimarına verilen Atik Sinan adının bu zatı mimar Koca Sinan'dan ayırmak için kullanılmış olmadığı Mimar Koca Sinan'dan çok evvel yazılan vakfiyeden anlaşılacaktır.

(2) *Mıtrakçı Nasuh*'un resmine bakınız. Bursa üslubunun İstanbulda imtidat eden bir karakteri olduğuna kanaat getirebiliriz.

ve taazzuv ederek vücut bulmuş değildir. *Fatih camii*ndeki tekemmülle *Beyazıd camii*; Beyazıd ve Çarşanbadaki *Sultan Selim camii*lerinin imtizacından da *Sinan Ekolü* doğmuştur.

*Beyazıd camii*nde yanlardaki kollar ve bunların bağlandıkları şimal garp yarım kubbesinin kaldırılmasile *Eski Fatih Camii* vücade gelir; hem de bütün teşkilât ve mantığı ile.

Suyolları haritasında mevcut *Fatih, Atik Ali paşa* ve *Beyazıd* camileri resimlerini mukayese edersek yan cephelerinin birbirlerine oldukça müşabih olduklarını görürüz.

Yan cephelerin sağır olamayacağı keyfiyeti de göz önünde tutulursa büyük kubbenin istinat ettiği dört kemerden mihrap cihetindeki mihrap üstü yarım kubbelerinin dayanmakta olduğu anlaşılır. Diğer üçünde pencerele açılmış ve dolu kısımlar ikişer kemer ve bir sütun üzerine istinat ettirilmiştir. Halbuki M. W u l z i n g e r bu cepheleri tek pencerele ve sağır olarak göstermiştir. Bu zatın makalesindeki resimlerde kubbe biraz daha yüksek görülmektedir. Aynı resimde kubbe tanburu etrafında görülen istinat kemerleri de Fatih devrinde mevcut olmayan inşai elemanlardandır. Halbuki *Fatih, Beyazıd, Atik Ali Paşa* ve hattâ *Edirne'deki Beyazıd* camilerinde bu kemerlere rastlayamayız. İlk defa olarak İstanbulda Çarşanbadaki *Sultan Selim Camii*nde kullanılmış olan bu inşai eleman yukarıda isimlerini saydığımız eserlere sonraki tamirlerde ilâve olunmuştur.

Cenahlardaki ufak kubbelerin tanburları yine bu resimlerde görüldüğü üzere basık değildi. Bunu *Mıtrakçı Nasuh*'un resminde gördüğümüz gibi *Tabhane medresesinin* dahilinde mevcut oda kubbelerinin hiç değişmemiş olan şekilleri de bu kanaatimizi tevsik eder. Bu kubbelerin tanburları dahilen mainî şekillere taksim edilmiş ve bu cihetle irtifâr yüksek tutularak dairevî bir kaide murabba bir plâna irca olunmuştur.

Büyük kubbenin oturtulmuş olduğu şimal garp kemeri de canibî kemerler gibi inşa edilmiş, bu cepheye de pencerele açılmıştır. W u l z i n g e r' in resimlerinde ise bu

cephede kısmen geri çekilmiştir. Kanaatimize göre bu cephede kemerlerin istinatgâhları olan ayaklar bulunmakta idi. Büyük kemer esas duvar üzerine ikame edilmişti.

Şadırvan avlusu mustatili bir plândadır. Bu günkü ve dünkü şekli arasında hiç bir tahvül olmamıştır. Bugünkü camiin genişlemesi M. W u l z i n g e r 'in resimlerine ve izahatına göre bu cihettendir. Halbuki yaptığımız tetkikatın sonunda bu teze zıd bir neticeye varmış bulduk.

Bu zat, çizmiş olduğu resimlerde mihrap duvarının ibka edildiği kanaatindedir. Bunun sebebi de caminin temellerinin bu mevkide olduğunu kabul ettiği *Havariyun Kilisesinin* duvarları üzerine inşa edilmiş olduğunu isbat etmek iddiasıdır. Bunun için göz önünde mevcut hakiki vesaike istinat etmekten ziyade takribî ve hayalî hesaplara dayanmaktadır. Bu mütalâaları sırasile izah ve tenkid edeceğiz.

M. W u l z i n g e r 'in yaptığı hesaplara göre mihrap duvarı yerinde kalmak şartile cami eski vaziyetindeki avludan bir aks kazanarak büyüyor ve murabba avlu mustatil bir şekil alıyor. Bu kanaati yeknazarda kabul etmek için sebepler yok değildir. Bunlardan üzerinde durulacak en mühim nokta caminin son cemaat yerine açılan cümle kapısının bulunduğu cephenin yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Pencere nisbetleri ve kemerler tamamen Türk-Barok üslubunun esaslarını irae eder. Fakat unutmamalı ki caminin büyütülmesini müteakip canibî duvarlarla bu cephenin birleştirilmesi inşai bakımdan bir çok mahzurlar doğururdu ve belki bu cephede de bazı çatlaklıklar vücut bulmuştu. Bu yüzden bütün duvarların hedmi ve yeniden inşası mevzuubahs olmuş, yalnız şadırvan avlusu ve direkler ibka edilmiş ve hiç değiştirilmeden yeni binaya eklenmiştir.

Bu kanaatimizi tevsik edecek delillere geçince: camiin yan uzunluğuna cephesinde avlu cihetinde dört direk aksını müteakip bir kapı ve altıncı aks olarak da daha mürtefi son cemaat direkli mahalli gelir. Bu noktaya dayanmış bulunan eski minare kürsüsü ve kapı kemerleri hiç el sürülmemiş çok temiz XV inci asır Türk mimarî unsurlarını ihtiva eder. Yalnız minarenin kürsü ile beden kısmı arasında gerek taşçılık, gerek

renk itibarile çok büyük fark olduğu gibi sonradan yıkılarak eklenmiş olduğu gözle tefrik olunacak kadar imtizaçsızlık da mevcuttur.

Demek ki minare ile son cemaat mahalindeki direkler yerlerini değiştirmemişler, bu halde binanın bir yarım kubbe ilâvesile ilerlemesi bu cihetten kabil olamamıştır. Binaenaleyh mihrap cihetine doğru bir tahvül olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Bunu tevsik için de bu cephede tetkikatımıza devam edelim.

Türbelerin bugünkü binaları da yeni ve barok tesirlerini havidir. Türbeler avlusunun pencere duvarlarının cami ile iltisak peyda ettiği nokta üzerinde duralım.

Şorba (Çorba) kapısında, itibaren devam edegelen bu duvara açılmış olan pencerelerin otuzuncusunun kesilmiş ve çerçeve mürlülerinin çekiç darbeleriyle kısmen bozularak bir köşe hissini verecek şekilde 45° kırılmış olduğu görülür. Ölçümüze göre bu noktada hazfedilen parmaklıkları bahce duvarı penceresi beş tane olmalıdır. Kesilen pencere parmaklıklarının girmiş olduğu delikler halen mevcut olan süve taşı üzerinde görülmektedir. Bu noktada taşlar kısmen yontulmuş ve derzler hariçten sürülen harçla doldurulmuştur.

Bugün mevcut olan bütün bu hakkiye ve izlerden anlaşıldığı üzere camiin şadırvan avlusu tarafından değil mihrap duvarı cihetinden ilerlediği inkâr kabul etmez bir hakikattir.

İlk yapılan minareler birer şerefeli ve külâhlı idi. Şakuli nisbetlerinin bodur olduğu eski Gravür'lerde görülmektedir. Selçuklulardanberi devam edegelen ve Bursa devrinin de hususiyetlerinden olan bu nisbet farkı İznik ve Bursadaki eserlerde ve İstanbulda Sultan Ahmetteki *Firuzâğa camii* minaresinde görülür.

BUGÜNKÜ FATİH CAMİİ

1765 (1179) tarihindeki büyük zelzelede büyük ve küçük kubbeleri sakatlanan ilk Fatih camiinin M u s t a f a III. yeniden yapılmasını irade ettiğinden 1767 (1181) de inşaata başlanmış ve 1771 de tamirat sona ermiştir. Bu inşaat sırasında yapılan değişikliği görelim:

Bugünkü heyetile gördüğümüz bu cami plân ve hacim itibarile *Sultan Ahmet camii*nden çok az farklıdır. *Sultan Ahmet camii*nde haricî kitle daha oturaklı ise de kubbenin bıraktığı tesir talî derecededir. Bu eserde ise tanburlar ve haricî inşâi teccimat daha şakuli ve mürtefidir. Dahilde Sultan Ahmet camii-nin kalm ve yuvarlak fil ayakları yerine murabba plânlı ve daha munis şekilli pilpayeler mevcuttur. Bu ayaklara kemerler daha sade ve basit surette oturtulmuştur. Fakat mimarî nisbetler ve talî şekiller barok üslûbunun çevresinden uzaklaşmamıştır. Yalnız eski mimarî elemanların tertibi ve sivri Türk kemerlerinin, o devirde terk edilmiş olmasına rağmen kullanılması *eski Fatih camii*nin yerine yapılan bu eserin mimarının, eski klâsik san'ata hürmetgâr biri yani bir Türk olduğunu gösterir (3). O yıllarda yapılan *Nuru osmaniye camii* üslûbunun bünyesile, bu bina arasında yapılan mukayese bu kanaatimizi kuvvetlendirir.

M u s t a f a III. tarafından yaptırılan *şimdiki Fatih camii* dört pilpaye üzerine oturtulan bir merkezî tam ve dört canibî yarım kubbe ile örtülmüş murabba plânlı bir bina'dır. Yarım kubbeler ile yan kemerler arasında örtmek maksadile tali yarım kubbeler inşa edilmiştir. Yan istinat ayakları arasına sıkıştırılmış maksurelerle haricî abdest muslukları, üstü revaklı galeri bu hudud haricinde kalır.

Camiin inşaatı sırasında yapılan hünkâr mahfilî ile minber bize XVIII inci asrın ikinci nısfının bütünü hususiyetlerini gösterir. Hünkâr mahfilinin mihrap nişi ve minber tezyinatı ile mulürleri (Moulure) bugün dahi mevcut olan esas mihrabın ve cümle kapısının (4) evsafına hiç benzemez. Bu hu-

susiyetler o devirde taş işçiliğinin, mimarî nisbet ve telâkkilerin ne kadar büyük farklar arzettiğine birer delildir.

Camiin dahilî duvarlarında ve kubbe-lerde görülen tezyinat XIX uncu asrın girkin kalem işleridir. Bugün yeşil rengile sıvaların altında sezilen nakışlar belki XVIII ci asırda yapılmış olan tezyinatıdır. Minareler, kürsülerinin üst kısımlarından itibaren yeniden inşa edilmiştir. Her biri üçer şerefelidir. 1310 zelzelesine kadar minarelerde yine ahşap külâhlar mevcut iken zelzeleyi müteakip yapılan tamirde külâhlar kesme taşdan ve bugünkü şekillerile inşa edilmişlerdir.

İLK BİNA İLE BUGÜNKÜ BİNANIN MUKAYESESİ

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında mimar eski Sinan tarafından yapılan ilk Fatih camii ile 1767 (1181) - 1771 (1185) seneleri içinde M u s t a f a III. tarafından tamir ve inşa ettirilen ikinci *Fatih camii*ni ayrı ayrı izah ettik. Burada bunları birbirleriyle mukayese ederken tekerrürden ictinap edeceğiz.

İlk cami yapılırken; mevcut olan mimarî tekâmülün seyrine ihtiyarsız oyulmuş, bu sebeple gündün güne tekemmül eden Türk mimarisinin san'at terakkiyatından güzel bir enmuzec vücut bulmuştu. O zamanki Türk mimarisi daha genç ve klâsik nizamlarını yeni yeni vazetmeğe başlamış olduğu için meydana çıkan eserde devrin tekâmülüne ve kudretinin artmasına misal olacak hususiyetler seziliyor. Tecrübe ile vücut bulan bu eserler müşahhas bir ruh taşıırken daha sonrakilerde san'at mücerred ve klâsik bir veçhe almağa başlıyor.

Halbuki ikinci eser inşa edilirken klâsik san'at telâkkileri artık tarihe karışmış bulunmaktadırlar. Avrupanın iyi veya kötü tesirleri büyük bir kıymet ve revacedadır. Vücut bulacak bir eserin muhakkak o günün modasına uyması lâzımgelmektedir. Fakat ne gariptir ki o günün işçisi dahi elinde kalem, çekiç ve malasile bu modanın bir tathikatçısı olduğu halde camiin bünyesinde eski binayı hatırlatan tesirlerden kurtulamamıştır.

kubbe kadar ilerî götürüldüğünden eski mihrap, ilerleyen duvara nakil ve yeniden inşa olunmuştur.

(3) Hallî Etem Eldem *Camilerimiz* adlı eserinin 31 - 32 nci sahifelerinde Fatih Camii hakkında yazdığı satırlarda İkinci Fatih Camii mimarının Hacı Ahmed Halife, bina emînlerinin Sarım İbrahim Paşa ile İzzet Mehmed bey, yapı kalfasının Kôr Yani kalfa olduğunu zikrediyor.

(4) Bu gün mevcut olan mihrap ile cümle kapısı ilk binadan kalma nefis san'at eserlerindedir. Cümle kapısı tarafından camiiin ilerletilmediğini yukarıda izah ettiğimiz cihetle bu kapının yerinden kaldırılıp yeniden yapılmasına lüzum hasil olmadığı kabul edilebilirse de mihrap duvarı bir yarım

Onda, kaybettiği şeyi arayan fakat bir türlü bulamayan bir san'atkârın mütereddit tahassüsleri vardır. Bu eserinde mimarın eski klâsik mimariye üzendigi ve temellerine kadar indirdiği âbidenin füsûnu içinde kalmış olduğu zannedilir. Fakat bu hissiyata rağmen san'atkârın günün modası tesiri altında bir halita vücade getirdiği görülür. Mimarî elemanlar zikre değer bir hususiyet arz etmekde ise de nisbetleri klâsik san'ata göre zayıftır. Dahilî teferruat, akant yapraklı başlıklar, dairevî tali kemerler binanın karakteri üzerinde büyük tesirler yapmaktadır. Cümle kapısının haricî sivri kemeri tek merkezli ve mümaslarla çizilmiş olup çok kuvvetli Selçuk tesirini tebarüz ettirmektedir. Bu kemerin kuvvetli inhinası minare kapılarının üstlerinde de mevcuttur.

İçi ve dışı tamamen mermerden yapılmış olan *Tak-Kapın*ın bu nefis kemerinin altındaki Bursa kemeri de çok incé bir san'at görüsünün kudretli eli ile imtizaç ettirilmiş, altına dizilen istalâktitler bu güzel heyete mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhile bu mimarî mahal içinde en kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvanın hususiyeti zikre şayandır.

Bu avluda Beyazıt camiinde görülen tez yinat kalabalığını bulmak kabil değildir. Hatların sükûnu, gerek ufki, gerek şakulî nisbetlerin âhengi Şehzade ve Süleymaniye camilerine yakın bir seviyededir.

İlk Fatih camiinin harimi müstatilî bir plânda olduğu halde bugünkü şekli murabbaa pek yakındır. *Evlîya Çelebi* eski Fatih camiinin kubbesini tutan dahilî ayaklardan bahsetmemiş ise de canibî somaki direkleri zikretmiştir. *حدقة الجوامع* bu pilpayeleri Filayağı adı ile kaydediyor. Bu kelimedenden muhakkak yuvarlak bir pilpaye inşa edilmiş olduğu anlaşılabilir. Halbuki ilk önce Dr. Mehmet Ağaoğlu, sonra M. Wulzinger çizdikleri resimlerde mihrap yarım kubbesiyle esas büyük kubbeyi tutan ayakları daire şeklinde tersim etmişler ve bu suretle hatâyâ düşmüşlerdir. Sultan Ahmet Camiindeki dairevî ayaklara kadar ve bilhassa İstanbul'a gelmez köşeli kaideler yerine bu şeklin kullanılmasına ihtimal yoktur. Öyle olsaydı

daha sonraki eserlerde bir çok nümunelerine rastlardık, nitekim bu camide kullanılan birçok mimarî ve tezyinî elemanları sonraki en üstad mimarlar bile büyük bir değişikliğe lüzum görmeden eserlerinde kullanmışlardır.

Bu vaziyette ilk cami orta sahan itibariyle oldukça mürtefi, cenahlarda ise de oldukça basık idi. Bu şekle göre cami birincisi mihrap yarım kubbesinin alt kaidesi seviyyesinde olmak, merkezi kubbenin istinat ettiği canibî duvarların ve cümle kapısı duvarının üzerinde bulunmak, diğeri merkezî kubbenin tabur kaidesinde olmak üzere iki tabakaya tahsis edilmiş ve yanlarda fevkanî maksureler ile mahfiller yapılmamış idi. Bugünkü eserde biri, yarım kubbeğin altlarına ilâve olunan daire şeklindeki tali yarım kubbeğin seviyyesinde; diğeri esas kubbe kaidesinde olmak üzere iki kat gezinti yeri vücade getirilmiştir. Mihrap dahilî cephesinden başka diğeri cephelere bir kat mahfiller ilâve olunmuştur.

Eski binada mihrap yarım kubbesi bugünkünden çok daha alçak ve haricî görünüşünde esas büyük kubbe ile bağılı değildir. Mevcut olan pilpayelere istinad eden sağır cephe duvarına ve kemere dayanıyordu.

İlk inşa esnasında yapılan pilpayelerin dört kemerin istinatgâhı olması hasebile hacvari bir şekilde yapılmış olması çok mütelemeldir. Bugünkü cami çok aydınlık yani çok pencerelidir. Bilhassa zemin tabakasında bu pencerelerin aksları mütenazır olmakla beraber aralıkları aynı değildir. Halbuki ilk binada duvarlar nisbeten az pencere ve aks aralıkları muntzamdır. Plân da mihrap mihi verine göre mütenazırdı.

Yazımızın ikinci faslında esas kemerlerin sivri Türk kemerleri olduğunu zikretmiştik. Muhakkak ki ilk kemerler bu günkü kadar sivri ve yüksek değillerdi.

Camiin haricî görünüşüne gelince: mihrap cihetinde duvara dayanan sağır bir yarım kubbe, mihrap yarım kubbesinin nısf kutrundan daha büyük nısf kuturlu merkezî bir kubbe ve iki cihette kuturları takriben yarım kubbenin nısf kutru kadar olan üçer cenah kubbesi mevcut idi. Haricî teccimat mevcut olmadığı gibi pencerelerin çerçeveleri mulürlü ve irtifaları bugünkülere nazaran kısa idi.

Halbuki bugün cami. tertibi çok karışık görülen tam ve yarım büyük ve küçük kubbeler, üstüvani ve menşurî ağırlıklar, kuleler, meyilleri mütehavvil satırlarla kapatılmış olduğu gibi dahilde de üst tabakaların girinti ve çıkıntısı pek fazladır. Bu şekillere dünün düz ve sakin hatları yerine kıvrak barok mulürlerinin ve silmelerinin ilâve edilmesi pek karışık bir manzara vücade getirmiştir.

Camiin eski resimlere göre iki yan cep heleri düz idi. Bu yan duvarlardaki pencere mikdarının ne kadar olduğunu bilmiyorsak da elimizdeki dokümanlarla mukayese ederek bir fikir yürütebiliriz.

Suyolları haritasındaki resimde revaklı avlunun pencereleri sayısı kapı ve son cemaat mahalli yerleri bugünkü mevcut ve değişimyen kısımlara tevafuk edivor. Demek ki bu resim bakılarak çizilmiştir. Buna göre camiin pencereleri mikdarının da doğru olarak tersim edilmiş olması melhuzdur.

Halbuki M. W u l z i n g e r resimlerinde pek çok döşeme penceresi ve iki kat tabakza pencereleri göstermiştir. Yukarıda arzettiğimiz gibi bu cenahlar alçak ve main şeklinde tezyini unsurlara taksim edilen taibur-lar üzerine oturtulmuş üç kubbeli bir koridor şeklinde idi. Zemin pencerelerinin üstlerindeki bir kat avdımlık pencerelerinden başka bir tabaka daha mevcut olmasına imkân yoktur. Bugün bu canibî duvarlar haricen direkli koridorlar şeklinde inşa edilmiş van istinad direkleri de harice tasrırlarak cami dahiline ferahlık verilmiştir. Bu vazivete göre bugünkü cami. eskisinden cümle kapısı üzerindeki yarım kubbe ile iki cihette mevcut ufak tam kubbelerin. van maksure ve hari-cî direkli galerilerin örttüü saha kadar genişletilmiş, daha yüksek ve hafif inşa edilmiştir.

HAVARİYUN KİLİSESİNİN MAHİYETİ VE FATİH CAMİİ İLE MÜNASEBETİ. CAMİİN BU KİLİSE ÜZERİNE İNŞA OLUNUP OLUNMADIĞI

Fatih Mehmet II. İstanbulu alarak *Ayasofyayı* camie tahvil ettikten sonra Bizanslı rahiplere Patrikhane olarak tahsis edilen kilise bugünkü Fatih camii civarındaki *Havariyun Kilisesi* idi.

Bugün kilisenin yerini tamamen tesbit edecek vesaike ve arkeolojik delillere sahip bulunmadığımızdan kat'i bir şey söylemek imkân haricindedir. Fakat M. W u l z i n g e r her nedense bu makalesinin mihver-i olarak *Havariyun Kilisesini* almıştır. Bitaraf bir müşahit sıfatile *Fatih camiinin* eski şekli üzerinde bir mikdar durduktan sonra camiin *Havariyun Kilisesi* temelleri üzerine yapılmış olduğunu ileri sürmekte fakat bu iddiasını hiç bir maddî ve amelî delile istinad ettirememektedir. Bunları aşağıda sırasile mütalâa edelim:

Havariyun Kilisesi Bizansın meşhur kiliselerinden biri idi. Böyle olmakla beraber gerek eb'ad. gerek saha itibarile *Ayasofyaya* erişmek kabiliyetinde değildi. C o n s t a n t i n P o r p h i r o g é n è t e 'in kitabı merasiminde tarif ve tavsif edilen bu kilise ebad itibarile o kadar büyük olmadığı gibi üzerinde tetkikat icra etmiş bulunan mimarların ve arkeologların da muhayyel fikirler ileri sürmelerine sebep olacak kadar cümlemizin meçhulüdür.

M. W u l z i n g e r 'in makalesine dere ettiği plânlar arasında bulunan farklar da bu eser hakkında elde mevcut malûmatın pek kıt olduğunu göstermektedir.

H ü b s c h. R e i n a c h. V u l f f ve H e i s e n b e r g ile W a l z i n g e r 'in çizdikleri plânlar umumî vasıflar haric birbirlerine hiç benzememektedirler.

Havariyun kilisesi hac şeklinde plânlı. müteaddit kubbeli bir bina idi. Muhakkak olan sudur ki ilk inşa edildiği zaman bu eser Bazilik şeklinde ve üstü çatılı idi. Canibî kolları sonradan yapılan değişikliğe atfetmek lâzımgelir. Çünkü bu kilisenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkaranlar mevcuttur.

İüstinianüs devri eserlerinde mevcut olan cep (module) o devrin ölçüsü olan 31.5 santim muadili olan kadem ile muamele edilerek elde edilir. Filhakika bu münasebetler her mimarî eserde aranabilir. Bugün Yunan ve Roma mimarî nisbetleri tamamen elde edildiği gibi büyük milletlerin san'at şubelerinde ince tetkiklerle bu hususiyetler aranmaktadır. Bu muavven ebadın mevcudiyeti büyük san'atları klâsikleştirmiş ve her yeni eseri bir tecrübe vesilesi olmaktan kurtarmıştır.

Böyle olmakla beraber teşkilât itibarile yine pek çok farklar vücut bulmuştur.

Bu sebeple Efesde bulunan *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) ile *Havariyun kilisesinin* tamamen birbirlerinin aynı olduğu iddia edilemez. Birbirlerinin aynı olduklarını kabul etsek bile ebad arasında muhakkak bir başkalık mevcuttur.

M. W u l z i n g e r *Havariyun kilisesinin* temel ve bakiyyelerini bizzat aradığını fakat hiç bir arkeolojik delile rastlayamadığını makalesinde yazıyor. Bakiyyelerini bulamadığı bir eserin *Fatih camiinin* temelleri altında kaldığı kanaatine varıyor. Çizdiği resimlerde ise haç plânın cenahlarındaki kollar bugünkü camiin hudutlarından dışarı çıktığı halde buralarda tetkikat yapmaması dikkate şayandır. Halbuki bu zat binanın temelleri hizasında araştırmalar yapmak lâzımgeldiği kanaatinde dir. Bu fikir kendisinin çizdiği resimlere itimad edemediğini göstermektedir.

H ö r m a n n tarafından çizilen Efesde *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) kilisesi plânını *Havariyun kilisesi* plânı ve eb'adı ile mütalâa eden W u l z i n g e r bu iki binâyı da bizzat kendisi ölçerek mukayese etmiş değildir. Makalede mevcut plânlar tetkik olunursa *Havariyun kilisesinin* eb'adı bugünkü azametli *Fatih camiinden* çok daha büyük olması lâzımgelceği gibi *Ayasfoya* ile hemen aynı vüsat ve kıymette bir bina heyeti vücut bulduğu görülür. *Havariyun kilisesinin Ayasofya* ile mukayese edilebilecek vüsatı olmadığı tarihce malûm olduğuna göre bu eb'ad ve mukayesenin mübalâğalı olduğuna kani olmak mecburiyeti hasıl olur. *Fatih camiinin* yukarıda izah ettiğimiz şekilde ilerlemesini müteakip vücut bulan yeni plân üzerinde ölçü mukayesesi yapmak en doğru bir keyfiyet olur. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz delillerle M. W u l z i n g e r 'in çizdiği eski ve yeni *Fatih camileri* plânlarının üst üste konularak yapılan mukayesesinin bizi mübalâğalı ve kabili itimad olmıyan bir vaziyetle karşılaştırdığını yukarıda kaydetmiştik. *Fatih camiinin Havariyun kilisesi* üstüne inşa edildiğini bir an kabul etsek bile eski *Fatih camisi* pilpayelerinin *Havariyun kilisesi* köşelerine tesadüf etmesine imkân yoktur. *Yeni Fatih Camii* plânının *Havariyun kilisesine* tevafuk edebilmesi ihtimali nazarı itibare alınırsa bu kili

senin orta kubbe pilpayeleri aksı ile bugünkü esas kubbe ayakları arasında bir mukayese yapmak münasip olur. Bizzat ölçdüğümüz pilpaye aks açıklığı 25.90 - 25.91 metredir. Bu genişliği 31.5 santim ile mukayese edersek kesirsiz kabili taksim olmıyan adedler meydana çıkar yani 82' ve devri bir kesir bulunur.

Bu eserde başka ölçü almak imkânı yoktur. Çünkü şaşmıyan yegâne aks açıklığı pilpayeler arasındadır. Bu mikyas diğer Türk âbidelerinde de hakikî ölçülerle pürüzlü adedler vermektedir. Meselâ: Süleymaniyede 92' ve devri bir kesir vücut bulmaktadır. Demek ki M. W u l z i n g e r ölçülerini plân üzerinden takribî olarak almış bulunuyor.

Cihet mevzuu bahsolunca:

Pek müstesna ve tali eserlerde şark, garp istikametinden ayrıldığını gördüğümüz kilise mimarisi *Havariyun kilisesi* gibi mühim ve eski an'anelere uygun olarak yapılmış olan bir binada kat'iyyen tatbik kabiliyeti bulamazdı. M. W u l z i n g e r 'in mukayese mevzu yaptığı *St. Jean Evangéliste kilisesi* çok doğru olarak cihetlendirilmiş yani absid (Abside) kısmı şarka narteks (Nartex) tarafı garbe getirilmiştir. Bugünkü ilim ve mükemmel âletler elde mevcut olmadığı için kible doğru tayin olunamadığından bütün İstanbul camileri gibi *Fatih camii* de cihet bakımından yanlış oturtulmuştur. Bu yanlışlıklar mazur ve makul görülebilir. Halbuki güneşin doğup battığı noktalar yani şark ve garp hatâsız elde edilebilir. Bugünkü camiin cihet bozukluğu bunun bir kilise üzerine inşa edildiğine delil telâkki edilemez.

İstanbulda mevcut camilerin mihrapları arasında kibleden inhiraf 5 - 12 derece arasında mütehavvildir.

Fatih camiinin, bütün delillerimizi bir tarafa bırakararak, *Havariyun kilisesi* üzerine inşa edildiğini kabul etsek bile İstanbulda ilk defa *Fatih camii* mihrabı tayin edilmemiştir ki bu fikir varid olabilsin.

Havariyun kilisesi bakiyyelerini bulmak için başka noktalarda araştırmalar yapmak lâzımgelıyor (5). Bu sahada çalışacakları yan-

(5) Karadeniz Baş ve Orta Kurşunlu medreseleri arasında bulduğumuz delik vastasıle bir sarnıca indik. Bu sarnıç camiin dış avlusunun, Ka-

lış yola ve boş çalışmalara dıŒar edebileceğ olan bu makaleyi bitaraf bir gözle tenkit etmekle ileride yapılacak etüdlere yardım etti ğimizi tahmin ediyoruz.

FATİH CAMİİ MÜŞTEMİLÂTI

Fatih camii mimarî manzumesi çok geniş bir sahaya yayılmıştır. Merkezde bulunan camii'nin mihrap aksına göre mütenazır olan bu mimarî site (Cité) şehircilik bakımından çok mühim bir hususiyet arzeder.

Hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu mimarî manzumenin binaları kademe kademe alçalmaktadır ki bu tarz modern şehircilik telâkkilerine yabancı değildir.

Türk mimarisi bakımından bu heyetin büyük bir kıymeti vardır. Bu muazzam ve mütenazır site (Cité) teşkilâtı evvelki ve daha sonraki tiplere benzemez.

Fatih camiinde mütenazır olan binalar şunlardır:

Şarktan itibaren sıra ile şimal ve cenup-ta *Darüşşifa* (bugün bir duvarı kalmıştır) *Darüzziyafe* (taphane) ve *İmaret*, *Baş. Orta çift* ve *Ayak kurşunlu* medreseleridir.

Bu Medreseler ve *Darüşşifa* ortaları avlulu, büyük heyetler halinde camii'nin sağ ve soluna sıralanmışlardır. Cümlesinin inşaatı kârgir ve üstleri kubbelidir.

Bu medreselerin haricinde gerek Karadeniz gerek Akdeniz cihetinde ikinci sıra *te-tümme* denilen medrese odaları mevcut iken cenupdakiler yola, şimaldekiler yangında harap olduğundan arsa haline inkılâp etmiştir. Karadeniz cihetindekilerden ikisi *Evkaf Nazarı* H a y r i B e y in zamanında yeniden inşa edilmiştir. Tetümmeler de kârgirdi. Yalnız biri şimale diğeri cenube bakan. ahşap direkli revakları vardır.

Bu medreselerin gerek plânları gerek mimarî teferruatı zikre değer önemli hususilerdeniz cihetindeki medrese odalarına bitişiktir. Bunun alâkadarlar tarafından bilinmediğini zannediyoruz. Mütekâtı tonozlu, yuvarlak kemerli ve direkli olan bu eser burada yapılacak arkeolojik araştırmalara başlangıç olabilir. Mütekâtı tonozların her dört köşesinde mevcut olan su künkleri bu sarnıcın üstünde mermer döşemeli bir avlunun bulunduğu kanaatini vermektedir.

Bu binanın üstünde Havariyun kilisesi atriyumunun bulunması ihtimal dahilindedir. Bu vaziyete göre kilisenin daha şarkta ve *darüşşifa* civarında olması icabeder.

yetleri haizdir. Bugün mevcut olan türbeler 1179 zelzelesini müteakip camii'nin mihrap cihetinden büyütülmesi sırasında daha geri alınarak yeniden inşa edilmişlerdir. Bütün şekillerile XVIII inci asır ikinci yarısının eserleri oldukları görülür.

Bugün mevcut olan kütüphane ile şeker-ciler çarşısına nazır bina (mektebi Sıbyan olması melhuzdur) aynı inşaat sistemile H. 1155 de M a h m u d I. tarafından yaptırılmış eserlerdir.

Tabhane ile *Darüşşifa* arasında mevcut olan barok binalar N a k ş ı d i I S u l t a n tarafından yaptırılmış *türbe*, *sebil*, *mektep*, ve *medreseden* ibaret bir küldür. Bu binaların kapılarında görülen kitabe ve yazılar H a t t a t R a k ı m ' m nefis eserleridir.

FATİH CAMİİ İLE MÜŞTEMİLÂTININ FATİH'İN TÜRKÇE VAKIF VESİKASINDAKİ TAVSİFLERİ

F a t i h M e h m e d II. nin Türkçe vakif vesikasında *Fatih camii* 48. 49 ve 50 inci sahifelerde şu suretle tavsif olunmaktadır:

Bade' zalik darüssaltanatisseniyye mahmiyyei Konstantiniyyenin haki vasatında halâ Yenîcamî mahallesi demekle maruf olan mahalde bir camii cennetâsâ ve mabedi reful-bina inşa buyurdular ki hamî dilcuvi mihrabı küşei safa ve payei minberi nayabı süllemi umânu hüda kuvadîli zerrin ile olkubbei simîn evci letafetde mahu pervindir.

Âyinedir ki ruvi sefa gösterir müdam sahnı harimi hürremi ferşinde her ruham

Camii barî firdersi âlu iki minaresi sidrei müntehadir. denilse mahalli çunü çira değildir.

شکل منایر چوستونی زسنک
از پی سقف فلک شیشه رنگ
از پی بر رفتن هفت آسمان
کرده زمین تابشک نزدبان
بر ملکش سایه طرف بر طرف
تا فلکش پایه شرف بر شرف

Semaniye ve *te-tümme* medreseleriyle *darüttalim*, *kitaphane*, *müderris evleri*, *darüşşifa* ve *imaret* de sırasıyle şu suretle tavsif olunmuşlardır:

Paytahtları darülilim olmak için hav-

lı camii şerifde sekiz medrese ve bu medreseler verasında tetümme ismiyle mevsum birer medrese peçe cem'an on altı medrese ve camii şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bir darü'ttalim bina buyurdular ki her medresenin şemsei takî muallâsında envarı hüda gün gibi rahşan ve ayinei ruhamı mücellâsında ruyu sefa kursu hurşid gibi tabandır. (S. 53 - 54).

Camii şerifin canibi gurbisinde bir buk'ai lâtiife dahi inşa buyurdular tâ ki medarisi şerifelerinde ifadei ulûm eden müderrisin ve iktibası ulumi âliye eden talibini müstaidin belki ulemai müstahikkinden sair mühtacin için vakıf buyurdular ki kitaplar için mahzen ola (S. 53).

.... ve zamanı devletlerinde olan ulemayı kiramı havli camii şeriflerinde sakin olmağa iergip, belki ekseri için mihamdaru keremleri menazili lâyika ve mesakini faika tertib etmekle erbabi fezail ol havalinin abu havasına mail olup etraftı camii bariğleri mecmâi ulema olmakla pürnur ve nümunei beyti mamur olmuştur (S. 53-54).

.... emrazı batunıyeye ilâç ile imamı hizmeti dini mübin eyledikten sonra merzayı müslimin ve mihneti abu kil ile azürde dil olan müsafirini varidin ve mücavirini muhtacin hizmetini dahi zimmeti himmeti âliye-yi şahanelerine lâzum ve emri mütehattim bilip... camii şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethanei pür nimet bina buyurdular. Her biri bir mihamhanei yegâne ve ziyafethanei bir misli bi bahanedir ki niâmı cinan gibi feyzi kesilmez ve rahmeti rahman gibi bezli eksilmez.. İki buk'ai şerifinin birine darüşşifa, birine imaret deyu tesmiye buyurdular (S. 54-55-56-57).

Camiin avlusunda kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvan Vakfiyenin 314 üncü sahifesinde ..Camii dilküşayı pürsefa meydanında şadırvanı hurşid nişan.. tabiriyle tavsiye edilmiş ve o devirde dahi kıymetinin çok yüksek görüldüğüne işaret olunmuştur.

Camii civarında sekizi bir tarafta, sekizi mukabil tarafta inşa edilmiş olan medreselerin kuruluşundaki tenazur ile inşaların-daki tenasüp ve güzellik de 262 inci sahife-de kısa cümlelerle çok etraflı bir surette izah edilmiştir.

.... Camii şeriflerine cenahayı vakî olan medarisi semaniyeden her biri için ki usulü erkânı kavaidi hikemiye üzere müesses ve furru muhasenat bünyadı mevazini hendesiye-den muktebestir.

Şehre ve Fatih'deki mimarî manzumeye getirilmiş olan sular hakkında da şu izahat vardır:

.... Medinei mezburcye icra ettikleri sular için ki her biri darülmülklerine belki ru-yi zemine ziyetü zeyn ve hubabı simîn nikabı abı hayata kurretülayandır. Ol şehri safa encam içre bina olunan hamamlara ve camii dilküşayı pür safa meydanında şadırvanı hurşid nişana ve imareti âlibünyan ve medarisi refiüştan içre şadırvanı safvet asıyana fermanı kadirtuvanları gibi cereyan edüp (S. 340 - 341).

Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında Fatih camiinin yeni baştan inşa edilmiş olduğu müteaddid yerde tasrih edilmiştir. Bu sarahat Fatih camiinin Havariyun kilisesi temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu hakkındaki iddiayı tek başına reddü cerh edecek mahiyettedir. Camii vazifelerinin tadadına başlanırken 264 üncü sahifede ay-nen şöyle denilmektedir:

... Tafsili kanunu hümayunları budur ki vâkıfı müşarünileyh.. şart buyurdular ki müceddeden mahallei cedidede bina ve inşa buyurdular ki camii şerifi behcet karin ve mabedi lâtiifi bihişt ayin için...

313 üncü sahifede de Darü'ttalimin vazifeleri sayılırken:

.... ve şart buyurdular ki mahallei cedidede müceddeden bina buyurdular ki camii şerifin garba mail olan kapısı yanında vakî olan mektepte...

Vakfiyede, adı geçen hayrat ve akarat hakkında etraflı izahat mevcuttur. Bilhassa emilerin eski vaziyetleri, hudutları ve bunların yanında olan veya bunlarla taallüku bulunan eski Bizans eserleri ve mevkileri ihmal edilmeden gösterilmiştir. Bunlardan bir iki misal arz edelim:

Ayasofya camiinden bahsedilirken bunun Sarayı Sultanî kurbinde olduğu, Fatih'in hini fetihde ilk ibadeti burada yaptığı zikredilmekte, camiin veçhi tesmiyesi uzun boylu anlatıldıktan sonra kal'ai cedide ve Topkapı sarayı hakkında şu izahat verilmektedir.

.... Camii şerifi mezbur dahili beldede kal'ai cedide civarında vakidir ki ol feleki devlete mihrü mah eski saray bina edildikten sonra nice müddet karargâh etmiş iken kal'ai mezburenin zemini zeytinlik ismiyle müsemma nüzhetgâh olmakla meylü rağbet ve sarayı hummayun etmeğe himmet ve makarrı seriri saltanat etmişlerdir..

Bu izahatı müteakip Ayasofya camiinin hududu ve hemhudut olan mülk sahipleri tafsilâtiyle yazılmıştır.

Bunu müteakip Zeyrek ve Eski İmaret camileri anlatılırken bunların kiliseden camie çevrildikleri tasrih edilmiş ve hudutları da gösterilmiştir. Bu etraflı izahat yalnız belli başlı hayratta değil lâalettayin akaratom tafsifinde bile mevcuttur. Meselâ Ayasofya mahallesinde Yeni dükkânlar adı verilen pazar tarif olunurken, bunun (Kemer) demekle maruf (Tak) yanında olduğu hassaten zikredilmiştir:

.... Biri dahi Yeni dükkânlar demekle maruf pazardır ki Ayasofya mahallesinde on yedi bab dükkândır. Kemer demekle maruf Tak yanında tarafı şimalidedir. Biribirine muttasıl ve bazı bazına mukabildir (S. 85).

Bu izahat ve misaller de bize gösterir ki Fatih camii; Havariyun kilisesi gibi mühim ve tarihî bir eser üzerine inşa edilmiş olsaydı Vakfiyede bu cihet işaret olunmadan geçilmezdi.

Camiin cümle kapısının sağ tarafından başlayarak üstünde ve sol tarafında devam eden ve solda biten kitabe Fatih devrinin meşhur hattatı A l i h i n S o f i ' n i n yazısıdır. Büyük değer taşıyan bu metinleri aşağıya dercediyoruz:

Sağ tarafı ve başı:

تقق الفراغ بحمدالله القدير الخبير على اعمال عباده
والبصير⁽¹⁾ من بناء هذا المسجد الجامع للفضائل

على اوجه الاتم الذي اسس على التقوى من اول يوم
بامر من ملاء الارض بمعدلة يحيى بهارمى علم وعرفان
لاجل ان يظهر الله الخيرات في ما-ك من اختاره
من آل عمان

وهو السلطان الاعظم والحقان الافخيم الفاتح
لهذه البلدة التي

لم يخلق مثلها في البلاد ولم يصنع نظيرها بايدي
العباد

Cümle kapısının üzeri:

ولم يتيسر فتحها لبعض الخلفاء فضلاً عن
السلطين والامراء مع بذلهم المجهود في نيل
هذا المقصود السلطان

محمد خان ابن السلطان

مراد ابن السلطان محمد ابن السلطان بايزيد
ابن السلطان مراد ابن اورخان ابن عثمان

Sol taraf:

لا زالت سرادقت خلاله مصحوبة بالطاف
الرحمن

ولا خلا سده السنية في كل حين واوان من
الاولاد

والانصار والاعوان افاض الله على اسلافه

سجال العفران واسكنهم اعلى غرف الجنان

دعائى هذا للبره نافع فيرحم الله عبداً قال امينا
في الشهر المبارك رجب لسنة خمس وسبعين وثمانماية
وقد كان (2)

البدايه في جمادى الاخرى لسنة سبع وستين
وثمانماية

كتبه على بن صوفي

(6) Bu kelimedé nokta olmadığından (nasir) suretinde dahi okunabilir.

(7) Bu satır ile son satır arasında rakkam ile 873 yazılıdır.

Halbuki bugün cami. tertibi çok karışık görülen tam ve yarım büyük ve küçük kubbeler, üstüvanî ve menşurî ağırlıklar, kuleler, meyilleri mütehavvil satırlarla kapatılmış olduğu gibi dahilde de üst tabakaların girinti ve çıkıntısı pek fazladır. Bu şekillere dünün düz ve sakin hatları yerine kıvrak barok mulürlerinin ve silmelerinin ilâve edilmesi pek karışık bir manzara vücude getirmiştir.

Camiin eski resimlere göre iki yan cepheleri düz idi. Bu yan duvarlardaki pencere mikdarının ne kadar olduğunu bilmiyorsak da elimizdeki dokümanlarla mukayese ederek bir fikir yürütebiliriz.

Suyolları haritasındaki resimde revaklı avlunun pencereleri sayısı kapı ve son cemaat mahalli yerleri bugünkü mevcut ve değişimyen kısımlara tevafuk ediyor. Demek ki bu resim bakılarak çizilmiştir. Buna göre camiin pencereleri mikdarının da doğru olarak tersim edilmiş olması melhuzdur.

Halbuki M. Wulzinger resimlerinde pek çok döşeme penceresi ve iki kat tabaka pencereleri göstermiştir. Yukarıda arzettiğimiz gibi bu cenahlar alçak ve main şeklinde tezyinî unsurlara taksim edilen taiburular üzerine oturtulmuş üç kubbeli bir koridor şeklinde idi. Zemin pencerelerinin üstlerindeki bir kat avdımlık pencerelerinden başka bir tabaka daha mevcut olmasına imkân yoktur. Bugün bu canibî duvarlar haricen direkli koridorlar şeklinde inşa edilmiş van istinad direkleri de harice tasırlarak cami dahiline ferahlık verilmiştir. Bu vazivete göre bugünkü cami. eskisinden cümle kapısı üzerindeki yarım kubbe ile iki cihette mevcut ufak tam kubbelerin, van maksure ve haricî direkli galerilerin örttüğü saha kadar genişletilmiş, daha yüksek ve hafif inşa edilmiştir.

HAVARİYUN KİLİSESİNİN MAHİYETİ VE FATİH CAMİİ İLE MÜNASEBETİ. CAMİİN BU KİLİSE ÜZERİNE İNŞA OLUNUP OLUNMADIĞI

Fatih Mehmet II. İstanbulu alarak *Ayasofyayı* camie tahvil ettikten sonra Bizanslı rahiplere Patrikhane olarak tahsis edilen kilise bugünkü *Fatih camii* civarındaki *Havariyun Kilisesi* idi.

Bugün kilisenin yerini tamamen tesbit edecek vesaike ve arkeolojik delillere sahip bulunmadığımızdan kat'i bir şey söylemek imkân haricindedir. Fakat M. Wulzinger her nedense bu makalesinin miheri olarak *Havariyun Kilisesini* almıştır. Bıtaraf bir müşahit sıfatile *Fatih camii*nin eski şekli üzerinde bir mikdar durduktan sonra camiin *Havariyun Kilisesi* temelleri üzerine yapılmış olduğunu ileri sürmekte fakat bu iddiasını hiç bir maddî ve amelî delile istinad ettirememektedir. Bunları aşağıda sırasile mütalâa edelim:

Havariyun Kilisesi Bizansın meşhur kiliselerinden biri idi. Böyle olmakla beraber gerek eh'ad. gerek saha itibarile *Ayasofyaya* erismek kabiliyetinde değildi. *Constantin Porphyrogène*'in kitabı merasiminde tarif ve tavsif edilen bu kilise ehad itibarile o kadar büyük olmadığı gibi üzerinde tetkikat icra etmiş bulunan mimarların ve arkeologların da muhavvel fikirler ileri sürmelerine sebep olacak kadar cümlemizin mebulüdür.

M. Wulzinger'in makalesine dere ettiği plânlar arasında bulunan farklar da bu eser hakkında elde mevcut malûmatın pek kıt olduğunu göstermektedir.

Hübseh. Reinach. Vulff ve Heisenberg ile Wulzinger'in çizdikleri plânlar unumî vasıflar haric birbirlerine hiç benzememektedirler.

Havariyun kilisesi hac şeklinde plânlı, müteaddit kubbeli bir bina idi. Muhakkak olan sudur ki ilk inşa edildiği zaman bu eser Bazilik şeklinde ve üstü çatılı idi. Canibî kolları sonradan yapılan değişikliğe atfetmek lâzımgelir. Çünkü bu kilisenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkaranlar mevcuttur.

İstimanüs devri eserlerinde mevcut olan çap (module) o devrin ölçüsü olan 31.5 santim -muadili olan kadem ile muamele edilerek elde edilir. Filhakika bu münasebetler her mimarî eserde aranabilir. Bugün Yunan ve Roma mimarî nisbetleri tamamen elde edildiği gibi büyük milletlerin san'at şubelerinde ince tetkiklerle bu hususiyetler aranmaktadır. Bu muavven ehadın mevcudiyeti büyük san'atları klâsikleştirilmiş ve her yeni eseri bir tecrübe vesilesi olmaktan kurtarmıştır.

Böyle olmakla beraber teşkilât itibarile yine pek çok farklar vücut bulmuştur.

Bu sebeple Efesde bulunan *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) ile *Havariyun kilisesinin* tamamen birbirlerinin aynı olduğu iddia edilemez. Birbirlerinin aynı olduklarını kabul etsek bile ebad arasında muhakkak bir başkalık mevcuttur.

M. W u l z i n g e r *Havariyun kilisesinin* temel ve bakiyyelerini bizzat aradığını fakat hiç bir arkeolojik delile rastlayamadığını makalesinde yazıyor. Bakiyyelerini bulamadığı bir eserin *Fatih camii*nin temelleri altında kaldığı kanaatine varıyor. Çizdiği resimlerde ise haç plânın cenahlarındaki kollar bugünkü camii hudutlarından dışarı çıktığı halde buralarda tetkikat yapmaması dikkate şayandır. Halbuki bu zat binanın temelleri hizasında araştırmalar yapmak lâzımgeldiği kanaatinde. Bu fikir kendisinin çizdiği resimlere itimad edemediğini göstermektedir.

H ö r m a n n tarafından çizilen Efesde *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) kilisesi plânını *Havariyun kilisesi* plânı ve eb'adı ile mütalâa eden W u l z i n g e r bu iki binayı da bizzat kendisi ölçerek mukayese etmiş değildir. Makalede mevcut plânlar tetkik olunursa *Havariyun kilisesinin* eb'adı bugünkü azametli *Fatih camii*nden çok daha büyük olması lâzımgelceği gibi *Ayasfoya* ile hemen aynı vüsat ve kıymette bir bina heyeti vücut bulduğu görülür. *Havariyun kilisesinin* *Ayasofya* ile mukayese edilebilecek vüsatta olmadığı tarihce malûm olduğuna göre bu eb'ad ve mukayesenin mübalâgalı olduğuna kani olmak mecburiyeti hasıl olur. *Fatih camii*nin yukarıda izah ettiğimiz şekilde ilerlemesini müteakip vücut bulan yeni plân üzerinde ölçü mukayesesi yapmak en doğru bir keyfiyet olur. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz delillerle M. W u l z i n g e r 'in çizdiği eski ve yeni *Fatih camileri* plânlarının üst üste konularak yapılan mukayesesinin bizi mübalâgalı ve kabili itimad olmıyan bir vaziyetle karşılaştırdığını yukarıda kaydetmiştik. *Fatih camii*nin *Havariyun kilisesi* üstüne inşa edildiğini bir an kabul etsek bile eski *Fatih camisi* pilpayelerinin *Havariyun kilisesi* köşelerine tesadüf etmesine imkân yoktur. *Yeni Fatih Camii* plânının *Havariyun kilisesine* tevafuk edebilmesi ihtimali nazarı itibare alınırsa bu kili-

senin orta kubbe pilpayeleri aksı ile bugünkü esas kubbe ayakları arasında bir mukayese yapmak münasip olur. Bizzat ölçdüğümüz pilpaye aks açıklığı 25.90 - 25.91 metredir. Bu genişliği 31.5 santim ile mukayese edersek kesirsiz kabili taksim olmıyan adedler meydana çıkar yani 82' ve devri bir kesir bulunur.

Bu eserde başka ölçü almak imkânı yoktur. Çünkü şaşmıyan yegâne aks açıklığı pilpayeler arasındadır. Bu mikyas diğer Türk âbidelerinde de hakikî ölçülerle pürüzlü adedler vermektedir. Meselâ: Süleymaniyyede 92' ve devri bir kesir vücut bulmaktadır. Demek ki M. W u l z i n g e r ölçülerini plân üzerinden takribî olarak almış bulunuyor.

Cihet mevzuu bahsolunca:

Pek müstesna ve tali eserlerde şark, garp istikametinden ayrıldığını gördüğümüz kilise mimarisi *Havariyun kilisesi* gibi mühim ve eski an'anelere uygun olarak yapılmış olan bir binada kat'iyyen tatbik kabiliyeti bulmazdı. M. W u l z i n g e r 'in mukayese mevzu yaptığı *St. Jean Evangéliste kilisesi* çok doğru olarak cihetlendirilmiş yani absid (Abside) kısmı şarka narteks (Nartex) tarafı garbe getirilmiştir. Bugünkü ilim ve mükemmel âletler elde mevcut olmadığı için kible doğru tayin olunamadığından bütün İstanbul camileri gibi *Fatih camii* de cihet bakımından yanlış oturtulmuştur. Bu yanlışlıklar mazur ve makul görülebilir. Halbuki güneşin doğup battığı noktalar yani şark ve garp hatâsız elde edilebilir. Bugünkü camii'nin cihet bozukluğu bunun bir kilise üzerine inşa edildiğine delil telâkki edilemez.

İstanbulda mevcut camilerin mihrapları arasında kibleden inhiraf 5 - 12 derece arasında mütehavvildir.

*Fatih camii*nin, bütün delillerimizi bir tarafa bırakararak, *Havariyun kilisesi* üzerine inşa edildiğini kabul etsek bile İstanbulda ilk defa *Fatih camii* mihrabı tayin edilmemiştir ki bu fikir varid olabilsin.

Havariyun kilisesi bakiyyelerini bulmak için başka noktalarda araştırmalar yapmak lâzımgelıyor (5). Bu sahada çalışacakları yan-

(5) Karadeniz Baş ve Orta Kurşunlu medreseleri arasında bulduğumuz delik vasıtasile bir sarnıca indik. Bu sarnıç camii'nin dış avlusunun, Ka-

Iş yola ve boş çalışmalara dıģar edebileceğ olan bu makaleyi bitaraf bir gözle tenkit etmekle ileride yapılacak etüdlere yardım etti ğimizi tahmin ediyoruz.

FATİH CAMII MÜŞTEMİLÂTI

Fatih camii mimarî manzumesi çok geniş bir sahaya yayılmıştır. Merkezde bulunan camii mihrap aksına göre mütenazır olan bu mimarî site (Cité) şehircilik bakımından çok mühim bir hususiyet arzeder.

Hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu mimarî manzumenin binaları kademe kademe alçalmaktadır ki bu tarz modern şehircilik telâkkilerine yabancı değildir.

Türk mimarisi bakımından bu heyetin büyük bir kıymeti vardır. Bu muazzam ve mütenazır site (Cité) teşkilâtı evvelki ve daha sonraki tiplere benzemez.

Fatih camiinde mütenazır olan binalar şunlardır:

Şarktan itibaren sıra ile şimal ve cenup-ta *Darüşşifa* (bugün bir duvarı kalmıştır) *Darüzziyafe* (taphane) ve *İmaret*, *Baş*, *Orta çift* ve *Ayak kurşunlu* medreseleridir.

Bu Medreseler ve *Darüşşifa* ortaları avlulu, büyük heyetler halinde camii sağ ve soluna sıralanmışlardır. Cümlesinin inşaatı kârgir ve üstleri kubbelidir

Bu medreselerin haricinde gerek Karadeniz gerek Akdeniz cihetinde ikinci sıra *tetümme* denilen medrese odaları mevcut iken cenupdakiler yola, şimaldekiler yangında harap olduğundan arsa haline inkılâp etmiştir. Karadeniz cihetindekilerden ikisi *Evkaf Nazırı* H a y r i B e y in zamanında yeniden inşa edilmiştir. Tetümmeler de kârgirdi. Yalnız biri şimale diğeri cenube bakan, ahşap direkli revakları vardır.

Bu medreselerin gerek plânları gerek mimarî teferruatı zikre değer önemli hususi-

radeniz cihetindeki medrese odalarına bitişktir. Bunun alâkadarlar tarafından bilinmediğini zannediyoruz. Mütekati tonozlu, yuvarlak kemerli ve direkli olan bu eser burada yapılacak arkeolojik araştırmalara başlangıç olabilir. Mütekati tonozların her dört köşesinde mevcut olan su künkleri bu sarnıcın üstünde mermer döşemeli bir avlunun bulunduğu kanaatini vermektedir.

Bu binanın üstünde Havariyun kilisesi atriyununun bulunması ihtimal dahilindedir. Bu vaziyete göre kilisenin daha şarkta ve *darüşşifa* civarında olması icabeder.

yetleri haizdir. Bugün mevcut olan türbeler 1179 zelzelesini müteakip camii mihrap cihetinden büyüülmesi sırasında daha geri alınarak yeniden inşa edilmişlerdir. Bütün şekilleriyle XVIII inci asır ikinci yarısının eserleri oldukları görülür.

Bugün mevcut olan kütüphane ile şeker-ciler çarşısına nazır bina (mektebi Sıbyan olması melhuzdur) aynı inşaat sistemile H. 1155 de M a h m u d I. tarafından yaptırılmış eserlerdir.

Tabhane ile *Darüşşifa* arasında mevcut olan barok binalar N a k ş ı d ı l S u l t a n tarafından yaptırılmış *türbe*, *sebil*, *mektep*, ve *medreseden* ibaret bir küldür. Bu binaların kapılarında görülen kitabe ve yazılar H a t t a t R a k ı m ' m nefis eserleridir.

FATİH CAMII İLE MÜŞTEMİLÂTININ FATİH'İN TÜRKÇE VAKIF VESİKASINDAKİ TAVSİFLERİ

F a t i h M e h m e d II. nin Türkçe vakif vesikasında *Fatih camii* 48. 49 ve 50 inci sahifelerde şu suretle tavsif olunmaktadır:

Bade zalik darüssaltanattesseniyye mahniyyei Konstantiniyyenin haki vasatında halâ Yenicami mahallesi demekle maruf olan mahalde bir camii cennetâsâ ve mabedi reşul-bina inşa buyurdular ki hamı dilcuvi mihrabı küşci safa ve payei minberi nayabı süllemi amânı hüda kanadili zerrin ile olkubbei simin evci letafetde mahu pervindir.

Âyinedir ki ruvi sefa gösterir müdam sahnı harimi hürremi ferşinde her ruham

Camii barî firdevsi âlu iki minaresi sidrei müntehadır, denilse mahalli çunü çira değildir.

شکل منایر چوستونی زسنک
از پی سقف فلک شیشه رنگ
از پی بر رفتن هفت آسمان
کرده زمین تا بفلک نردبان
بر ملکش سایه طرف بر طرف
تا فلکش پایه شرف بر شرف

Semaniye ve *tetümme* medreseleriyle *darüttalim*, *kitaphane*, *müderris evleri*, *darüşşifa* ve *imaret* de sırasıyla şu suretle tavsif olunmuşlardır:

Paytahtları darülilim olmak için hav-

lı camii şerifde sekiz medrese ve bu medreseler verasında tetümme ismiyle mevsum birer medrese peçe cem'an on altı medrese ve camii şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bir darüttalim bina buyurdular ki her medresenin şemsei takı muallâsında envarı hüda gün gibi rahşan ve ayinei ruhamı mücellâsında ruyu sefa kursu hurşid gibi tabandır. (S. 53 - 54).

Camii şerifin canibi gurbisinde bir buk'ai lâtiye dahi inşa buyurdular tâ ki medarisi şerifelerinde ifadei ulüm eden müderrisin ve iktibası ulumi âliye eden talibini müstaidin belki ulemai müstahikkinden sair mühtacin için vakıf buyurdular ki kitaplar için mahzen ola (S. 53).

.... ve zamanı devletlerinde olan ulemai kiramı havli camii şeriflerinde sakin olmağa tergip, belki ekseri için mihmandarı keremleri menazili lâyika ve mesakini faika tertib etmekle erbabi fezail ol havalinin abu havasına mail olup etrafı cumii barîğleri mecmâi ulema olmakla pürnur ve nümunei beyti mamur olmuştur (S. 53-54).

.... emrazı batuniyeye ilâç ile itmamı hizmeti dini mübin eyledikten sonra merzayı müslimin ve mihneti abu kil ile azürde dil olan müsafirini varidin ve mücavirini muhtacin hizmetini dahi zimmeti himmeti âliye-yi şahanelerine lâzım ve emri mütehattim bilip... camii şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethanei pür nimet bina buyurdular. Her biri bir mihmanhanei yegâne ve ziyafethanei bir misli bi bahanedir ki niâmı cinan gibi feyzi kesilmez ve rahmeti rahman gibi bezli eksilmez.. İki buk'ai şerifenin birine darüşşifa, birine imaret deyu tesmiye buyurdular (S. 54-55-56-57).

Camii avlusunda kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvan Vakfiyenin 314 üncü sahifesinde ..Camii dilküşayı pürsefa meydanında şadravanı hurşid nişan.. tabiriyle tavsif edilmiş ve o devirde dahi krymetinin çok yüksek görüldüğüne işaret olunmuştur.

Camii civarında sekizi bir tarafta, sekizi mukabil tarafta inşa edilmiş olan medreselerin kuruluşundaki tenazur ile inşalardaki tenasüp ve güzellik de 262 inci sahifede kısa cümlelerle çok etraflı bir surette izah edilmiştir.

.... Camii şeriflerine cenahayn vaki' olan medarisi semaniyeden her biri için ki usulü erkânı kavaidi hikemiye üzere müesses ve furru muhassenat bünyadı merazini hendesiye-den muktebestir.

Şehre ve Fatih'deki mimarî manzumeye getirilmiş olan sular hakkında da şu izahat vardır:

.... Medinei mezbureye icra ettikleri sular için ki her biri darülmülklerine belki ruyi zemine ziyetü zeyn ve hubabı simîn nikabı abı hayata kurretülayındır. Ol şehri safa encam içre bina olunan hamamlara ve camii dilküşayı pür safa meydanında şadravanı hurşid nişana ve imareti âlibünyan ve medarisi refiuşşan içre şadravanı safet aşiyana fermanı kadirtuvanları gibi cereyan edüp (S. 340 - 341).

Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında Fatih camii'nin yeni baştan inşa edilmiş olduğu müteaddid yerde tasrih edilmiştir. Bu sarahat Fatih camii'nin Havariyun kilisesi temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu hakkındaki iddiayı tek başına reddü cerh edecek mahiyettedir. Camii vazifelerinin tadadına başlanırken 264 üncü sahifede aynen şöyle denilmektedir:

... Tafsili kanunu hümayunları bûdür ki vâkıfı müşarünileyh.. şart buyurdular ki müceddeden mahallei cedidede bina ve inşa buyurdular ki camii şerifi behcet karin ve mabedi lâtiyi bihişt ayin için...

313 üncü sahifede de Darüttalimin vazifeleri sayılırken:

.... ve şart buyurdular ki mahallei cedidede müceddeden bina buyurdular ki camii şerifin garba mail olan kapısı yanında vaki' olan mektepte...

Vakfiyede, adı geçen hayrat ve akarat hakkında etraflı izahat mevcuttur. Bilhassa emilerin eski vaziyetleri, hudutları ve bunların yanında olan veya bunlarla taallüku bulunan eski Bizans eserleri ve mevkileri ihmal edilmeden gösterilmiştir. Bunlardan bir iki misal arz edelim:

Ayasofya camii'nden bahsedilirken bunun Sarayı Sultanî kurbinde olduğu, Fatih'in hini fetihde ilk ibadeti burada yaptığı zikredilmekte, camii'nin veçhi tesmiyesi uzun boylu anlatıldıktan sonra kal'ai cedide ve Topkapı sarayı hakkında şu izahat verilmektedir.

.... Camii şerifi mezbur dahili beldede kal'ai cedide civarında vakidir ki ol feleki devlete mihrü mah eski saray bina edildikten sonra nice müddet karargâh etmiş iken kal'ai mezburenin zemini zeytinlik ismiyle müsemma nüzhetgâh olmakla meylü rağbet ve sarayı hummayun etmeğe himmet ve makarrı seriri saltanat etmişlerdir..

Bu izahatı müteakip Ayasofya camiinin hududu ve hemhudut olan mülk sahipleri tafsilâtiyle yazılmıştır.

Bunu müteakip Zeyrek ve Eski İmaret camileri anlatılırken bunların kiliseden camie çevrildikleri tasrih edilmiş ve hudutları da gösterilmiştir. Bu etraflı izahat yalnız belli başlı hayratta değil lâalettayin akaratın tavşifinde bile mevcuttur. Meselâ Ayasofya mahallesinde Yeni dükkânlar adı verilen pazar tarif olunurken, bunun (Kemer) demekle maruf (Tak) yanında olduğu hassaten zikredilmiştir:

.... Biri dahi Yeni dükkânlar demekle maruf pazardır ki Ayasofya mahallesinde on yedi bab dükkândır. Kemer demekle maruf Tak yanında tarafı şimalidedir. Biribirine muttasıl ve bazı bazına mukabildir (S. 85).

Bu izahat ve misaller de bize gösterir ki Fatih camii; Havariyun kilisesi gibi mühim ve tarihi bir eser üzerine inşa edilmiş olsaydı Vakfiyede bu cihet işaret olunmadan geçilmezdi.

Camiin cümle kapısının sağ tarafından başlayarak üstünde ve sol tarafında devam eden ve solda biten kitabe Fatih devrinin meşhur hattatı A l i bin S o f i 'nin yazısıdır. Büyük değer taşıyan bu metinleri aşağıya dercediyoruz:

Sağ tarafı ve başı:

تفق الفراغ بحمد الله التقدير الحبير على اعمال عباد
والبحير (1) من بناء هذا المسجد الجامع للفضائل

(6) Bu kelimedede nokta olmadığından (nasir) suretinde dahi okunabilir.

على الوجه الاتم الذى اسس على التقوى من اول يوم
بامر من ملاء الارض بمعدلة يحيى بهارمى علم وعرفان
لاجل ان يظهر الله الخيرات فى ملكه من اختاره
من آل عمان

وهو السلطان الاعظم والحقان الافخم الفاتح
لهذه البلدة التي
لم يخلق مثلها فى البلاد ولم يصنع نظيرها بايدي
العباد

Cümle kapısının üzeri:

ولم يتيسر فتحها لبعض الخلفاء فضلاً عن
السلطين والامراء مع بذلهم المجهود فى نيل
هذا المقصود السلطان

محمد خان ابن السلطان
مراد ابن السلطان محمد ابن السلطان بايزيد
ابن السلطان مراد ابن اورخان ابن عثمان

Sol tarafı:

لا زالت سرادقت خلاله مصحوبة بالطفاف
الرحمن
ولا خلا سده السنية فى كل حين راوان من
الاولاد

والانصار والاعوان افاض الله على ائلافه
سجال الغفران واسكنهم اعلى غرف الجنان
دعائى هذا للبربه نافع فيرحم الله عبداً قال امينا
فى الشهر المبارك رجب لسنة خمس وسبعين وثمانماية
وقد كان (2)

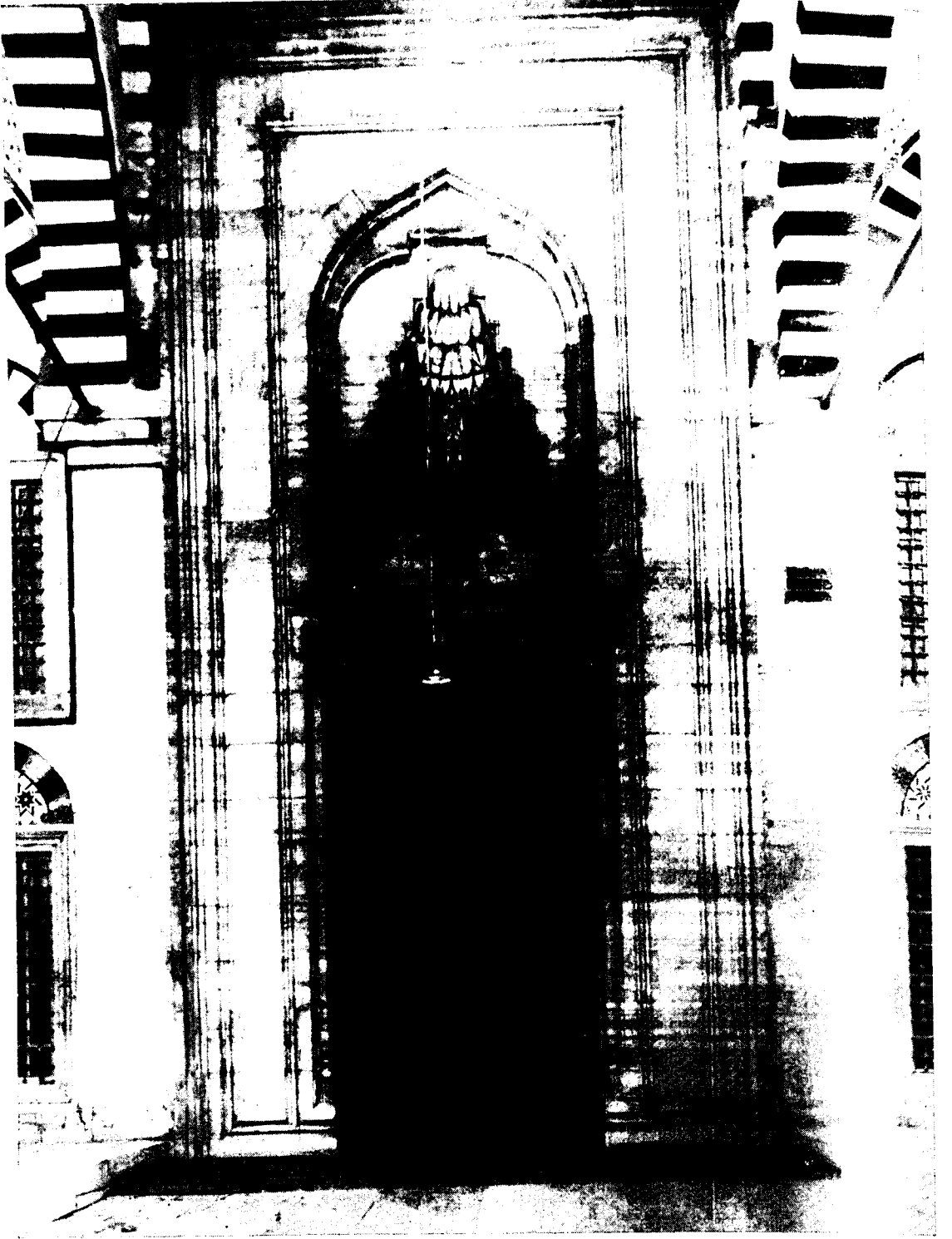
البدايه فى جمادى الاخرى لسنة سبع وستين
وثمانماية

كتبه على بن صوفى

(7) Bu satır ile son satır arasında rakkam ile 873 yazılıdır.

1 — Bugünkü Fatih Camii'nin umumi heyeti

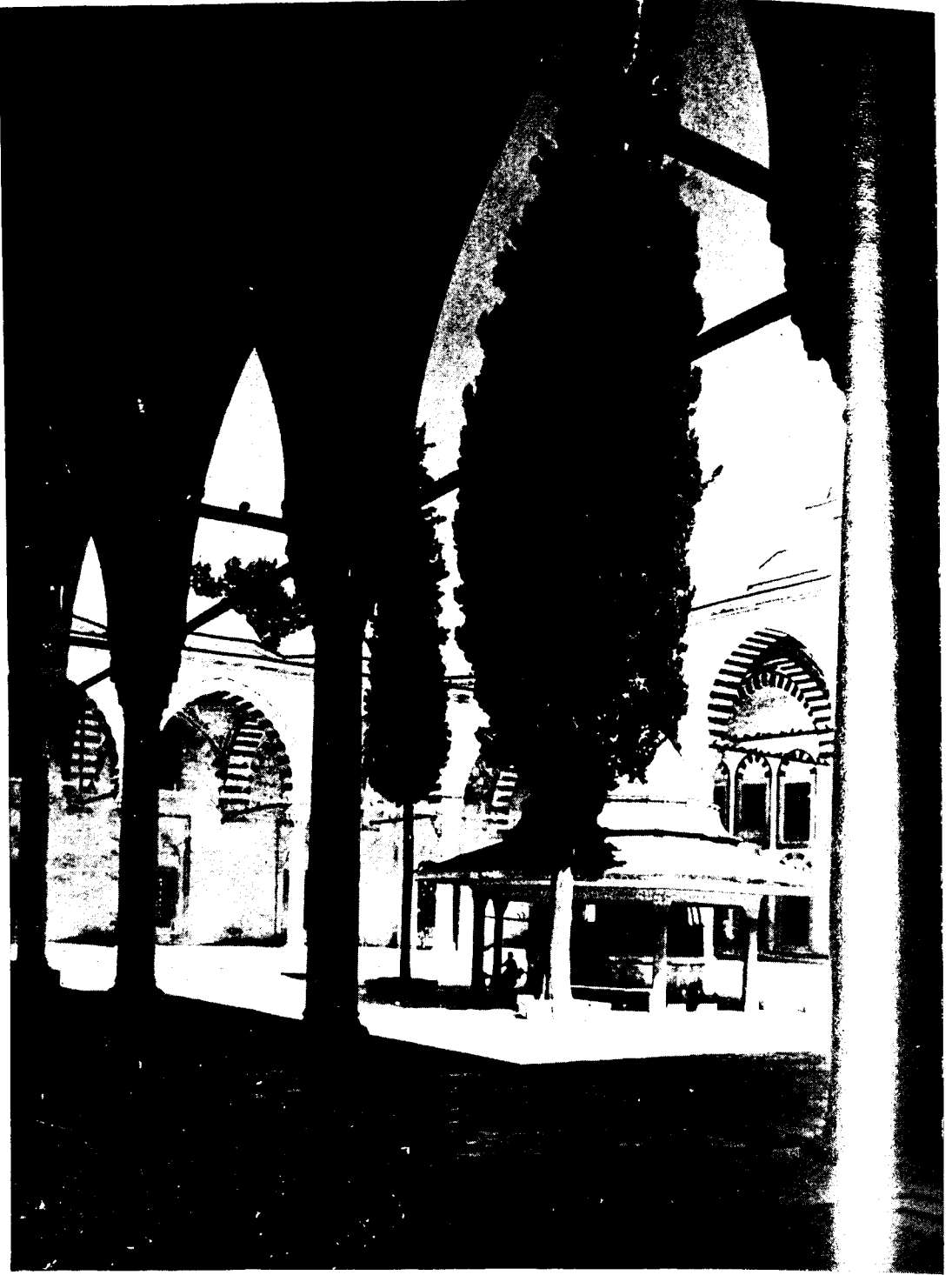

2 — İçi ve dışı tamamen mermerden olan Tak-Kapu'nun bu nefis kemerinin altına-
daki Bursa Kemerî de çok ince bir san'at görgüsünün kudretli eli ile imtizaç ettirilmiş,
altına dizilen istilaktitler bu güzel heyete mimarî tarihimize mutenâ
bir mevki bahşeylemiştir.

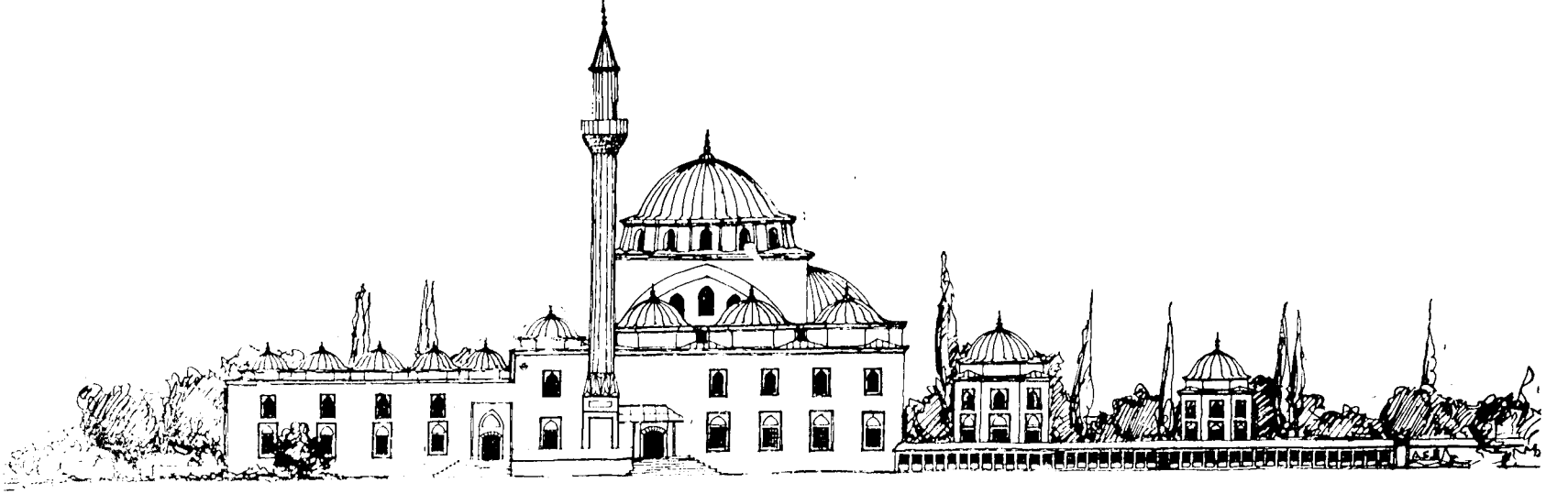

3 — Fatih Camii: Tak-Kapı

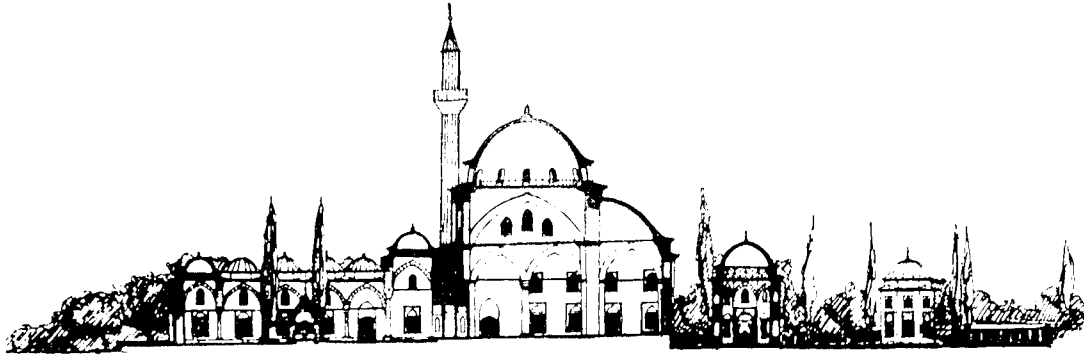
Orta kitâbe ile üzerindeki istilaktitlerin ve kemerlerin yakından görünüşü.

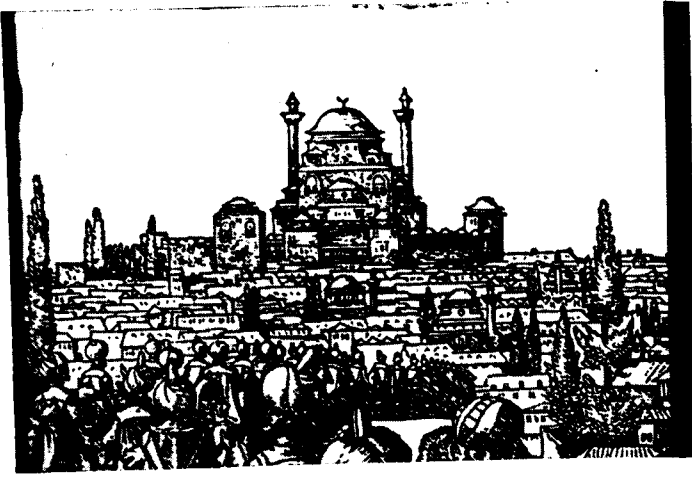
4 — Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhı :
bu umumî mahal içinde, en kuvvetli bir plâstik eleman olan
Şadırvan'ın hususiyeti zikre şâyandır.

5 — Eski Fatih Camii: yan cephe eskizi

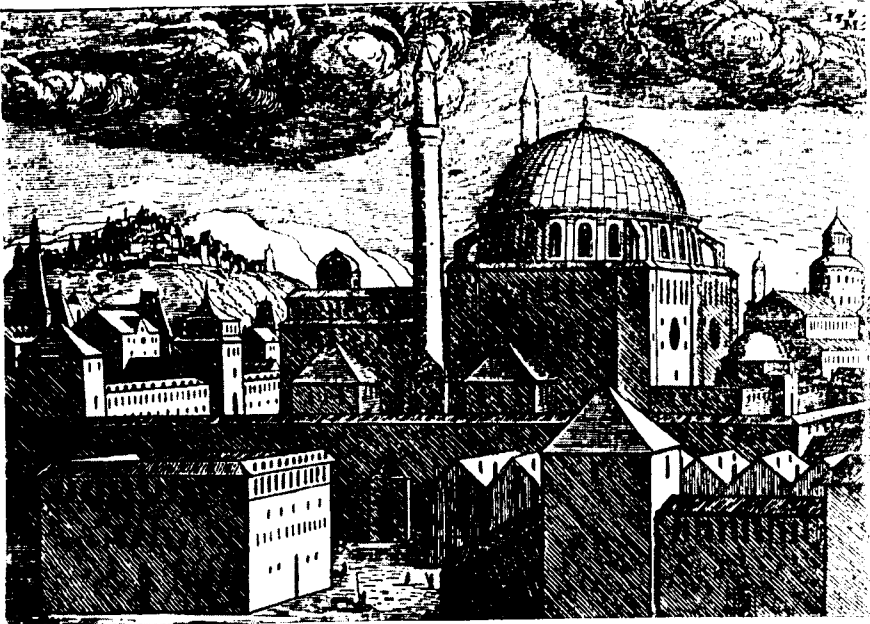
6 — Eski Fatih Camii: Uzunluğuna kesimi eskizi

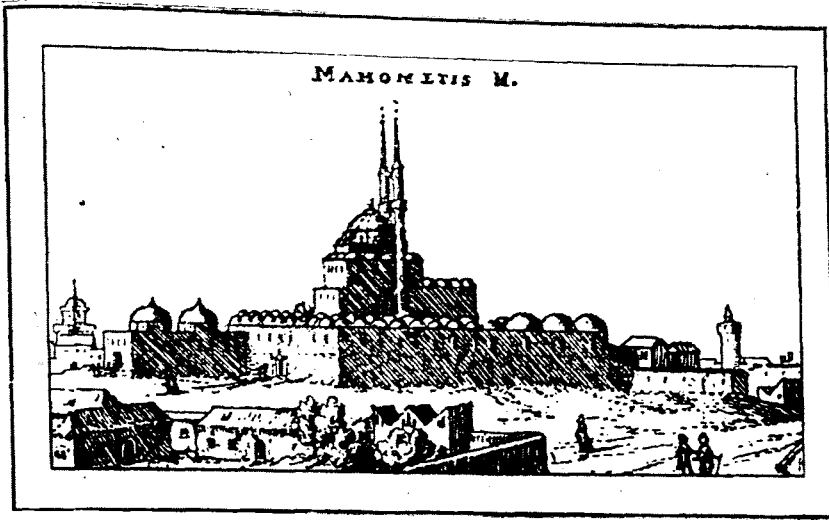
7 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika olan bu resim elimizde en kuvvetli bir delildir.
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

8 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

9 — Bu resim XVI ncı asırda Melchior Loriel tarafından çizilmiş ve hakkâk tarafından tahrif edilmiştir.

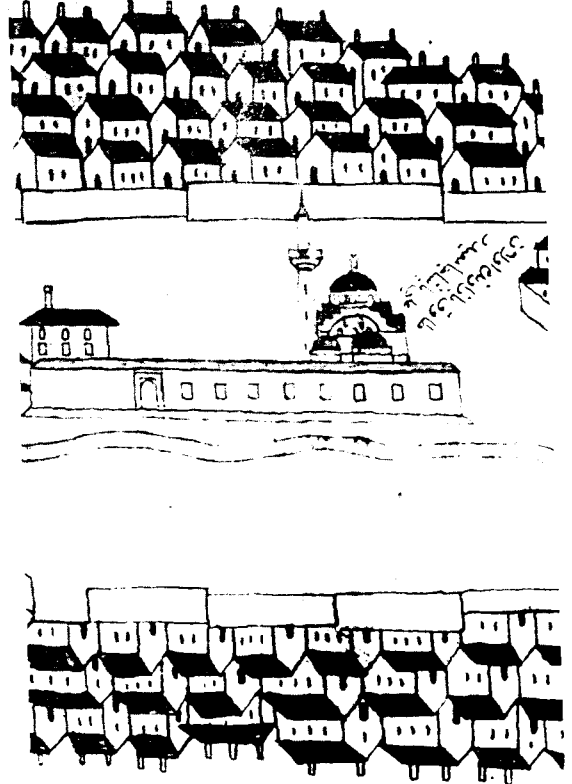

10 — XVI ncı asrın ilk yarısında İstanbul'a gelen Dilich tarafından çizilmiştir.
C. Gurlitt, Orientalisches Archiv

11 — Eski Fatih Camii'nin 1572'de yapılmış bir resmi (Bu resim makalemize elde mevcut vesikalar arasında konmuştur. Hiçbir dokümanter kıymeti yoktur).

Bibl. Not. Paris, salle des cartes et des plans
No. Ge. F.F 3811. P. 85

12 — Köprülü Kütüphanesinde mahfuz suyu haritasında mevcut olan bu resim XVII ncı asra kadar yapılmış eserleri çok güzel tasvir etmektedir. Atikali paşa camiini irae eden bu resimde kubbe kademesi bir kısma oturtulmuştur. Halbuki, hakikatte böyle değildir. Bu hatâ hazfedilirse resmin mütebaki kısımları mevcut esere tevafuk etmektedir.

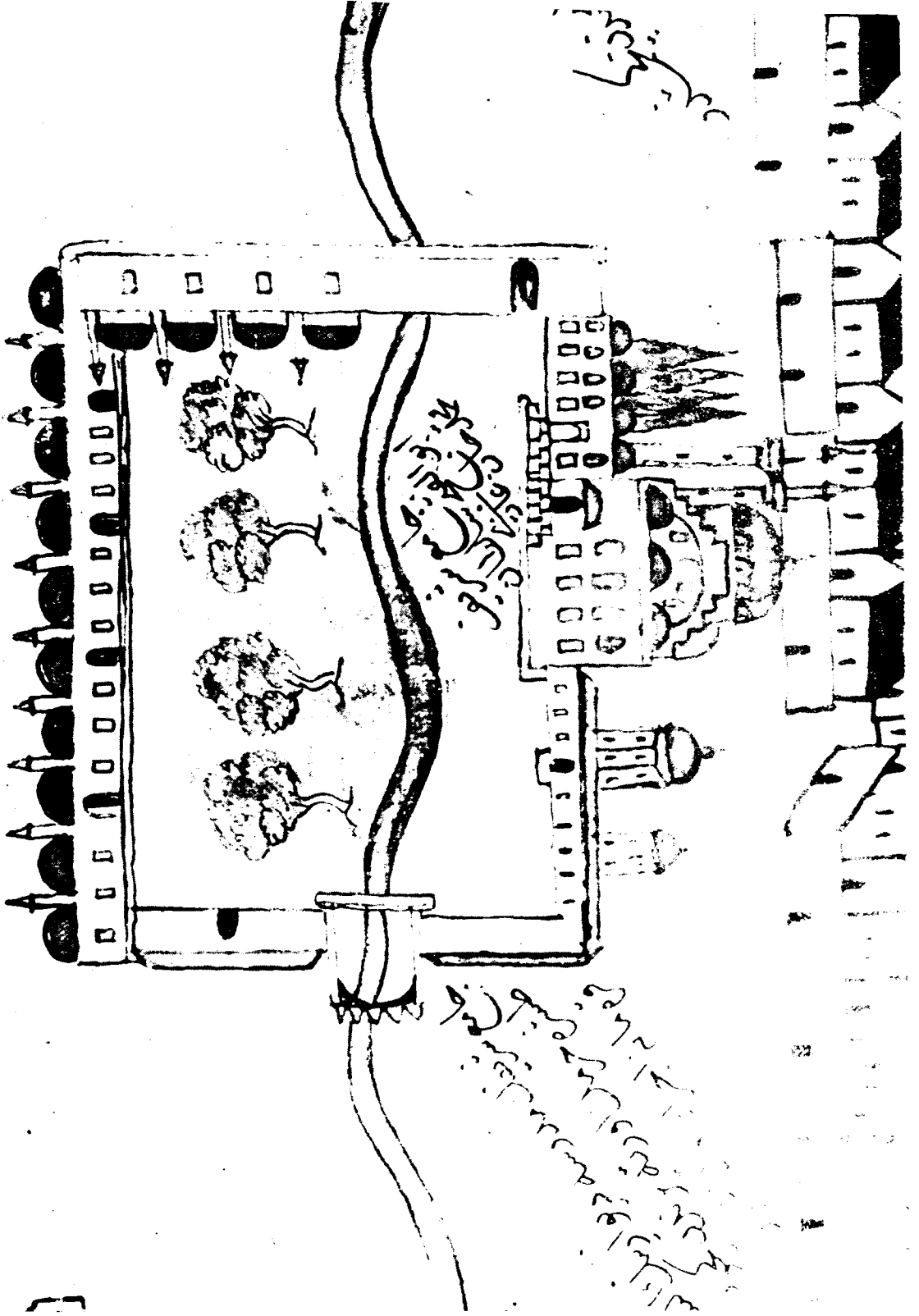

13 — İstanbulda Atikali Paşa Camii

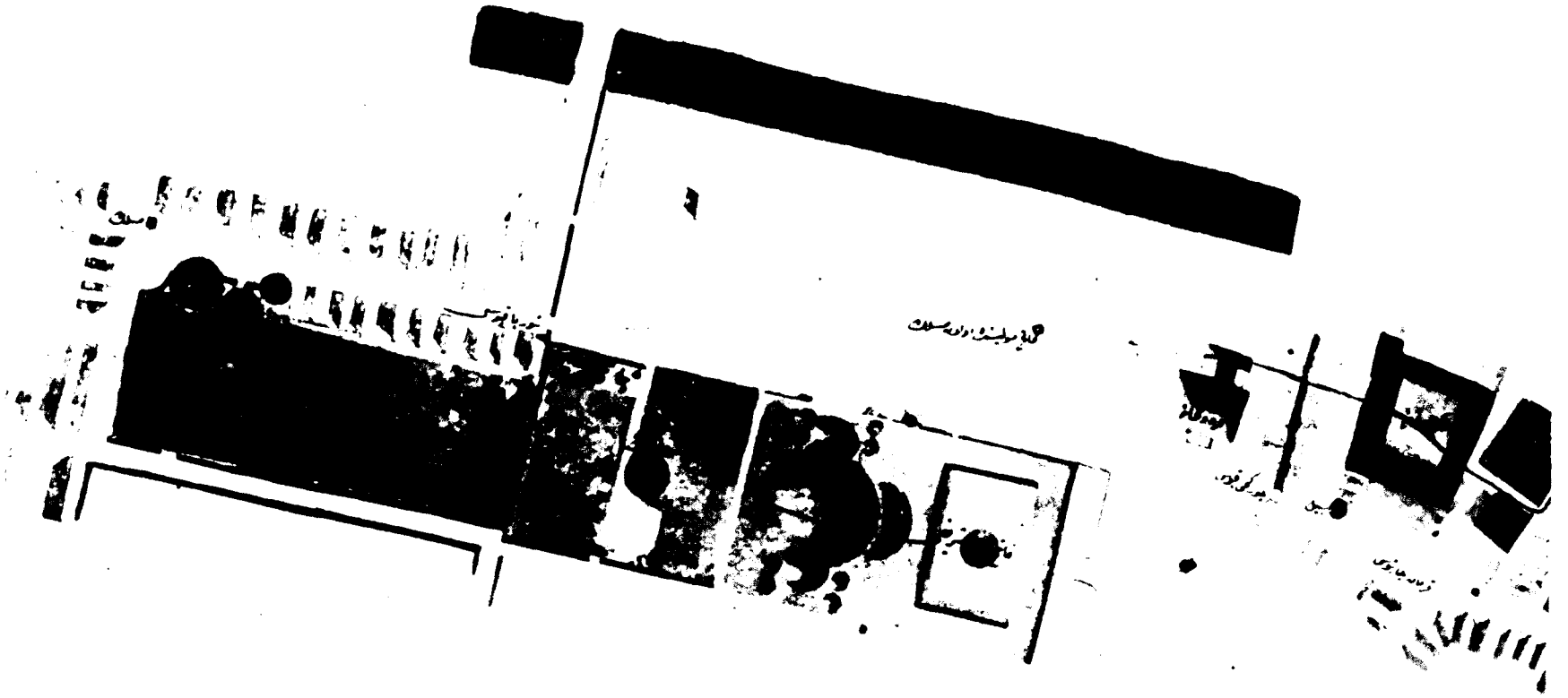
Bu camiın bir tam ve bir mihrap üstü kubbesi mevcuttur. Fatih camiine şekil itibarile çok benzer. Fatih camiinin tesiri altında 1497 yılında inşa edilmiştir.

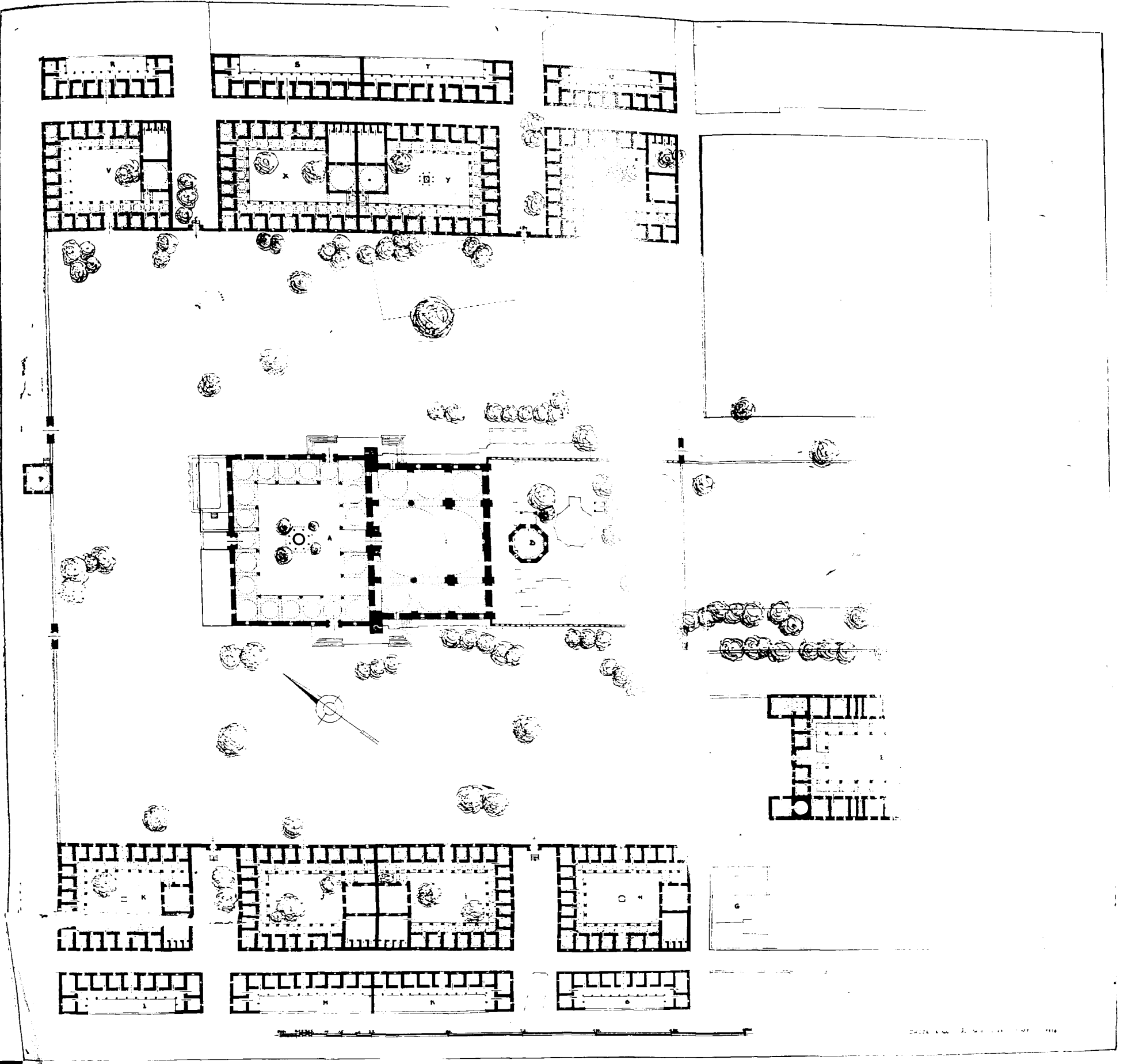
14 — İstanbulda Atikali paşa camiinin köşeden görünüşü. Köşe alıklarının hariçteki kütleye tesir edişi pek bariz görülmektedir. İrtifai fazla tanburlu kubbelerin yarı kaideleri dört, üst kısımları sekiz vecihli bir şekilde inşa edilmiştir.

15 — Köprülü kütüphanesinde 1027 numarada mahfuz suyualları haritasından: Fatih Camiinin eski halini bu resimle sayet güzel olarak görmekteyiz. Avlu akaları bugün mevcut akslara tamamen uyumlu etmekte olduğundan bilanın en hakikat yakın bir resmi olarak telâkki edilebilir. Fakat, XV inci asırda yan kemerli üstlerinin kademeli inşa edilmesinin intimal verilemez. Bu eser en mevâkîk har mehaz olarak kabul edilecek mahiyettedir.

17 — Köprülü kütüphanesinde 1029 numarada mahfuz 19 uncu asırda çizile su yolu haritasında Fatih Camii'nin bir vaziyet plânı mevcuttur. Bu plânın dikkate şayan tarafı eski Fatih camiinin kuş bakışında yarım kubbenin birinin aksı gösterilmiş olmasıdır. Bu harita çizilirken Fatih Camii'nin eski şekli tesbit edilmek istenmiş ise de mihrap üstü yarım kubbesi cümle kapısı üstüne getirilmiştir.

16 — Fatih mimari manzumsu genel plâni:

A - Fatih Camii, B - Fatih türbesi, C - Fatih'in zevcesi Gülbahar sultan türbesi, D - Saraçlar çarşısı, E - Tabhane medresesi ve imaret, F - Develik denilen kervansaray ahırları, G - Misafirhane, H - Akdeniz baş kurşunlu medresesi, İ - J - Akdeniz Orta Çift Kurşunlu Medreseleri, K - Akdeniz ayak kurşunlu medrese, L - M - N - O - Akdeniz Tetümme medreseleri, P - Fatih Darü'ttalihi, Q - Darüşşifa arsası, R - S - T - U - Karadeniz Tetümme medreseleri, V - Karadeniz ayak kurşunlu medresesi, X - Y - Karadeniz orta çift kurşunlu medresesi, Z - Karadeniz baş kurşunlu medresesi.

EPHESOS-BASILIKA JOHANNES DES THECLOGEN

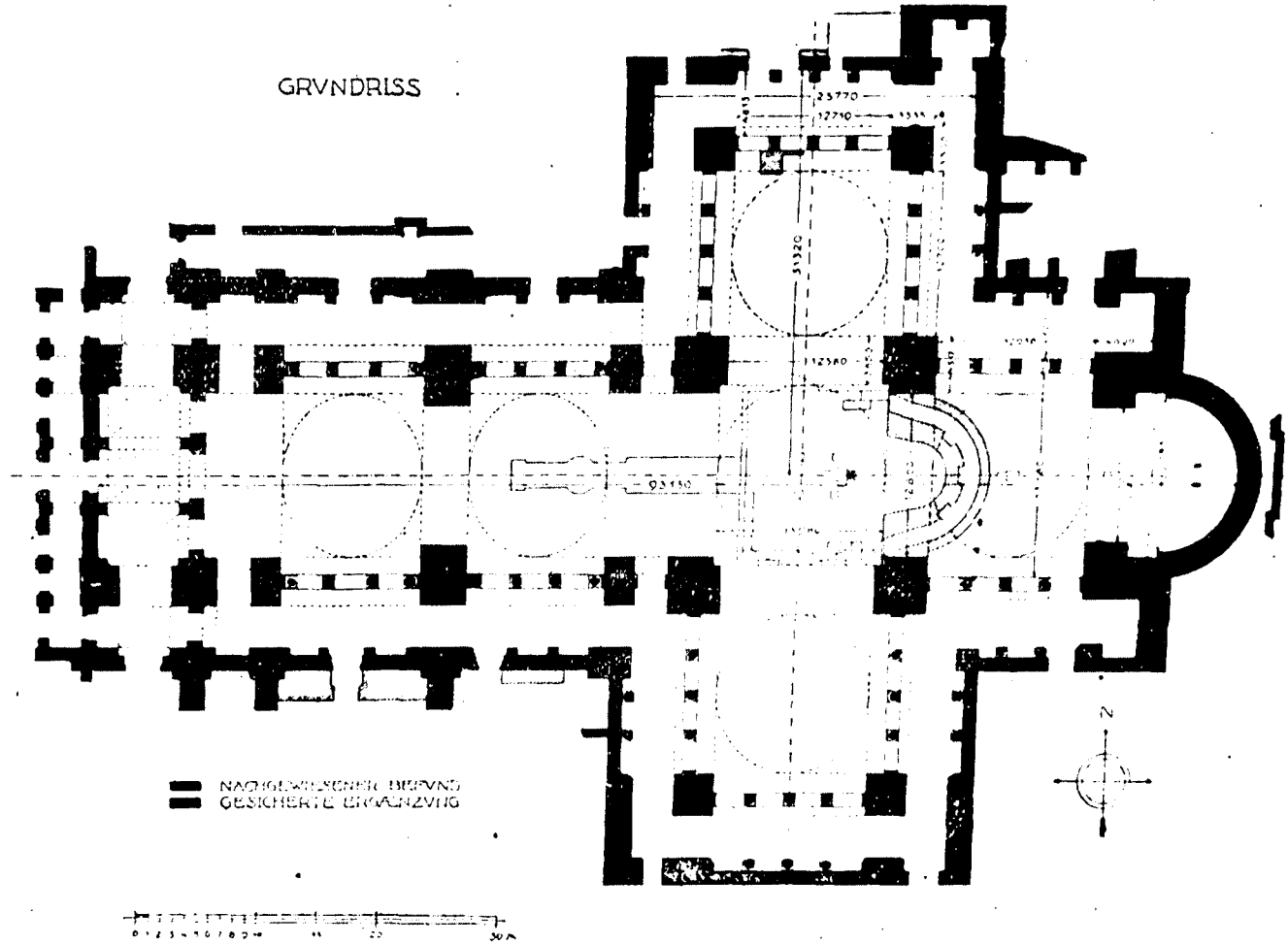
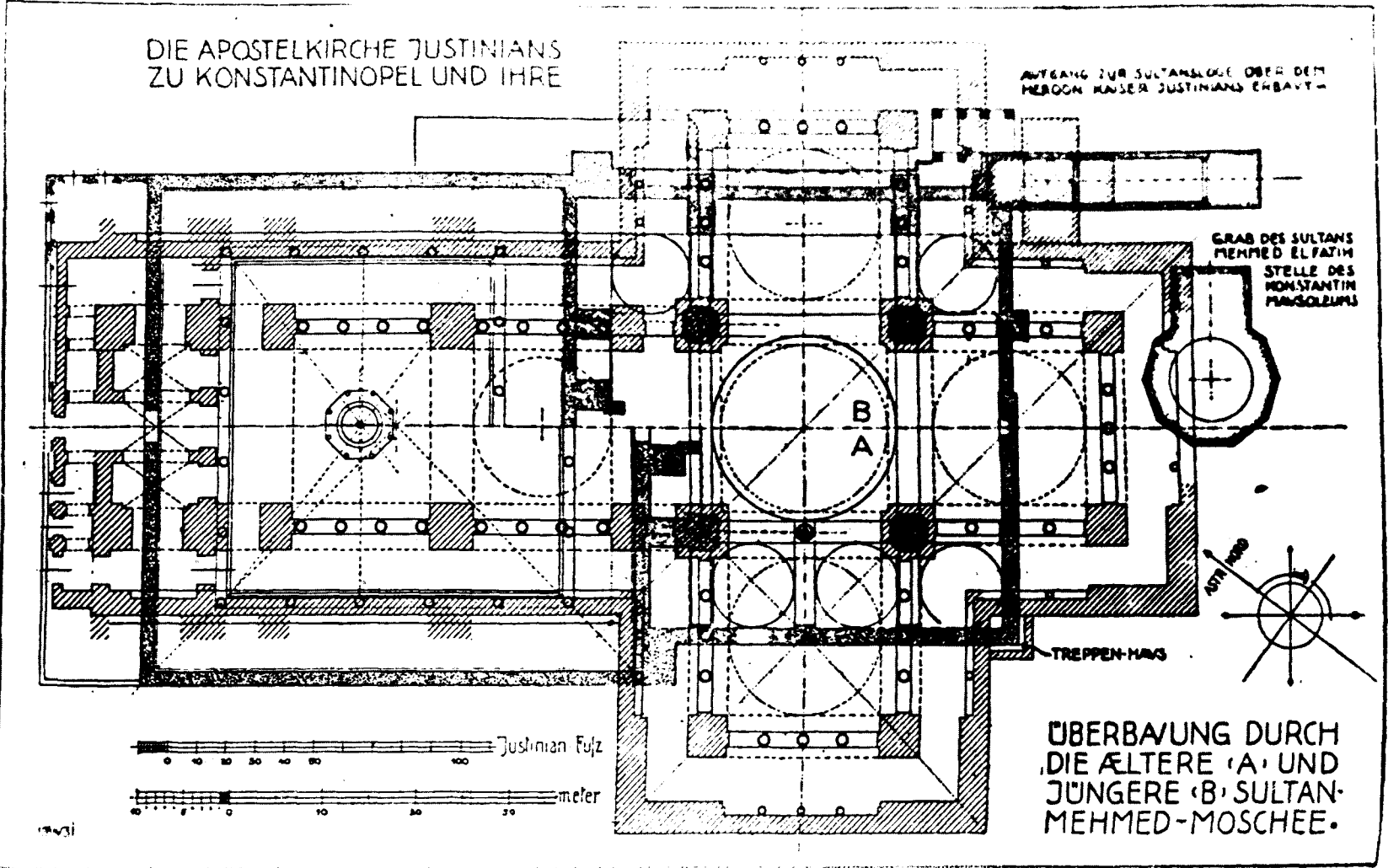
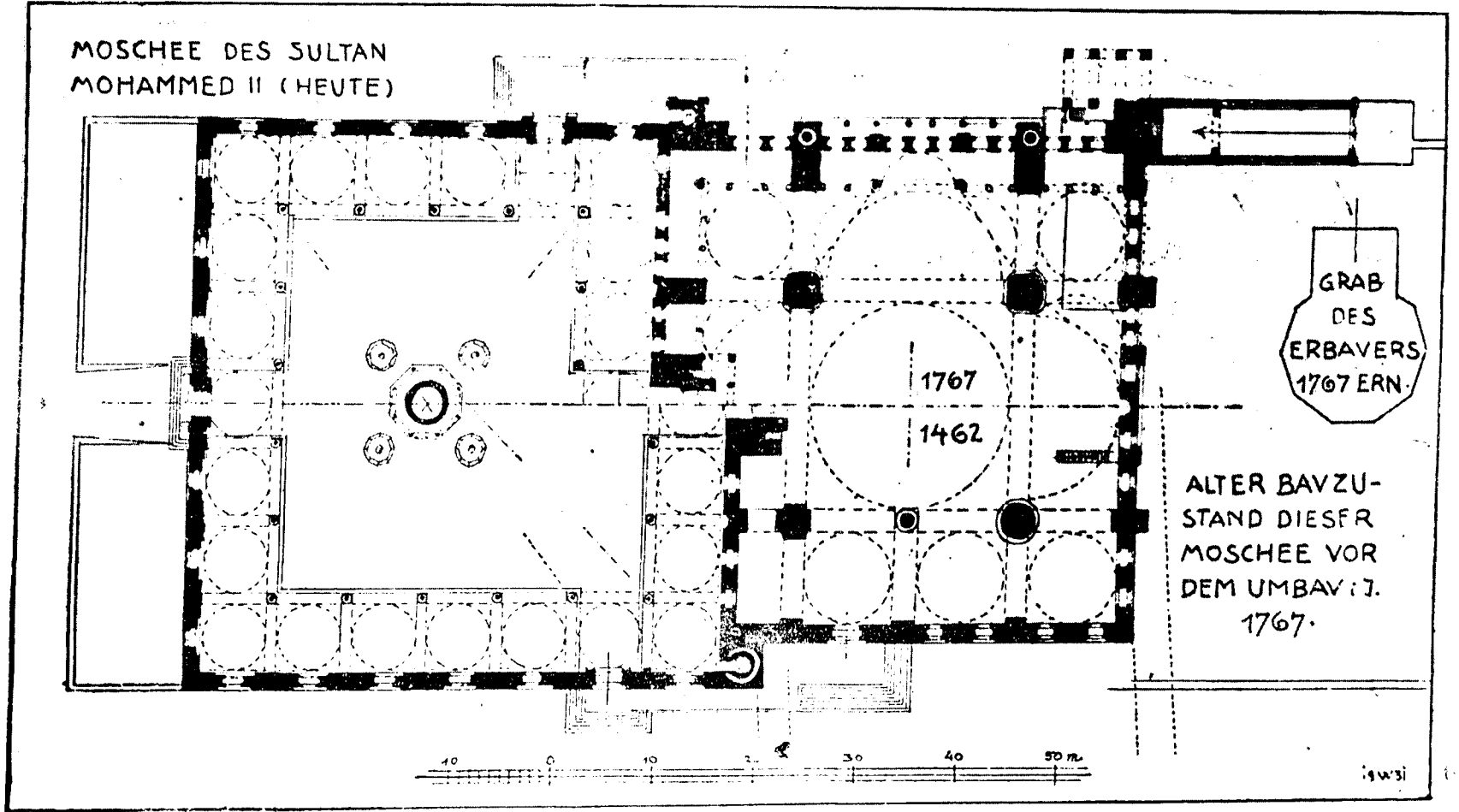

Abb. 12. — GRABUNGSERGEBNIS DER KIRCHE JOHANNES DES EVANGELISTEN ZU EPHESOS.
(nach H. Hoffmann)

18 — Selçuk (Ayasluğ) kazılarında bulunan St. Johannes Evangelist kilisesinin plânı. Bu bina ile Havariyun kilisesinin ne dereceye kadar münasebeti olduğu tetkik olunmalıdır.

19 — M. Wulzinger'in Fatih Camii üzerine Byzantion'da çıkan makalesindeki plânlardan:
Havariyun kilisesi, dünkü ve bugünkü Fatih camilerinin mukayesesi bu plânda Havariyun kilisesinin mübalâğalı olarak
gösterildiği nazarı dikkati celbeder.

20 — Eski Fatih Camii ve Havariyun kilisesi hakkında Byzantion'daki makalesinde M. Wulzinger tarafından mihrap cihetinden sabit kalmak üzere çizilen eski ve yeni Fatih camilerinin mukayeselerini gösteren plân

23 — Fatih'in eseri olan ilk Fatih Camiinin bugüne kalmış kıymetli hatıralarından: İç önden, son cemaat yerinde, pencere üstlüğü kıymetli iki çini panodan biri. Bu çiniler sarı, yeşil renklerin hâkimiye tile devrinin san'at görgüsünü tebarüz ettiren mühim vesikalardandır.

24 — Fatih Camii revaklı avlu, son cemaat mahallinde, XV inci asırdan kalma çok kıymetli çini pano.

25 — Eski Fatih Camiinden kalma en orijinal bir parça:
Bu kapı ilk Fatih Camii mimarı Sinanın karakterlerini müteââda göz önünde tutulması icap eden dikkate şayan bir eseridir.

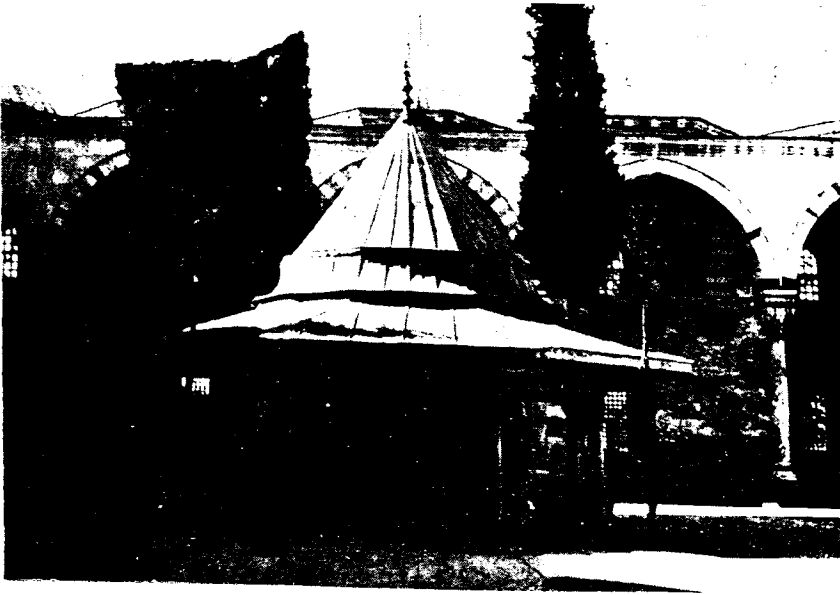
27 — Fatih Camii türbeler avlusunun pençereli duvarlarından biri.
Bu duvarın dolu ve boş kısım nisbetlerine dikkat ediniz. Sultanahmet Camii mi-
marının yeni bir buluş olduğu zannedilen boş kısımların hâkimiyeti burada
bir buçuk asır önce muvaffakiyetle tatbik edilmiştir.

26 — Harici cephe pençereleri üstündeki tezyinat.
Yeşil porfir üzerine kakma olarak mermerle yazılar yazılmıştır. Pençereler
molürleri daha ziyade Bursa uslubuna yakındır.

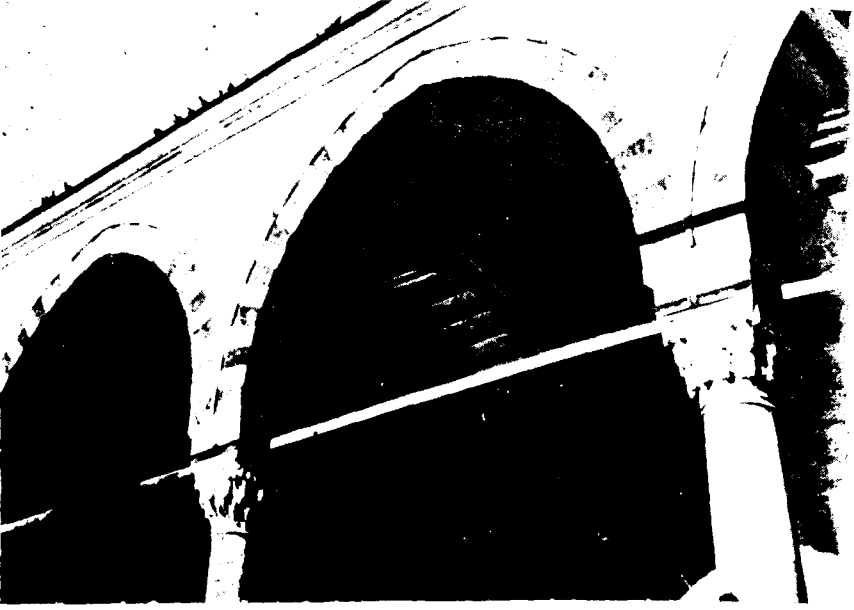
28 — Fatih Camii revaklı avlusunun esas kapı cephesi.
Bu cephe pençerelerinin üstlerindeki kemerlerin içi porfir üzerine mermerle
kakma olarak nefis sülüs hatla yazılar yazılmıştır. Pençerelerin
etrafi kâmilten molürdür.

29 — Fatih Camii revaklı avlusunun ortasında bulunan bu şadırvan, avlunun boşluğunu yok eden mimari bir elemandır. Külâhın meyli, saçakların çıkıntısı, yandaki serviler; parlak gri ve koyu yeşil renklerin imtiazı ayrı bir hususiyet arz etmektedir.

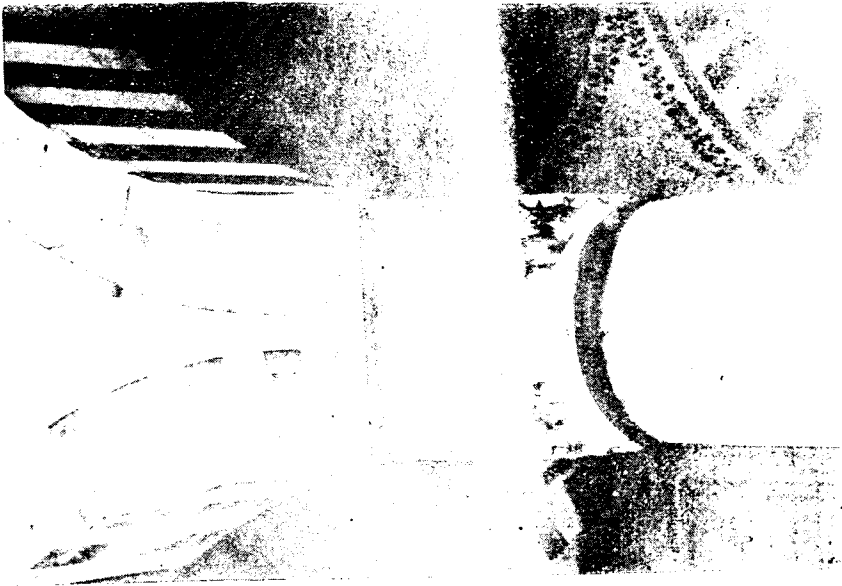
30 — Fatih Camii cümle kapısı kum saati ve tezyinatı

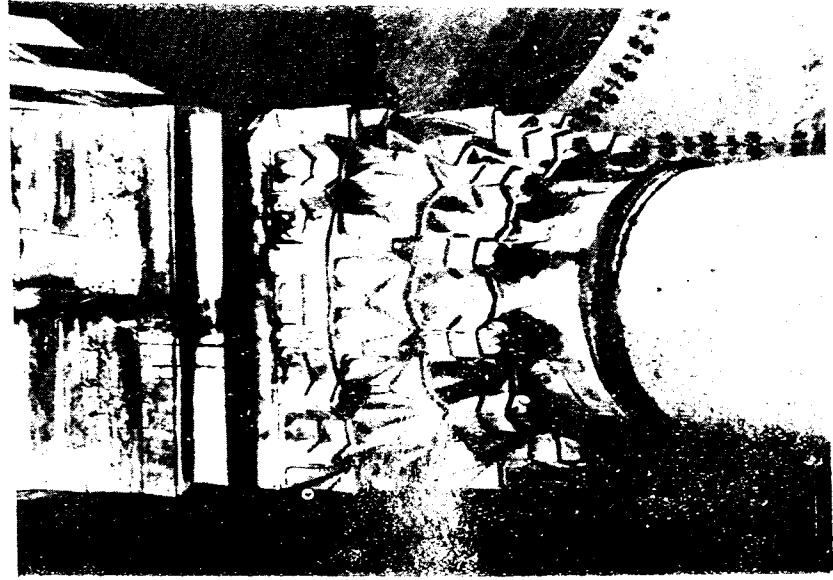
31 — Fatih Camii revaklı avlu kemerleri: Çok itina gösterilen bu kemerler ve başlıklar en sade fakat en halis san'at telâkkileriyle inşa olunmuştur. Bu tekemmülü yalnız klâsik devirde görebiliriz.

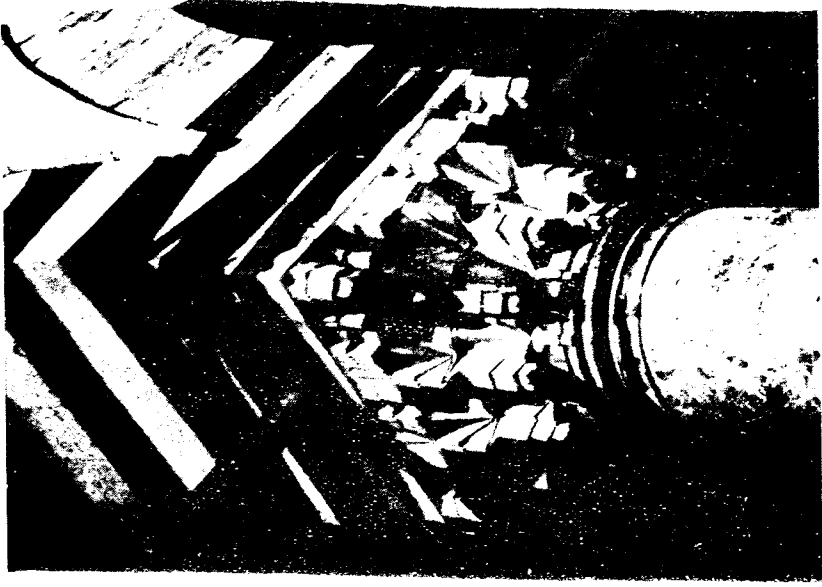
32 — Fatih Camii minaresinden iç avlunun görünüşü. Dört selvisi ile şadırvanın kuşbakışı bir resmi. Bu şadırvan, avluda bulunmaması çok büyük bir yokluk teşkil edecek kadar ehemmiyetlidir.

33 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

34 — Fatih Camii revaklı avlu direk başlıklarından Eski atış Camii bakyelerindedir.

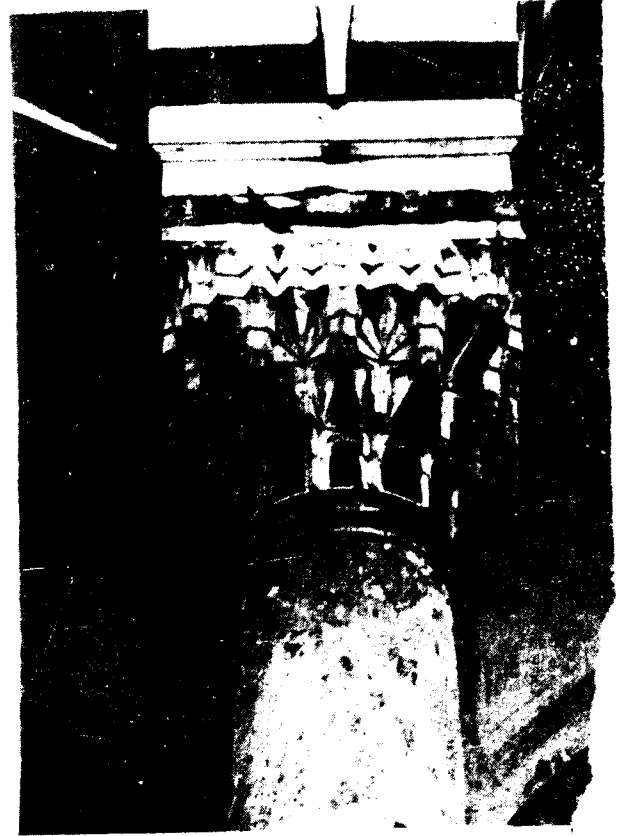
35 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

36 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından Fatih Camii'nde imatı yapılmış revaklı avlu camii

37 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

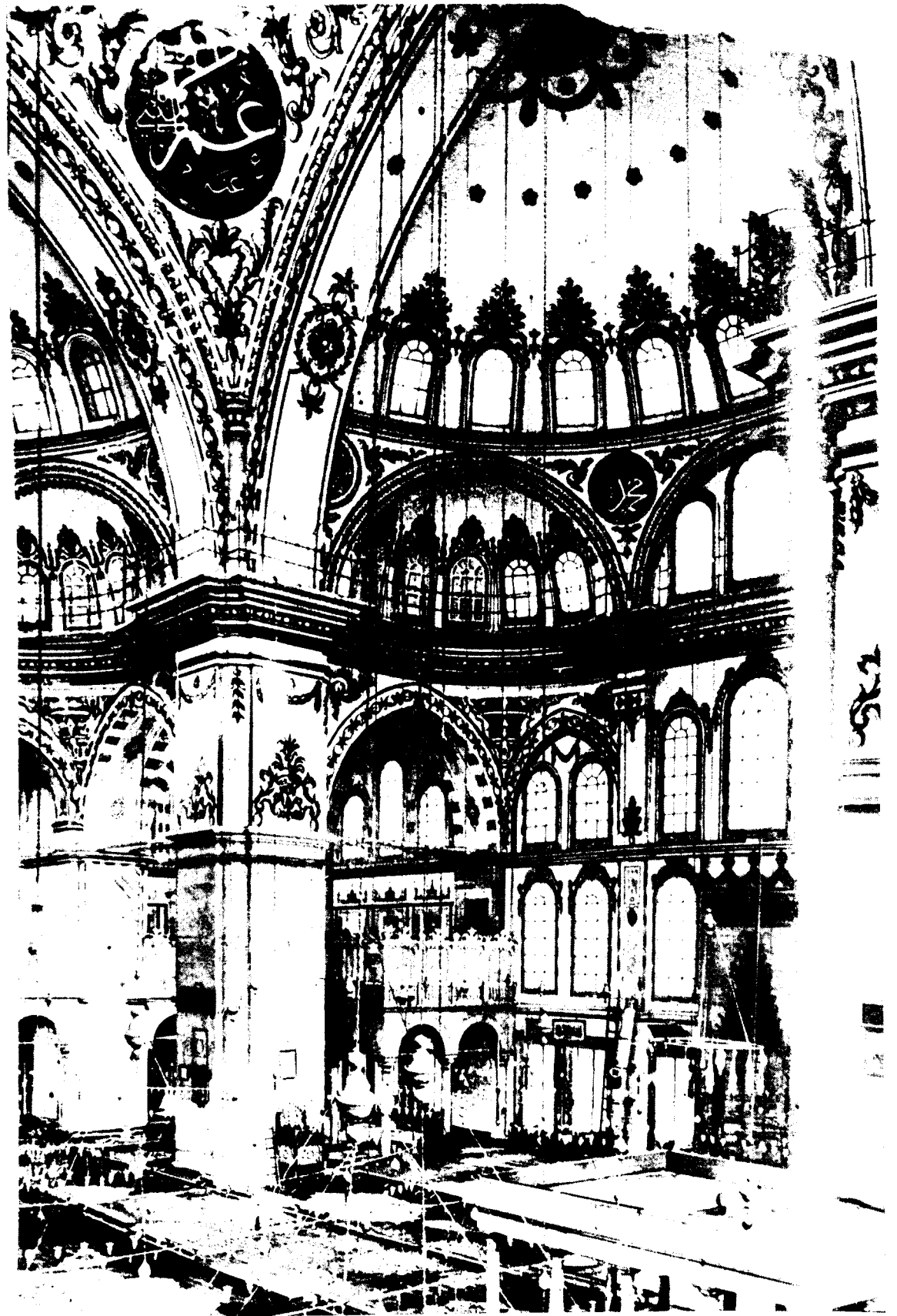
38 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

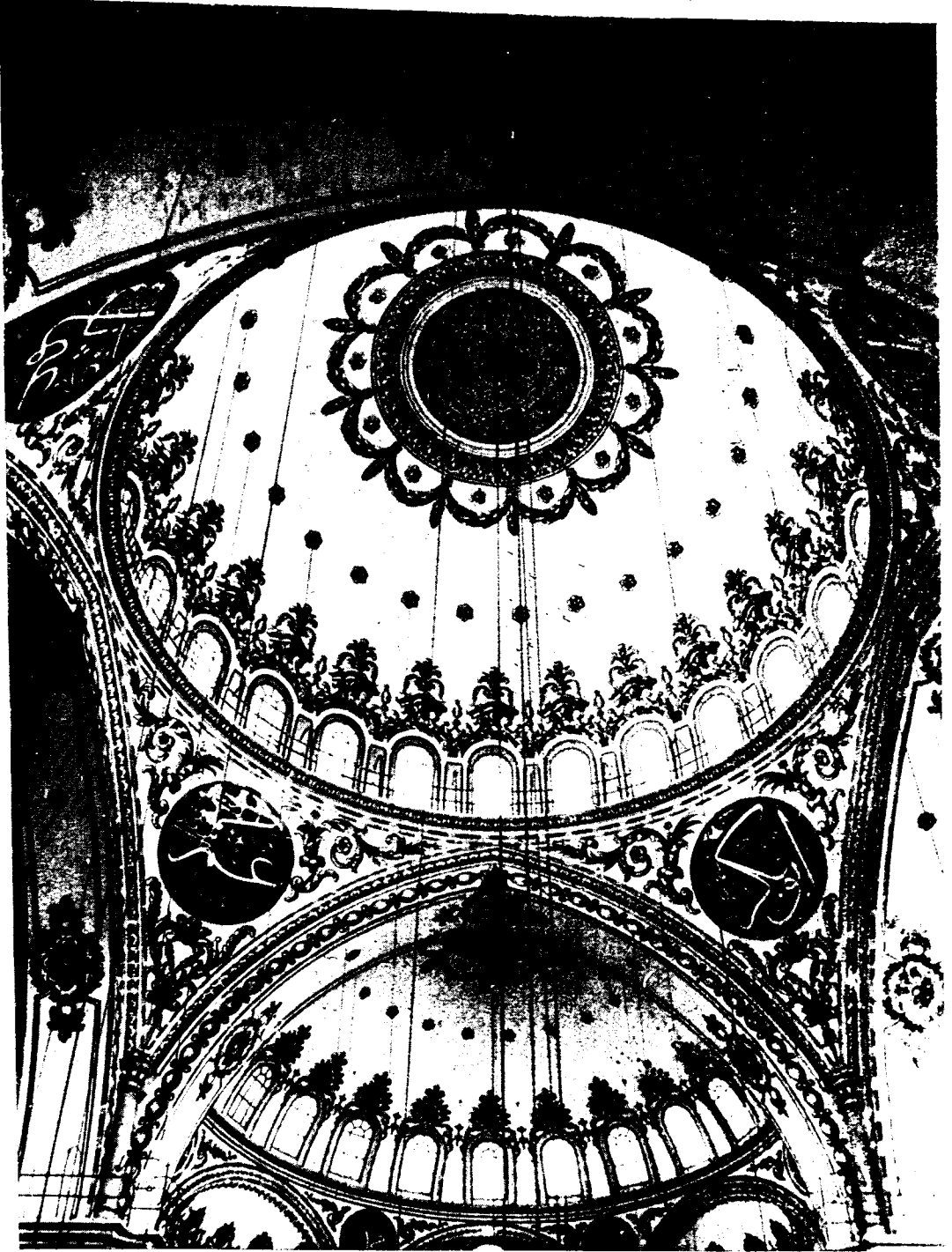
39 — Atikali paşa camiinde Beyazid II. devrinden kalma direk başlıklarından (Diğer başlıklarla mukayese ediniz).

40 — Fatih medreselerinden birinin pencere üstü. Tuğla tezyinatı dikkate şayandır.

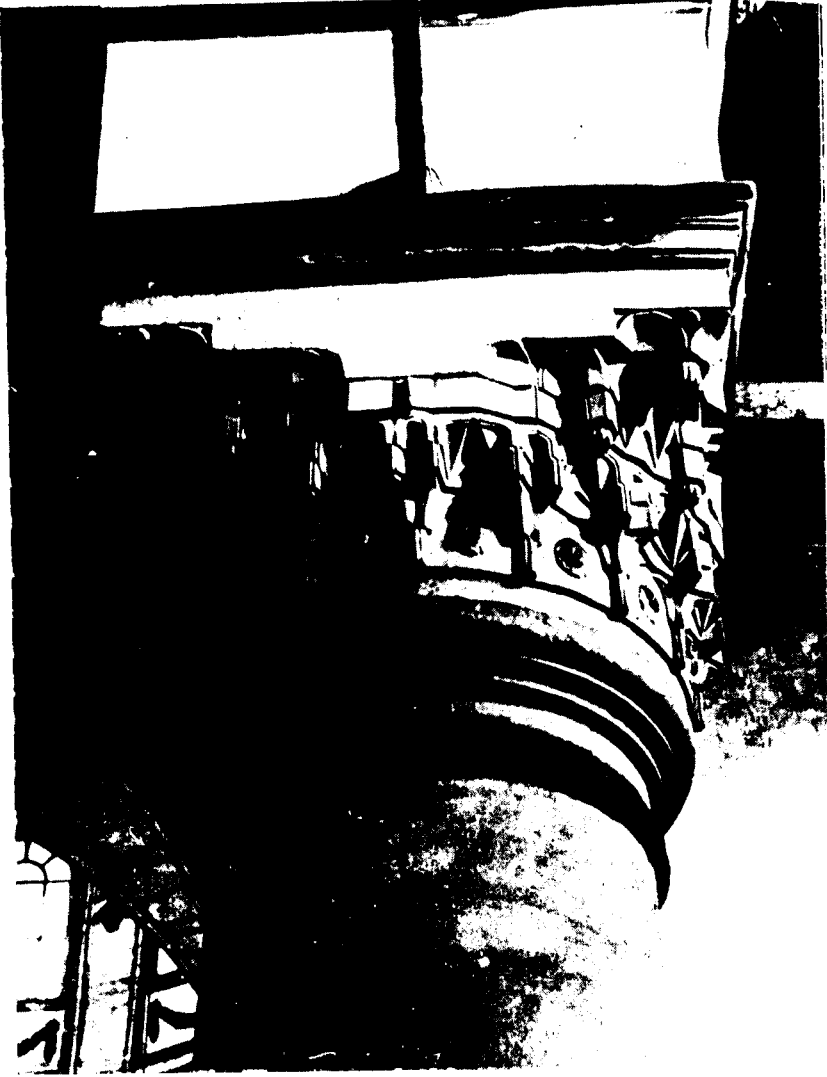

41 — 1768 - 1771 yılları arasında inşa olunan bugünkü Fatih Camiinin dakıldan görünüşü: Önde ilk binadan kalan mihrap görülmektedir. Kalem işleri XIX uncu asrın çok çirkin hatıralarıdır. Büyük kubbeyi tutan ayaklar mevzun ve hatlar sakın görülmekte ise de kıvrak barok silmeler lüzumsuz ve fazla hareketli hissedilmektedir.,

42 — Bugünkü Fatih Camiinin kubbe ve büyük kemerleri.

Bu kemerler klâsik devir kemerlerinden daha sivridir. Silmeler ve ahka nihayet-
lerindeki barok üslûbunun şekilleri ile dairevi tali kemerler:
gözümüze yabancı bir tesir vermektedir.

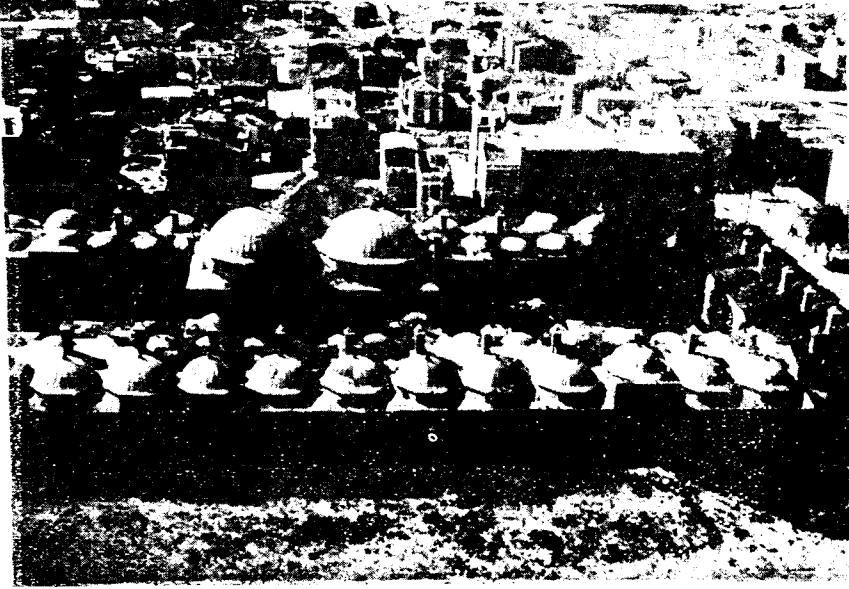
43 — Fatih Camii dahilinde mermer başlıklar
Bu başlıkların imal tarzı çok şayanı dikkat olmakla beraber barok
tesirler rozaslarda sezilmektedir.

44 — Bugünkü Fatih Camiinde büyük mahfilin kapısı.

45 — Fatih Camii: Akdeniz baş ve orta kuruşunlu medreselerinin minareden görünüşü

46 — Fatih Camii: Akdeniz orta çift kuruşunlu medreselerinin minareden görünüşü.

47 — Fatih minarelerinden bugünkü cami kubbe taksimatının görünüşü.
Harcî teccimatın fazlalığı nazarı dikkati celbetmektedir.

48 — Fatih camii tabhane medresesi yanında develik adı verilen kervan-
saray binası. Bugün çökmüş bir vaziyettedir.

49 — Fatih Darüşşifasında bakiye kalan yegâne kısım bu duvar parçasıdır.

50 — Fatih Camiinin tabhane medresesi yan cephesi.
Bu cephe 1767 zelzelesinde harap olduğundan 1771 yılında tamir olunmuştur. Bugün mevcut tadilat ile barok profiller o tamirin hatırasıdır.

51 — Fatih tabhane medresesinin dış kapısı.
Sakin hatlarla süslenmiş olan bu kapı ön plâna alınmakla tebarüz
ettirilmiş ve ehemmiyet kazanmıştır.

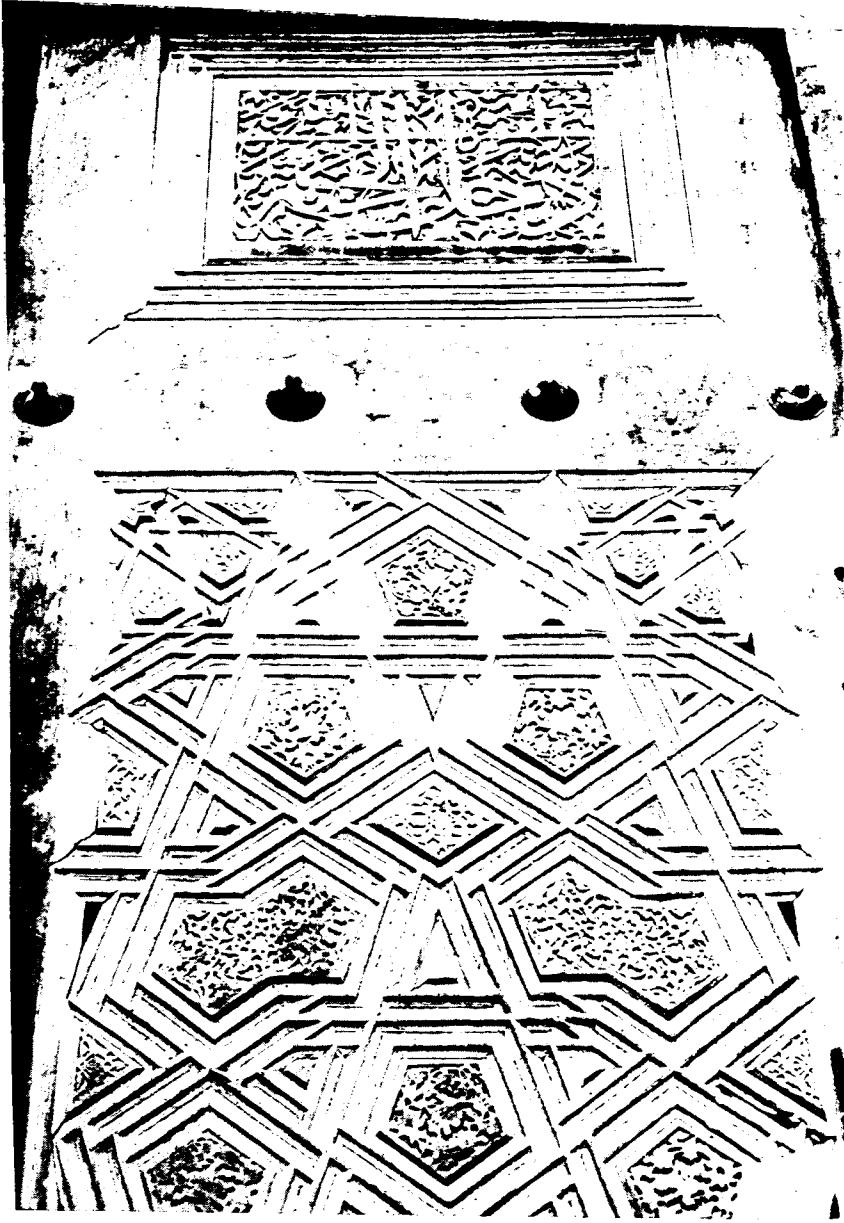
62 — Fatih medreselerinden birinin avlu giriş kemiği.
Bu kemer çok güzel çizilmiş ve inşa edilmiştir. 15 inci asrın
inşa hususiyetlerini havidir.

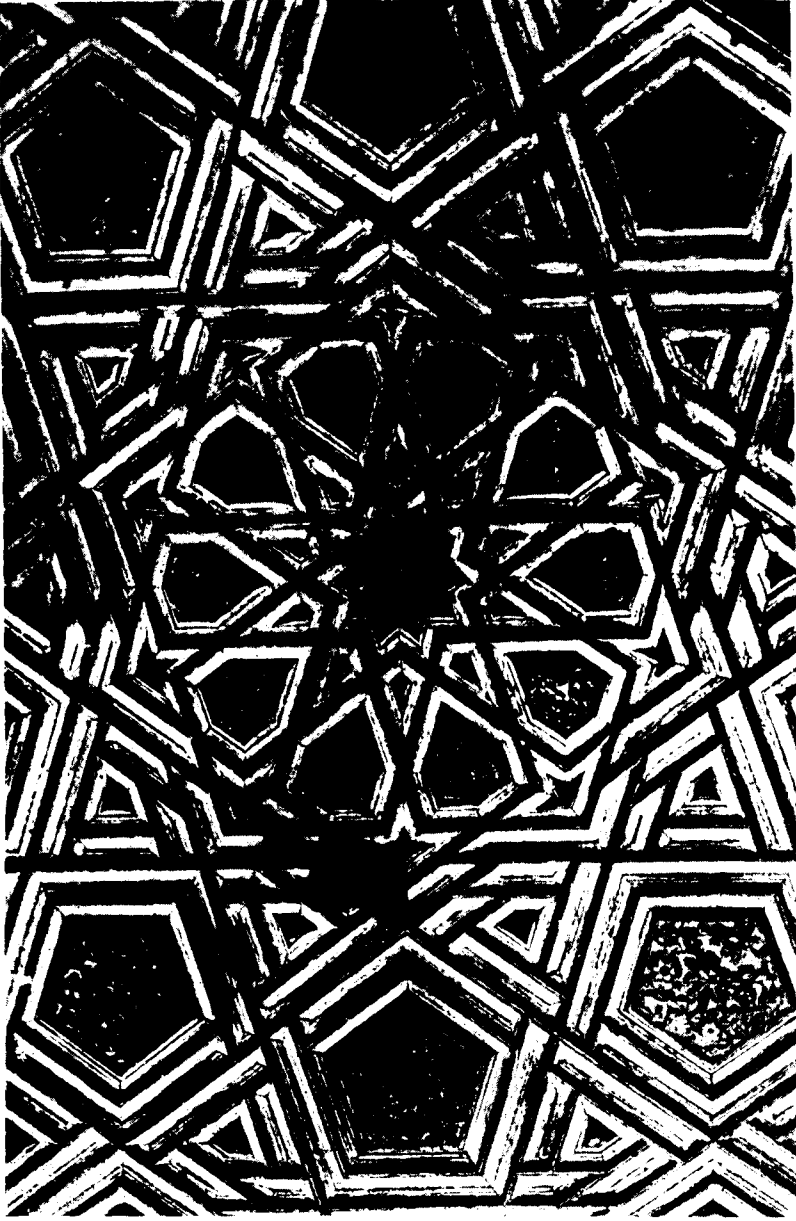
52 — Fatih tabhane medresesinin derşane cephesi.
Avlu revakları, buradaki kubbe teşkilâtı İznikte Nilüfer hatun
imaretine müşabihtir.

53 — Fatih Camii tabhane medresesinin dershane kapısı kanatları.
Bu çok nefis ağaç kapı kanatlarının işçiliğine pek az rastlanır.
Kitabe ve geçmeler beş asırdanberi hiç bozulmamış, bütün
san'atını muhafaza etmiştir.

54 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. Çok kıymetli bir parçadır.

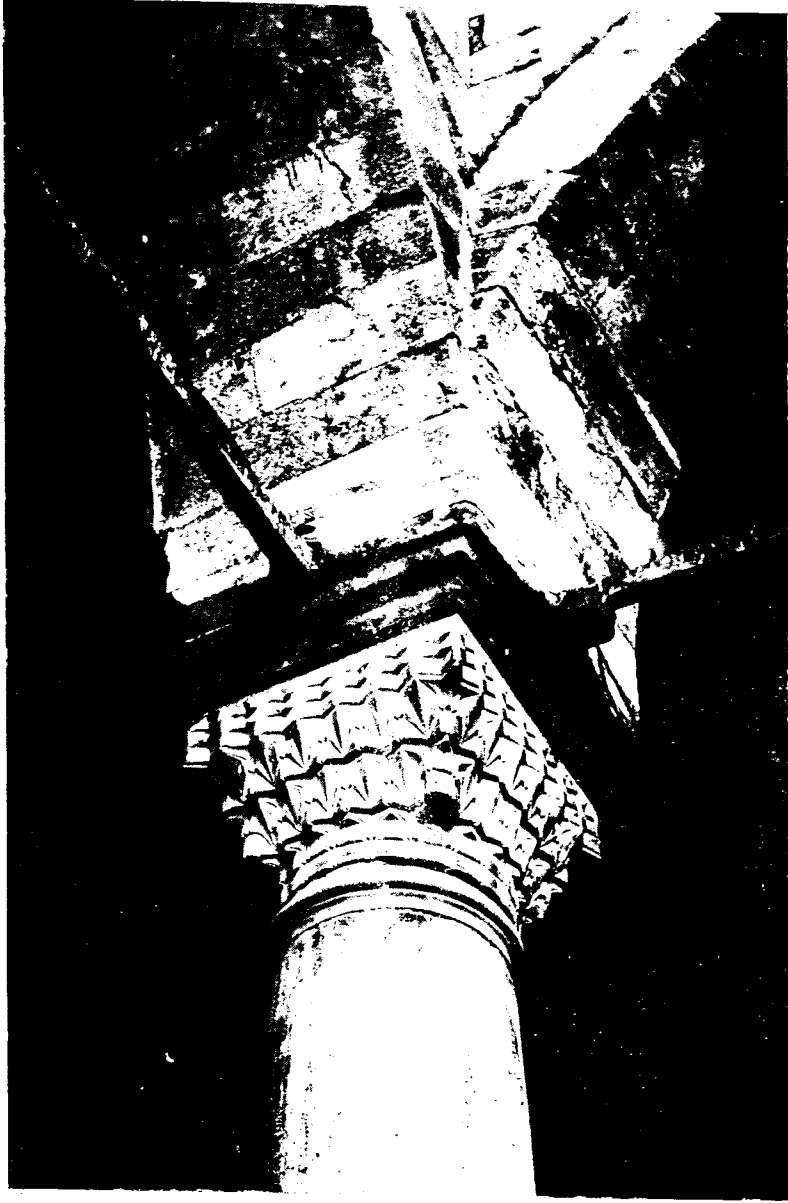
55 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. İşçiliğin fevkalâdeliği beş asırlık olan bu kapının hali hazır vaziyetinden anlaşılır.

56 — Fatih tabhane medresesinde bulunan ve Türk mimarisinde çok orijinal bir parça olan bu direk kıymetli eserlerimizdendir.

57 — Fatih tabhane medresesinde mevcut bu direkler mimari tarihimize emsaline pek az rastladığımız bir unsurdur.

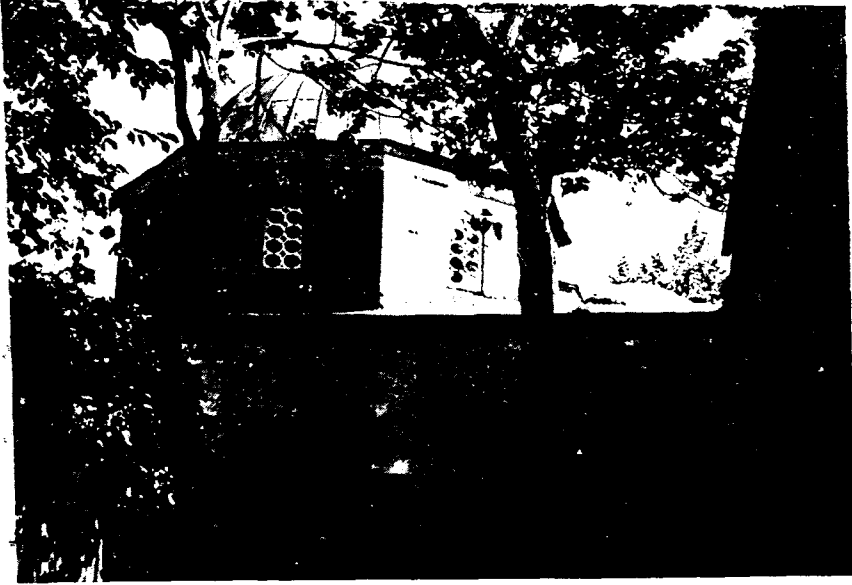
58 — Fatih tabhane medresesi direk başlıklarından biri. Fatih devrinden kalma başlıklardandır.

59 — Fatih tabhane medresesinde direk başlıklarından
Bu başlık Beyazid II devri başlıklarile mukayese edilmelidir.

60 — Fatih medreselerinden birinin kapısı.

63 — Fatih camii medreselerinin dersane kubbelerinden
Fatih camiinin çevresindeki sekiz medresenin dersane kubbeleri başka başka sistemde inşa edilmişlerdir. Fakat bir kısmının tanburları resimde görüldüğü üzere fazla yüksektir. Bu hususiyet Bursa çevri karakterlerinden madut bir haldedir.

61 — Fatih medresesinin iç avlu revaklarından biri.

69 — Fatih camii hududu içinde 1232 de inşa olunan Naksidil mektebi bahçe kapısı.

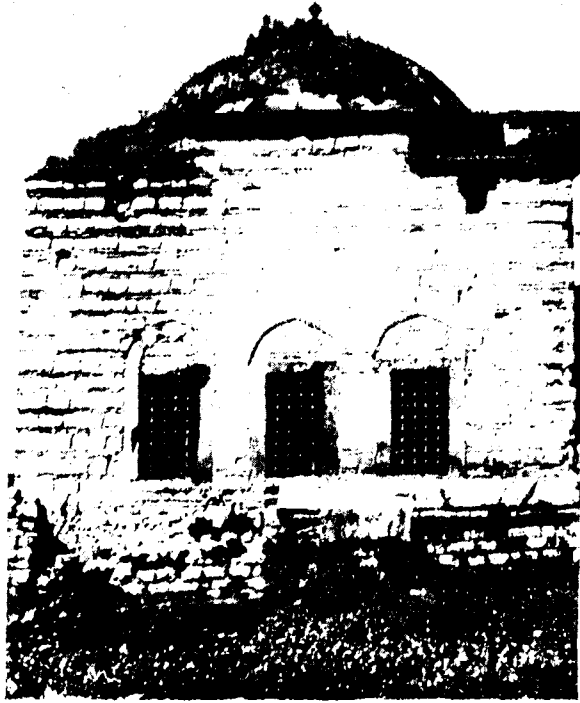
68 — Fatih Camii türbeler avlusunda Mahmud I. tarafından 1755 tarihinde inşa ettirilen kütüphane binası.

64 — Fatih medreselerinden birinin avlusu ve tuğla kemerleri.
Bu inşa tarzı Fatih devri karakterlerini tamamen muhafaza etmektedir.

65 — Fatih medreselerinden birinde kemer ve duvar inşaatı.
Tuğla ve taş işçiliği yalnız dahilde tatbik edilmiştir. Harici duvarlar
adi kesme taştan yapılmıştır.

67 — Fatih camii avlusunda ve Malta carsısına nazır bina. Mahmud I tarafından mektebi sbyan olarak inşa ettirilmiştir.

66 — Fatih medreselerinin haricî pençere süge ve kemerleri.

Duvarlar tamamen basit kesme taş ve kemerler tuğladan inşa edilmiştir. Birkaç sıra tuğla hatıllar görülmemektedir

70 — Fatih Camii heyeti içinde 1232 de inşa ettirilen Nakşidil Sultan türbesi ve sebili

Türk vakıfları ve vakfiyeleri

üzerine mücmel bir etüd

HALİM BAKİ KUNTER

Vakıfların bugünkü ilim muhtaları ile tetkik ve izahı gerekli bir işdir. Vakıf, Türklerin eski hayatında vücut bulan içtimâi müesseselerin en ehemmiyetlilerinden biridir. Ve mevcudiyetini bugün dahi muhafaza edegelmiştir. Bahsettiğimiz tahlil ve izahın lüzumunu şiddetle ortaya koyan bir cihet de bu işin şimdiye kadar tam bir surette yapılmamış olmasıdır.

Bu çok küçük etüdümüzle böyle büyük ve ağır bir işi yapmağa heves etmiş vaziyette değiliz. Yüksek bilgi ile beraber ihtisasa ve kuvvetli metoda mütevakıf olan bu iş aynı zamanda derin ve esaslı tetebulara da ihtiyaç göstermektedir. Bu yazımızda yalnız vakfiyeler üzerinde yaptığımız oldukça geniş tetkiklere dayanarak ve müteaddit vakfiye örnekleri vererek Türk vakıflarının en bariz karakterlerini tebarüz ettirmeğe çalışacağız.

Halka, gençliğe ve bizi anlamak isteyen yabancılara vakıflarımızı behemehal tanıtmak lâzımdır. Çünkü Vakıflarımız, Türk içtimâi heyetinde sosyal yardım, gözetme, milli dayanış, şefkat fikirlerinin ve teşkilâtının en eski tarihî devirlerden biri mevcut olduğunu kısa ve şamil bir ifade ile türklüğün yüksek görüşünü ve faziletini isbat eder. Mahiyetini anlayınca vakfı sevmemek, onu yaratmış ve yaşatmış olan Türklüğü tebeil etmemek kabil değildir.

921 senesinde İstanbul şehrinde içtimâi tetkikler yapan bir Amerikan heyeti o zamanki evkaf nezaretinden vakıflar hakkında bazı malûmat istemiştir. Heyet reisi Profesör C o n i n tarafından evkaf nezaretine yazılan mektupda bu müracaatı icap ettiren sebepler şu suretle izah edilmektedir:

Bir senedenberi İstanbul şehrinde bir Amerikalı heyet tarafından icra edilmekte olan içtimâi tetkikler neticesinde vakıfların

pek mühim bir mevki işgal etmekte olduğu tebeyyün etmiş olduğundan bu hususta daha fazla ve daha esaslı malûmat dereine müb-rem ihtiyaç hasıl olmuştur.

Evkaf böyle muazzam ve mühim bir mevki işgal etmekle beraber bundan ne İstanbuldaki ne de haricdeki ecnebilere lâyiki veçhile haberdar değildiler.

Elyevm jaaliyette bulunan heyetin ye-gâne maksadı, merbut varakadan dahi anlaşılacağı veçhile, İstanbulu kabil olduğu kadar ecnebilere ve bilhassa Amerikalılara tanıtmaktır. Halbuki çok bedü eserler ile müzeyyen olan İstanbulu hakkile tanıyabilmek için evkafın ne olduğunu anlamak ihtiyacı bariz bir surette hissolunmaktadır.

Sualler:

1. — *Evkafın menşei?*
2. — *Teşkilâtı?*
3. — *Maksadı?*
4. — *Menabii varidatı?*
5. — *Evkaf nezaretince idare olunan müessesat ve bunların sureti idareleri?*
6. — *Evkafa dair Türkçe eser var mıdır? İsimleri?.*

O zaman nezaret tarafımdan heyete verilen cevap, heyetin mektubile birlikte 12 sahifelik küçük bir risale şeklinde bastırılmıştır. Elimizde bulunan ve sonunda 17/K. Sanii 1922 tarihini taşıyan nüshada sorulan suallerin cevapları yazılıdır. Balasimizi alâkadar eden iki ciheti buradan istinsah ediyoruz:

1. — *Evkafın menşei?*

(Menşe) den maksat Evkafın zaman ve mekâm zuhuru demek olduğu zannedilmektedir. Vakıf, Resulullah Muhammed aleyhisselâti vesselâm zamanında (Medine) de zuhur etmiştir..

6. — *Evkafı islâmiyeye dair Türkçe matbu âsar var mıdır? İsimleri nedir? Mak-*

sat Evkafın ahkâmı şer'iyesine dair âsâr ise bu bapta matbu ve gayri matbu yüzlerce âsâr vardır. Ne kadar Fıkah kitabı varsa hepsinde Evkafın ahkâmı şer'iyesine dair mahsus farsullar bulunur. (Ahkâmülevkaf) ve saire namnlarla Türkçe matbu birkaç risale vardır. Maksat bu olmayıp da zuhuru islâmdan beri Evkafın mahiyetini, edvarı tarihiyesini, safahatı umumiyesini, ahkâmı şer'iyeye ve ka nuniyesini camî etrafı bir eseri tarihî ve il mî ise böyle bir eser ne elsinî şarkiyenin ne elsinî garbiyenin hiç birinde yazılmamıştır..

Bu ifadenin tazammun ettiği mâna Türk vakıflarının doğrudan doğruya diyanî ve islâmî bir müessese olduğu iddiasını tekrardan başka bir şey değildir. Bu kanaat bugün bile bir çok zihinleri işgal etmiş vaziyette dir.

Vakıf deyince bir çoklarımızda hâlâ münhasıran islâm hukukundan doğmuş, mevzuu diyanî hizmetler olan, dünya işinden ziyade âhiretle uğraşan dinî bir müessese hatıra gelmektedir. Halbuki Türk vakıfları islâmlıktan önceki devirlerden beri yaşayan, Budda dinindeki Türkler tarafından da çok rağbet gösterilen sosyal bir müessesedir. Vakıflar, tarihin her devrinde, Türk dünyasının her yerinde millî vicdandan birer güzellik, iyilik ve şefkat âbidesi şeklinde doğmuş ve yükselmişlerdir. Hayra ve iyiliğe matuf olan hareketler bütün dâhlerde sevalplı ve mergup telâkki edildiğinden vakfın dinde kıymetli yeri vardır. Diğer taraftan vakfın içtimâî hayatımızdaki inkişafı, vakıflar hukukunun da inkişafını mucip olmuştur. Kanunu Medeni nin kabul ve tatbikine kadar asırlarca umumî hayatımızı tanzim etmiş olan islâm hukukunda vakıf meseleleri çok işlenmiş ve geniş bir yer tutmuştur.

Bu hal Türk vakıflarının millî ve içtimâî bir müessese olmak vasfına halel getiremez. Vakıf, en engiş ve temelli sosyal yardım ve öngörü hareketidir. Bütün yurdu saran bir sevgi, her yurddaşı düşünen bir şefkat ve bunların ebedî olması ülküsü onun açık karakteridir.

Vakıf, insanlığa hizmet yolunda daima san'at ve kültürle beraber yürümüştür. Bu itibarla haddi zatında içtimâî bir teşekkül

olan Vakıf; güzel san'atlarla estetiğin ve umumî kültürün yayılması ve yükselmesi bahsinde de büyük bir rol oynamış, son derece ehemmiyetli hizmetler ifa eylemiştir. Türk dünyasının her yerinde görülen kıymetli âbidelerin pek çoğu Vakıflar camiasının Türklüğe ihda etmiş olduğu maddî eserlerdir.

İçtimâî müesseselerin tâbi oldukları değişme şartlarına uyarak vakıf müessesesi de zamanla mevzu ve sistem itibarıyla pek çok tahavvüllere ma'ruz kalmıştır. Bununla beraber birbirine çok uzak tarihî devrelerde bile mevzu veya hukuk bakımından birbirine yakın veya benzer birçok cihazlar bulmak kabildir. Aşağıda Etilere, Uygurlara, Selçuk ve Osmanlı Türklerine aid bazı vakfiye metinleri üzerinde bu cihazları telâhuz ettirmeye çalışacağız.

Vakıf elbirliğinin ve gönül birliğinin en güzel ifade vasıtasıdır. Bu sistemde ferdiyetçilik ile cemiyetçilik; halkçılık ile devletçilik fikirleri yurda, yurddaşlara ve insanlığa hizmet yolunda pek güzel ve mahirane bir surette birleştirilmiş ve kaynaştırılmıştır.

Vakfın menşei insanların ruhanîdeki iyilik temayülüdür. Ortaasyadan cihanın dört köşesine yayılan Türkler gittikleri her yere kahramanlık ve medeniyet götürdükleri gibi iyilik ve yardım fikirlerini de yaymışlardır. Türkün ruhundaki cömertlikten ve ulusseverlikten doğan vakıfların her biri bugün yaşayan veya bizden sonra gelecek olan insanların iyiliği, sıkışdıkları zaman yardım görmesi, halkın yükselmesi için kurulmuş birer hayır ve hasanat ocağıdır. Medeniyette ileritmiş olan ülkelerin hepsinde sosyal yardım ve dayanış umumî hayat içinde büyük bir yer alır. Yer yüzünde bunun en parlak ve eşsiz örneği ise Türk vakıflarıdır. Halkdan doğan ve varlığını halkın iyiliğe ve güzelliğe sasmış öz duygularından alan Türk vakıfları hayırlı ideallere dayanan birer varlıktır.

Tesis olunan vakıflarla ifa ettirilen hizmetler ve irae edilen gayeler büyük bir tenevvü arzeder. Pek çoğu yurdun imarı, düşman tecavüzünden muhafazası ve içtimâî bünyenin korunması gibi pek yüksek ve pek

şümüllü askerî, medenî hedeflere taallük eder.

Suyolları, kemerleri, çeşme ve sebiller, yol, kaldırım, köprü, azevi, misafirevi, dul-evi, mektep, medrese, kütüphane, muvakkithane, hastahane vakıfları hemem her yerde bulunan, görülen vakıflardandır.

Bunlardan başka öksüz kızlara cihaz verilmesi, borçlu olarak mahbus bulunanların borçlarının ödenmesi, müflis olarak hapsedilenlerin tahlisi, köy ahalisinin ihtiyarlarına elbise verilmesi, mahalleler veya köy tekâlifine imdat edilmesi, kale ve istihkâmlara ve ya donanmaya muavenette bulunulması, askerî teçhizi, zahire loncaları tesisi, meyva yedirilmesi, deniz feneri inşası, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, mektep çocuklarına gıda, elbise, tedris levazımı, yakacak ve mesire masraflı tahsisi, fakir çocuklarla dullara ve ihtiyar fukaraya elbise ve zahire verilmesi, fakirlerin ve kimse-sizlerin cenazelerinin kaldırılması, çamaşırhane tesisi, bayramlarda çocukların ve fakirlerin sevindirilmesi, Van gölünde gemi işle-tilmesi, halkın deniz kenarında teneffüs eylemesi için yalı ve liman inşası ve tahsisi, açık hava mektepleri, spor meydanları ve teşkilâtı vücude getirilmesi, kuşlara piring ve hayvanlara gıda ve su verilmesi ve saire gibi hepsi birdenbire akla gelmiyecek kadar çok hizmetlerin ifası için ihdas edilmiş -en son ilmî telâkkileri ve muvaffakiyetleri okşayan vakıflar da vardır.

Burada dikkat edilmesi lâzımgelen nokta yapılan iyiliğin bir defaya veya muayyen bir zamana münhasır olmamasıdır. Vakıfda esas, iyilik ve hayır fikrinin ebediyetidir.

Görülüyor ki vakıf; fedlerin hayırkâr arzularını ölümlerinden sonra da yaşatacak, inkıtasız devam ettirebilecek bir sistemdir.

Bu kadar bâriz vasıflarına rağmen vakfın tamamile dinî bir müessese telâkki edilmesi, milletin hayatında ilerlemeye ve yenileşmeye mâni gibi sanılması sebepsiz değildir. Son asırlarda Türk içtimâî hayatına hâkim olan *din otoritesi* vakıf işleri üzerinde de kendini kuvvetle göstermiştir. Taassubun, hayatın her safhasına girdiği ve şiddetini son derece arttırdığı devirlerde vakfa tamamile dinî bir mahiyet ve kudsiyet verilmeğe başlanıl-

mış ve her şeye hâkim olan bu zihniyet Vakıflar hukukunu ve tarihini yalnız islâm dininin formu ve tarihi içinde mütalâa etmiştir. O zamanın telâkkisine göre vakıf muamelâtı dinîyeden maduddur. Malî bir ibadetten ibarettir (1). Dinin salâbetli kaideleri, nassı katırları zamanla değişen ve gelişmesi tabii olan içtimâî hayatımıza uymamağa başlayarak onu nasıl sıkınmış ve tereddiye maruz bırakmışsa, Vakıf müessesesi üzerinde de tesirlerini öylece göstermiştir.

Aslında realist bir düşüncenin mahsulü olan Türk vakıfları bu devirlerde *mistik* bir mahiyet almağa başlamış, *hilei şeriyet* ve *muvazaa*lar vakıf muamelâtına girmiş vakıf işleri *Skolâstik* usulün en tipik bir misalini göstermiştir. Bununla beraber aslında iyilik ve güzellik fikirlerini taşıyan, içtimâî hayatın türlü ihtiyaçlarına cevap veren Türk vakıflarının çoğu bu asli karakterini aslâ kaybetmemiştir.

Türk vakıflarına isnad olunan ve derhal tashihî lâzımgelen bir kanaat da vakıflarımızın eski zamanlarda mevcut olan *zabit ve musaderi emval* usulünden kurtulmak endişesile tesis edilmiş veya revaç bulmuş olduğudur.

Muhtelif vesilelerle birçok yerlerde söylenilmiş olan bu fikirlerin salâhiyetli bir zâtın nisbeten yakın bir zamanda intişar eden kıymetli bir etüdünde de tekrar edildiğini söyleyece görüyoruz (2).

Osmanlı ülkesinde Vakfın çokluğu müstebit ve keyfî idarenin sık sık tatbik ettiği emvalin zabit ve musadere usulünden büyük, küçük her sınıf halkın mallarını koruması için dinî ve bu sebeple gayrı kabili tecavüz telâkki edilen vakfiyetin masuniyeti sahasına ithal etmesinden neşet etmiştir.

Zürriyet vakfı usulünün mevcudiyeti yani emvalinin varidatından ehemmiyetsiz bir kısmını lâalettayin bir hayra tahsis etmek şar-

(1) Vakıfdan maksad nedir? Vakıfdan maksad (tekarrübü ilâllah) dır. Yani hayır işleyip sevap kazanmaktır. İbadatı maliyeden maduddur. (Evkaf nezaretinin bastırıldığı 12 sahifelik risale, 17-K.Sanî 922 S. 7).

(2) İstanbul Saylavı, eski Tapu ve Kadastro Umum Müdürü ve Ziraat Vekâleti Müsteşarı Bay Atıf'ın *İdare Mecmuasında* intişar eden makalesi (*Kamunî Medenî karşısında Evkaf, İdare Mecmuası* sayı 16 sahife 965. Temmuz 929).

tiyle bütün mütebaki kısmında mirasçı haleflerinin emniyetle istifade edebilmesi imkânı vakfı âmmenin ihtiyacına elverişli bir sistem haline sokmuştur.

Maddî kıymeti kadar manevî zenginliği de yüksek olan Türk vakıflarının doğmasını ve çoğalmasını müsbet sebeplerden ziyade böyle menfi bir âmîle istinat ettirmek, yapıcı ve yaratıcı bir karakter taşıyan vakıflarımızın çokluğunu musadere eden mal kaçırmak gibi nihayet bir hile'den (mukabil korunma tedbirinden) ileri geçemeyecek olan bir usule atfetmeğe kalkışmak lâıyıklı bir hareket olamaz.

Daha aşağıda:

*Bundan başka büyük ve zengin ülkeleri fetheden imparatorluğun sultanları, vükelâsı, kumandanları ve diğer ricâli zaferlerden kendilerine düşen hisselerle cami, medrese, sebîl gibi san'atkârane eserler vücade getirerek bir taraftan dünyada namlarını ipka etmek ve diğer taraftan âhirette de sevaba nail olmak kaygusuna düşmüşlerdir ki bu da Vakıfların çoğalmasına ve güzel vakıf eserler meydana gelmesine sebep olmuştur.**

denilerek ifade hakikî mevzuuna doğru genişletilmiştir. Bu son izahın da Vakıfları yapanlar musadereci emvalden korkan zenginlerle yeni ve zengin ülkeler fetheden sultanlardan, onların vezirlerinden, kumandanlarından ve diğer ricâlden ibarettir mânâsına alınmayacağı şübhesizdir.

Türk vakıflarını yalnız zengin ve Aristokrat bir sınıfın tesis ettiğini ve bunlara ayrılan paranın daha ziyade ganimetten ibaret olduğunu ifade etmek hakikatten çok uzaklaşmak demektir.

Vakıf yapanlar içinde mallarını musadere eden kurtarmayı düşünen adamlar, büyük ganimetler elde eden kimseler bulunabilir. Fakat yalnız bunlara bakarak umumî bir hüküm çıkarmak ve asırlardanberi her sınıf halkın iştirakile vücut bulan Türk Vakıflarının şerefli varlığını ve menşei'ni çok dar bir sahaya inhisar ettirmek doğru değildir. O vakıflar ki, onların hükmî şahsiyetinde millî, irkî necânet ve faziletlerinizin silueti görünmektedir.

kıflarını hakikî çehresile görmek ve göstermek *Cümbüriyet Rejimine* nasip olmuştur.

Eskiden Vakfa izafe edilmek istenilen dinî mahiyet imparatorluk devrinin Evkaf idaresi tarafından hızcıcan edilmiştir. *Mülga Erkaş Nezareti* tarafından 1935 yılında neşredilen *Erkaş Hümayun Nezaretinin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzarîn teracümi ahvâli* adlı kitab bu telâkkıyı ifade eden resmî ve kuvvetli bir vesikadır. Bu eserin dördüncü ve beşinci sahifelerinde şöyle denilmektedir.

Âlemi islâmdu teavünü müştereki ifaya hâdim olan ahkâmı şer'iyeden biri (Vakıf)dır ki usul ve delâli, fîru ve mesaili kütübü fıkhiyede mujassaldır.

«Vakıf lûgatan bir şeyi daima durdurmak ve şer'an bir malı mülkiyetten çıkarıp menâfiini şer'aiti mahsusa üzere rüebbeden bir ciheti hayra tahsis ederek saktamak manasınadır. Vakıfeden kimseye (Vakıf), vakıf edilen male (merkuş) tahsis edilen cihete (merkuşunaleyh) denir.

Vakıf umuru hayriye ve ibadeti maliyeden olduğu münasebetile Rahmetü'lilâlemin sallallahü aleyhivesellem efendimî hazretlerinden ve çarıyârı güzîn ve sahabe-i jezâil kârin ridvanullahi teala aleyhim cemâin hazaratından suduru şer'an sabit olan bir sünneti seniyedir..

Vakıf hakkındaki yeni ve hakikî görüşü ifade eden en kuvvetli vesika ise bugün mer'î olan 2762 sayılı vakıflar kanunu lâıyhasını 12/6/932 tarihinde Büyük Millet Meclisine takdim ettiği zaman Hükümetin yüksek meclise arzetmiş olduğu esbâbı mucibe mazbatasıdır. Tarihî bir ehemmiyet taşıyan mazbatanın başlangıcında şöyle denilmektedir:

Kanunu Medeni tabikat kanununun 8 inci maddesinde o kanunun neşrinden evvel vücade getirilmiş Vakıflar hakkında ayrıca yapılacağı beyan olunan (Evkaş tabikat kanunu) şu lâıyhu ile vücad kisresine girdi.

Lâıyhanın mahiyetini tahlile girişmeden evvel sebebini arayalım ki medenî kanunumuz vazı o kanunda tesister hakkında bir fasıl mevcut iken neden dolayı eski Vakıflar için bir kanun yapılmasına lüzum gördü. Ve Osmanlı devrinin millî hayatı ezen ve milletinin medeniyet yolunda ilerlemesine engel olan

* Yanlış telâkkilerden sıyrılarak Türk va-

an'anelerini bir hamlede yıkarken bu noktada niçin durdu. Ve neden düşündü?

Çünkü onda benliğinden ve içtimâi varlığından eser gördü. Mukaddes yurdunun her tarafına serpilmiş âbidelerinin kubbe ve duvarında kendi dehasının, hastahanelerinde, köprülerinde, çeşmelerinde, sebillerinde Türk hayırhahlık ve cömertliğinin inceliğini ve büyüklüğünü sezdi.

İnkârı kabil değildir ki bu hasenatın ibzalinde ibadet kasdı da müessir bir âmil idi. Lâkin mutlak ve tamam bir âmil değil. Eğer böyle olsaydı aynı akideyi taşıyan memleketlerde olduğu gibi Türk Vakıfları da ibadete mahsus ve münhasır kalırdı. Memleketimizde mevcut vakıflarla sabittir ki Türkün fitretindeki feragati nefs ve gayrendişlik hisleri bu dar çerçeveye içinde mahsur kalmamış ve aynı zamanda içtimâi tesanüdünü temin eden ve irfan ve fazilet duygularını tenmiye eyliyen mektep, medrese, hastahane, yol, köprü, kervansaray, misafirhane, imaret, çeşme ve daha nelerle seyli hasenatı; yataklarından taşan nehirler gibi; memleketin her tarafını kaplamıştır.

Malını mensup olduğu cemiyetin hayırına, refahına bezletmek bugün için de en yüksek medeniyet şiarı değil midir? O şiarın fitretinde meknuz ve mevcut olduğunu Türk asırlarca evvel bu eserlerle de isbat etti. İşte onların bugünkü yüksek görüşlü ve derin fikirli evlâdını bu nokta düşündürmüş ve kıymetli yadigârların yaşamasını temin için ayrıca esaslar koymağa bu kudsi düşünüş sâik olmuştur.

Memleketimizin vakıflarını tetkik için bilhassa celp edilen garbın namdar hukuku medeniye üstadlarından Mösyö Leman dahi bu parlak hakikate ve bu basiretli harekete karşı duyduğu takdir heyecanını samimiyetle itiraf ve raporuna da dercetmek suretile isbatı insaf etmiştir.

Vakfın millî hayattan doğan içtimâi bir müessese olduğu ve bugünkü hayatımızda da neden dolayı yeri bulunduğu bu mazbatada güzel bir surette anlatılmıştır.

Vakfın iş mevzuunun şümulü ve bu kabil hizmetlerin büyük, küçük bütün âme hizmetlerini hemen hemen üzerine almış olan

bugünkü Devlet sistemi karşısında vaziyeti nedir?

Üzerinde durulması lâzımgelen cihetlerin en mühimlerinden biri budur. Bu bahisler üzerine vereceğimiz izahatla okuyucularımızın zihinlerine gelebilecek birçok mukadder suallerin cevabını da vermeğe çalışacağız.

Vakıf sistemine müracaatla varılmak istenilen gaye *insanlığın yükselmesi, hayatın güzelleşmesidir.* Bu hedefe varabilmek için Türk zekâsı asırlardanberi türlü türlü yollar aramış ve bulmuştur.

Tesis olunan vakıflarla ihdas edilen hizmetler veya inşa edilen mebani büyük bir tennevü arzeder. Vakıfların hizmet mevzulatı; zamana, muhite ve vakfı kuran adamın şahsî kabiliyetine ve düşünüş tarzına göre pekçok değişiklikler gösterir. Bunlara insanların karşılaştıkları birçok hâdiselerin tesirlerini de ilâve etmelidir. Bu itibarla Vakfiyeler tarih ve sosyoloji bakımından büyük bir değer taşır. Bunlar ulusun değişik zamanlardaki iyilik ve yardım düşünüşünü, umumî menfaatlere ve işlere olan alâkasını gösterir. En eskilerinden en yenilerine kadar umumî bir tetkike tâbi tutulması cemiyetin bu sahada geçirdiği değişiklikleri açıkça göstermeğe yeter. Hattâ değişik zamanlarda değil aynı çağda bile yurdun ayrı ayrı köşelerinde yahud aynı çevrede ayrı ayrı sınıfların kurmuş oldukları vakıflarda hâkim olan düşünüş ve ülküde ayrılıklar görülmektedir. Bunlar, üzerinde durulması ve işlenmesi lâzımgelen birer mevzudur.

Yüksek dağlarla geçitlerde, kışın çok soğuk yapan ve kar düşen yerlerde sığınaklar, konuk evleri, kervansaraylar, yazın ağır sıcağın yapan yerlerde kuyu, küp, çeşme, kar gibi su vakıfları ve gölgelikler, büyük şehirlerde ve kasabalarda daha ziyade görülen cami, medrese vakıflarına karşı köylerde ve küçük kasabalarda yol, su, konuk ve aşevleri, mektep, kütüphane vakıfları; esnaf ve işçilerle, san'at sahipleri arasında da *avarız* denilen yardım, koruma ve gözetme vakıfları, birbirlerine dayanış hareketi göze çarpar.

Vakfı münhasıran sefaletle mücadele eden, yalnız yoksul ve âcizleri koruyan bir teşekkül sanmak onun şümulü hizmet mevzuunu çok dar bir sahada görmek demektir

Hal ve vakti yerinde olanlar da vakıf hizmetlerinden pek âlâ istifade edebilirler. Bir şehrin su tesisatı, kütüphaneler, ilmi müesseseler, sıhhat ve spor tesisleri.. yalnız zarurete düşmüş insanların değil bütün halkın istifade edebileceği ve istifade ettiği şeylerdir.

Vakfı bu bakımdan gergin ve kırlmaz bir yay'a, bir zenbereğe benzetmek kabildir. Bu yay düşenlere karşı sukutun ve sademenin tesirini hafifletmek; yükselmek isteyenlere karşı da onların hamlesini hızlandırmak gibi iki taraflı bir hizmet görür.

İnsan, şuur ve hayat kesbeden tabiattır. Bununla beraber yaşadığı müddetçe tabiatın birçok şuarsuz ârizalarından kendini kurtaramaz. Tabiatın âriza ve felâketlerinden başka içtimaî âriza ve sefaletlerde hayatın her devresinde her insanın karşısına çıkabilir. Bu gibi âkıbetleri ve ihtimalleri düşünen temiz yürekli ve yüksek görüşlü cedadımız zuhur edebilecek ihtiyaçlar karşısında içtimaî bünyeyi korumak için kendi düşündükleri tedbirleri almışlar ve vakıflarına şait olarak koymuşlardır.

İnsanlığı yükseltmek ve hayatı güzelleştirmek için ilk çare bu gibi menfi şartlara karşı yurddaşları korumaktır. Fakat bu yoldaki tedbirler o yüksek idealin ancak bir kısmını tahakkuk ettirebilir. Daha ziyade pasif mahiyettedir. Yurddaşın maddî, manevî hayat seviyesini yükseltecek, hatamızın ve muhitimizi güzelleştirecek aktif tedbirler birincisiyle birleştiği zamandır ki büyük ideale doğru kuvvetli bir adım atılmış olur. Bu ciheti de gözden uzak tutmamış olan hayırsever atalarımız vakıf hizmetlerinde pasif tedbirler yanında daima aktif tedbirlere de yer vermişlerdir.

Vakıf hizmetlerinin çoğunda ve vakıf sisteminin esasında kastedilen iyilik âm ve şamdır. Birinci plânda daima yurt ve yurddaş gelmekle beraber birçok ahvalde tâbiyet, din ve mezhep ayrılmaksızın bütün insanlar, bazan nebatlar da dahil olduğu haldе bütün mahlûkat kastedilmiştir. Su vakıfları buna güzel bir misal teşkil eder.

Mazbut vakıflara ait kütüphanelerle münhasıran suya ve mezarlıklara ait olan vakıflarda ve hayrat ve mevkufatı aynı köyde

olup yolile vakfedilmiş bulunan köy vakıflarında cari olduğu veçhile vakıf hizmetlerinden bazıların tevhidî tedrisat, köy, sular ve belediyeler kanunları gibi bazı yeni kanunlarla taallûkuna göre devlet, belediye ve köy idarelerine devri cihetine gidilmiştir.

Vakıf hizmetlerinin taallûkuna göre devlet, belediye ve köy idarelerine tamamiyle devri cihetine gidilmiyerek devlet teşkilâtında buna mahsus bir idarenin yaşatılmasında ki lüzum ile kanunu medenîden sonra vücuda getirilecek vakıflar, tesisi namı altında kanunu medenî hükümlerine tâbi tutulduğu halde kanunu medenîden evvel vücuda getirilmiş evkaf için ayrı bir kanun tedvinini icap ettiren idarî sebepler hakkında vakıflar kanununun 12/6/1932 tarihli esbabı nuceibe lâyhâsında ve dördüncü devre adliye encümeninin 2/7/1934 tarih ve 1/395 sayılı mazbatasında izahat vardır (3).

Burada bu mevzua ilâve eylemek ve ehemmiyetle tebarüz ettirmek istediğimiz cihet şudur:

Medeniyetin, ilmin ve faziletin icaplarını her devlet tamamiyle yapmış, bitirmiş ve resmî daireler bu icapları halkın muavenetine hiç ihtiyaç göstermeden tamamiyle yapabilecek bir şekil almış mıdır?

Bu hususta daha pek çok noksanlar mevcut olduğu her yerde görülmektedir. Bu sebeple dünyanın her yerinde birçok cemiyetler vücut bulmakta, bunlar gitgide haemini çoğaltmakta, muavin şekilde devlete hizmet etmektedir. Hangi millet böyle canla başla devletine büyük yardımda bulunursa o devlet yüksek kıymeti ve kudreti haiz bulunmaktadır. Devletler; sıkıştıkça, ihtiyaçlar acil ve ehemmiyetli bir şekil aldıkça halkın yardımına başvurumaktadırlar. Bu işlerin halkın kendi rey ve mübaşeretile ve devamlı olarak yapılabilmesi büyük bir muvaffakiyettir. İşte *Türk vakıfları* bu muvaffakiyetlerin en parlak bir misalidir. Türk milletinin içtimaî rüştünü ve başka milletlere tekaddümünü gösterir.

Milletlerin maddî servetleri, kazançları, teknikleri yanında ihmal edilmemesi ve iyice

(3) T. B. M. M. zabıt Ceridesi (Devre: V, İçtima: F, Cilt. 4, 38 inci inikat, 3-VI-1938 Pazartesi; Sayfa 12 ve zabıtın sonundaki 124-2 sayılı matbua).

tanınması lâzımgelen en mühim madde insanların ruhudur. Fazilet, insanlık, milli dayanış ve içtimâî yardım sahalarında bu ruhun en yüksek tezahürlerini Türk vakıflarında görürüz.

Ecdadımızdan bize intikal eden yüksek Türk semahatini, âlicenaplığını gelecek nesillere lâyük oldukları bir düzenle teslim etmek mecburiyetindeyiz. Bu itibarla bütün milletin ve müesseselerin vakıflara müzaheret göstermesi insanî ve milli bir borçtur. Madde veya fikir halinde birçok âbideleri bağrında yaşatan vakıflarımızın hükmü şahsiyeti başlı başına bir âbidedir. Bu milli teşekkülü büyütmeli, hizmet sahasını genişletmelidir. Yarınki ilerlemesine, büyümesine mâni olacak tarzda onun mevcudiyetinden geçici istifadeler temini heveslerine hiç bir tarafta yer bırakılmamalıdır.

Milli vasfını taşıyan müesseseler yurdda nasıl âm ve şamil bir saygıya ve müzaherete nail oluyorsa vakıflar da aynı alâka ve hürmete lâyıktır. Şükranla arz edelim ki bu hakikat gittikçe anlaşılmaktadır.

Vakıfların Vakfiyelerinde tesbit ettikleri şartları devam ettirmenin yaşayanları ölülelerin arzularına tâbi tutmak gibi garip ve abes bir vaziyet ihdas ettiği vakıf aleyhinde söylenen sözlerden biridir.

Eski hukuka göre şartı vâkıf nassı şârî gibi idi. Hiçbir veçhile tehdil ve tağyiri mevzuabâhs olamazdı. Vakıflar kanunu bu mahzuru tamamiyle ortadan kaldırmış vakfa zamanla tekâmül edebilmek, hayatın yeni icaplarına ve şartlarına intibak eylemek imkânlarını vermiştir.

Vakıflar kanununun onuncu maddesine göre:

Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya âmme intizamına uygun olmıyan veyahud işe yaramaz bir hale gelen hayrat, vakıflar idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Heyetinin kararıyle mümkün mertebe gavece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi bu kabil hayrat ayn veya para ile değiştirilerek elde edilecek ayn veya para dahi aynı suretle diğer hayrata tahsis olunabilir.

Kanunun 16 ncı ve 17 nci maddelerinin

de de kudretsiz hayratın yaşatılmasına; lüzum hasıl olduğu takdirde vazife ve şartların değiştirilmesine dair çok esaslî ve ileri hükümler mevcuttur.

Vakıflar kanunu madde 16 :

Umum Müdürlükçe idare olunan vakıfların hayratından varidatı idaresine yetmişiyerlerin yaşatılmasına idare meclisi karar verirse sönmüş veya hayır işlerinin yerine getirilmesi imkânsız kalmış vakıflar hasılatından veya şartları müsait olan mamur vakıflar gelirlerinden ayrılacak paralarla o vakıfları yaşatmağa Umum Müdürlük salâhiyetlidir.

Vakıflar kanunu madde 17 :

Vazife ve şartlarının yerine getirilmesine maddeten imkân kalmıyan vakıflarda bu vazife ve şartları değiştirmeye idare meclisinin kararıyle Umum Müdürlük salâhiyetlidir.

Bu yeni ve inkılâpçı hükümler vakıf aleyhinde söylenebilecek en kuvvetli itirazı kökünden kesmiştir.

Vakıfların şartları ve arzuları cemiyete faydalı olduğu müddetçe devam edebilecek; bu vasfı kaybedenler mümkün mertebe asıl gayeye yakın olan gayelerle değiştirilecektir.

Vakıfların arzularının muhtemel zararların önlenmesi şartıyla devam etmesi bugünkü içtimâî hayatımızın ve medenî kanunumuzun tabii icaplarından sayılmalıdır.

Kanunu medenî mülkiyet ve tasarruf hakkını tanımış, onu her türlü taarruzdan masun tutmuştur.

Vakıf usulü ise ferdi mülkiyete davanın bir sistemidir. Vakıf usulünde esas, ferdi şahsî mülkünü, kendi arzu ve iradesiyle şahsî mülkiyetten çıkararak, hayır kasdıyle, âmme ihtivaama terk ve tahsis etmesidir. Mülkiyet hakkını kabul eden ve onu hürmete lâyük bulan bir rejimin, ferdi mülkiyet haklarını âmme lehine kullanmasından ibaret olan vakıf sistemini kabul etmesi ve hürmete lâyük görmesi kadar tabii bir şey olamaz.

Ferdi mülkiyetin tanınmadığı veya çok takyide tâbi tutulduğu muhitler vakıf fikrinin ve usulünün zuhuruna müsait değildir.

Ferdi mülkiyetin mevcut olduğu, mülkiyet ve tasarruf haklarının inkişaf etmiş bulunduğu Eî tarihinde vakıflara tesadüf edil-

diği halde Sümer tarihinde vakfa rastlanmamasının sebebi bundan başka birşey olması lâzımdır. Zira [bir Sümerlinin mameleki bir ev, bir bahçe birkaç esirden ibaretti. Şahsî servet yoktu, geri kalan şeyler şehre veya mabuda aiddi. Muayyen yerlerde memurlar veya esnaf loncası gibi teşkilât mevcuddu. Mahsuller memura daha doğrusu mabuda teslim edilirdi. Demek oluyor ki son günlerde yeni bir kültür tezahürü olarak görülen hâdise çok eski devirlerde de vardı. Fakat bu eski devirde gördüğümüz iktisadî yaşayış şekli sırf ilâhî ve kozmik bir düşünce ile olagelmisti] (4).

Bu içtimâî ve iktisadî şart, vakıf fikrinin doğmasına ve vakıf usulünün inkişaf ederek geniş bir tatbik sahası bulmasına müsaid değildir. Onun içindir ki her mevzu aîr birçok tarihi metinler ele geçirildiği hâlde şimdiye kadar bir Sümer vakfiyesi, vakfiye metnini ihtiva eden bir Sümer tableti elde edilememiştir.

Şu kısa izahatla Türk vakıflarının asil çehresinin belli başlı hatlarını çizmiş olduğumuzu zannediyoruz. Bu bahsi daha ziyade aydınlatılmak üzere aşağıda vakfiyeler, bunlarla ihdas edilmiş olan muhtelif hizmetler ve vakfa aid mebanî ve âbideler üzerine ayrıca izahat verecek, müteaddid vakfiye fikirlerini ve metinlerini okuyucularımızın tetkiklerine arzedeceğiz.

VAKIFLARIN TESİS ETTİKLERİ BİNALAR VE HİZMETLER

Vakfiyelerde yazılı olan hayrat binaların ve hayır hizmetlerinin büyük bir tenevvü göstermekte olduğunu yukarıda zikretmişdik. Bunların başlıcaları şunlardır:

Mabed
Tekke
Zaviye
Kalenderhane
Türbe
Kabristan
Namazgâh
Medrese
Mektep

Darüttalim
Darülhadis
Darülkurra
Darülhuffaz
Kütüphane
İmaret
İmarette mebhâr (5)
Kârvansaray (6)
Tabhane
Misafir evi
Misafir odası
Dul evi

(5) Vakıf Şehit Mehmed oğlu Sinan Paşanın E. evvel 931 tarihli Vakfiyesinde Afyon Karahisarına bağlı Sincanlıbad nahiyesinin Çatoyun karyesinde bina eylediği İmaret, mescid ve iki misafir odası ve bir darüttalim hakkında tavsifatta bulunulurken İmaretin matbah, mahzen, mabtez gibi müstemlâtı arasında mebhardan da bahsedilmektedir. Son cümle buhardan müstak olduğuna göre ismi mekândır Kamusun beyanına göre: *Buharlı halkı tebhâr ederlerdi.*

İmarete gelen misafirlerin tebhârhanede tanzîl-fata tâbî tutuldıkları anlaşılıyor

(6) Yolcuların ve kârvanların esyalatı, tat ve arabalarıyla kondukları büyük ve muhkem misafir evi. Bunlar Ticaret ve Sefer yolları üzerinde yer alır. Buharlı ve motörlü vesaltın mevcud olmadığı devirlerde iktisadî ve askerî büyük hizmetler ifa ederlerdi.

Hayrat yapmak isteyen ceddımız kârvansaraylara da büyük ehemmiyet vermişlerdir. Mimar Koca Sinan'ın yurdun her tarafına serptiği mimarî şaheserler arasında 17 tane de kârvansaray bulunuyordu.

Kârvansarayların dahilî taksimatı, idare tarzları ve vakıfların tesbit ettikleri şartlar dikkati celbe lâyük hususlardır.

Koca Sinan'ın eserlerinden olan Talebur-gaz'daki Sokullu Mehmed Paşa kârvansarayı Evliya Çelebi seyyahatnamesinde şu suretle anlatılmaktadır:

«Kapının önünde didebanlar nigâhbanlık ederler; akşamları kârvansarayın kapısı mehterhane çalınarak merasimle kapanır Kapıcılar vakıftan kâdîler yakup kapı dibinde yatarlar. Gece yarısından sonra bir yolcu gelirse kapıyı açup içeri alırlar, yemek çıkarırlar; fakat cihan yıkılsa içeriden bir kimseyi dışarı bırakmazlar.

Kârvansarayda misafir olanların cümlesi kalktıktan sonra yine mehterhane çalar, herkes eşyasını, malını bir ekstik var mı yok mu diye muayene eder, hancılar bağırırlar:

— Ey ümmet! Muhammed. Malınız, canınız, donunuz tamam mı?

— Cümlesi tamamdır. Hak sahîbi hayrata rahmet eyleye..

(4) Prof. Landsberger'in Ankara Tarih Fakültesindeki ders takrirlerinden.

Acezenin ve kimsesizlerin daimî olarak barınmasına mahsus yer

Gölgelik

Sığınak

Darüşşifa

Tıp medresesi

Hastahane

Ayakda tedavi ve mualece yeri (dispanser)

Hamam

İdman sahası

Spor ve idman için hususî bina ve tesisat

Tenezzüh yeri

Çeşme

Sebil

Kuyu

Pınar

Su yolu ve tesisatı

Kale

Köprü

Yol

Kaldırım

Liman

Deniz jeneri

Gemi - sefine

Unumî helâ

Bedestan

Zahire loncası

Çamaşırhane

Muvakkithane

Çeki taşı

Hatm okunması

Mevlid »

Aşır »

Buhârî »

İlmî hadis tedrisi

Kelime-i terhî

Salâvat

Berat mumu yakılması

Göz ağrısı için ilâç

Aşure ve helva pişirilmesi

Kurban kesilmesi

İfhamî taam

Fukaraya, yetimlere, acizlere ve mahbuslara odun ve kömür için para

Mahalle ve köy ahâlisinin vergileri ve diğer tekâlifî için para

Mahbusların borçları ödenecek kurtarılmaları için para

Müflislerin hapisten kurtarılması için para

Ölülerin yıkınması ve gömülmesi için tahsisat

Ekmeğe ve meyva terzî

Su ve şerbet dağıtılması

Kaşlara pişirme ve kâğıtlara elmek verilmesi

Kalem kâtiplerinin doyurulması

Su soğutma için lât tahsisi

Fukaraya, fakir çocuklara elbise ve lahire

Kızlara cihaz yapılması

Çocuklara mesire mesafî

Çocuklar için kitap parası

Bayram topu

Yetimlere aylık

Aşkerin teçizi

Dovanamaya muavenet

MÜTENEVVİ HAYIR İŞLERİ

Yapılabilmesi ayrıca lîna inşa veya tahsisini icap ettirmiyen mütenevvi hayır işlerinin başlıcaları:

VAKIFLARDA HAYIR HİZMETLERİNİ İFA İLE MÜKELLEF TUTULMUŞ OLAN VAZİFEDARLARIN BAŞLICALARI

Hatip

İmam

Müezzin

Diğer dinlere aid ma-

bedlerde bunların ilmi

ve bedenî hizmet sahip-

leri

Malûm olan ilmi ve bedenî hizmetleri görürler.

Bunun üzerine kapının kanatları açılır, hanecilar yolcuları selâmetler, nasihat verirler:

— Yollarda gafil gitmen, bisat gaip itmen, herkesi refik itmen yürün Allah âsan getire..

Büyük bir avlunun üzerinde 150 odadan mü-

rettekep olan bu kârvansarayda harem kısmıyla, ahı ve bir de deve ahır vardı. Büyük demir kapının kemeri üstünde hattı: Kara Hisarî Kulu Hasan Celâbinin hattıyla şu tarih yazılıydı: Bu kârvansarayda gelen odu hep revân. Sene 927.

Vâiz	:	Vâkîfın şartına göre muayyen cami ve vakıta halkı tevire çalışan.
Reisülhuffaz	}	Bunlar da vakfiyedeki şartlara göre muayyen yerlerde ve muayyen vakitlerde cüz veya sureleri okurlar.
Hafız		
Devrihan		
Yasinhan		
Cüzhan		
İhlâshan		
Salavat han		
Naithan	}	Bazı camilerde akşam ezanlarını okumak için tayin edilmiş müezzîn.
Mevlidhan		
Akşam müezzini	:	Hayır müesseselerinde silip süpürmek, eşyayı muhafaza etmek, intizamı ve temizliği temin eylemek gibi hizmetlerle mükellef olan kimse.
Kayyım	}	Temizlik hademesi (7).
Ferraş		
Musalli		
Müsebbih		
Duagû		
Muarriş	}	Vâkîfın şartı dairesinde tesbih okuyan.
Muvakkit		Vâkîfın şartına göre muayyen dua okuyan.
Noktacı		Cuma günleri namazı müteakip vâkıfa ve âmmei müminin ve müminata dua eyleyen. Bundan başka eczai şerife okunmasında vazife gören, devir okuyan hafızları açık cüzden takip ve müdür eden yanlışlıkları tashih eden kimselere de <i>eczai şerife muarrişi</i> denilmektedir (9).
Siracı		Vakti tayin eden (10).
Hasirî		Vazifedarların devamını mürakabe eden.
Kandili		Kandil yakar, temizler.
Bevvap		Hasırcı.
		Kandilci
		Kapıcı (11).

(7) Bunlar hayır müesseselerinin içerilerinde temizlik işlerini gördükleri gibi bu müesseselerin harimlerinin ve harimlerinde mevcut mebanî ve teslisatın temizlik işlerine de bakarlar.

Hattâ Amasyada Beyazıt II. nin camlinde avluda çınarın dökülen yapraklarını toplamakla mükellef bir *ferraş-çınar* da vardı. Bunlardan münhasıran helâların temizliğiyle meşgul olanlara *ferraşheld* veya *mutahhri-held* adı verilmektedir. *Ferraş*'ın lugat mânası *sericidir*. İmaret, misafirhane ve kârvansaray *ferraşları* misafirlerin yataklarını serip kaldırmak hizmetiyle de mükellef olduklarından kelimenin delâlet ettiği mâna orada açık olarak görülmektedir.

Fatih Mehmed II. nin Türkçe Vakıf vesikasında imaret *ferraşlarının* vasıfları ve hizmetleri şöyle anlatılmaktadır:

— *Ve hizmetine kadir, cüstü çaldıklık babında nazirleri nadir, iki nefer ferraş tayin olunup imareti âmirenin zâhir ve bâtin ve harem ve avlusunu kens ve tanzîde ve furişi misafirinin bastu tayyında dakika fevt etmeyip..* (S. 287).

(8) *Sulehayt ümmetten beş nefer adem camii şerifte musalli olup her biri külle yevmin evkati*

hamseye müdâvmet ve feratlı merkezi cemaati ulû ile edaya muvazabat.. (Fatih'in Türkçe Vakfiyesi, S. 256).

(9) *Ve bir merdi salih camii fayihlerinde muarriş olup cuma günlerinde âdetti musallihin üzere hamdele ve tasliyyet takdim ve badchü müdâvmeti dua ve sena ile tazim, müminin ve mümininle istiğfar ile duasını tamim..* (Fatih'in Türkçe Vakfiyesi, S. 257).

«*Ve yine camide muarrişlik hizmetine tayin kılınan ve vazifeyi lâykile yapan ve hufiyanın eczai şerifeyi okumaları esnasında kur'an deni takip eden diğer bir muarrişin bulunması..*» (Fatih'in Arapça Eyyup Vakfiyesi S. 28).

(10) *İrtifa, basıtaya göre vakit taahhüni bilen adam. Fatih'in Türkçe vakfiyesindeki vasıflara göre muvakkitlerin bilgil kimseler olduğunu açıklıyor.. «Evkati salâta ârif fenni hilmet ve herette camii sunuşi maarif..»* (S. 310).

(11) *Bevvapların gördükleri hizmetler müstahdem buldukları hayır müesseselerinin icaplarına ve vâkîfın şartlarına göre azçok değişir. Meselâ Fatih'in Türkçe vakıf vesikasında medrese, darüşşifa, imaret bevvaplarının vazifeleri şöyle tavsif ve tasrih edilmektedir:*

Pasban	:	Bekci.
Türbedar	:	Türbe hizmetine bakan
Destâî	:	Kavuk ve sarıkları düzelten.
Buhurî	:	Cami, tekke ve türbe gibi yerlerde udu anber gibi kokular yakan.
Miftahî	:	Bir nevi kapıcı.
Müderris	:	Medresede ders okutan.
Muîf	:	Dersleri müzakere eden (12).
Danışmend	}	Mübahase ve muhatabaya muktedir staj devresinde bulunan ilim talibi (13).
Muallim	:	Öğretmen.
Halifei mektep	:	Mektep kalfası.
Talebe	:	Öğrenci.
Şeyh	:	Tekke ve zaviyelerde.
Nazır	:	» »
Nesnevihan	:	» » (14)
Şiirhan	:	» » ayin esnasında münasip şiirler okuyan.
Semazen	:	» » ayin esnasında kudüm uran.
Hafızı kütüp	:	Kütüphane müdür veya memuru (15).
Kâtibi kütüp	:	Kütüphane kâtibi (16).
Reysületibba	:	Başhekim.
Tabip	:	Hekim
Cerrah	:	Operatör.
Kehhal	:	Göz hekimi.
Tabbahı ilâç	:	Eczacı (17)
Emini sarf	:	İdare memuru (18).
Vekiliharç	:	İşe maddelerini ve sair levazımı mübayaa eden levazım memuru.

„Beher medresei şerife için bir bevvap tayin buyurdular tâ ki medresei zâhire ve darü'ttedrisi ye-oânei fâhirenin ebrap ve menazırını vaktü zaman ve hengâmü evani ile açıp kapayup ruzu şeb hizmetinde kaim ve kalkai der gibi babı medreseye nazarı daim olup seccadei müderisi neşrü telifik ve ilâ-ahirüdders hazırı meclisi pür nuri tetkik ve tahkik olmağa.. (S. 266).

„Ve bir kimse darüşşifanın bevrabı olup vaktü zamanı ile babı darüşşifayı açıp kapayup haricden bir feridin merza meclisine dâhulüne ve darüşşifa-da beytutetin rıza vermeyüp.. (S. 278)

„Ve iki nefer hizmete kabil adamlar huzuru taam zamanında kapıda hazır ve dâhil ve haricin e'fal ve ahvaline nazır olup istifayı hisseyi muayyene nede terki edep edeni ihtisap belki mushi cemil ile hitap, dahi lâzımgelirse itap cyleyüp bu iki nefer bevvap dahi.. (S. 269)

(12) Tab'ı hadid, fikri sedid, re'yi reşid ile ak-ranı beyninde ferid ve talimi muhtasaratı kütüpte mahir ve taallüm ve iktisabı mutavrelta kadir ki-mesne ola her müderrisin medresesinde mutdi olup.. (S. 263 ve 264).

(13) Danışmend kelimesinin Türkçe tanışman-dan alındığı meydandadır. Muhtelif vakfiyelerde-ki tavsiilere göre danışmendler aşağı yukarı bugü-nün talim ve tedris hayatındaki sitaljyerlere teka-

bül etmektedir.

Medresei mezburede talim ve tedris rızaen'lil-lahirrahman olmayup anda varan müderrisin ve da-nışmendler mahza bir nam ve unvan için tarmag-ın.. (Lutfi Paşanın Tire vakfiyesi, S. 46).

Ve her medrese için on beş nefer danışmend tayin buyurdular. Anlar dahi kabiliyet ve zekâsı zâ-hir, makasadı kütübi mutebereyi fehme kadir, mü-radatı musannifini kirama mütalâa ile rasıl, mü-derrisi medrese huzurunda fünuni şettadan müba-hase ve muhatabaya kabil talib'i ilimler olup.. (Fatih'in Türkçe vakif vesikası, . 264 ve 265).

(14) Büyük Türk mutasavvıfı Mevlâna Ce-lâleddini Rumi'nin Mesnevi adındaki meş-hur eserini takrir eder.

(15) Esamii kütübi mutebereye ârif, müderris, müid, müstaidinin muhtaç oldukları kütübün taf-siline vakıf.. (Fatih'in Türkçe vakfiyesi S. 268).

(16) Kutüphanenin defterini, fihristini tutan, alınan ve iade edilen kitapları makbuz mukabillinde veren ve kaydeden.

(17) Ve bir ferdi kâmilî mücerreb tayin olu-nup kârî, eşribe ve maacin ve akra ve eyaricat tab-hi olup.. (Fatih'in Türkçe vakif vesikası S. 275).

(18) Tâ ki merzanın muhtaç olduğu ağâkiye ve eşribedn vekilül'harcı zahire ve itad olmak ilze-re işтира ve idad cylediği eşyayı kılardan ihraç cy-leye (Fatih'in Türkçe vakfiyesi S. 272).

Emini mahzen	:	Eşya ve levazımata muhafaza eden debboy memuru.
Kilârdar	:	İşe ve gıda maddelerini kabz ve sarfeder.
Tabbah	:	Aşçı.
Merza hâdimi	:	Hasta bakıcı (19).
İmaret şeyhi	:	Misafirleri kabul ve müddeti hitamında yolcu eder (20).
İmaret nakibi	:	Şeyhin yardımcısı.
Habbaz	:	Ekmekçi.
Hammalı güş	:	Et hamalı.
Nakkadı kendim	:	Buğdayı arıttı.
Kâşeşu	:	Bulaşıkçı.
Kâsekeş	:	Garson.
Ahurî	:	Misafirlerin hayvanma bakan.
Arpa emini	:	Misafir hayvanlarının yiyeceğini tedarik ve tevzi eden.
Hammalı hatap	:	İmaretin odun hamalı.
Kendüm gûp	:	Buğdayı dögen.
Nakkadı erz	:	Pirinç ayıklayan.
Aşşâp	:	Darüşşifa için muktezi ot, kök ve çiçekleri toplayan.
Kennasi halâ	:	Ayakyollarını süpüren.
Mutahhiri hala	:	Ayakyollarını su ile yıkayan.
Abrizi	:	Oturakçı.
Harisi bedestan	:	Çarşı, bedestan bekcisi.
Hafızı tas	:	Sehil ve çeşme gibi yerlerdeki tasları muhafaza eden.
Abkeş	:	Su çeken.
Meydan şeyhi	}	Okmeydanında meydanın ve tekkenin şeyhi. Atıcılar teşekkülü- nün başkanı. (Emirürümat, Reisitirendazan veya Kemankeşan) tabirleri de kullanılmıştır.
Meydan ihtiyarı	}	Okmeydanında hakemlerin ve antrenörlerin fevkinde yüksek salâ- hiyetli hakem ve haysiyet divanı âzası (21).
Havacı	}	Okmeydanlarında atış istikametinde bulunup okların gittiği me- safeyi, anataşı dedikleri, istikameti tesbit eden, taşdan sağa ve so- la inhiraf derecesini ve diğer teknik hususları tesbit eden hakemler.
Korucu	}	Okmeydanında, meydanın hududunu, tesisatını muhafaza eden ve atış ve merasim günlerinde intizamı temin ile mükellef olan spor spor zabıtası memurları.
Duacı	}	Pehlivan güreşlerinde ve pehlivanlar tekkesi denilen spor ocak- larında pehlivanlar güreşe başlamadan evvel onlara usul, âdab ve erkân hakkında vasayada bulunan ve eski pehlivanları hayır dua ile yâdeden kimse.

(19) Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında Hastabakıcıların vasıfları ve hizmetleri etraflıca anlatılmıştır.

... Umuride ve kârazmude, acül keselden ha-
li, hizmet merzayı inkârdan tab'ı dli iki kimesne
merzanın hizmetine tayin oluna. Merzanın ağdıye
ve eşribesin ihzar ve pürsiş hatırı marizet hemişe
tekrar ve bastı furiş ve gaslı sıyah ve kenst menazil
ve reşsi matbarid etmekle gubarı hâtırı marizet zall
edüp... (S. 278 ve 279).

(20) İmaretî âmire ve darüşşiyafet fahireleri
için emanet ve diyanet ile maruf, salâh ve takva ile
mavsuף, kerim ve sebülkrüh, babı lutfi herkese mef-
tuh, datret hulki hâlet kamer gibi vastı, affıtabı âlem.

tab gibi yüzü yerde mütevazı bir şeyh tayin olu-
na ki kat'ı rahı beyaben edüp berki hazan gibi ru-
yı zerd ve hezaran derd ile üstan ve hizan sermen-
zili istirahata erişen müsafirini veçhi sabih ile is-
tikbal, strıski dideleri gibi önlerine düşüp tazim ve
icidi ile ol cennet misal darı naim ve makamı ke-
rime kondurup... müddeti müsaferet ki gayeti üç
gündür, tamam olcuk düsturu kadim üzere lutfile
destur vere ve müddeti müsaferet esnasında imareti
şerifelerinden tayin olunan gada ve aşayı lutfi mahz
ve mahzı lutfile huzuru müsafire ihzar ve bu babda
her mertebe tahammül ve vüs'atı sadrı ihtiyar ey-
leyüp... (Fatih'in Türkçe vakıf vesikası S. 284, 285,
286).

(21) İhtiyar daht şöyle ola ki sakimi müsta.

Gümrük memuru : Vakfedilen gümrük hasılâtını tahsil ve cibayet eden (22).

VAKIFLARIN İDARE MEMURLARI İLE İNŞA. TAMİR. TEZYİN VE MUHAFAZA İŞLERİNİ GÖREN SAN'AT VE İHTİSAS ERBABI.

Nazır	}	Mütevellinin fevkinde vakfın her nevi işlerine bakan ve umumî mürakabe vazifesini gören (23).
Mütevelli	:	Vakfın idare uzvu.
Mütevelli kaymakamı	:	Muayyen ahvalde mütevelli nam ve hesabına vakfın işlerine bakan
Kâtip	:	Vakfın hesap ve yazı ilerini gören memur (24).
Câbi	:	Tahsildar.
Sandıkçı	:	Veznedar.
Kaidülma	:	Su nazırı, su mühendisi.
Suyolcu	:	Suyollarını ve su miktarını tamir ve tanzim eden.
Mimar	:	
Meremetçi	:	Tamirci.
Ürübî	:	Kurşuncu.
Maniinnukuş	:	Mimarî eserlerin yazı ve çizgi ile kirletilmemesini temin eden.

kimden, müstakimî sakimden ayıra yani hasen ile kâhî fahmeyleye. Bigaraz olalar. Umuru meydan ve kanunu meydan ve davayı meydan ve kanunu remyl meydan anlar icra ettirip kanunnameye muhalif iş ettirmiyeler.

... dava ve niza' dâserse vesair umuru külli ve cümlî vaki olan ahvali bigaraz görüp katedeler ve cümle pehlivanlar (pehlivan kelimesi burada atlet makamına kullanılmıştır). bunlardan hicabedeler (Atıcılar kanunnamesi, S. 15 - 16).

(22) Evkaft şerifelerinden biri daht harici kalede gümrük kapamı demekle maruf beyttir Dört taraftı tarikt âmla mahduddur. Mahalli mezburu etraf ve aktardan darüssaltanatı alıyyeye emtia ile gelen tıccardan; mülsliminden rubu' ösür ve ehli zimmetten nısf ösür ve harbiden ösür alınmak için vakıf buyurup şart buyurdular ki: beyti mezburda bir emni ve dindar, müteaffif ve perhizkâr adem taraftı sultanattan müteayyin olup ve cemil evkatta ol mekânda mekin ve mütemekkin olup.. muktezayı şer'î kavim üzere amel ve kat'ı fiyatı ve kufar edüp nice şedatid ile İstanbula dahil olan tıccar ile münazaa ve cedel etmeyüp tenfiri kuluba sebep olan evsafdan tehaştı ve ayende ve revende ile hüsnül muamelesi elstnei varidîn ve sadtrinde şayi' ve faştı olup istimaleti eshabı ticarete himmet ve izdıyadi emvâl tıccara bezli kudret eyleye.. (Fatih Mehmet II. nin Türkçe vakıf vesikası S. 162 - 163).

(23) ... ve bir nazıra ciheti hizmetti nezaret için yevmi beş akçe ola ki mütevelli olan kimsentın her hususuna nazır olup gereği gibi mütevelliyeye anda olan mesalîha yardım etmesine mücid ve mül'si ola vesair hususları dahtı vakıftı vakıtsız görüp gözetmekten hali olmayıp gafil olmaya.. (Lutfi Paşa-

nın Tire Vakfiyesi, S. 50).

(24) Eski vakfiyelerde kâtip unvanı altında gösterilen müstahdemler yalnız yazı işlerini değil vakfın muhasebe işlerini görmekte de tanzif edilmişlerdir. Büyük vakıflarda yazı ve hesap işleri için ayrı ayrı kâtipler tayin edilmisti. Hatta vakıfların bütçeleri ve hesabı kâtilerle de vardı.

... ve evkaftı mezburuce mahsus bir ehli kalem, istikamette alem, mütedevvin, ârif, kâmil sahtbül-maarif kâtip tayin oluna, tâ ki vakftı serifin icmal ve tafsili ruzmanmesinde mahfuz ve dahilî harc nakir ve kıtmir malum ve melhuzu olup, sıdkı emanetle vakftı şerife hizmet ve her senenin avatı ve ihracatını müstakim bir defterde zafta himmet eyleyüp vazifet kitabet rev'i vakftı şerifden kâllile vermin on akceve mutasarrıf ola ve her senenin defterini bir kese icine vaz' ve mahtumen kesel defteri nazırı mansub canibine ref' edüp sandukcei mütevellide daima mazbut ve umuru vakıf ol defteri mutebere menut ve merbut ola... (Fatih'in Türkçe vakfiyesi, Türkçe vakfiyesi, S. 302, 303, 304).

...ve yine bu mütevellinin mübaşeret ettiüi evkafa bir müstakim kâtip tayin oluna tâ ki kâtipi nazırı şerifleri dahtı emvâl vakftı şerifi marifeti vakftı ile erbabi sınaat mabeyninde mütedref olan tariktı meluf üzere zaft ve kitabet eyleyüp kalil ve celil umuru vakıfdan bir emri defterine idhalde ihmalden mütebaidesi mevfur... bezli makdur eyleyüp her senenin muhasebesin hatmi mütevellî ile divanı sultanıye teslim dünya ve ahrette mes'ul ve mu'tep olmamak için amelinden fikrini takdim eyleye.. (Fatih'in Türkçe vakıf vesikası, S. 333, 334).

... Usulü kitabete âlim ve muhasebeyce kadir ve inhiraftan sâllm bir kâtipi müstakim.. (Fatih'in arapça Eyyup vakfiyesi, S. 25).

Mahinnukuş	}	Yazı ve çizgilerle sair kirleri usulü ile temizleyip ortadan kaldıran (25).
Mahyacı		Minareler arasına geceleri kandillerle yazı ve şekiller tertip eden san'atkar.
Mücellid	}	Vakfın kitap ve defterlerini cildleyen. cildleri tamir eden. kâğıt ve tomarları icabına göre bezleyen. diken ve tanzim eden.
Bahçıvan		Bahçelere bakan veya bahçeleri tanzim eden ihtisas sahibi vazifedar.
Mühürdar	}	Vakıfta mahzen ve kiler gibi ayniyatı ihtiva eyleyen mahallin kilitlerini mühürleyip açan adam (26).

VAKFIYELERİN KIYMETİ

Vakfiyeler, vakıflara varlık veren resmî belgelerdir. Vakfiye hukukî tâbirile *vakfın tescilidir*. Tescile ait şekil ve hükümler bu etüdün mevzuu dışında kaldığından burada o cihetlere temas edilmeyecektir. Vakfı kuran adamın adı, sanı, vakfedilen malların veya paranın mikdarı, nevi ve evsafı, bunların geliriyle yapılacak işler ve bunun gibi gerekli hususlar vakfiyelerde yazılıdır.

Vakfiyeler şahitlerin önünde tanzim olunur ve mahkeme kütüğüne geçirilirdi. Bunların büyük bir kısmının *Vakıf Kayıtlar Idaresi* dediğimiz evkaf arşivinde de muahharen tescili icra edilmiştir. Vakıf kayıtlar idaresinde vakfiyelerin bazılarının, kitap veya tomar şeklinde, aslı nüshaları da mevcuttur. Vakıf muamelâtında büyük ehemmiyeti olduğu gibi vakfiyeler, tarih ve sosyoloji bakımından da yüksek bir değer taşımaktadırlar.

Vakfiyeler umumiyetle kâğıt veya deri üzerine yazılmıştır. Nadiren taş üzerine kazılmış olanları da vardır. Taş üzerine yazılanların bazıları vakfiyenin tam metni bazıları da hulâsasıdır.

Küthyada Germiyan oğlu Yakup Çelebinin imaretine ait vakfiye Türkiyede bulunan taş üzerine mahkûk vakfiyelerin en

(25) ... ve bir merdi âkil her hizmete kabul kimesne vakfı şerifin mahinnukuşu olup her ân ve her zaman etrafı bükai şerifeye nigeran olup eğer ramti şerifdir eğer medaris ve tetümmatdır eğer darü'ttalim ve imarettir duvarlarını bazı herzegeçlerin nakş ve tesvid ve telvisinden hüfz hizmetiyle mukayyet olup.. (Fatih'in Türkçe vakıf vesikası, S. 281).

(26) «... ve mahzen ve kilerin kilitlerini mühürleyen mühürdara yevmi bir dirhem...» (Fatih'in arapça Eyyup Vakfiyesi. S. 36).

ehemmiyetlilerinden ve en meşhurlarından biridir (27).

Amasyada Beyazıd II. Camiinde bulunan vakfiye kitabesi de ehemmiyetli bir tarih vesikasıdır.

Karamanda İbrahim bey imaretinin kemer üzerine yazılmış iki parçadan ibaret vakfiyesi ile Konyada Hasbey Darülhuffazının şimdi Konya müzesinde bulunan mermer taş üzerine mahkûk vakfiye hulâsası da bu kabul vakfiyelerin zikre şayan olanlarından. Bu sonuncu vakfiye kitabesi hava tesirile bozulmuş olduğundan pek az kısmı okunabilmektedir (28).

Tirede vaktile Koca Yumuk mezarlığının duvarına tesbit edilmiş olan ve bugün Necip Paşa Kütüphanesi avlusunda muhafaza altına alınan mermer üzerine yazılmış 1193 tarihli vakfiyenin sağ üst kulağı, mezarlığın kaldırılması sırasında kırılmış ise de bunun tam metni, ikame olunan bir davada sübut delili olarak gösterilmiş olduğundan, Tire mahkemesinden sâdır olan bir ilânda yazılıdır (29).

İstanbulda Vefada Atıf Efendi Kütüphanesinde taş üzerine yazılmış ve duvara tesbit edilmiş olan 1154 tarihli vakfiye hulâsasında kütüphanenin idaresi ve hafızı kütüphelerin vasıfları hakkında vakıf tarafından konulan şartlar yazılıdır. Yazımızın sonuna res-

(27) İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Kütahya şehri*, İstanbul 1932.

(28) Konya Asâriatika Müzesi Müdürü Yusuf Akyurd'un *Resimli Konya Kılavuzu* adlı eserinde bu kitabe ve Hasbey Darülhuffazı hakkında etraflı izahat mevcuttur.

(29) *Vakfiyelerin tarih ve sosyoloji bakımından önemi* başlıklı yazımızda bu vakfiye hakkında izahat vardır, *Ülkü Mecmuası*, Sayı. 35.

mi dercedilen bu vakfiye hulâsası 20 satırdır ve tam metni şudur:

هذه خلاصة الوقف

الحمد لوليه والصلوة على نبيه وآله

ve badü vakfiyei mamûlün bihamda zikrû tasrih olunduğu üzere kütübü mevkufem taleben limerzatillahi tealâ ihyasına muvaffak olduğum işbu kütüphanemde hıfzolunup kütübü mezkûre istinsah ve istifade tarikile rehlin ile olursa dahi veçhen minelvucuh taşra çıkarılıp bir kimesneye verilmeye ve müsteit ve mütedeyyin üç kimesne hafızı kütüb olup hizmeti lâzımelerine binefsihi kıyam edip vekil nasbeylemiyeler ve kütüphanem ittisalinde bünyad edüp süknasını şart eylediğim üç bab kârgir menazilin her birinde birisi sâkin ve hafızı kütüplük cihatına mutasarrıf olmaları menazili meşrutalarda bizzat sâkin olmaları ile meşrut ola ve eğer hilâfı şartı mezkûr menazili mahsusalarında sâkin olmazlarsa cihatları ref' ve hanei meşrutalarda sâkin olmağa ragıp ve hizmeti lâzimesini edaya kadir mutemed kimesnelere verile. Hulâsai kelâm hafızı kütüplük cihati bizzat hanei merkumelerde sâkin ve mutavattın olmaları ile meşrut ola ve hafızı kütüplük cihatının örfü belde gibi kasriyedi hilâfı şartım olmağla kasriyed murad edenlere ruhsat verilmeyip eğer izharı fütur ederlerse ciheti ref'inden şurutu mezkûreye muâfi bir kimesneye tevcih oluna ve hafızı kütüplük hizmeti vakfeyletiğim kütübü mutebere muhafazasından ibaret bir mâna olmağla hizmeti merkumeye kaim olanlar mutemed kimesnelerden olması lâzimei halden olup hafızı kütüplerin birisi biemrillahi tealâ fevt oldukda örfü beldeye kıyasen sabî oğluna verildiği surette lâ muhale aharı tevkile muhtaç ve vekili olan kimesne bizzat ciheti merkumenin mutasarrıfı olmadığına binaen hizmeti lâzimesinde kusuru emri bedihi olmağla veçhi meşruh üzere hafızı kütüplük ciheti mahlûl oldukta edayi hizmeti meşrutaya müsteid olmıyan sabî oğluna tevcih olunmıya ve kütüphanem salı ile cumadan maada haftada beş gün tulû şemsden bir saat mürurunda açılıp gurubu şemse iki saat kalınca kütüphanem kapısı kapanmıya ve hafızı kütüp olanlar müderrisini kiram ve kuzatı zevilhiiram ve eimme ve müezinin ve kayyim olmıya hasılı kelâm şurutu meşrutam üzere eyyamı hamsede sabahı-

tan ahşamadek edayi hizmeti mezkûreye mâni hizmeti olmıya ve hafızı kütüp olan üç kimesne manii şer'ileri olmadığı halde her gün ma'an kütüphanemde mevcut bulunanlar ve müteveli olanlar şurutu mezkûreye müraatta ihtimamı tam edeler. *فمن بدله بعدما سمعه*
فانما اءه على الدين يبدلونه ان الله سمع علم 1154 Sene

ETİ VE UYGUR VAKFİYELERİNDEN ÖRNEKLER

İstanbul arkeoloji müzelerinin eski şark eserleri kısmında bulunan ve 2026 numarada kayıtlı olan *Etî* devrine ait bir tablet İsdan önce 1280 - 1290 tarihlerine ait bir Etî vakfiyesinin mtını ihtiva etmektedir.

Bu vakfiyenin meâli hulâsaten şudur:

Kral Hattusilis düşmanı Arma dataş'ı mağlûp ediyor. Emlâkını alıyor. Bir ev ile müştemilâtını Tanrıca İştara ibadet edilmek üzere vakfeyleyor Oğlu Duthalyas'ı bu vakfın idaresine memur ediyor. Bu ev ile müştemilâtını her türlü vergi ve tekâliften muaf kılıyor (30). Her türlü taaruz ve müdahaleden masum kalmasını şart koyuyor. Oğlu Duthalyas'ın kral olduktan sonra da bu vazifeyi yapmaktan geri kalmamasını, bütün evlât ve ahfadının aynı vazifeyi ifaya devam eimelerini istiyor. Yapmadıkları takdirde Allahın lânetine uğrayacaklarını söylüyor (31).

Von Le Coq'un şarkî Türkistanda *Turfan*'da yaptığı hafriyatta elde edilen tarihî vesikalar arasında müteaddit *Uygur vakfiyeleri* de vardır. Bunlar İsdan sonra 12-13 üncü asra aittir. Bu havalıye henüz islâmlığın girmediği bir zamana ait olan bu vakfiyeler *Buda* dinindeki Türklere aittir ve *Uygur* harflerile yazılmıştır. Buralara islâmlik 15 - 16 ncı asırlarda girmiştir.

(30) Vakıflar kanunumuzun 9 uncu maddesinde vakıfların doğrudan doğruya hayrattan olan gayrimenkullerinin devlet malı imtiyazından müstefit olacağı yazılıdır. Bugün başka memleketlerde de vakıfların nefsi hayrattan olan malları vergi ve resimlerden muafıtır.

(31) Daha fazla tafsilât için şu eserleri tavsiye ederiz:

1) H. H. Figulla, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Heft. 1, No. 1. S. 66 - 85.

2) Albrecht Götz, *Hethitische Texte* (F. Sommer neşri) Heft. 1. MVAG. 29, 3.

Turfan vesikalarından bir Uygur vakfiyesi yazımızın sonunda gösterilmiştir. Meâli hülâsaten şudur:

Tib medresesini ve diğer mesleklere ait mektepleri de ihtiva eden bir *Budda* manastırına arazi ve bağ vakfolunuyor. Bunlar satılmıyor ve müteakiben vakfediliyor. Vakfeden bir Han'dır. Fakat vesikanın başı yırtık olduğu için kim olduğu bilinemiyor. Manastır idare eden rahip müteveli olacak ve haletleri de bu vazifeyi ifa edeceklerdir. Vakfedilen emvalin geliri manastıra aittir. Bunlar her nevi vergi ve tekâliften muaf tutulmuştur. Manastırın rahipleri hanedana, halka ve yurdun saadet ve selâmetine dâa edeceklerdir (32).

**BÜYÜK AYASOFYA KURBİNDE ÜSKÜBİ
MAHALLESİNDE KEMAL AĞA KIZI
ZEYİNİ HATUNUN H. 996 TARİHLİ
VAKFIYESİ**

Vakfiyelerin bazıları yüzlerce sahife tutacak kadar uzundur. Metinleri kısa olanların bir kısmında da mevkufat veya hayır şartları mahdut birkaç kalemde ibarettir. Zeyni hatun vakfiyesi gerek mevkufat gerek hayır şartları itibarile oldukça tenevvü göstermektedir. Zürrî ve hayrî muhassasatı vardır. 358 senelik bir vesikadır. Bu gibi hususiyetlerine binaen tam bir vakfiye örneği olarak kariyerimize bu metni arz ediyoruz. Bunun tek kusuru uslubunun kuvvetli olmamasıdır:

Emma badü bu sahifei şer'iyenin tahrir ve inşasına bâis ve badi ve bu vesikai hâli anilirtiyabın tasvir ve imlâsına sebeb ve dâi budur ki erbabiellab ve eshabî hidayet iktisab hâtırı hatîr ve zamîri münirlerine mahfi ve mektum ve puşide ve nâmalûm değildir ki bu darı gaddarı feleki devvar gayri müstekirrül etvar içinde olan her izzücahın ademî istımrarı malûmdur. Darı dünya medarı fena ve makarrı ana menazili mesâibe sükna ve mesakini mesaibe manadır. Selâmetine sekamet hemta mülâyemetine melâmet hempa meserreti ile melâleti müteakip izzeti ile zilleti mütenavib ferahi terahuna muttasıl niğ-

metinden nikmeti gayri munfasıl vücuduna adem lâzım sıhhatine sekam mülâzımdır. Lâcerem akıl oldur ki bir saatte gafil olmayıb hali afiyette meali akibeti tefekkür edib bu mezraai ahiret olan dünyada tohmu hayratı ziraat eyleye ve reşit oldur ki fatihai umurunda hüsnü hatimeyi tedebbür edib bu mert'ada tenmiyei hasenattan tehyiei bizzat ede bu mukaddimatı vâcibetül kabul ve kazayayı vazihatül medlûle binâen işbu mecellei şer'iyenin hafızası umdetül muvakkarat zübdetül mükerremat fahrül muhsenat zuhrül muhsinat talibetül hayrat erragibetü filmeberrat elmahfusetü bisunuşi avatıfil melikil alâ Zeyni Hatun binti Kemal ağa dâmet iffetüha ve zadet ismetüha vaktaki mecarîi ahvalinde tefekkür ve re'yi reşit ile tedebbür edib cenabirabbül erbab malikürrikab celtet azemetühu ve alet kudretühu hazretlerinden kendüye feyezân eden niamibipayan وان سدره و نعمه الله لا محصوما veşkinca bir had ile mahdud ve bir ad ile ma'dud olmak mertebesinden dür ve dâirei imkândan mehcür idüğün mülâhaza etdikte ravzai rıdvanda asüde olduğunda aahi bu dünyadan asârı inayeti munkatığ ve ahkâmı ibadeti mürtefi olmıyan ashâbî hayratı carîye ve erbabî hasenatı bakiye sikkine münselik olmak canibine inânı azimetin masruf ve zimamı himmetin matuf kulüb lâcerem tahsili kurubatı hüsnâ ve defî ukubatı ukba için mülki sahih ve hakkı sarîhi olan emlâkinden bazısını bu kitabı şer'iyül hitapta merkum ve bu silki suturi mer'iyülmesfurda manzum olduğu üzere vakıf ve tesbil ve tes-cile müteveccihe oldukta mezbure Zeyni hatun kibelinden vakfı âtizzikri ikrara ve liec-littetmimi vettekmil rücu'a vekili mutlak ve muhtar idüğü İsa bin Hasan nam serraci sultuninin vekâleti mahkiyyesi tariki şer'î üzere sabite olduğundan sonra mumaileyha Zeyni hatun kibelinden vakfı âtiye müteveli olub tebliyeti nehçi şer'î üzere sâbite olan Ferruh bin Abdullah mahzarında ikrar ve itiraf edib mumaileyha müvekkilem niyyeti halisa ve taviiyeti safiye ile mahmiyyei Kostantiniyye mahallatından Ayasofyâi Kebir kurbinde Üskübi mahallesinde vaki olub halâ sakine olduğu mülk evlerine muttasıl dört bab ulvi evleri ve süflisi ahur canibi sakin olduğu evlere ve tarafeyni tarikiâm ile tariki hassa müntehi olan menzilini vakfı habs eyledi ve

(32) Fazla izahat için: Radloff - Malov'un *Uygur - Türk âbideleri* adlı eserine müracaat olunmalıdır (Radloff - Malov, *Uigurische Sprachden - Kmälev, Leningrad, 1928.*

yine mahmiyei mezburede merhum ve mağ-
 furunleh Sultan Selim han aleyhrahmeti
 verrıdvan camii şerifi kurbinde kırk nirdi-
 ban ayağında Debbag Yunus mahallesinde
 vaki olub yirmi üç bab odaları ki dördü ulvi
 bakisi süflide müstemil olub bir taraftan
 Abide hatun binti Bali mülküne ve bir taraftan
 Hacı Osman mülküne ve bir taraftan Za-
 hıde binti Bali mülküne ve bir taraftan Ay-
 şe binti Nasuh mülküne ve bir taraftan Fat-
 ma binti Nasuh mülküne ve bir taraftan ca-
 mü merkume ve bir taraftan tariki hassa ve
 bir taraftan tarikiâmme müntehi olan men-
 zilini ve yine mahmiyei mezburede Hocapa-
 şa kurbinde Elvanoğlu mahallesinde bir hav-
 li içinde uluvven ve süflen altı bab evleri ve
 bir mahzeni ve bir su kuyusunu ve furunu ve
 serdabi ve tahtaboşu müstemil olub bir ta-
 raftan Musı veledi Gersun nam yahudi mül-
 küne ve bir taraftan Eliğren veledi Sato nam
 yahudi mülküne ve bir taraftan Kalomire ve
 Hunti binti Avraham nam yahudiyeler mül-
 küne ve bir taraftı vakfa ve bir taraftı tariki-
 âmme müntehi olan müsakkafını ve yine
 mahmiyei mezburede Aksaray pazarı kurbın-
 de Abdullah ağa mahallesinde bir havli için-
 Nalbant Ahmet mülküne ve bir taraftan ta-
 raftan Sinan bey vakfına ve bir taraftan
 Gülbadem hatun vakfına ve bir taraftan
 Nalbant Ahmet mülküne ve bir taraftan ta-
 rikiâmme ve bir taraftan Sahı Hoban hatun
 mülküne müntehi olan müsakkafı cemii teva-
 bi ve levahıkları ve âmmei menâfi ve mera-
 fikları ile hasbetenillâh ve haseneten liru-
 hi resulil muallâ vakf ve habs eyleyib şöyle
 şart eyledi ki zikrolunan akarat müteveli yediyle
 istiğlâl ve istirbah için ücreti mütade
 ile icareye verilib hasıl olan ücretinden ci-
 hetü tevliyet yevmü dört akçe ve kâtibe ci-
 hetü kitabet yevmü üç akçe ve cabiye yevmü
 iki akçe ola ve cibayeti mezbure utekasına
 meşruta ola ve şart eyledi ki tevliyeti mez-
 bure madâmki hayatta ola müvekkilei mez-
 buremin zevci olan merhum ve mağfurunleh
 Desterdar Mustafa Çelebi evkafına bilfiil mü-
 teveli olan mezbur Ferruh müteveli ola
 mezbur Ferruhdan sonra her kim mezbur
 Mustafa Çelebi vakfına müteveli olursa
 mezbure müvekkilemin vakfına ol müteveli
 ola ve mezbure vâkıfa ruhi için her gün yev-
 mî birer buçuk akçe ile üç cüzü şerif tilâ-

vet oluna ve oğlu merhum Pir Mehmed gele-
 bi ruhi için yevmî birer buçuk akçe ile beş
 cüzü şerif tilâvet oluna ve validesi merhume
 Huri hatun ruhi için yevmî birer buçuk akçe
 ile bir cüzü şerif tilâvet oluna ve kızı mer-
 hume Radiye hatun ruhu için yevmî birer bu-
 çuk akçe ile iki cüzü şerif tilâvet oluna zik-
 rolunan vakıfın mezburun eczahânların ve
 mütevellinin ve kâtibin ve cabinin vazîfele-
 ri verildikten sonra baki ne kalırsa madem-
 ki vakıfe mezbure hayatta ola kendisi mu-
 ri verildikten sonra baki ne kalırsa madâm-
 rıfe olduğu ziyade üç salih ve müteveyyin
 kimesnelere verile her biri her gün vâkıfe
 mezbure ruhi için yüz kerre surei ihlâsı şe-
 rif tilâvet edeler her birine yevmî birer ak-
 çe verile ve şart eyledi ki her sene merhum
 Mustafa Çelebi mektebinde mevlidi şerif
 okunub fukara ve zuafaya ilam için taam
 pişip fukaraya tevzi oluna cümle iki bin ak-
 çe sarf oluna ve şart eyledi ki, her senede
 Ramazanı şerifde bin akçe kaftana ve papu-
 şe sarf olunub mezbur mektebhanede oku-
 yan sıbyana bayramda giydirile ve bin ak-
 çe dahî kaftana sarf olunub utekasının fu-
 karasına ve atikatının fakir olanlarına ve eğer
 onlardan olmazsa ecanipden dul ve fakire ha-
 tunlara tevzi oluna ve şart eyledi ki mektebi
 mezbure her gün yevmî bir akçelik su alına ve
 mektebi mezburda teallüm eden sıbyan ey-
 yamı şitada ıstıla etmek için yüz akçelik odun
 alına ve her senede yemişe ve kuzuya iki yüz
 akçe sarfolunub oğlançıklar ilam oluna ve
 mezbur mektebhanede her kim muallim ve
 halife olur ise birer cüzü şerif tayin oluna
 ve mahrusê mezburede Oruç Gazi mahalle-
 sinde Aksaray Pazarı kurbinde vaki olub bir
 canibi takyeci üstad Ali mülküne ve bir tara-
 fı tarikiâmme ve bir taraftı tariki hassa mün-
 tehi olan mülk menziline dahi vakf edüb şö-
 le şart eyledi ki mahallei mezbure ahalişi
 ihtiyar ettikleri ulemadan bir salih ve müte-
 deyyin kimesneye verile içinde sakin olub her
 gün validesi merhume Huri hatun ruhi için
 bir cüzü şerif tilâvet eyleye ve Abdullah
 ağa mahallesinde olan salifüz-zikir olan on
 yedi bab odalardan iki bab odada vâkıfe mez-
 burenin utekasından Husrer bin Abdullah ve
 Davut bin Abdullah madâmki hayatta olalar
 bilâ ücret sakinler olub bâdelment vakfı mez-
 bure ilhak olunub kiraya verile ve şart eyle-

di ki evkafı mezbure zevaidinden yevmî yirmi akçe vâkıfî mezburenin hayatta olan evlâdı mabeynlerinde alesseviyye taksim oluna ve evlâdı evlâdı mabeynlerinde dahi böyle ola tâ inkiraza varınca ve yevmî beş akçe dahi vefat eden kızı Hayri hatunun hayatta olan evlâdı mabeynlerinde alesseviye taksim oluna kezalik evlâdı evlâdı mabeynlerinde dahi tâ inkiraza varınca taksim oluna ve vefat eden kızı Râdiye hatunun kızı Gevher hatuna ve evlâdına ve evlâdı evlâdına inkiraza varınca verilip badele inkiraz vakfı mezbure zabt oluna ve şart eyledi ki evkafı mezkûreye vâkıfî mezburenin evlâdı nazırlar olalar içlerinde ihtiyar eden yevmî iki akçe ciheti nezaret tayin oluna ve camii mütezikei vakfı mezbura hasbî nâzır olalar ve şart eyledi ki mahmiyei mezburede her kim hâkim olursa evkafı mezkûrenin üzerine nazır olub yevmî bir akçe verile ve şart eyledi ki zikrolunan masraflardan kalan zevâid akarâtı mezburenin lâzım olan imaretine ve meremmetine sarf oluna ve evkafı mezburenin tebdil ve tağyiri ve ithal ve ihracı ve sair tasarrufatı şer'iyyesi vâkıfî mezbure hayatta oldukça vâkıfî mezburenin yedinde ola tavvelallahü tealâ ömreha ve yessere merameha bilutfihi ve kere-mihi ve mennihi ve cudihi bihürmeti muhammedin ve âlihi ve sahibihî ve zikrolunan mev-kufatı biesriha badettahliyetişşer'iyye vâkıfî mezbure mezbur mütevellî Ferruh bin Abdullaha teslim edib oldahi tesellüm ve kabz eyledi dedikte mukirri mezburu mezkûr mütevellî bilmüvacehe tasdik ettiğinden sonra vekili mezbur vakfı mezkûrdan rücua şürû edib kudvei eimmedin ve umdei ulemâi yakın siraci ümmet nazımı millet hazreti imami hüمام Ebihanife Nuğman bin Sabitil küfî coziye bilhayr kütunda vakfın ademî lüzumu muayyen olub rücuu câiz ve racii emri şer'iden gayri mücaviz olmağın vakfı mezburdan rücu ettim ve silki mülkü müvek-kilei merkuma kemakân ithal ettim diyu mezkûr mütevelliden istirdad ettim dedikte mütevellî mezbur cevabta imameyni hüمامeyn bahreyni kamkameyni kâmirreyni meşhudeyn kutlarında sihhati vakfa hususa mütevellîye teslimden sonra ola lüzum lâzımdır diyu sadrı kitabda tevkî refiû ve imzai vakı vaki olan eftarünneharir ekmelül meşahir nasırı şeria-

til garra hâdil mehaççetilbeyza huzuru şeriflerine murafaa olduklarında hâkimi nafile zül ahkâm canibeynin kelâmın işga ve meramin istiksa ettikte vakıfta olan muhalefatı müçtehidine vâkıf ve burhanlarına âlim ve ârif iken canibi lüzumu vakfı evlâ görüb sihhati-ne ve lüzumuna hükmedip tescil etti hükmen şer'iyen ve tescilen mer'iyen cemî akaratı mezbure vakfı sahih ve lâzım kabilinden olub minbaid nakz ve nakızine mecal muhal ve ihlâl ve iptali mümentenül ihtimal oldu. فمن بدله بعدما سمعه فانما اءمه على الذس ببدلونه ان الله سميع عليم و اجر الوافقه المحسنه على الحى الجواد الكرم جرى ذلك و حرر فى اواخر رجب لسنة ست و تسعين و تسعمائة .

GÜMÜŞHACI KÖYÜNDE BİR SU VAKFI TESIS EDEN BARADOĞLU MIĞDIS VAKFIYESİ

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى و فقنا بتوفيقه الى انشاء الخيرات والحسنات لان الحسنات يبطل السيئات و شرفنا بقبول الاعمال و رفع الدرجات و اعطى لنا فى الآخرة جنات عاليات معروشات و غير معروشات الى تجرى من تحتها الأنهار للا خيار عين فيها جارية لذة للشاربين بماء معين و هو حسبي و نعم الوكيل انه ولى التوفيق و خير المعين اما بعد bu vakfiyei mamulünbilhanın tahrir ve inşasına bais oldur ki Hacıköyü kasabası derununda vakığ reâya mahallesinden Çay mahallesi demekle maruf mahalle sakinlerinden Barad oğlu nam Miğdis Kiregos zimmi yine mahallei mezburede vakığ atık bazı ashabı hayratın inşa ve ihya eylediği bir göz çeşmei sarei cariyenin menbai körlenüp suyu dahi çekilüb muattal ve harabe müşrif olup ceryandan munkatığ olmakla ahali mahalle Miğdisı merkume gelüp ifadei hal ve çeşmei mezburenin ceryan ve ihyasını reca ve iltica etmelerine binaen Miğdisı merkum dahi rahmen liljukara ve recaen lirreâya ve taleben lilihsani velgufran ve hasbeten lillahil melikil mennan ve sebeben lilatşanı minelinsani velhayvan atyebi emvalinden kimesnenin bir akçesini kabul etmeyüp ve kimseden zerre kadar iane ettirmeyüp mücerred kendi nefsi ve canı için ölçüşmenin tamir ve termimini murad edüp menbani hafr ettirüp ve yolunu tahliye ve tathir ettirüp ve suyunu dahi ziyadesiyle ve gereği gibi çoğaltıp bir kaç

mahalden akçesiyle su alup vâfi su peyda edüp ol suya koyup ve ol suyun yolunu kârgir horasan ile vagon yaptırıp külliyetli harç ve masarîf edüp çeşmeyi icra ettirdikte huzuri şer'ü gelüp kimsenin müdahalesi olmamak üzere müstekil benim kendi vakfım olsun deyu şöyle takriri kelâm ve tabir anılmeram eder ki: şöyle şart kıldım ki ben hayatta olduğum müddetçe vakfımın tevliyet ve umurunu ben kendim görmek üzere olup tamir ve termiminde ve sair umurunda kimsenin alâka ve medhali olmasun badehu ben vefat edüp âhirete gittikte evlâdım ve evlâdımın evlâdı zükûren ve inasen matenaselu ekber ve erşedine vakfımın tevliyeti verilsin deyu şart kıldım, maazallahi taalâ neslim munkarız ve munkatîğ oldukta beldemiz Kenisesinin Keşişlerinden ve mutemedlerinden bir zate marifeti şer'i şerifile verilüp vakfıma mukayyed olsun dedim ve kasabai mezburede Tuzpazarında Pembeci arastasında müceddeden bina ve ihdas ettiğim dekâkinden üç bab dükkânı senevî şu kadar iycarının mecmuundan mütevellî humsünü badelihraç baki kalanını vakfın tamire ihtiyacı olduğu halde mikdarı kifaye sarf oluna olmadığı surette mütevellî yediyle onu on bir buçuk hesabıyla istirbah oluna her ne zamanki vakıfta tamir iktiza edecek olursa bu minval üzere kifaye mikdarı sarf oluna israf olunmaya, maadası daima istirbah olunup hıyanet eden olursa ve bâli boynuna kıyamette davacısı ben olurum ve dahi şöyle şart ettim ki ol sudan bir mikdar kendi menzilime aka daim kesilmeye fazla olsun gerek olmasun kadimen akmak üzere böylece takrir ve şart ettim bu şartı bozup vakfı tebdil ve tağyir ettirilmeye eden olursa kıyamette Allah'a şekva ederim deyu böylece malûmunuz olsun deyüp tescili şer'i ve teslim ilelmütevellî olmuştur..

تحريراً في اليوم
العشر والخامس من شهر ربيع الآخر سنة سبع و
سبعين و مئتين والف .

YENİKAPI MEVLEVİHANESİNE ZEYTİN
YAĞI TAHSİS EDEN EDREMİTTEN Nİ-
NOLA KIZI RİKNE'NİN 7 SEFER 1301
TARİHLİ VAKFİYESİ

İşte kitabı sıhhat nisabın bâis ve tastır ve imlâsına badi oldurki hususu âtilbeyanın mahallinde ketbü tahrir ve faslu hasmî için

savbi şer'i enverden bil'iltimas mezunen bil-hüküm irsal olunan kâtip Mehmet efendi Karesi vilâyeti celilesi dahilinde Edremit kazası kurasından Zeytinli karyesinden devleti aliyye tebeasının rum milleti nisvamından olup şahsı hacı Mehmet efendi ibni Ali efendi ve Şerif efendi ibni Ahmet efendi tarifleriyle muarrefe olan Sarı oğlu zercesi Rikne binti Nikolanın sakine olduğu menzile varup zeyli kitapta muharrerülesami müslimin ve saire huzurlarında akdi meclisi şer'i âli ettikte mezbure Rikne hatun meclisi makudi mezkûrda zikri âti vakfına mütevellî nasb ve tayin eylediği sadri kebir oğlu işbu baisülkitab Elkiryadi veledi Lefter mahzarında takriri kelâm ve tabiri anılmeram edüp karyei merkume hududu dahilinde Şarлак namı mahalde vakığ etrafı erbaası cebel ile mahdud sagir ve kebir üçyüzzelli sak zeytin eşcarını müstemil bir küt'a zeytin bahçesiyle karyei merkumede vakığ etrafı erbaası meyhaneci Yorgi ve Komin Baç oğlu Dimitri ve papuçcu Sinyor kerimesi Bermatula ve bazan Haralambo ve tariki âm ve bazan Rıza bey kahveşi ile mahdud iki bab bakkal dükkânları ve bir kahvehaneyi müstemil bir bab etmekçi furunumu vakfı sahîh ile vakf ve habs edüp şöyle şart ve tayin ve tebyini kuyud eyledimki salifüz-zikir eşcar ve dükkân ve kahvehane ve furuni mahdudi mezkûra mütad üzere iğmar ve timar olunup hasıl olan semerat ve gallatından Dersaadette Yenikapu mevlevihanesinde sakin dervişanın taamiyeleri için senevî beher kıyyesi dörtyüz dirhem igtibariyle yirmi kıyye rogeni zeyt verilüp jazlası ciheti tevliyet olarak oğlum mütevellî merkum Elkiryadî'ye ait ve meşruta ola ve badehu oğlum mütevellî merkum Elkiryadinin evlâd ve evlâdı evlâdı batnen bade batnin zükûr ve inası müsavat üzere vakfı merkume mütevellî olup jazlui merkume beyinlerinde ciheti tevliyet olarak seviyyen iktisam oluna eğerçi müruri eyyam ve küruri ağvam ile şartı mezkûr icra olunmak müteazzir olursa galle: merkume mutlaka millet fukarasına sarfoluna deyu tayini şurut edüp marûlbeyan eşcar ve dekâkin ve furuni mahdudi mezkûrları mütevellî merkume teslim oldadı vakfiyet üzere tesellüm ve emsali misillu tasarruf eyledi dedikte gibbetasdikilmuğteber vâkifei merkume vakfı mezkûrattan rucuğ ile mar-

rûlbeyan eşcar ve dehkâkin ve furuni mezkûrları milkkime istirdad ederim deyu tasaddi mütevellî merkur dahi red ve teslimden imtinağa kâtibi mumaileyh huzurunda kema hüvel mastur filkkütübil. fukh müterafian ve her biri faslü hasme taliban olduklarında kâtibi mumaileyh dahi âlimen bilhilâf alâkavli menyerahü minel, eimmetil müçtehidin vakfi merkurun evvelen sıhhatine ve saniyen lüzumuna hükmi sahih şer'i ve kazai sarihu mer'i eyleyerek vakii hali kâtibi mumaileyh mahallinde ketbü tahrir ve maan meb'us ümenai şer'ile meclisi şer'a gelüp alavukuihi inha ve takrir ve hükmi merkur nezdimizde tenfiz ve olveçhile vakfi merkur sahih ve lâzum ve mütehattim oldu. جرى ذلك و حررق اليوم السابع من صفر الحير لسنة احدى و ثلاثاء و الف 7 Sefer 1301.

VAKFİYELERDEN FIKRALAR

Muhtelif mevzulara ait vakfiyelerden mümkün olduğu kadar çok misal vermek istiyoruz. Fakat bunların hepsinin tam metinlerini veya bunlardan alınmış mufassal fıkraları koymağa yazımız hacmi müsait olmadığınan müteaddit vakfiyelerden alınmış kısa kısa fıkraların veya notların dercile iktifa eyliyeceğiz. Bu mahdud misaller bile Türk vakıflarının hizmet mevzularındaki tennevü ve şümülü tebarüz ettirmeğe, vakıflarımızın her çeşit halkın ve âdeta bütün milletin iştirakile vücud bulmuş en geniş bir içtimâi müessese olduğunu göstermeğe yarayacak mahiyettedir.

1 — Öksüz kızlara cihaz (Molla Çelebi vakfiyesinden, Tarihi 977 H.).

... Her sene üç yetim kız çocuğuna o sınıfdaki kızlar gibi on bin dirhen cihaz masrafı,

2 — Ekmek, meyva ve saire (İznikte Mehmet Kethüda vakfiyesinden, Tarihi 1003 H.).

... zikrolunan habbaz furunu ve nalbant dükkânının ve kasab dükkânının kirasını kabz edüp her gün sabah vaktinde fukaraya ekmek ulaştırı ve harman yeri daîresinde zeytin ağaçlarından maada armut ve elma ağaçlarının meyvasını hazîr olan fukara rizaen lillahî taalâ maan ekledeler ve birer destemal mikdarı dahi götüre ziyadesine taarruz

etmiyeler ve Doğançı yeri bağçesinin mahsul meyvasını umumen ağniya ve fukaradan hazır olanlar rizaen lillahî taalâ ekledeler bir ferd mâni olmıya...

3 — Takâlifi urfiyei şakkaya yardım. (İstanbulda Ali Bey Köyü. Silâhdar Abdullah Ağa vakfiyesinden. Tarihi 1209 H.).

... Ali bey karyesi havassı refia kazası muzafatından 'mececi sagir mülhakatından olmakla nahiyeyi mezkûreye evamiri aliye ile beher sene vakti sefer ve huzarda varide olan hanei nüzul ve avariz ve tekâlifi urfiye ve şakke ve araba ve bilcümle varide olan tekâliften karyeyi mezkûreye iktiza eden hissei mezkûrelerini karyeyi mezkûre fukaralarının edaya iktidarları olmadığı ecelde karyeyi mezkûre. ahalisi tekâlifi mezkûreleri için sadır olan emri âli mucibince vakfı mezburum galatından beher sene ellişer kuruş def ve teslim oluna...

4 — Mahalleler tekâlifine imdad (Tekirdağında, Mehmet Arif Efendi vakfiyesinden. Tarihi. 1237 H.).

... ve murabahai mezkûreden seneri 580 kuruş ifraz olunub 100 kuruşunu medine mezbure mahallâtından Hoca Beyazıt Mahallesi ahalisi tekâlifine imdad ve ita oluna ve 50 kuruşu ile elhaç İsa mahallesi tekâlifine imdad ve iane oluna ve 50 kuruşu ile dahi bevvab Mehmet mahallesi tekâlifine imdad oluna ve 380 kuruşu ile dahi 19 aded mahallâtı müsliminden beherine 20 şer kuruş tekâlifleri için iane ve ita oluna...

5 — Hırzûlbahir kalesi mürettebatına vazife (Haymak Mustafa paşa vakfiyesinden. Tarihi. 1140 H.).

... Kalei mezburede dizdar olanlara yevmi 40 akçe ve kethüda olanlara yevmi 20 akçe ve topcu başı olanlara yevmi 30 akçe ve topcu kethüdası olanlara yevmi 15 akçe ve kalei merkumede kâtib olanlara yevmi 10 akçe ve kale çavuşu olanlara yevmi 10 akçe ve topcular çavuşu olanlara yevmi 8 akçe ve kalei mezburede nöbet çalmak için ser mehter olanlara yevmi 6 akçe ve iki nefer adamlarına yevmi 5 şer akçe ve suyolcu olanlara yevmi 7 akçe ve kalei mezbure bevvabı olanlara yevmi 8 akçe ve kalei mezkûrede odai evvelde ser bölük olanlara yevmi 60 akçe ve 9 nefer neferattan her birine 7 şer akçe...

6 — Borçlu olarak mahbus bulunanların borçlarının ödenmesi (Anadolu Hisarında, Kili Nazırı Mustafa Ağa vakfiyesinden. Tarihi. 1238 H.).

.... vakfı mezkûrda muaccel vukubulduktâ dellâliye ve ihbariye ve masarifi sairesi badelihraç mütebakısının rub'u mütevellî ve kâtib ve câbi beyinlerinde ve rub'u aheri yine mütevellî ve sair evlâd beyinlerinde taksim oluna ve rub'u aheri ile Asitanei aliyede medyunen mahbus olanların idare eylediği mikdar düyunları tediye olunup hapisten itlak ettirile...

7 — Müflis olarak mahbus bulunanların tahlisi (Anadolu Hisarında, Kili Nazırı Mustafa Ağanın vakfiyesinden. Tarihi. 1242 H.).

.... Vakfı mezkûrumun müsakkafatından mahlûl vukuunda resmi adi ve dellâliye ve masarifi saire ihraç olunâuktan sonra nisfı vakfı mezkûrumun nukudu mevkujesine zam oluna ve rub'u mütevellî ve kâtib ve câbi beyinlerinde iktisam ve rub'u aheri ba ilâmi şeri müflisen mahbus olanlara iane olunup tahlis oluna...

8 — Van gölünde gemi (Hüsrev paşa vakfiyesinden. Tarihi. 996 H.).

..... Vâkıfı müşarunileyh hazretleri ihdas ettiği Van deryasında bir kû'a mükemmel sefinei maine..

9 — Mahalle fukarası tekâlifine yardım (İstanbulda Ummuhani hatun vakfiyesinden. Tarihi. 1119.).

.... Biemrillahi taalâ dari ahirete irtihal eylediğimde meblâğı mezburun vechi muharrer üzere hasıl olan nemasından halâ sakine olduğum mahallei mezbure fukarasının tekâliflerine beher yevm ikişer akçe verile ve yine medinei mezkûre fukarasının menzili maktu tekâliflerine beher yevm ikişer akçe verile...

10 — Askerin techizi (Üçüncü Selim'e Ferman ilmühaberi, Tarihi. 1219.).

... Maada her ne miktar fazla kalırsa iradi cediti humayun desterdarları marifetleriyle umuru asakiri berriye ve levazımı cihadiye mesariflerine sarfoluna..

11 — Ahali için yalı ve liman (Bebekte, Ekmekci Ahmet Nurettin vakfiyesinden. Tarihi. 1143.).

.... ve çeşme kurbinde bina eylediğim

köşk ve liman dahi vakıf olup ümmeti Muhammed teneffüs eyleye...

12 — Fakir çocuklarına dullara ve ihtiyar fukaraya elbise ve zahire (İstanbulda Züleyha Hanım vakfiyesinden. Tarihi 1273 H.).

.... gallei merkumeden beher sene Şabanülmüazzamının avahirine karip eytanı fukaradan sagir ve sagirelerden beherine ikişer yüz kuruştan 15 nejer kesana üç bin kuruş idiye elbise baha aluna ve beher idi edhuda gallei vakıfıdan gayet âlâ s'ir rayici ile 1500 kuruş ile kaç aded kurban iştira olunursa mütevellî vakıf marifetiyle muhtağ ve münasip mahallerde zebh oluna ve gallei merkumeden beher sene Remazanı eşriği ibtidasında zatüzzerc olmıyan nisai saliha ve bikes ve ihtiyar rical fukarasından beherine yüzer kuruştan on nejer fakir ve jakirelere zohair baha olarak 1000 kuruş ita oluna..

13 — Yoksul kız cihazı, ricali devletin geçmiyeceği kaldırımların inşası, İstanbul iskeleleriyle Boğaziğinin Anadolu ve Rumeli taraflarındaki iskelelerde bulunan gayet yaşlı veya fakir yahut hastalık sebebiyle çalışamıyan kayıkçılarla hamallara yardım (Sultanahmed'de Yerebatan'da kütüphanesi olan Nakibüleşraf Esad efendinin 1261 tarihli vakfiyesinden).

Meblâğı mezidi merkumun nisfı dahi kezalik şurutu muharrerei mastura üzere evlâdı evlâdı merkumuna taksim olunup nisfı ahar meblâğı mezidi merkum mütevellî ve nazır marifetile nefsül'emre mutabık olmasına ihtimam olunarak beher sâl kadri maruf harcile bir nejer niskini şer'i derecesinde olan kız cihazına ve gayet elzem ve uzak yerlerde olup ecillei ricali devleti aliyenin geçmiyeceği ve geçmediği sokaklar kaldırımlarına ve İstanbul iskeleleriyle Boğaziğ'inde Anadolu ve Rumeli taraflarında vaki iskelelerde ve Islâmbulda tavattun etmiş gayet müsün ve fakir veyahud bir illet ile kayıkcılık ve hammallık etmeğe kudreti olmayan acezeden mütevellînin bilâgarez liveçhillâhi tealâ ihtiyar eylediği ve ziyade müstahik olup kân ve kisibden kalan acezeye münasibile mikdarı kifaye kömür ve hatap parası verilip fazla kalır ise yine asıl vakfa zam ile berveçhi muharrer akar iştira oluna..

14 — Donanmaya yardım (Dördüncü Orduya mülhak Redif birinci Karahisarışar-ki liva kumandanlığından mütekait Mirliya Hayrettin paşanın 1326 tarihli vakfiyesinden).

... Mütebaki galleti safiyesi Donanmayı Osmaninin tezayüdi kuvvet ve satveti için le-vazımı bahriye vesairesine sarfoluna...

15 — Gazi-Ayıntapta Tarlayı Atik mahallesi sakinlerinden Hafız Mustafa kızı Yüm-nî hatunun H. 1254 tarihli vakfiyesinde:

2 *ku'a hissei şayialı bostanın hasıl ede-ceği galleden masarifi lâzime çıktıktan son-ra bakinin rub'unun mütevelliyeye verilmesi ve diğer üç rub'unun da fukaranın it'amına tah-sisi veya aynen fukaraya tesadduk olunması şart kılınmıştır.*

16 — Gümüşhanede Hacı Ahmedin H. 1289 tarihli vakfiyesinde:

Vakfedilen dükkânlarla kasaphanenin geliri Bayburdda Meydan köprüsü demekle maruf köprüye tahsis edilmiştir.

17 — Nazillide Hacı Hasan vakfının ha-yır şartları: *Musluk, kar ve keşkekliktir.*

Mevkufatı: *Bayındır köyü civarında 18 zeyin ağacıdır.*

18 — Aydının Salvatlı köyünde eskici Hüseyin vakfı.

Hayır şartı: *Köy camii.*

Mevkufatı: *Bu köyün Çobandamı mev-künde 15 zeytin ağacı ve yine aynı mevkide 3 dönüm incir bahçesi.*

19 — Aydın'da Helvacıoğlu hamal Ah-met vakfı.

Vakfiyesi zayi olmuştur. Aydın şer'iyeye mahkemesinden alınan 22 Rebiyülevvel 1314 tarihi ilâm mucibince vakfiyeti mütehakkaktır.

Hayır şartı: *Aydının Orta mahallesinde bina eylediği sebile soğuk su konulması için yaz günlerinde 90 gün müddetle her gün yarım denk kar alınmasıdır.*

Tevliyeti: *Hayatta kendisine, vefatından sonra karısı Fatmaya, anın dahi vefatında hemşirezadesi Mustafaya ve ondan sonra ak-rebi akrabasından ekber ve erşedine meşrutur.*

Bu sebil bugün yanmış ve yıkılmıştır.

Mevkufatı: *Aydının Orta mahallesinde bir ev ile 256 metre murabba arsa ve İmam köyünde 8 dönüm incir bahçesidir.*

Gelir fazlası: *Masraf çıktıktan sonra mü-tevelliler olanlara meşrutur.*

20 — Aydın'da Nazilli kazasının Ham-zallı köyünde Fatma ana kuyusu vakfı.

Hayır şartı: *Kuyunun tamir ve termimi, kuyuya koğa ve ip alınması.*

Mevkufatı: *Hamzallı köyünün Yarımku-vak mevkiinde 3 dönüm bahçe bozluğu.*

934 senesi geliri 2 lira,

934 senesi gideri 20 kuruştur.

21 — Atçanın Kılavuz köyünde Ahmet çavuş vakfı.

Vakfiyesi bugün kaybolmuştur. Vakfın gelirele cuma günleri bu köy camii'ne gelenlere cami avlusunda yemek yedirilmesi tea-mülen meşrutur.

22 — Nazillide Çoban Musa vakfı.

Mevkufatı: *Nazillinin Sailer köyünün Cörkesik mevkiinde 27 sak zeytin ağacı.*

Hayır şartı: *Arsanlar köyündeki kuyu-nun tamir ve termimi.*

Kuyu bugün mevcut ve mamurdur.

936 geliri 50 liradır.

936 gideri 7 lira 29 kuruştur.

23 — Kütahyada Saraç Mustafa vakfı.

Vakfiyesi zayi olmuştur.

Mevkufatı: *Bir arsa.*

Hayır şartı: *Çamaşırhane.*

24 — Kütahyada Saray mahallesinde hamamcı Hüseyin vakfı.

Hayır şartı: *Çeşme ve çamaşırhane.*

25 — Uşakta Hacı Osman vakfı.

Gelir: *Umumî halâlara meşrut.*

26 — Edremitde Narlıköyü sakinlerinden Ömeroğlu Mustafanın 15 Rebiülahar 1170 tarihli vakfiyesinde yazılı mevkufat:

Kariyei mezburede vaki menzil dahili-ye ve hariciyesile kariyei mezbure derununda malûmülhudud bir ku'a narlık bahçesi ve yine kariyei mezburede bir ku'a sebzevat bah-çesi ve derunundaki dört sak zeytin ağacı, merhum Hafız efendiden ve deveci Arabdan ve Karagöz oğullarından iştirâ olunan bir ku'a zeytinlik ve Dereli kariyesi kurbünde

vaki Küçük Ömerden ve Karaca Mehmetten iştirâ olunan bir ku'a zeytinlik ve Narlı kariyesi kurbünde Firenk kariyesi sakinlerinden Pîr Ahmet kızı Fatmadan iştirâ olunan bir ku'a zeytinlik.

Hayır şartı:

Vakfı mezburun gallesi Narlı kariyesinde vakfedilen menzili mezburun odasına gelen misafirlerin taamlarına sarfolunacak, geri kalanı hayatta oldukça vâkıfın kendine ait. Vefatından sonra en büyük oğlu Hüseyin mütevellî olup fazlaya sair evlâtlarile beraber mutasarrıf olacak Hüseyinder sonra sıra ile oğulları İsmail, Ömer, Halil, Mehmet mütevellî olacaklar. Onların da vefatından sonra evlâdı evlâdı evlâdları batnen bade batın mütevellî ve fazlaya mutasarrıf olacaklar.

Nesli inkıraz bulursa, vakfın tevliyeti ve muayyen olan masraflarından fazla kalanı Edremidde Hekim zade medresesinde müderris olanlara meşrut olup bunlar gallenin fazlasını talebei ulûm ile paylaşacaklar.

28 — Ödemişin Adagüme köyünden Süleymanoğlu Osman vakfı.

21 Zilkade 1338 tarihli vakfiye ile yedi dönüm bir ku'a incir bahçesi aynı köyde tesis edilen odaya vakfolunmuştur.

Bahçenin imar ve tımarından ve derunundaki damın muktezi tamir ve termim masarifatından sonra baki kalan mebalîğ zikrolunan oda derununda ayende ve revendenin il'âmı taam masrafına tahsis edilmiştir.

28 — Tamamile zürri bir vakfiye örneği:

Beyoğlunda Topçubaşı Hacı Ali Ağa vakfı. Müteaddit mevkufatı vardır. Gallesi:

Batnen bade batın evlâd ve evlâdı evlâdı evlâdı zekûrunun ekberine ve badelikiraz kardesi Hacı Mehmet ağaya badehuanın dahi batnen bade batnın evlâd ve evlâdı evlâdı zükûrunun ekberine ve badelikiraz haremeyn fukarasına meşruttur.

29 — İstanbulda Şeyh Ebülvefa mahallesi sakinelerinden Yahya ağanın kızı Emetullah hatunun şehri Ramazan 1095 tarihli mukayyed vakfiyesinde hayır şartları:

... Mezkûr Şeyh Ebülvefa camiinde talibiye Şeyhülkurra tarafından talimi kur'an edilmesi ve yine ulûmu aklıye ve nakliyyede mahir ve ifade ve teshime kadir fazıl ve kâ-

mil bir kimsenin camii mezkûrde Dersiâm olup eyyamı mütadede talebeye tedrisi ulûm etmesi ve zevci Hacı Mahmud ağanın Üsküdar'da vaki mektebinde 25 neferin kur'anı kerim tilâvet etmeleri ve vâkıfe mezburenin pederi Yahya ağanın Selânikteki merkadinde beş nefer kimsenin birer eczayı şerife tilâvet etmeleri beyan ve şart olunmuştur.

30 — Emetullah Hatun'un kocası Hacı Mahmud bin Saferin Şaban 1095 tarihli mukayyet vakfiyesindeki hayır şartları:

Üsküdar'da Karacaahmet tekkesi kurbünde Aşçıbaşı mahallesinde müceddeden bina ve ihdas ettirdiği muallimhanede âlim bir muallimin çocuklara talimi ulûm etmesi ve sıbyundan 25 neferine her sene kapama iştirâ olunup ilbas olunması ve senede bin akçelik hasır ve kömür alınması...

31 — İstanbulda Nuri Dede mahallesinde sakin kaşıkcı Mustafa efendi ibni Ahmet ibni Saferin evaili şaban 1144 tarihli vakfiyesindeki hayır şartlarından:

... İbrahim Çavuş mahallesinde müceddeden bina ve ihdas ettiği mektepte talim eden etjale ve üstadlarına ve halifelerine beher sene İdi Fitrde kırk kat kapama ve kırk gıntıyan ve kırk adet kırmızı çuha Arakçın ve kırk adet pabuç ilbas ve beher sene talim eden etjal için vakti sayıde seyri mesir ve suhra etmeleri ve mektepte okuyan etjal için beher sene yüz rokye köniür alınması. rebiyülevvel ayı içinde iyi sesli üç nefer kimseler tarafından mevlid kiraeti ve hatmi şerif tilâvet olunması ve her sene sarracanı hassa neferatının bütün ramazan ayında taamı aşura tabholunup if'em olunması ve mahrusei Edirne'de Daye hatun mahallesinde müceddeden bina olunan geçmeler...

32 — Hocaisultanî Ataullah efendi vakfiyesinin hulâsası:

Vâkıf Hocaisultanî Ataullah efendi ibni Şemseddin'in evasıtı muharrem 979 tarihli vakfiyesine nazaran hayratı:

Aydın vilâyetinin Birgi kasabasında İsa bey camii kurbünde yedi höcreyi muhtevi Darülhadis.

Darülhadise muttasıl hariciye ve dahiliyeli meyvalı ve meyvasız bahçe ve sair müştemilâtı muhtevi müderrisin ikametine mahsus kışlık menzil.

Bozdağında yine müderrisin ikametine mahsus dahiliye ve hariciyeli yazlık menzil.

Izmirde sahili bahırde Han.

Izmir tevabiünden Pınarbaşı kariyesinde Han.

Izmirde fevkanî mescid.

Istanbulda Kalenderhane mahallesinde türbe

» » » sebil
» » » mektep

yapılması için bir menzil

den ibarettir.

Mevkufatı:

Izmirde kiblesi, şarkı, garbı tarikaâm ve şimali denizle mahdut 21 adet mahzen.

Izmirde fevkanî ve tahtanı iki bevti ve üç mahzeni meyvalı ve meyvasız ağaçları müstemil büyük bahçe.

Izmir kasabasında küçük bahçe.

Urla kasabasında Yeni mahallede sabunhane menzili.

Yine Urla kasabasında Yeni mahallede sabunhane menzili.

Urlada alış veriş mahallinde iki sabunhane menzili.

Izmirin Pınarbaşı karivesinde Kaşığöl nehri ile dönen değirmenin tamamı.

Değirmen bahçesi namile maruf bahçenin tamamı.

Mezkûr kariyede dört gözlü Mahmut bahçesi demekle maruf bahçenin tamamı.

Yine mezkûr kariyede Yenibahçe ve Levend oğlu bahçesi ve Hasun oğlu bahçesi ve Halil bağı adlarındaki bahçeler ve bağın tamamı.

Hacı Seyit Ali zeytin bahçesi kurbünde zeytin bahçesinin tamamı.

Mezkûr kariyenin şark canibinde Araplar zeytin bahçesi namile müstehir zeytin bahçesinin tamamı

Birgi kazası ve tevabiünde Sultan tarafından temlik olunan muhtelif yerlerde 1749 cerib arazinin tamamı.

Izmirin Pınarbaşı kariyesinin tamamı.

» Şyhlı » »
» Kavaklı » »
» Çeltikçi » »
» Bozalan namile meşhur on kil

piring istiab eder piringlik arazi (çeltik)

On bin dirhem nukuddan ibarettir.

Muhassasatı:

Mütevelliye yevmiye on dirhem (yirmi dirheme kadar tezyid olunabilir).

Izmirdeki evkaf kâtibine yevmiye 5 dirhem

Birgideki evkaf kâtibine yevmiye 5 dirhem

Izmirdeki evkaf câbisine yevmiye 4 dirhem

Birgideki evkaf câbisine yevmiye 4 dirhem

Istanbuldaki evkaf kâtibine yevmiye 5 dirhem

Birgideki Camii Atik müderrisine yevmiye 20 dirhem (otuz dirheme kadar verilebilir)

(Şeyhin yani müderrisin ikametine mahsus yazlık ve kışlık iki menzilin otuz dirheme kadar olan tamiri kendisine ait olup otuz dirhemden fazla tamir masrafı vakıftan verilir).

Darülhadisın yedi nefer talebesinden her birine dört dirhem

Darülhadisın bevvabına yevmiye iki dirhem

Izmirde mahzenler üstündeki mescidin imamına yevmiye üç dirhem

Izmirde mahzenler üstündeki mescidin müezzinine yevmiye bir buçuk dirhem

Izmirde mahzenler üstündeki mescidin şem'a ve hasırına yevmiye yarım dirhem

Birgide Yeni mahallede Hacı İbrahim oğlu Hasanın bina eylediği mescid imamına yevmiye bir dirhem

Birgide Şeyh Hüsamın bina eylediği mektep hocasına yevmiye bir dirhem

Kaydi hayat şartile sulehadan Mehmet oğlu Şaban Dedeye yevmiye iki dirhem

Yeni mahallede hemşiresi Cennet hatun çeşmesinin tamiri (mikdar muayyen değildir)

Izmirdeki mahzenlerin tamircisine yevmiye bir dirhem

Urladaki sabunhanelerin tamircisine yevmiye bir dirhem

Kalenderhane mahallesindeki sebilinde senenin dört ayında nöbetle soğuk su dağıtan dört nefer kimseye yevmiye dörder dirhem

Sultan Beyazıdın suyollarını tathir eden kimse kendi sebilinin su yolunu dahi tamir edip mukabilinde yermiye iki dirhem

Kalenderhane mahallesindeki mektebin hocasına yermiye yedi dirhem

Kalenderhane mahallesindeki mektebin halifesine yermiye dört dirhem

Mektebin ferrasına yermiye bir dirhem

Mektebin yirmi beş nefer yetim sıbyan talebesine kapama, gömlek. don. birer çift pabuç mest, arakiye, kuşaktan mürekkep bir takım elbise her sene ramazan bayramında giydirilmesi ve talebe için kifayet mikdarı hasır, desti, kuzu derisi alınması

Mezbur mektep için her sene otuz çeki (nevi yazılı değildir) alınması.

Ve yine yetim talebe için kurban bayramında birer çift pabuç alınması.

Vakfın nazırına yermiye yedi dirhem.

Hasbî nezaret ve tevliyet:

Vakfın evlâdına ve evlâdı evlâdına ve evlâdı evlâdı evlâdına. Müruru zaman ile vâkıfın neslinden ve sulbünden biri fakru zarurete düçar olursa muhtaç olduğu kifayet mikdarı kisve ve nafakanın vakıftan verilmesi.

Vakfın zevaidi:

Elli bin dirheme kadar vakfın mühim tamirâtı için hıfzolunur. İşbu mikdarın fazlasından üç bin dirhem her sene Birgideki muhtaç dullar, yetimler ve fakirlere sarfolunur.

Yine fazladan kâfi miktarda Birgideki tekâlif ve avarıza.

Ve yine fazladan hâkim. mütevellî. nazır marifetile bozuk yolların kaldırılmaları ile lâzım olan köprülerin yapılması ve mühim yerlerde muhkem hanların inşası meşruttur.

Vakfiyelerde yalnız hayır şartlarında değil mevkufata ait kısımlarda da muhtelif bakımlardan ehemmiyeti haiz kısımlar bulunabilir. Bundan başka vakfiyelerin mukaddimesi, hatimesi, şahitlerin isimleri, vakfın lüzum ve sıhhatine hüküm veren hâkimin adı, imza ve mührü tarih bakımından çok kere ayrı ayrı birer hususiyet ve değer taşımaktadır.

ENDÜSTRİ TARİHİMİZİ ALÂKADAR EDEN BİRKAÇ FIKRA

33 — M u s t a f a III. ün H. 1187 tarihli vakfiyesinden:

.... Eğrikapıda Tekfur sarayı kurbünde saray arsasında kârgir kule derununda değirmen ve fevkani anbar ve mezbur kule ittisalinde kebîr ahur ve bîrima ve kuyuya muttasıl terbian 737 zira arsa üzerinde mebni kebîr kaymakçı kârhanesi ve yoğurtcu ve süt-cü kârhaneleri...

Ve sarayı merkurumun deruni olan mahalde bir taraftan cidarı husin ve bir taraftan şişehaneler ve iki taraftan sarayı mezkûr arsasıle mahdud ve terbian 430 ½ zira arsada mebni ittisalinde bir bab odayı müstemil bir bab mumhane...

Ve üç taraftan sarayı mezkûr arsası ve bir taraftan cidarı husin ile mahdud terbian 224 zira arsada mebni ittisalinde bir mahzeni müstemil bir bab kükürthane...

Bir taraftan cidarı husin ve bir taraftan ahur ve tarafeyni atik kârgirler ile mahdud ve terbian 206 ½ zira arsa üzerinde mebni fevkani müfrez fırın mahalli oda ve mahzen ve harli ve ittisalinde ahşabdan havit damı tâbir olunan mahalli muhtevi bir bab kârgir çinihane ve mezkûr çinihane ittisalinde kâin terbian 154 zira arsada mebni ve fevkinde kârgir kubbeli odayı muhtevi ahur ve bunların fevkinde kâin terbian 210 zira mahalde filasıl zerrinhane tabir olunan mahal...

.... 308 zira arsa üzerine mebni bir bab fevkani oda ve tahtında mahzeni müstemil bir bab şişehane..

... Terbian 319 zira arsada mebni fevkani iki bab oda ve tahtani bir mahzen ve bir bîrima müstemil bir bab şişehane..

.... Terbian 280 zira arsada mebni fevkani bir bab oda ve tahtında mahzeni müstemil bir bab şişehane..

.... Terbian 300 zira arsada mebni fevkani bir bab oda ve tahtında mahzeni müstemil bir bab şişehane...

... Ve 196 zira mahalli odunluk ve terbian 80 zira mahalde değirmeni müstemil bir bab şişehane ki cem'an beş bab şişehane ve önlerinde müruruubur için sokak mahallini muhtevi şişeciler kârhanesi...

34 — Yine Mustafa III. ün H. 1187 tarihli vakfiyesinden:

.... Müstecirleri yedlerinde olan emri âlişanda tasrih olunduğu vech üzere şurut ve

nizamu muhtevi kırk bab çatma yasdık kârhaneleri...

... Müsteciri yedinde olan beratı âlişanda tasrih olunduğu vech üzere şurut ve nizamu muhtevi bir bab saçmahane...

... Mahmiyyei İslâmbol'da Mahmut paşayı Veli camii şerifi havlısının etmekçi kapusu pişgâhında güzelce Mahmut paşa çeşmesi mukabilinde kâin olup müşarünileyh Mahmut paşayı veli vakfından olan arsasını istibdal hücceti mucibince emlâki hümayundan mülk menazil ile istimlâk ve temellük buyurulup emlâki hümayunlarından olan ve bir taraftan tarikıhas ve bir taraftan Abdüsselâm vakfı ve bir taraftan sabıka kapıcılar kethüdası Mehmet ağa merhumun evlâtları tasarrufunda bazan Mahmut paşa bazan Abdüsselâm vakfından arsa ve bir taraftan tarikâim ile mahdut terbian 1375 zira ve defa terbian 660 zira cem'an 2035 zira arsa üzerine müceddeden bina buyurdıkları akmişe için ateş mengene kârhanesi ve iki soğuk mengener kârhanesi ve işçilerine mahsus odalar ve mengene emînlerine mahsus odalar ve müstemilâtı sairei malûmeyi muhtevi bir bab mülk mengenehanenin şurut ve nizamu için hattı hümayunu utufetmakrun ile muanven emri âlişanda tafsil olunduğu üzere asitanei aliyyeye gelen ve nescolunan bilcümle akmişe ve emtiai saire ancak mengenehaneyi merkumede olan ateş mengenesi ve iki soğuk mengeneye çekilip ve perdaht olunmak ve olageldiği üzere rüsumatı vakfı hümayun için emînler tarafından alınmak üzere canibi vakfı hümayunlarına hasıl kayıt olunup mengenehaneyi merkumeden gayri mahmiyyei İstanbul dahilinde ve haricinde ve havalisinde olan kasabatta mengene ihdas olunmamak üzere ve hilâfi nizam hareket edenler tedip ile mücazat olunmak ve şurutu saireyi havi ateş ve soğuk mengene mukataasını...

... Sakızda da 2 adet soğuk ve 2 adet ateş mengenesi...

Cemii alât ve müstemilâtı ve derununda iki bab oda ve akmişe vaz'ı için iki sofa ve

bîrimat ve hariciyede fevkani iki bab oda ve bir matbah ve fevkinde bir kiler ve bir oda ve resmi mengene tahsiline mahsus bir bab oda ve zirinde bir sofa ve ebniyeyi merkumeden maada.. ilah..

Sakızda nescolunan kumaşlar için de yukarıki şartlar mevcuddur.

KİKÂVUS BİN KEYHÜSREV BİN KILIÇ ARSLAN'IN H. 615 TARİHLİ VAKFIYE-SİNDEN SIVAS DARÜŞŞİFASINA AİT FIKRALAR

... Vâkıf yukarıda adı geçen emlâk ve araziyi bütün varidat ve menafiile Sirasta Tokat caddesi ağzında resini ve bina eylediği ve hududu erbaasını gösterdiği Darüşşifaya vakfeylemiştir. Darüşşifanın birinci sınırı Melik Nizameddin Yagıbsanın hanikahına, ikinci sınırı Selçuk medresesile onun merkuş arsasına, üçüncüsü sultana mensup bahçeye ve Bedreddin Ali Mimarın ve papas Araklin ve Çulha Karnin ve bakkal Hasanın evlerine, dördüncüsü Tokada giden caddeye mün-tehi ve muttasıl olmaktadır. Kapısı caddeye bakan ve yolu yine büyük yola çıkan ve hududu yukarıda gösterilen Lu darüşşifayı müebbeden vakfeylemiştir. Vâkıf, mezkûr evkafı silki mülkünden ifraz ve ihraç eylemek suretile hazinesi hassa nazırı Üstadüddar Ferruh bin Abdullahı mütevellî nasbetmiş, istediğini nâib ve arzu ettiğini vekil tayin eylemek, dilediğini azil ve tayin etmek salâhiyete vakfın umurunu tedvire memur eylemiştir. Böyle bir azil ve tayine lüzum gördüğü zaman kimsenin itiraza hakkı olmayacak ve mezkûr evkafın tasarrufatında ve kendisine tefviz olunan umum muamelâtda iimadı haiz bulunacaktır.

Hassaten hâzık, faik, mücerreb doktorların, kıymetli kehhallerin (göz tabipleri), merhametli ve şefkatli operatörlerin gelirlerini tayin ve takdirde, ilâçları ve tedavide kullanılan ot köklerini tedarik ve tertipte, müstahdem ve müdavimlerin ahvalini, sınıf ve dereceleri üzerine temşiyette sahibi salâhiyet olacaktır....

Netice

Yukarıdaki gibi verdiğimiz izahatı telhis edersek şu neticelere varırız:

1 — Vakıf (Avrupa tâbirile teberru) iç-

timâi ve insanî bir müessesedir. Hususî mal ve mülkün umuma bahşedilmesidir. Her velâyeti âmmede olduğu gibi Türk velâyeti âmmesinde de, bundan evvelki devirlerde, din:

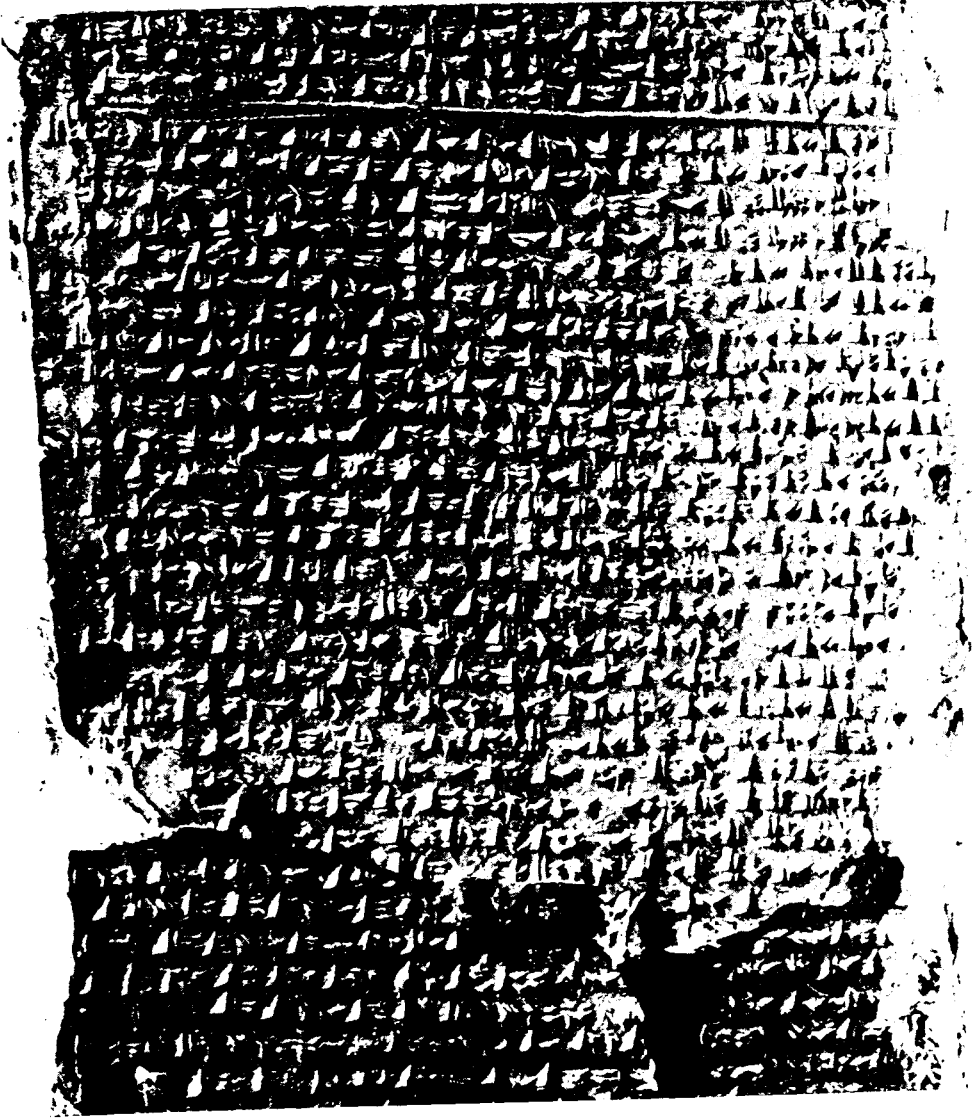
vakfa kendi felsefesine göre hukukî bir mecraya tayin etmiştir.

2 — Vakıf fikri ve usulü çok eski tarihi devirlerdenberi Türklerin hayatında yer bulmuştur. Vakıf sisteminin millî hayatımızdaki mevcudiyeti ve inkişafı milletimizin fazilet, cömertlik ve vatanperverlik gibi yüksek vasıflarının ve vatanımızın mübarek toprağında temelleşmek ve baki kalmak fikrinin kuvvetli bir tezahürüdür.

3 — Türk milletinin bugünkü medenî ve her gün daha ileri gitmeğe namzet hayatında ehemmiyetli vazifeler deruhde etmiş olan *vakıflar*, yurdu teşkil eden üniteler üzerinde, kendine düşen hizmeti ifaya, çalışır. Vazifesi yerine göre onların sayısını, yerine

göre vasıflarını yükseltmek veya korumaktır. Bu vazife bazan cansız bir kitleden ibaret fakat cihanşümul kıymetleri haiz âbideler üzerinde. bazan yurdun en aziz varlığı olan fertlerin hayat ve sıhhati üzerinde. bazan da iktisadî bir mevzuda veya her hangi bir imar ve kültür işinde kendini gösterir.

4 — Atalarımızın, milletin iyiliği için ayırdıkları varlıkların topluluğu, yüksek görüş ve buluşlarla ihdas ettikleri hizmetler vakfın yalnız bir cephesini teşkil eder. Rejimin feyiz ve kudretinin bunlara inzimamile vakıfların bugünkü *hükmi şahsiyeti* doğmuştur. Türk vakıflarının heyeti unumiyesini temsil eden ve devlet bünyesinde yer alan bu hükmi şahsiyet, ezeli Türk fazilet ve ülüvvü-cubunun muhteşem bir tinsalidir.

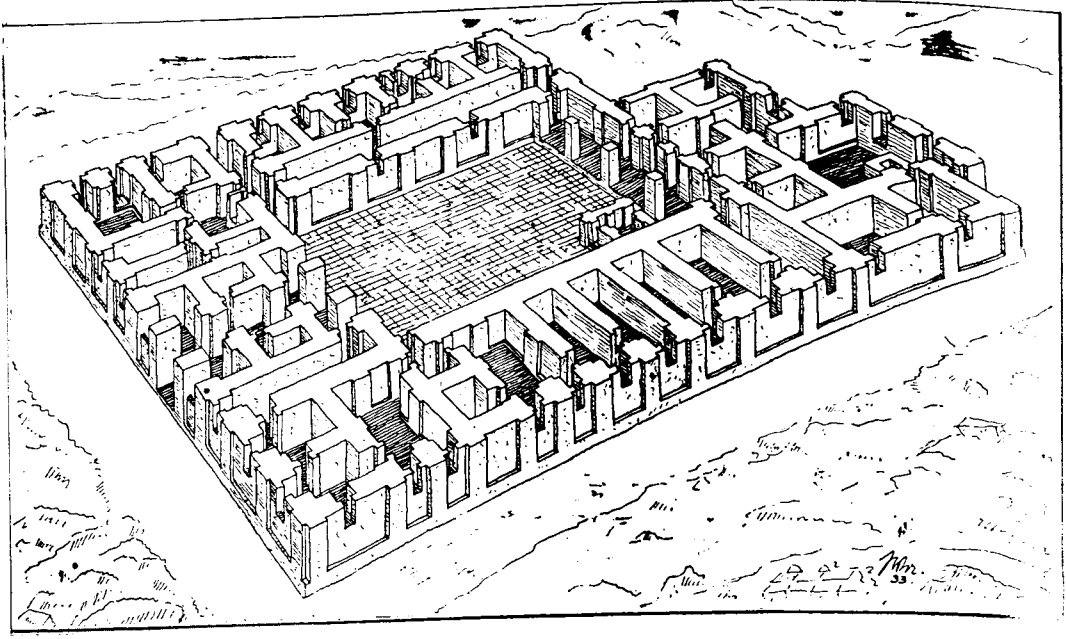
1 — Boğazköyde meydana çıkarılan ve bir Eti Vakfiyesini ihtiva eden tablet
(Milâddan önce 1280 - 1290 tarihine ait)

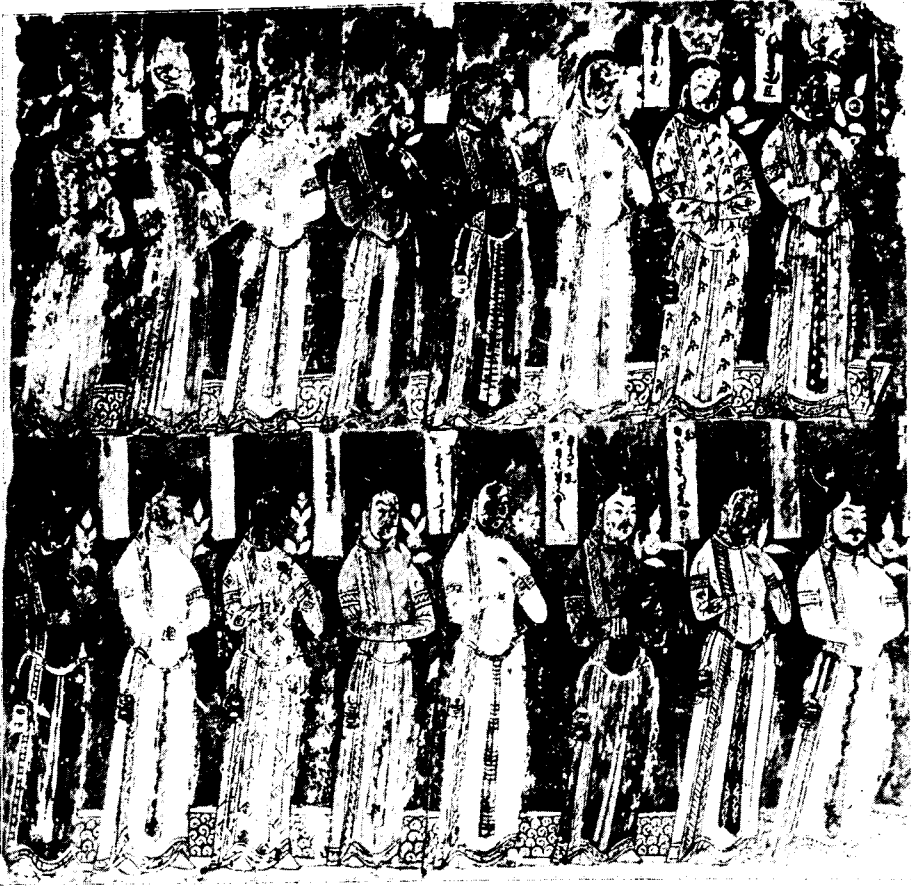
2 — Boğazköy: Yazılıkayada açık Eti mabedi.

3 — Boğazköy: Harmanlıkayadaki 1 numaralı büyük Etembe'nin temelleri.

4 — Boğazköyde bulunan büyük I numaralı Eti mabedinin zemin taş aksamı restorasyonu. (M. Kurt Bittel'in Boğazköy hakkındaki eserinden).

6 — Vakıf yapan, Buda dinindeki, Uygur Beyleri.
Bazılarının adları: Toğrul, Tokul, Öğrünç Tokul, Barçuk Tarhan, Arslan Bilge..
(Turfan civarında Bezeklikte bulunan duvar resimlerinden. Milâddan sonra 9 - 12 nci asra ait).

Handwritten text in Uygur script, likely a vakfiye (charter) from the 12th-13th century. The text is dense and covers most of the page.

7 — Bir Buda mabesinde asılı bayrak üzerinde Vakfi yapan Uygur Bəvmin resmi.
 (Bezəklik yanında Hoçoda bulunmuşdur. Milâddan sonra 8 - 10 üncü əsrə aittir).

5 — Uygur vakfiyesi.

Şarki Türkistan'da Turfan kazısında elde edilen tarihi vesikalardan..

Buda dinindeki türklere ait ve Uygur harflerile yazılmış bir vakfiye..

(Milâddan sonra 12 - 13 üncü əsrə aittir)

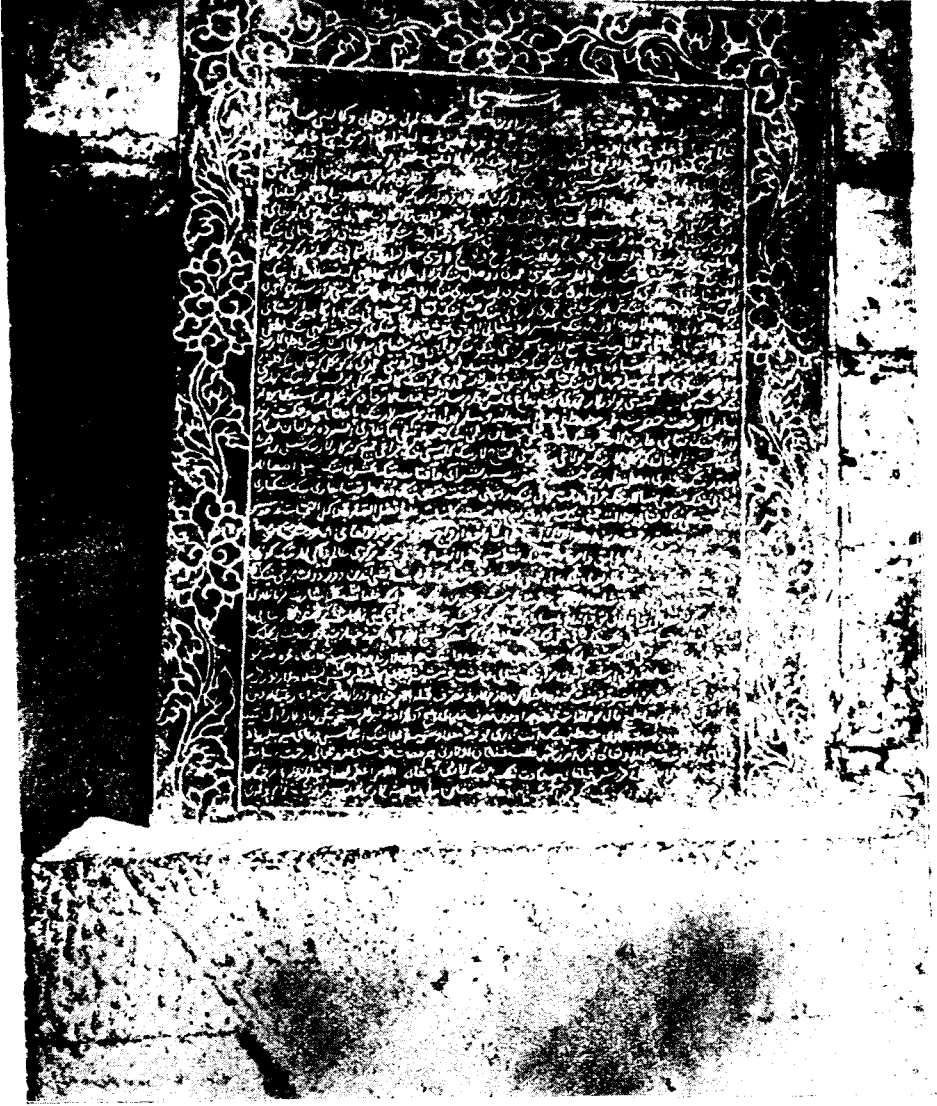
8 — Şarkî Türkistan'da Bezeklik Turfan'da bulunan eserlerden: Vakıf yapan, Buda dininde, bir Uygur Prensesi.
(Milâddan sonra 9 - 11 inci asra ait)

9 — Vakıf yapan bir Uygur Han'ı
(Buda dinindedir. Adı: Tengriken il tutmuş alp arslan Uge Tarkan. Milâddan sonra 8 - 11 inci asra ait).

10 — Kandıhar'da bulunan ve Vakıf yapanları gösteren plâstik bir eser
(İslâmiyetten evvelki zamana ait)

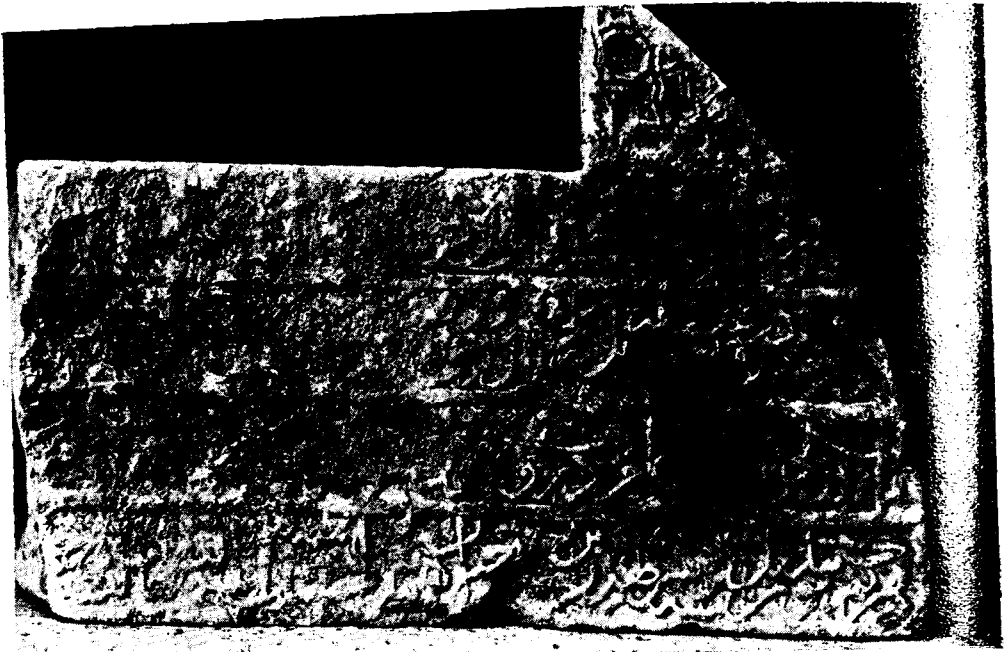

12 — Şarkî Türkistan'da Komul şehrinde bir türbedeki Vakfiye kitabesi.
(Volkskundliches aus ost - Turkistan. A. V. Le Coq. Berlin 1916).

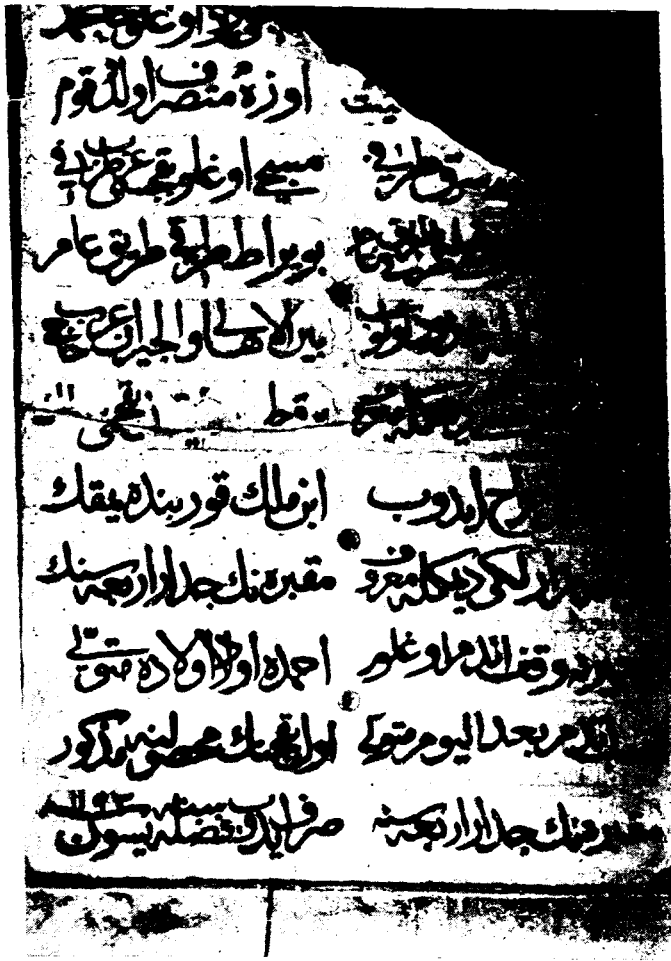
باسمہ سبحانہ

جمہ بسیار و شتایشی حضرت خدی عزوجل فرمود که اول من صلوات علیکم من اوز جمالی و کما یکن علیکم من جلاله و عظمته
 متلودانیتہ عالم قیدیں آدم و جمیع مخلوقات کے درکار نکے فضل و کرامت پہل اولیٰ فی دہ و کل اولیٰ فی دہ و کل اولیٰ فی دہ و کل اولیٰ فی دہ
 قیدیں و بعدین ایلیٰ خدای انبیا علیہ السلام کہ پیغمبر اوز جمالی ینکے ظہور قیدیں و لقد کر تبتنا ہی لادہ حق سبحانہ و تعالیٰ دشمن خلق قیدہ کہ دیگان اور پہل
 الا افرہ اذا اراد شیا ان یقول لہ ان ینکیون دور اندین کین خواہ لادی دیکھان نمود قیدان آدمی تہیرانہ و عمارت ینکے سبب سبب
 لاریسی ینیکہ وجود پیدا عقبہ قیدیں تا انکا دنیا عمارتی ینیکہ ترقی بوزخانی ہور کہ مشاہدہ سبب ینکے یا موسیٰ اروح قدسی ینکے سبب
 پہل نمود قیدیں شکاری کہ مشتاق لاری ینیکہ جان ینیکہ دماغ غیبی بیز ینیکہ شہنشاہ اوجہ ایلیٰ عمارت لاری و روح قدسی ینکے سبب
 قیدیں ایمانی ینیکہ بلذیکہ حر خنی الرت ینیکہ واسطہ سبب ملالت ینیکہ لاری ہر تار ترقی محمدی کہ دعوائ ینیکہ فرمال
 وظلت سبحانی ہی بہر شہنشاہ لاری جان ینیکہ دماغ غیبی تا یزدی شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی دولت سہروردی ینکے شہنشاہی احمدی و جنتی شہنشاہی
 اول محمد ینکے سبب اور دعوائ لاری ینکے شہنشاہی شکاری کہ حضرت الہی ینکے لطفی عراضی نام شہنشاہی فوجہ لاری ینکے جمع شیخ ہدی سہو و ینکے
 ینکے شہنشاہی پیر یار لاری شکاری کہ انبیا علیہ السلام کہاں لاری اول شکاری صغوری ینکے شہنشاہی پیر یار لاری شکاری کہ اولیٰ انبیا علیہ السلام
 درازہ چاکہ قدم سازتہ قیسا لاری جان کہ لاری شکاری کہ اولیٰ انبیا علیہ السلام کہاں لاری اول شکاری صغوری ینکے شہنشاہی پیر یار لاری شکاری کہ اولیٰ انبیا علیہ السلام
 ارضتای عمارت لاری علی ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری
 سبب ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری
 لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری
 لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری
 لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری شکاری کہ سعادت لاری ینکے شہنشاہی احمدی لاری

13 — Bundan evvelki resimde asli şekli gösterilen vakfiye kitabesinin istinsah edilen metni.

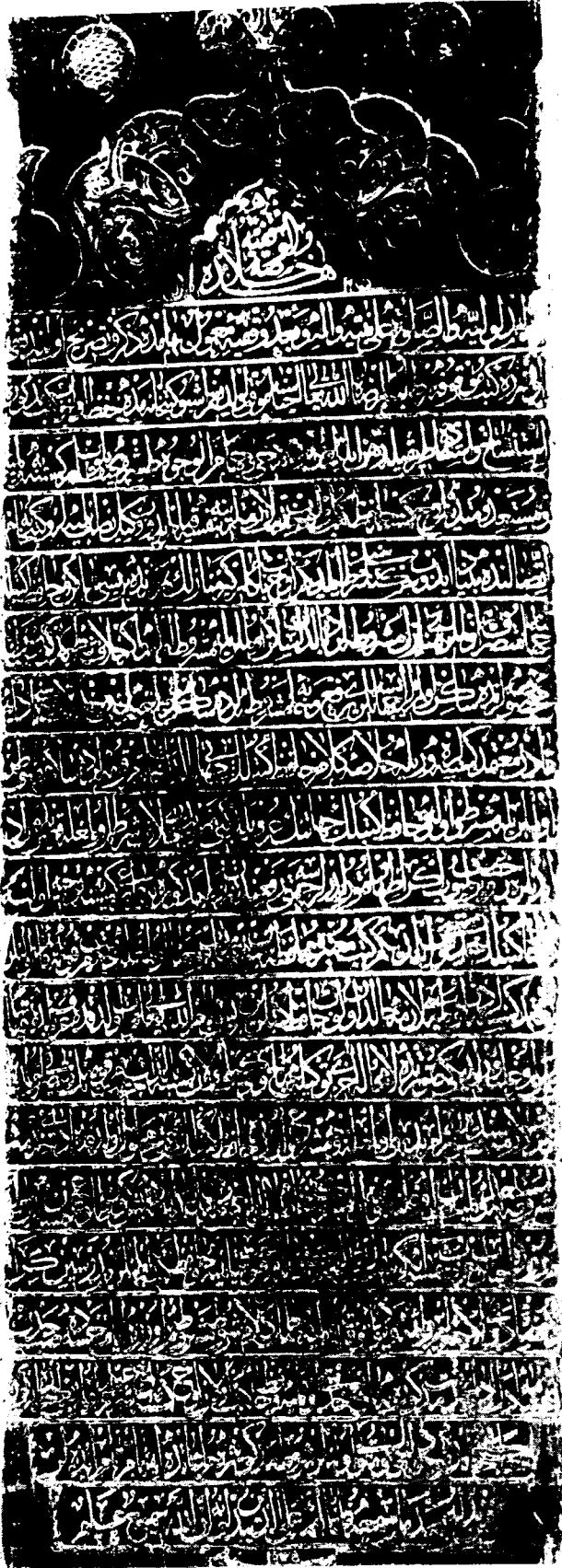
14 — Konya'da Hasbey Darülhuffazı Vakfiye Kitabesinden bir parça (XV inci asır başları).

15 — Tire'de halen Necip Paşa Kütüphanesinde muhafaza edilmekte olan taş üzerine mahkûk 1193 tarihli Vakfiye.

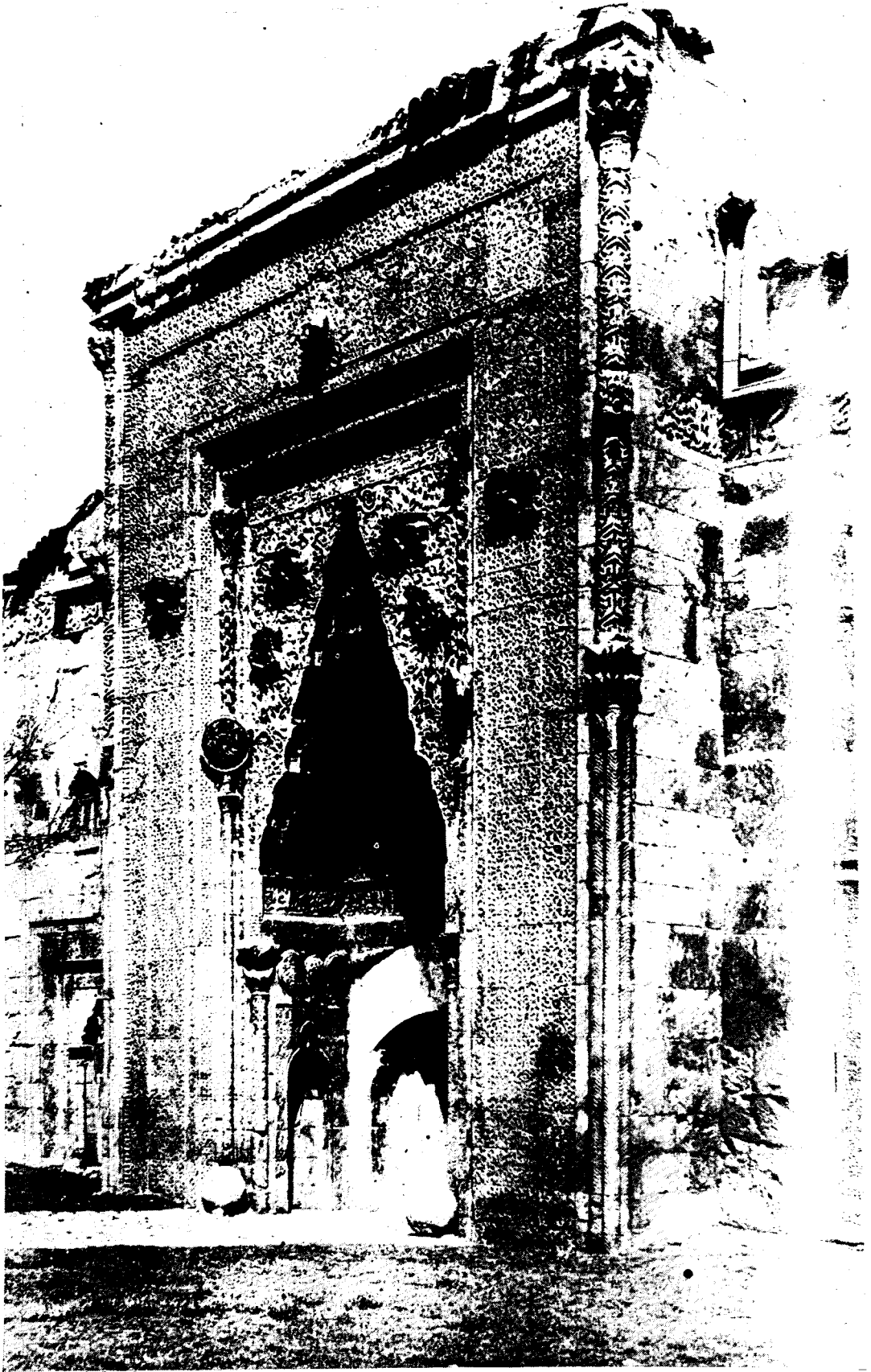
17 — Şarkî Türkistan'da Turfan şehrinde müslüman türklere ait bir türbe. Türbenin kubbesi eski devirlere kadar uzanan bir sanat an'anesinin tesirini göstermektedir. Duvarın kademeli şekilleri, kapının ve türbe duvarlarının iki cihetinde görülen çarklar Türk medeniyetinin ve kültürünün muhtelif sahalarının birer nişanesidir. Bu kademeli şekilleri Orta Asyadan Mezopotamyaya giden Türklerin inşa tarzında görüyoruz. Birer dini sembol olan çarklar ise Buda dinindeki Türkler tarafından da mebzulen kullanılmıştır. (XIII üncü asır).

16 — İstanbul - Vefa: Atif Efendi Kütüphanesinde bu kütüphanenin vakfiye hulâsasını ihtiva eden ve binanın içerisinde divara tesbit edilmiş olan kitabe.

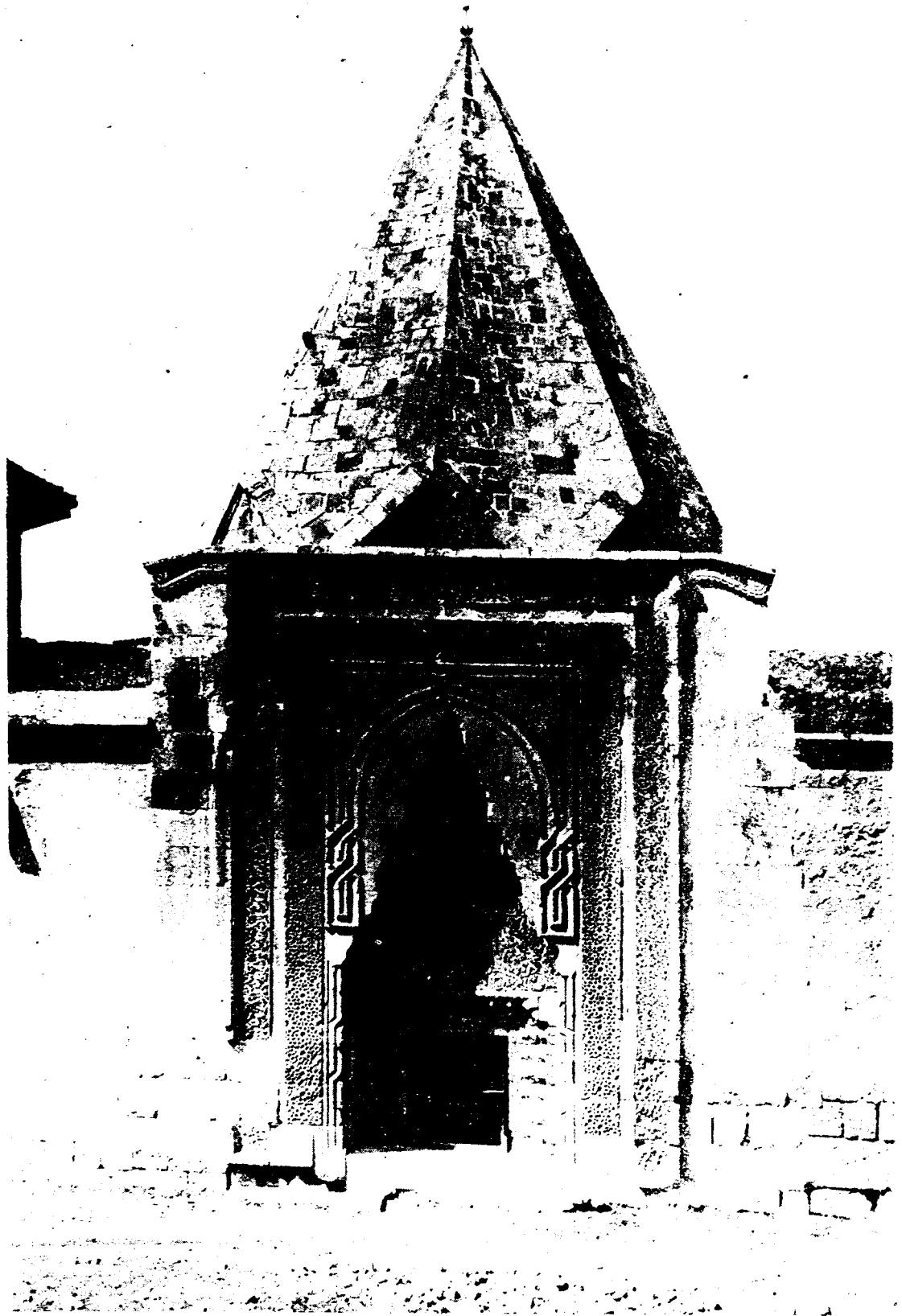

19 — Divriki: Kale camiinin cümle kapısı. (XII nci asır sonu).

20 — Sivas: Keykâvus I bin Keyhusrev bin Kılıç Arslan tarafından 1217 tarihinde inşa ettirilmiş olan Darü'sşifa'nın kapısı.

(Türklerin hayır için yapmış oldukları muazzam âbidelerden biri olan bu eser Selçuk san'atında müstesna bir yer işgal eder.)

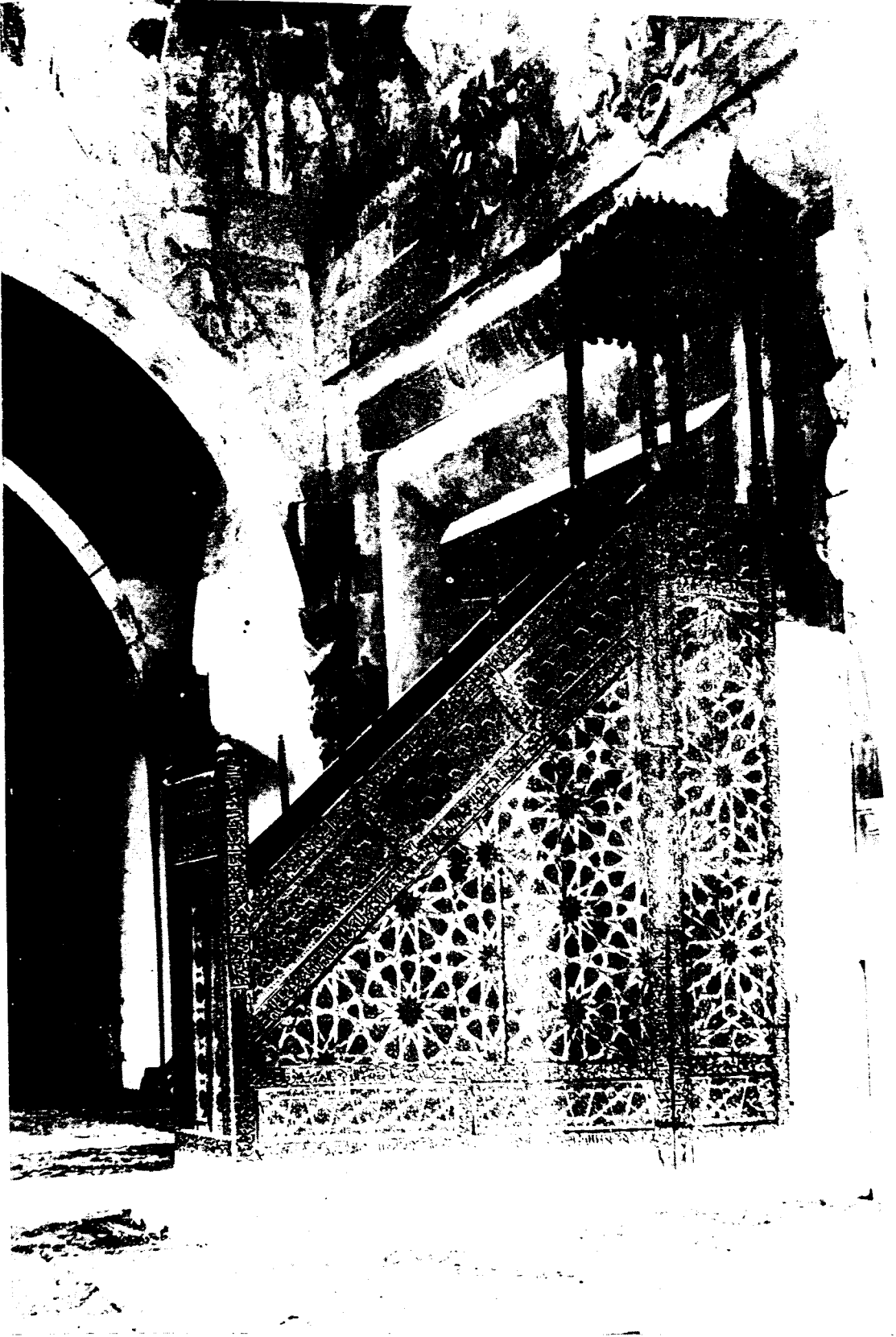

24 — Divriki: Ulu caminin garp cephesindeki kapı.

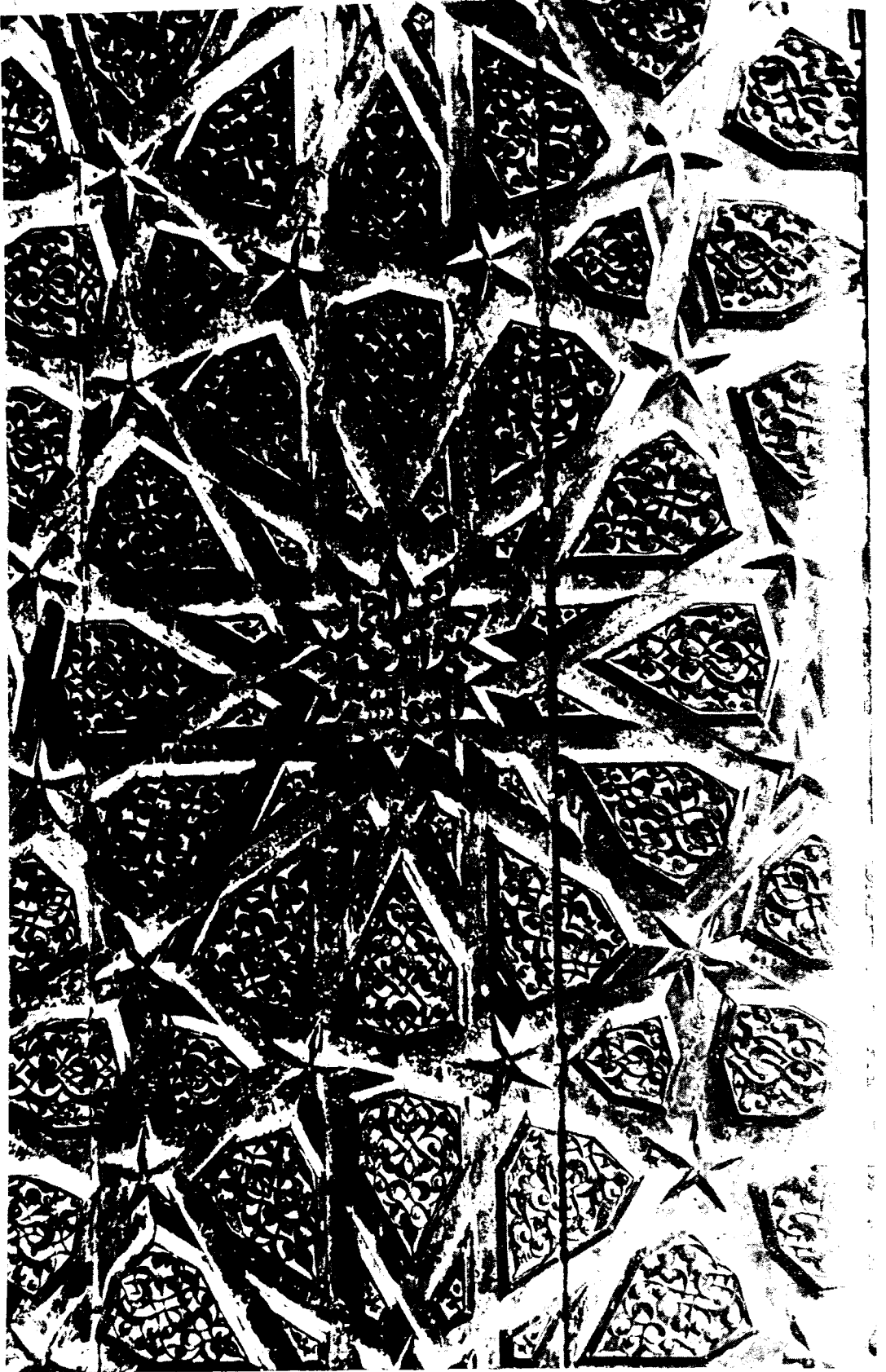
(Sonradan pencereye çevrilmiştir. Konya Selçukluları mimari karakterlerini çok kuvvetle tebarüz ettirmektedir. Bu binada görülen ve her biri ayrı bir vasıfları hâlinde olan san'atkârane parçalar ve bunların imtizacından doğan umumi heyet sanat ve tarih bakımından bir şaheserdir. Bu mimari vesika, o devirdeki Anadolu Türk beylerinin sanat karakterini müşahhas bir tarzda bize göstermektedir).

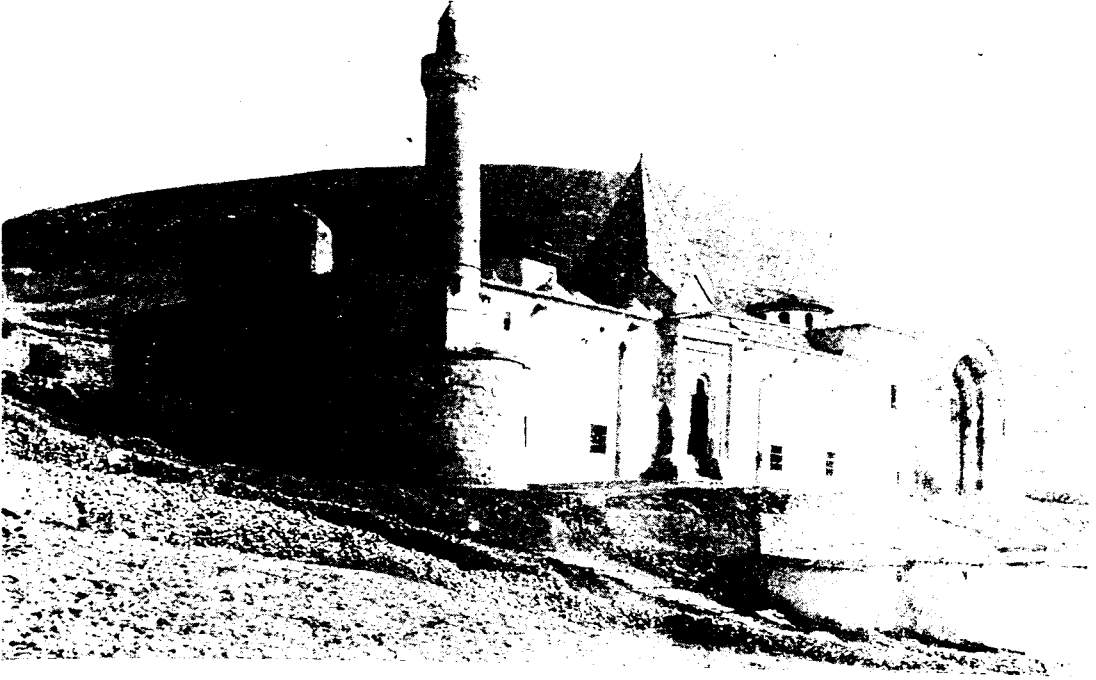
25 — Divriki: Ulu camiiin şark kapısı.
(Düz bir satıh üzerinde hacimleşen bu kapı Türk tezyini elemanlarının envainı bir araya toplamış ve bunları gayet güzel mezcetmiştir.)

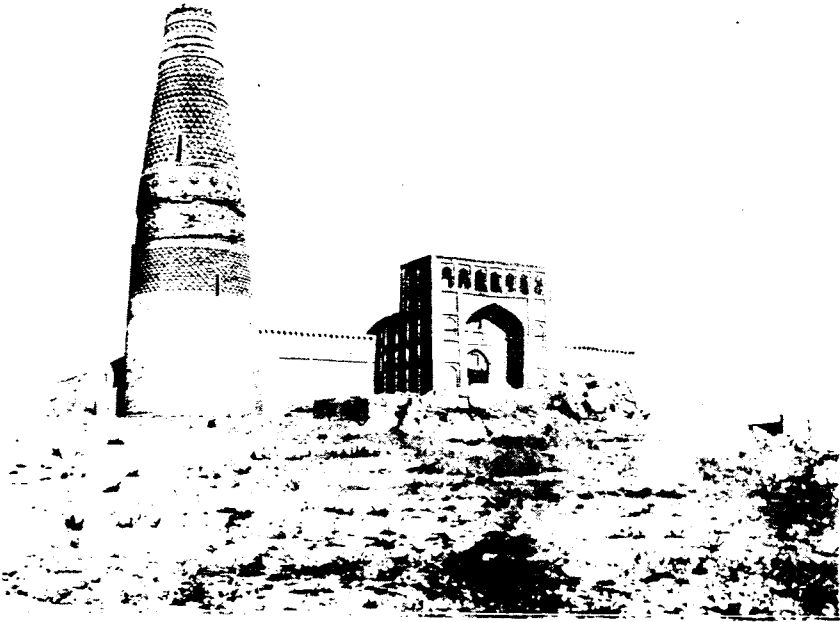
26 — Divriki: Ulu camii Ahmed b. İbrahim tarafından imal edilmiş olan minberi.
(XIII üncü asır türk ağaç işçiliği ile Orta Asya'nın çok kuvvetli ve üsluplanmış
tezyinatının nefis örneklerindedir.)

27 — Divriki: Ulu cami minberindeki hendesi tezyinat ve bunların aralarına yerleştirilen üsluplanmış motifler. Ortada sanatkârının adı görülüyor (XII nci asır)

21 — Divriki: Menguçoğullarından Ahmed Şah tarafından yaptırılan cami ile zevcesi Fahreddin Behramşah'ın kızı Turan Melik namına inşa edilmiş olan Darü'ssifa (XIII üncü asrın başı).

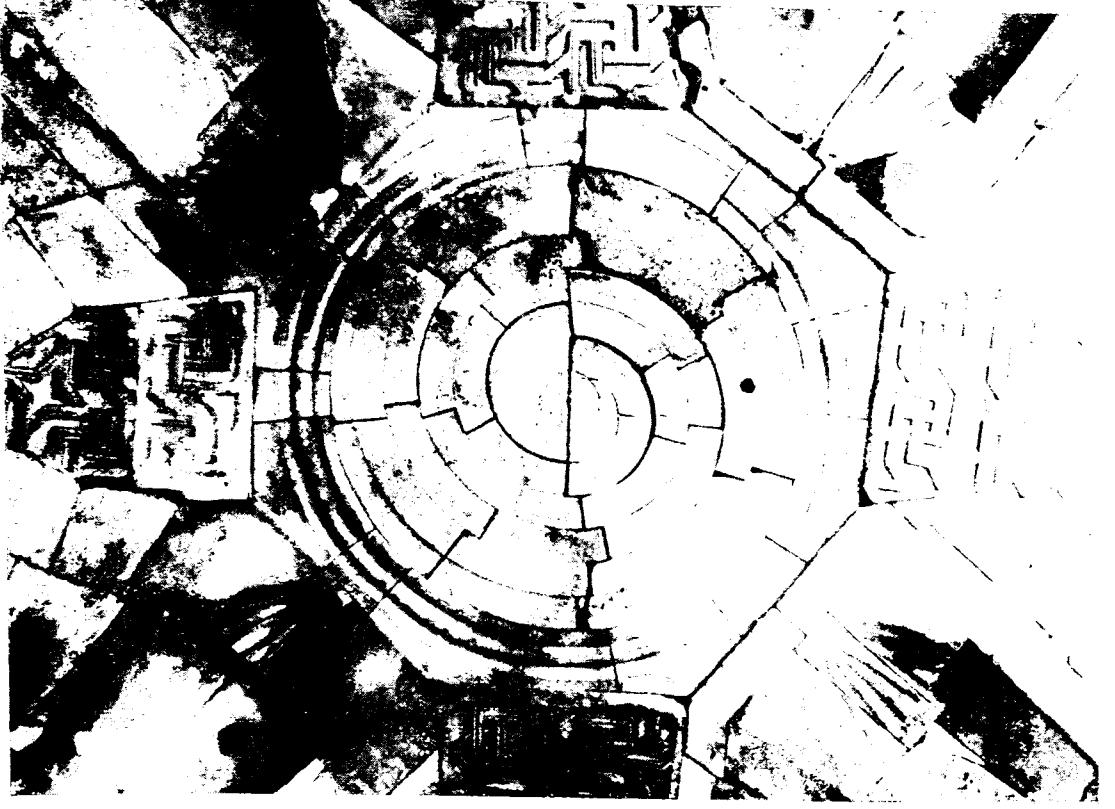

18 — Şarkî Türkistan'da Turfan Şehrinde bir cami. (13 üncü asr).

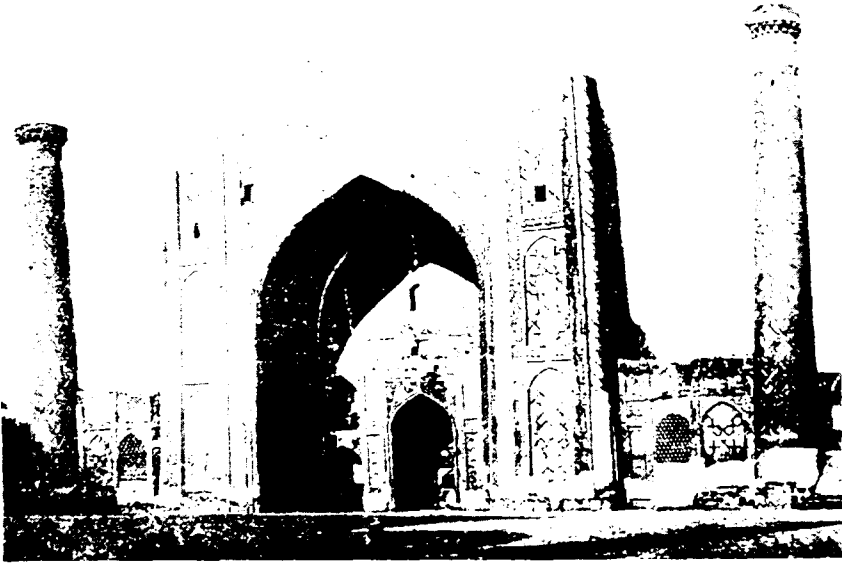
23 — Divriki: Ulucami şimal cephesine düşen cümle kapısı.

Çıplak bir sathın ortasında o sathın ufki hatlarına mukabil şakuli bir irtifa alan ve ileriye doğru çıkarak bu rüyet sathı üzerinde ön plâni işgal eden bu kapı cezbedici bir çok hususiyetleri kendinde toplamıştır ve camiiin cümle kapısı olmağa lâyıktır. Ahlatlı bir Türkün ibda ve inşa ettiği bu eser orta Asyadan Kafkas ve İran yolile Anadoluya gelen, bir taraftan Bizansa öbür taraftan Mezopotamyaya ve Su-

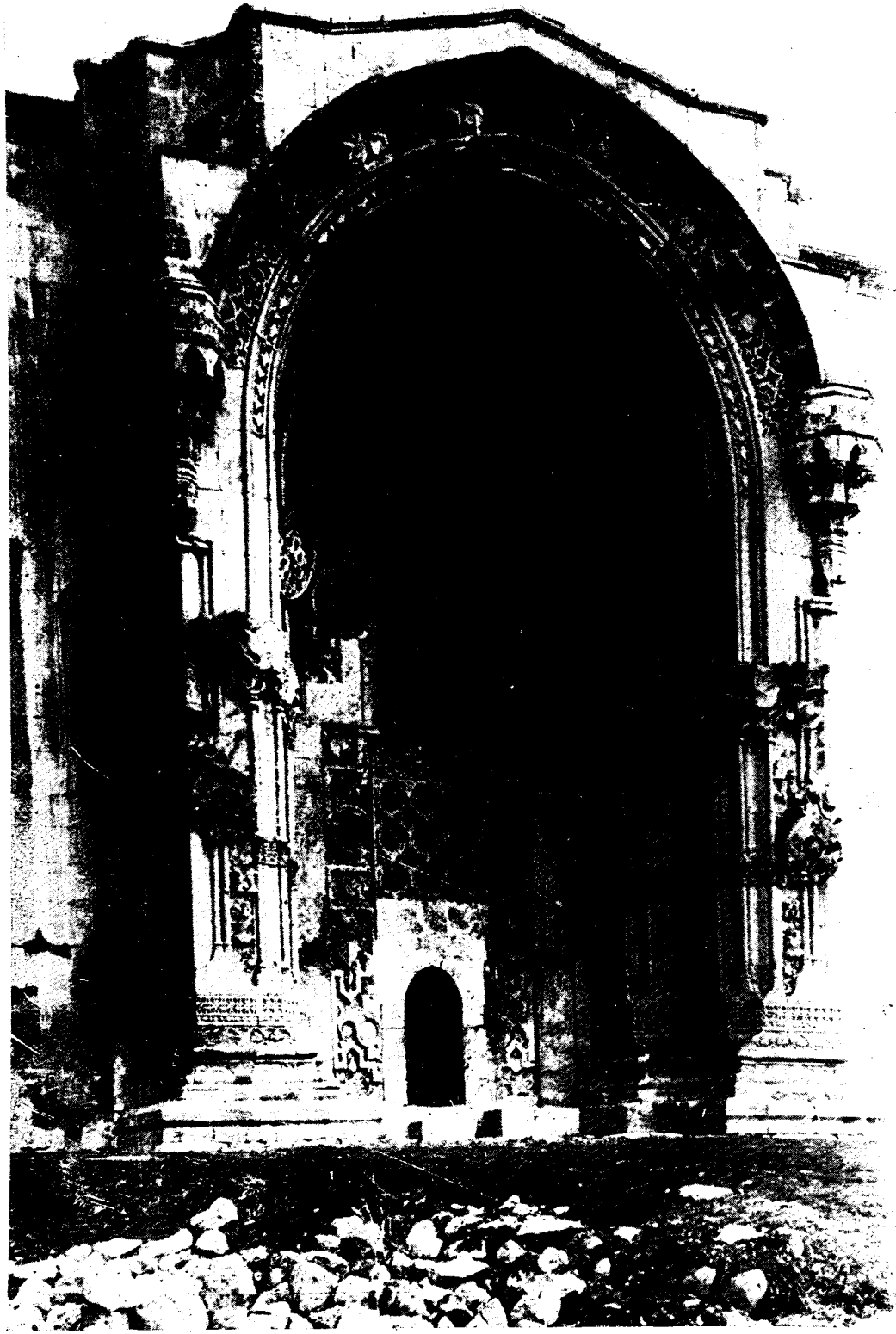

22 — Divriki Darü'sşifasının taş kubbesi.

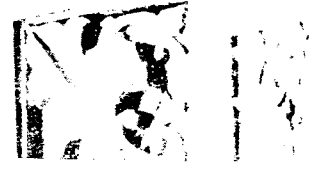
(Resimde görülen halezoni tezyinatın vücut bulması için tercih olunan taşların şekil ve kesimlerindeki imtizaç ve mükemmeliyet taş işçili sanatının fevkalâde muvaffak bir nümunesidir.)

44 — Semerkand'da Ulugh Bey Madresesi'nin ön cebbesi. (XV. inel mîmar Türk mimarisinin en mümeyyiz farikasından biri olan müteaddit planlı Tak-Kapı sisteminin çok güzel bir nümunesidir. Sakin ve şakuli hatların âhengi dikkate şayan ve devrin azametire şâhittir.)

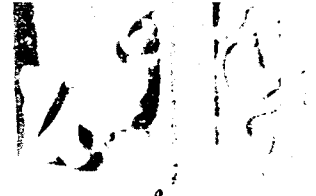

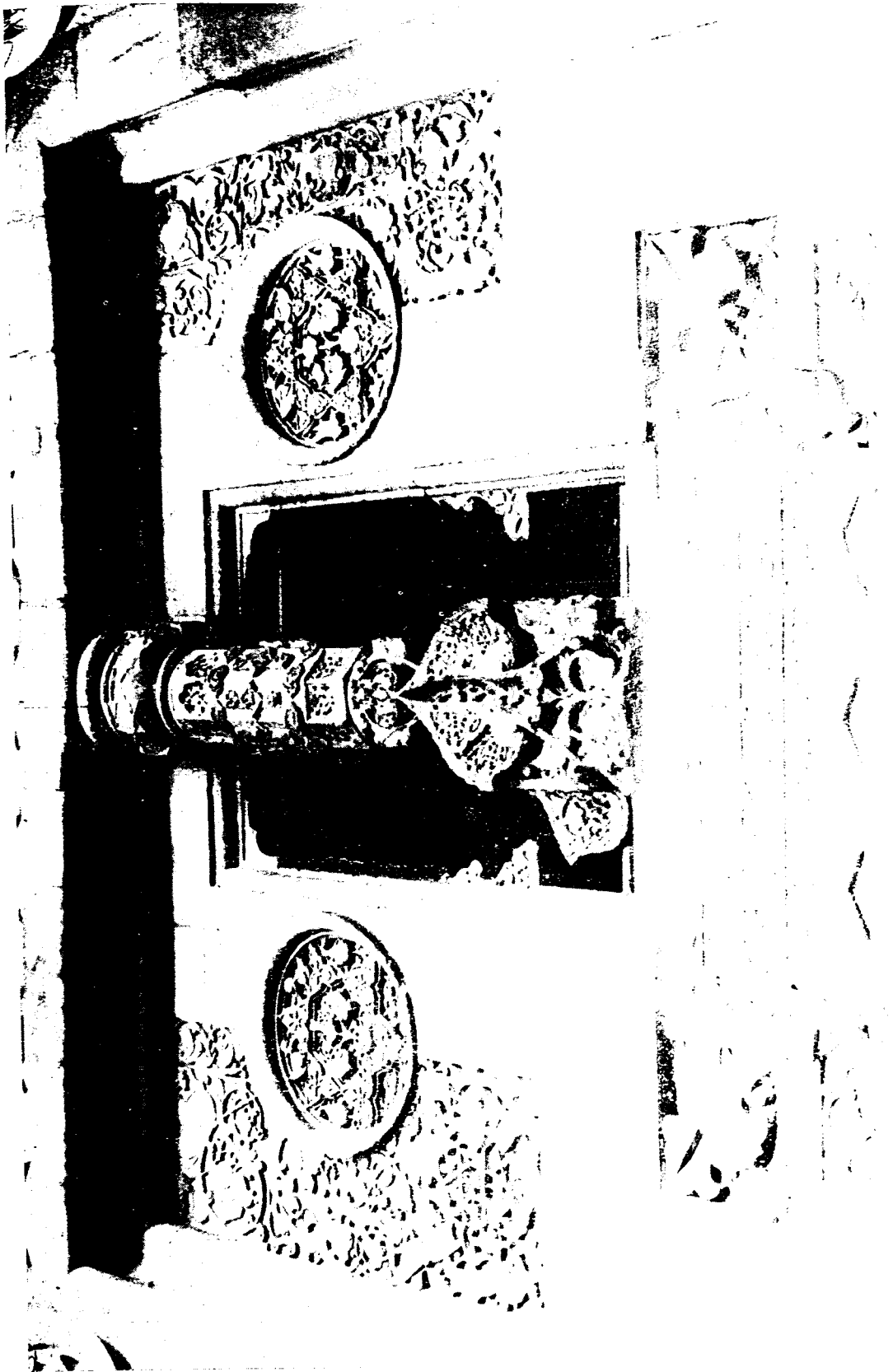
28 — Divriki: Ulu cami bitişişindeki Turan Melik Darüşşifasının cümle kapısı.

Bu kapı sonradan küçültülmüş ve bozulmuştur. Görülen tezyinat azlığı ve çok kuvvetle tebarüz eden kemer ve müdürlükler en büyük inşaat ve tezyinatı elemanları teşkil etmektedir. Buradaki motifler mutena noktalara serpilmiş ve sanat telâkkisi yönünden ileri bir hamle yapılarak birkaç asır sonraki merhaleye geçişmiştir. Bu kapının en karakteristik ciheti insanı kendine doğru cezbetmek, hasasını fevkalâde haiz olmasıdır. Mimari nisbetler rüyeye en muvafık şekilde çözülmüş olduğu gibi şayanı hayret sanat hünerleri de gösterilmiştir.

En geniş ve yüksek tâkın bulunduğu plânın arkasında ikinci, üçüncü ve dördüncü plânlar gelmektedir. Bu plânlar birbirlerinden ancak birer adımla ayrılmış olduğu halde aralarında derin bir mesafe bulunduğu hissini verir. Tak-kapının ortasında bulunan ve bugün bozulmuş olan asıl kapı, duvarın harif duvar sathı ile hemen hemen aynı plânda olduğu halde çok daha derinde görünmektedir. Tak-kapının üstünde ve yanlarında kademeleşen müdürlükler ise kemerleri ileri doğru atmaktadır. Yerinde azamet ve salâbetle duran bu eser sanatkarının göstermeğe muvaffak olduğu mimari kudret ve hünerle bir taraftan ileri doğru derinleşmekte, diğer taraftan her iki canahta ileri doğru açılma ve bir kucaklama hissini vermektedir. Bir Türk kadınının sefkatinin temsil eden bir bayır ocağının maksadını sanatkar daha kapısında ifadeye muvaffak olmuştur.

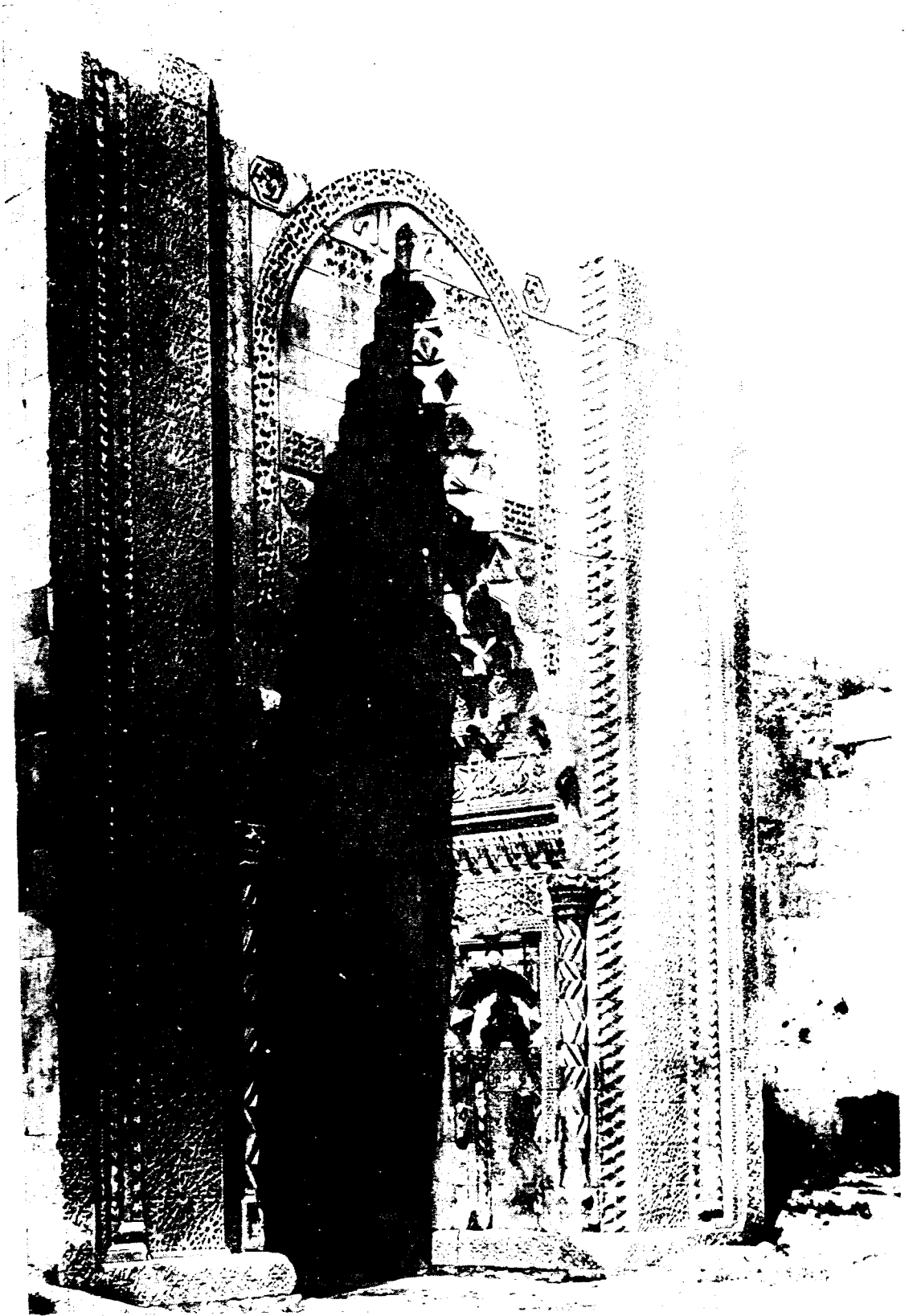

30 — Divriki Darüşşifası cümle kapısının içeriden görünüşü.

(Kemerler ile ayaklarının imtizacı mükemmeldir. Dairevi hatlar ile şakuli hatların doğrudan doğruya birleşmesinden hasil olacak aksaklık, kemerlerin ufak birer çıkıntı yapılarak veya keskin köşeler vücade getirilerek ortadan kaldırılmıştır)

31 — Konya ile Aksaray arasında yüksek türk sanatının ve içtimai varlığının en mükemmel âbidelerinden olan Sultan Hanının kapısı. (XIII üneî kâr)

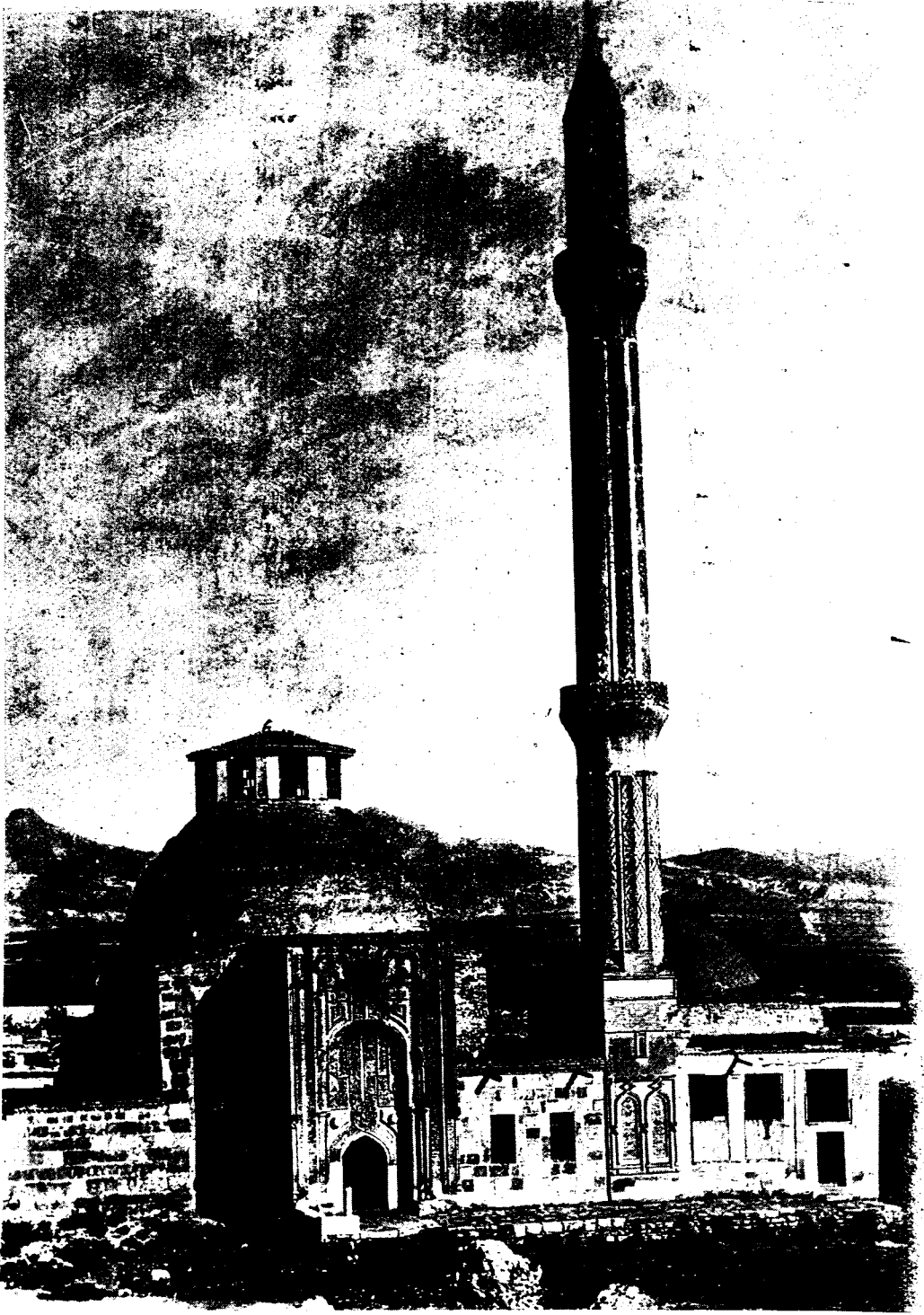

32 — Konyada sırcalı medrese kapısı.

XVIII inci asrın ilk yarısında yapılan bu nefis eser Anadolu Selçuk mimarisinin en kuvvetli eserlerinden biridir.

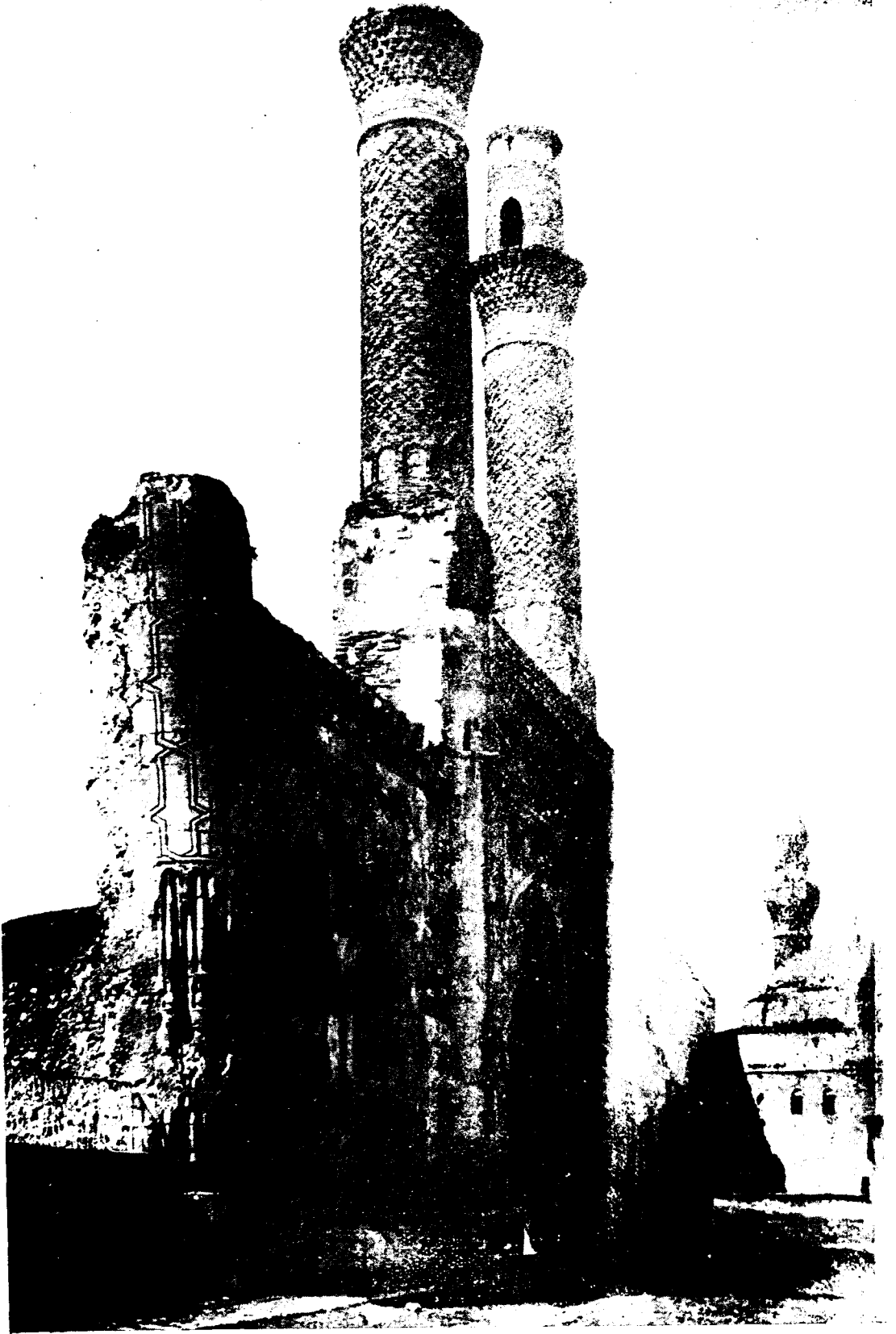

33 — Konya: Karatay Medresesi kapısı.
(Keykâvus b. Keyhusrev b. Keykûbad zamanında vüzeradan Karatay b. Anıduhan tarafından yaptırılmıştır. Kapıdaki tenasübün fevkalâdeliği hemen göze çarpmaktadır).

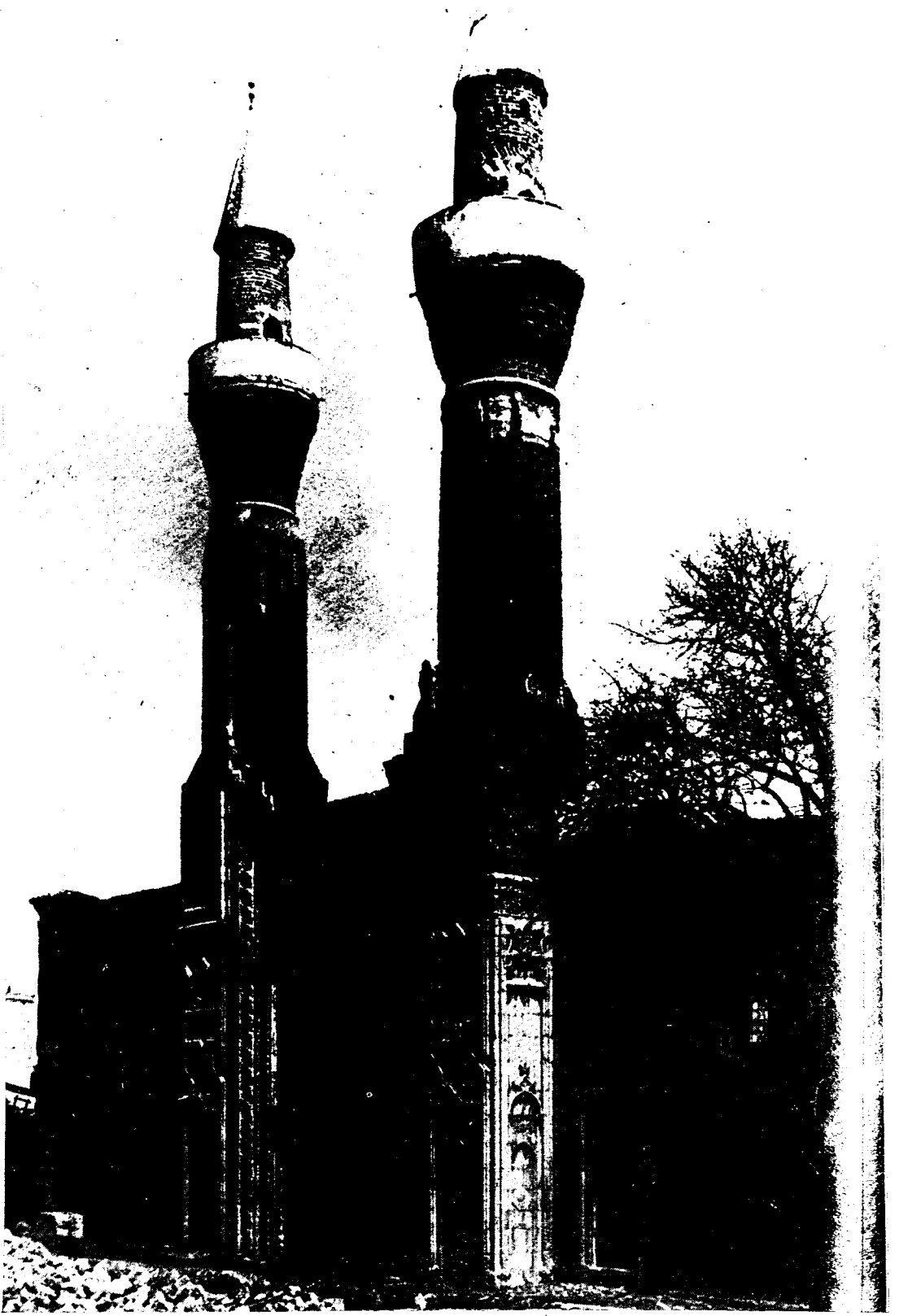

34 — Konyada İnce Minareli Medresesi.

(XVIII inci asır ortasında yaptırılan bu eser birçok hususiyetleri haizdir. Bu resim 30 yıl önce minare yıkılmadan çekilmiştir.)

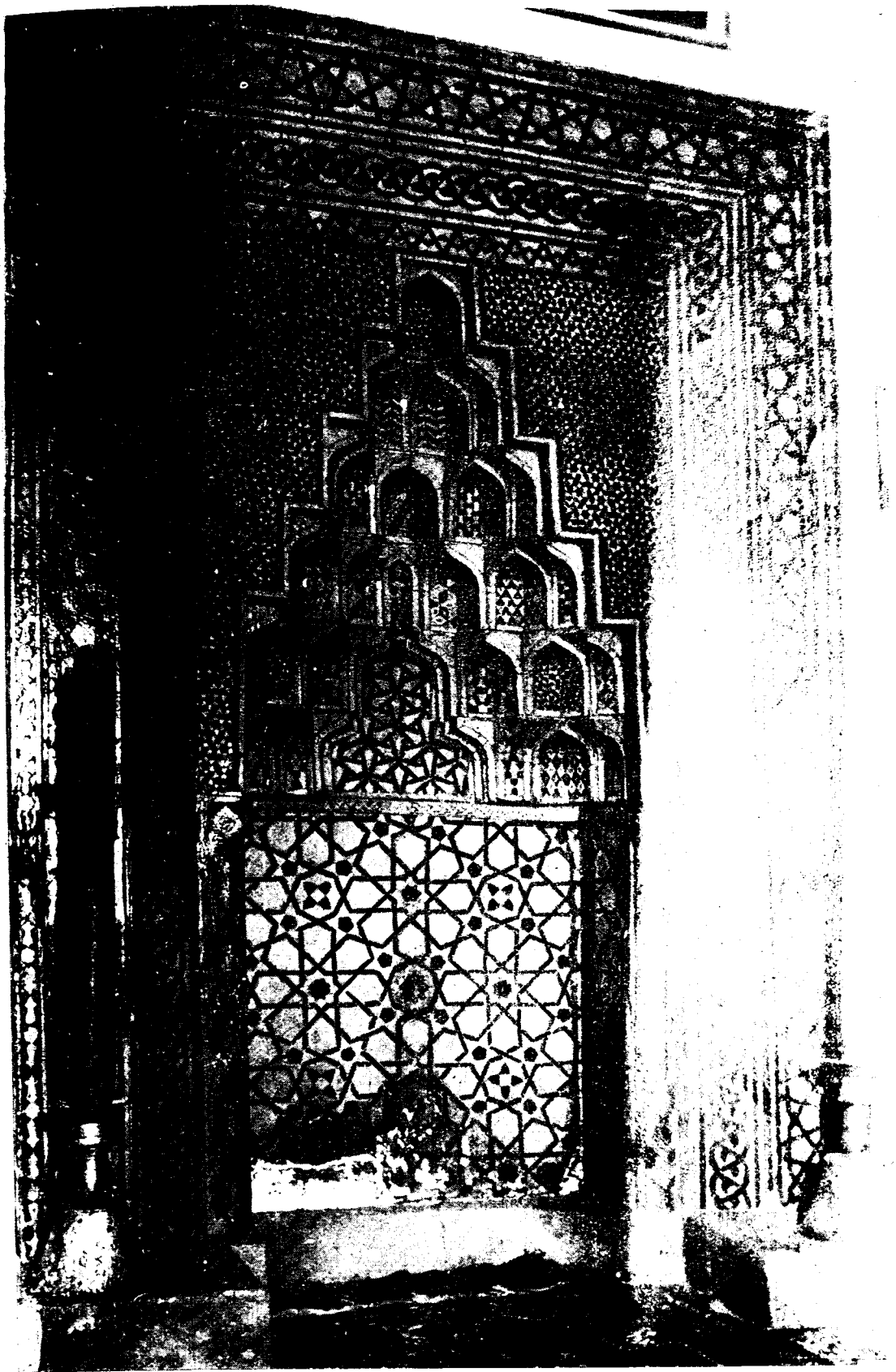

35 — Sivas: Çifte Minare Medresesi'nin esas cephesi. (13 ümri aşm ikinci yarısı).

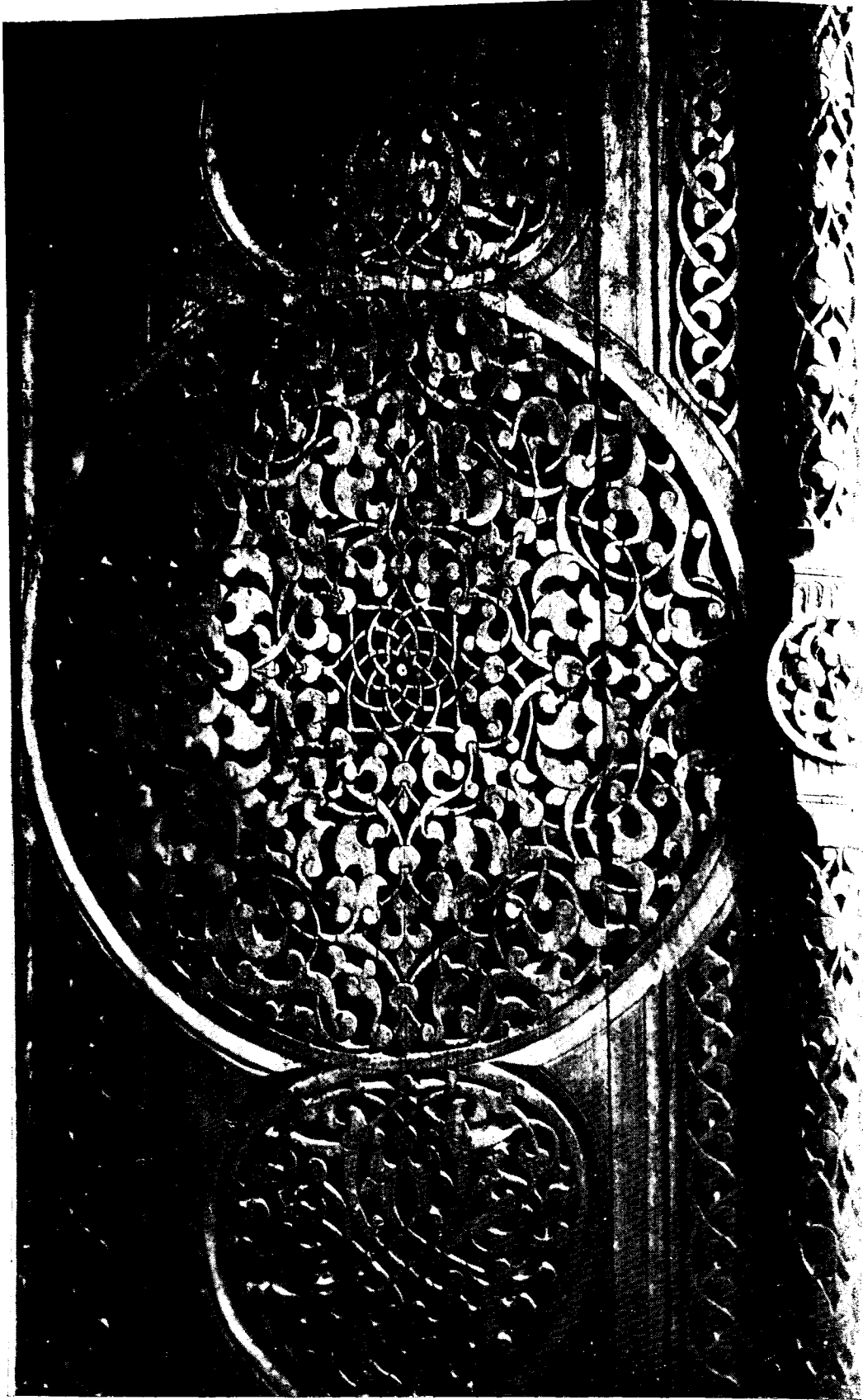

36 — Sivas: Gök Medrese kapısı.

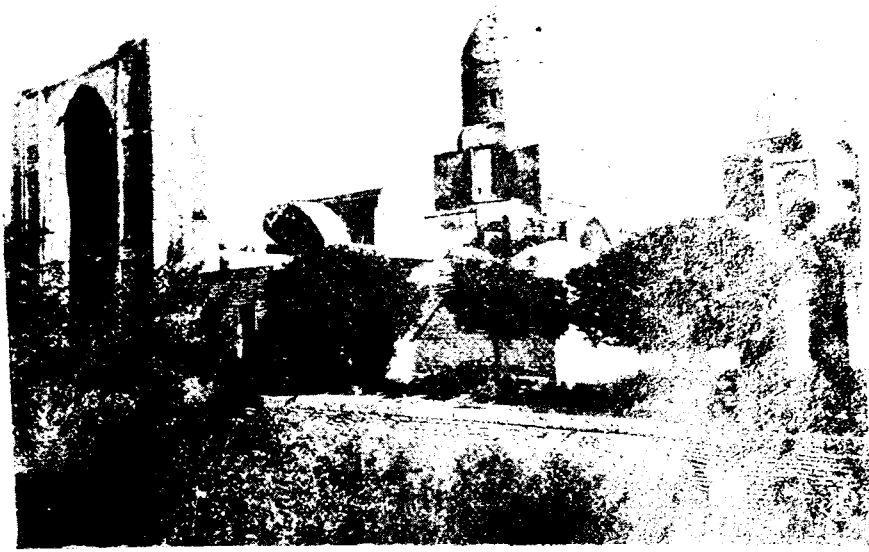
(Keyhusrev III b. Kılınç Arslanın Veziri Sahib Ata tarafından Türk kültür hayatına ve sanat tarihine 1271 yılında ihda edilmiştir).

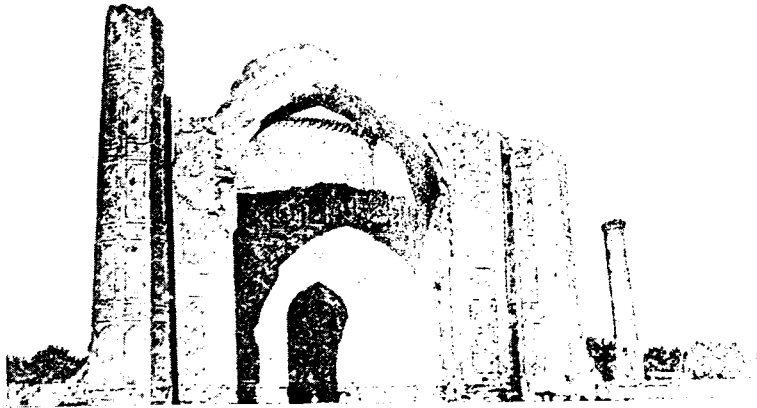
37 — Birgi: Aydınoğlu Mehmed Bey camiinin mozayik çini mihrabı.
(Konya Selçukluları çini sanatı ile boy ölçüşebilecek bir seviyededir.)
(XIV üncü asrın başı)

38 -- Birgi: Aydınoğlu Mehmed Bey Camiinin ağaç pencere kanatlarından biri. .Pencere kanatları ile, kapıların her biri ayrı birer motifte işlenmiştir. Türk sanatında detay, ekseriyetle tenazurun sıkıcı tesirlerinden uzak, serâzad kalmış, bedii zevkin emrinde göze incitmeden hitap eden bir varlık olarak trakki etmiştir).

39 — Semerkand'da Şah Zinde Türbesi (XIV yüzyıl sonu)

40 — Semerkand: Timurun zevcesi Bibi Hanımın adını taşıyan Medrese. (XIV yüzyıl sonu).

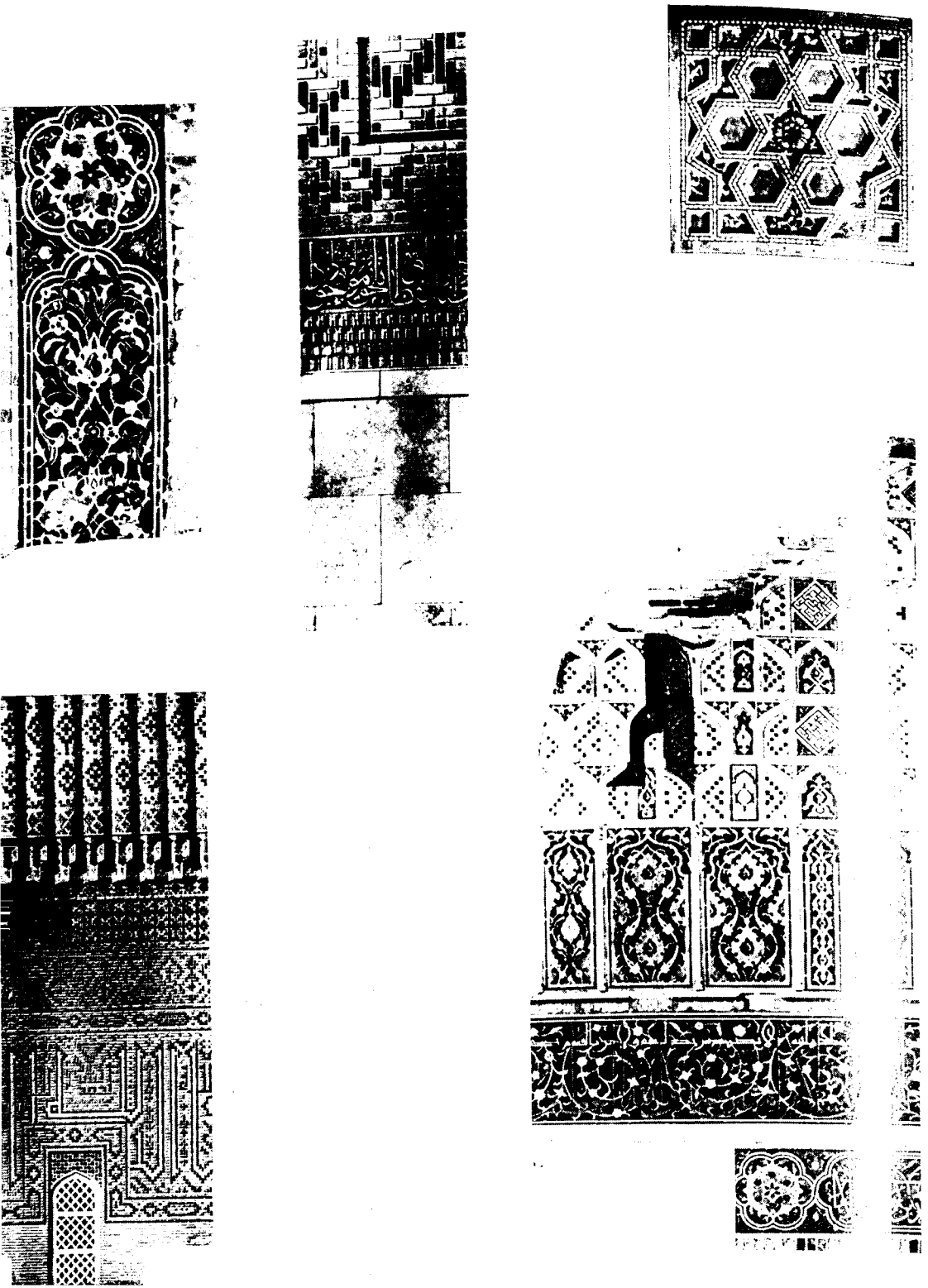

41 — Selçuk (Ayasluğ) da Aydınoğlu İsa bey camii'nin her biri ayrı bir şekilde inşa edilmiş olan musanna' pencerelerinden biri.

(İç plânda görülen istalaktitli başlık ve sütun Türk mimarî tarihinde dikkate şayan elemanlardan biridir.) (XIV üncü asrın ortaları)

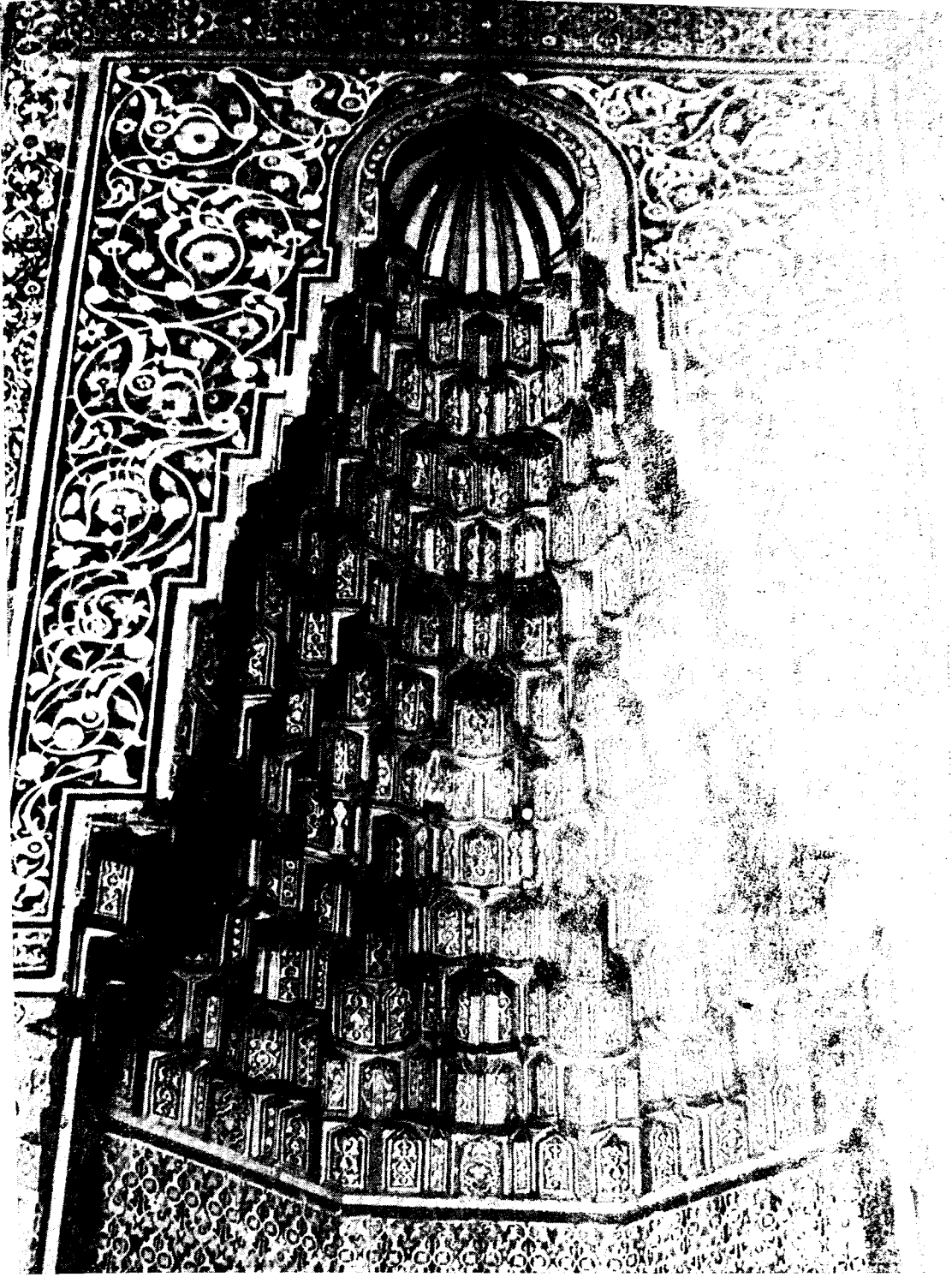

42 — Karamanda Emir Medresesinin kapısı (XV inci asrın b. sı).
(Bu kapı gerek tezyinatı gerek inşa mantığı bakımından Karaman beyliği mimarı görüşünü ve Selçuklulardan ayrılan bu mimarının farikalarını tebarüt, ettirmesi itibarıyla çok mühim bir eserdir).

43 — Semerkand: Timur Türbesi.

(Timur Türbesinin harici tuğla çini, dahili mozaik çini kaplamaları gerek renk, gerek tertip itibarile emsalsizdir. XV inci asrın ilk yılları).

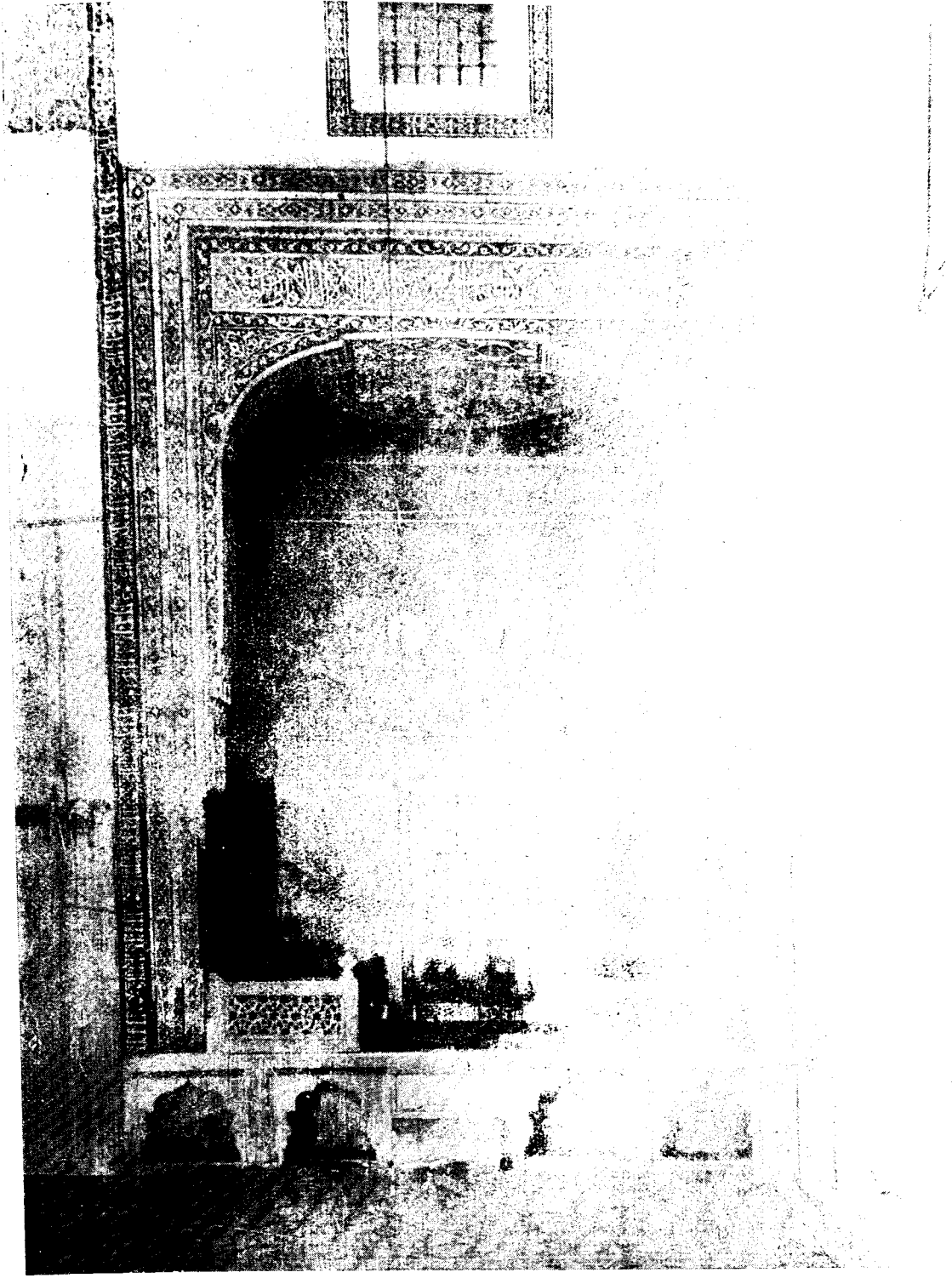

51 — Bursa: Yeşil Camiin istalaktitli çini mihrabı. (XV inci asrın ilk yarısı)

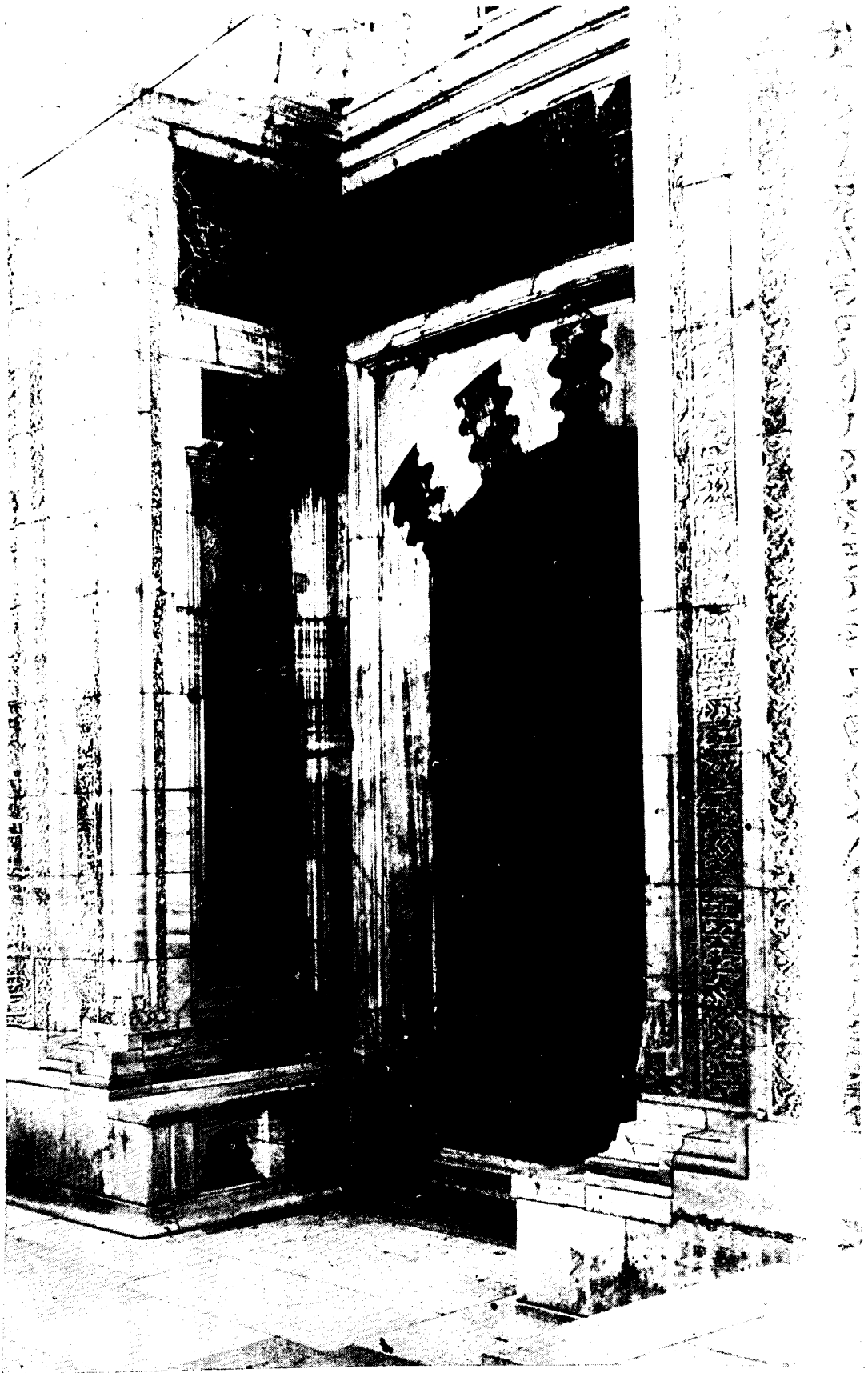

53 — Bursa: Yeşil Camiin dahilini iki ayrı kısma bölen Bursa kemeri ve istinad etmiş olduğu istalaktitli konsollar.

(Plâni iki ayrı murabbadan müteşekkîl olan mabedin içindeki vahdeti bir Bursa kemeri ile temin etmiş olan sanatkâr bu inşa sanatı kudretinin derecei kemalini bize göstermektedir).

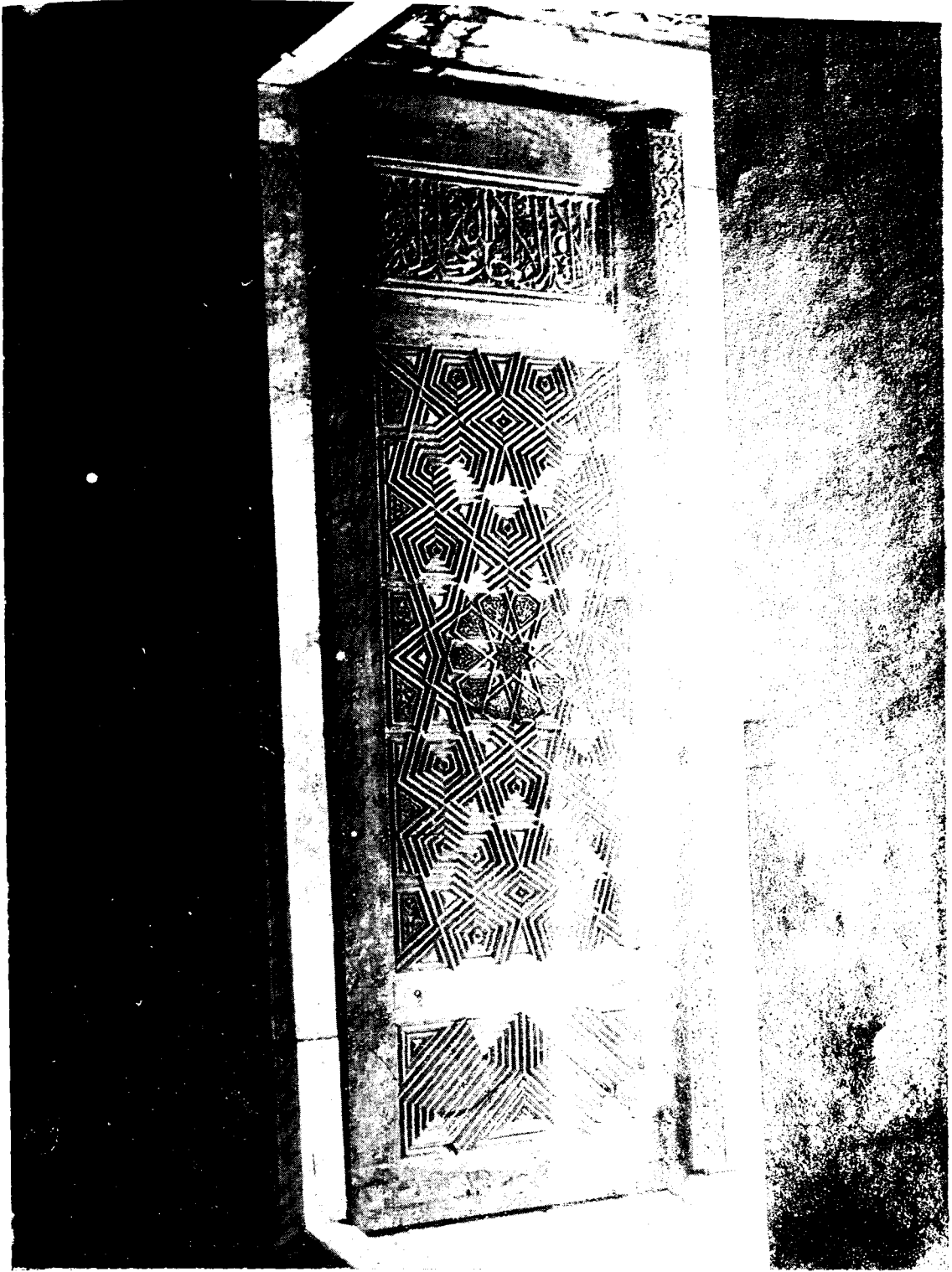

49 — Bursa Yeşil Camide yan maksurcler
Türk mimari tarihinde nisbetleri, tezyinatı ve renkleri itibarile en dikkate
şayan bir köşedir.

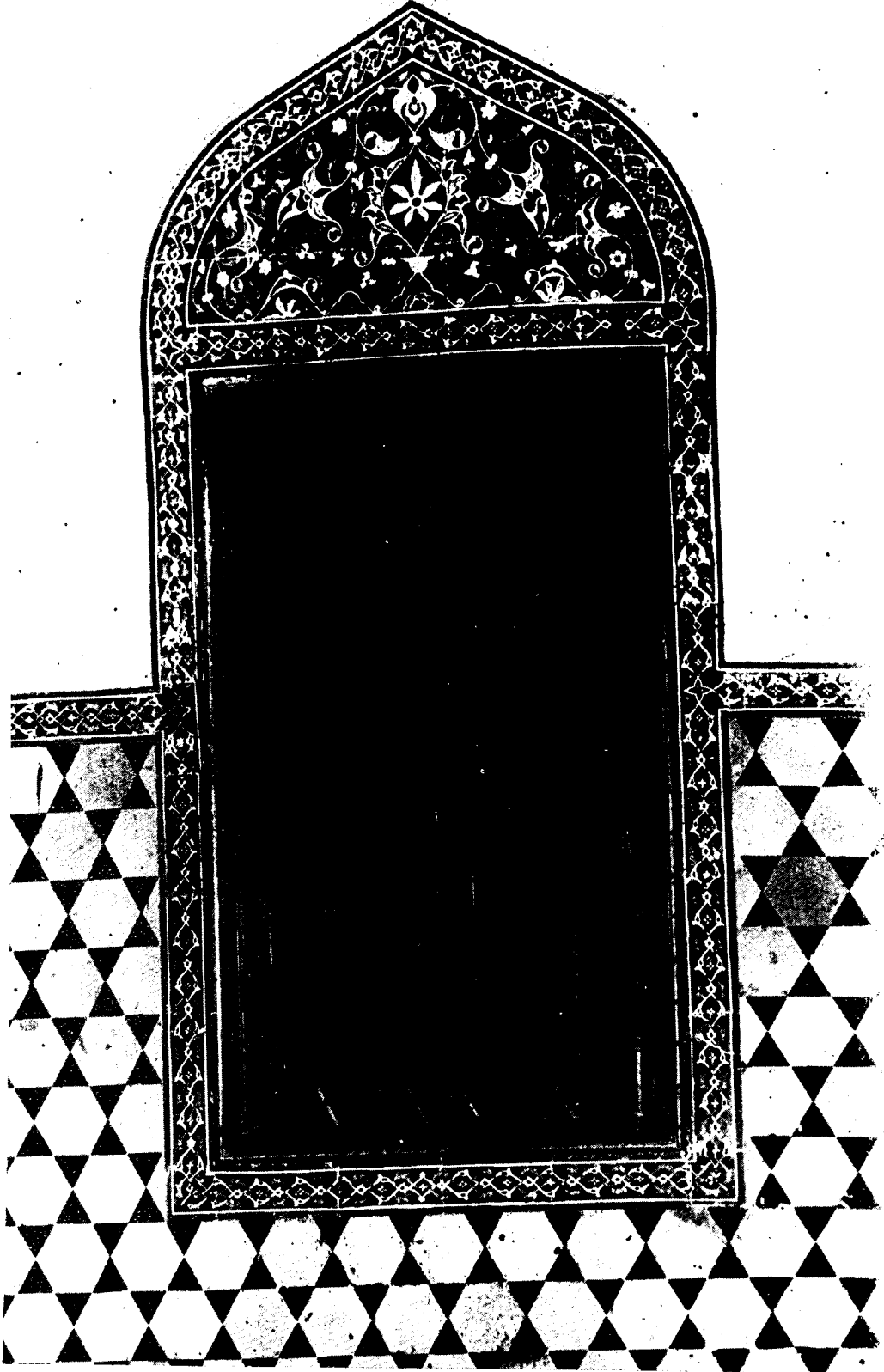

50 — Bursa: Yeşil Camiin kapısı ve kitabesi.

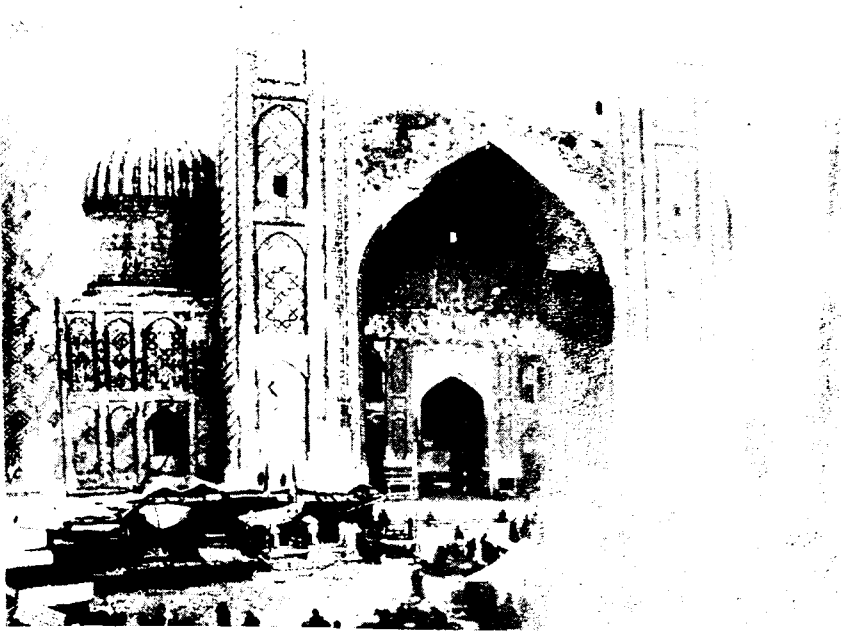
(Bu binayı lâtif cenneti nâim nüshalarından biridir. Takdir ilâhî ile onu biz burada istinsah eyledik...) Mimar Hacı İvaz

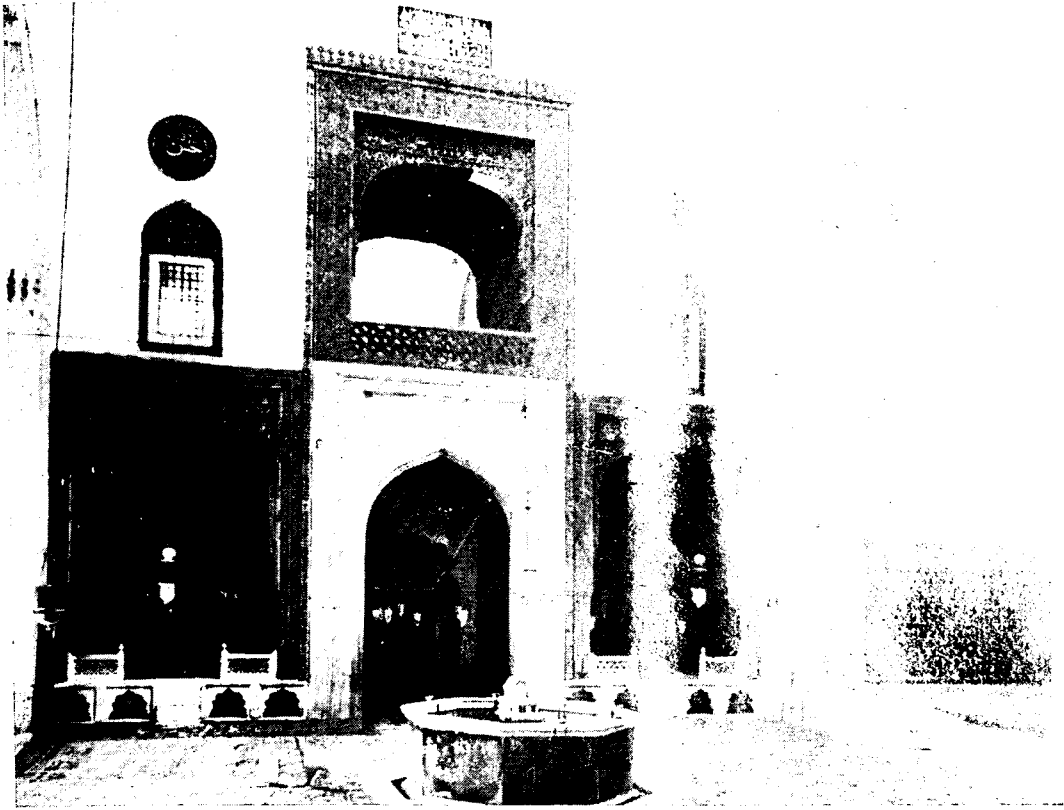
47 — Bursa: Yeşil Cami pencere kanadlarından biri
(Beş asır önce yapılmış olan bu ahşap kanadların imtizaamda hiçbir bozukluk yoktur. Ayrı ve geçen çubuklardan yapılmış olan tezyinat kitabelerinin hendesi şekillerini her yerde görmek mümkün değildir. Üç kat geçme olan bu ahşap işçiliği fevkalâde dikkat ve bilgiye mütevakkıftır.

48 — Bursa Yeşil Camide bir dolap: Gerek ahşap işçiliği, gerek çinilerin renkleri çok dikkatle yapılmıştır.

45 — Semerkand'da Şirdar mezarlığı. 16 ncı asrın başında Emir Yalangtuş tarafından yapılmıştır. Bu tür eserler Türkistan eserinin karakterlerindedir.

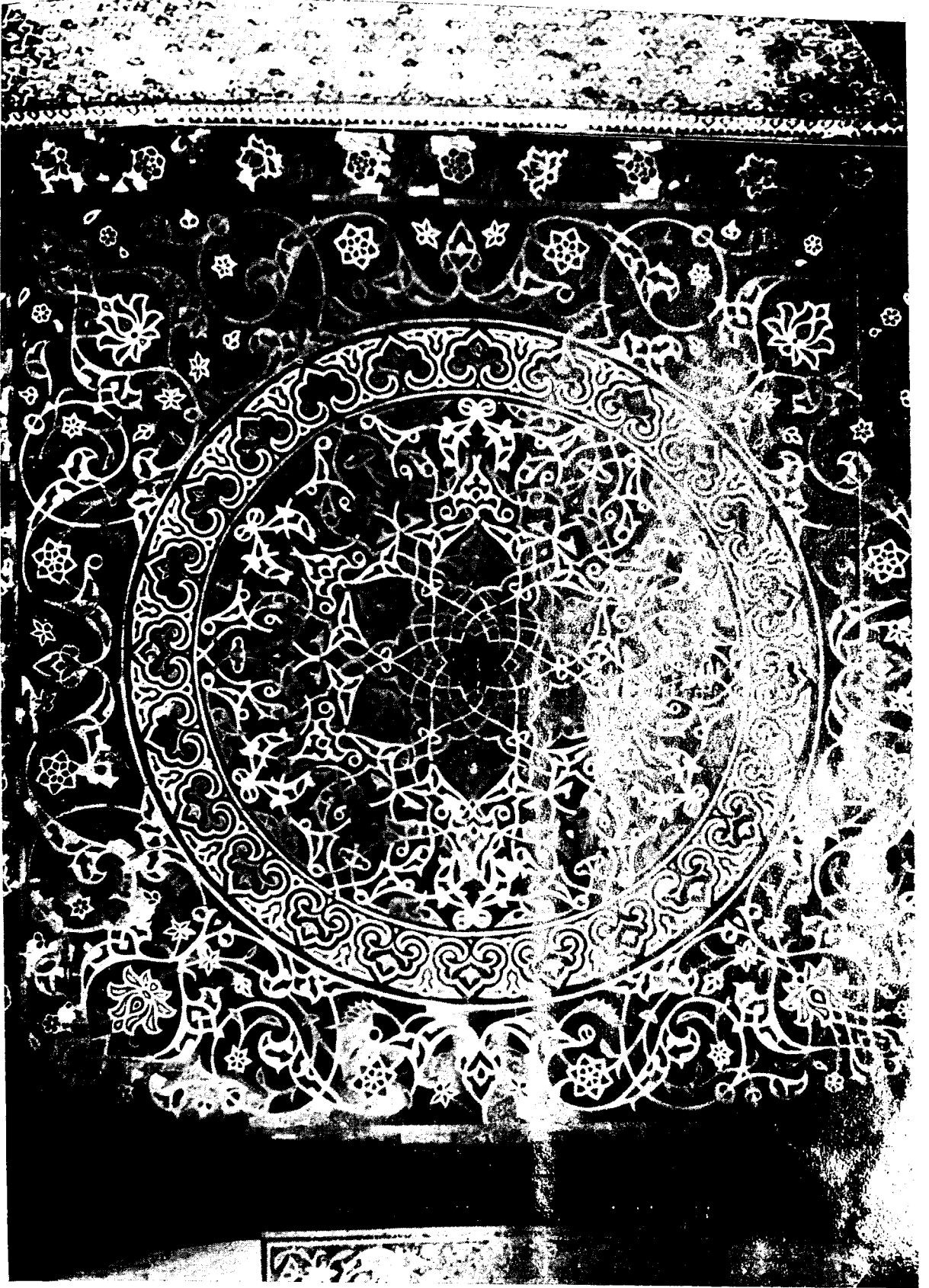

52 — Bursa: Yeşil Cami, içeriden bir görünüş.

(Mimari ve tezyini elemanlar zair üzerinde hem haşmetli hem munis bir tesir icra etmektedir. Renklerinin füsunu bütün dünyanın hayranlığını celbetmiştir. Bu sahanın ortasındaki fışkıran havuzdan, ferah verici bir musiki serpintisi halinde yayılan su sesleri bu emsalsiz köşeye daha şamimi bir güzellik bahşeder.

Hacim ve satih mimarisi itibarile çok muvaffak olmuş vir eserdir. Selçuk mimarisi ile klâsik Türk mimarisi arasında bir geçit olan bu şaheser her nevi elemanile her zaman Türk sanatında iftiharla zikredilebilecek bir âbidedir.

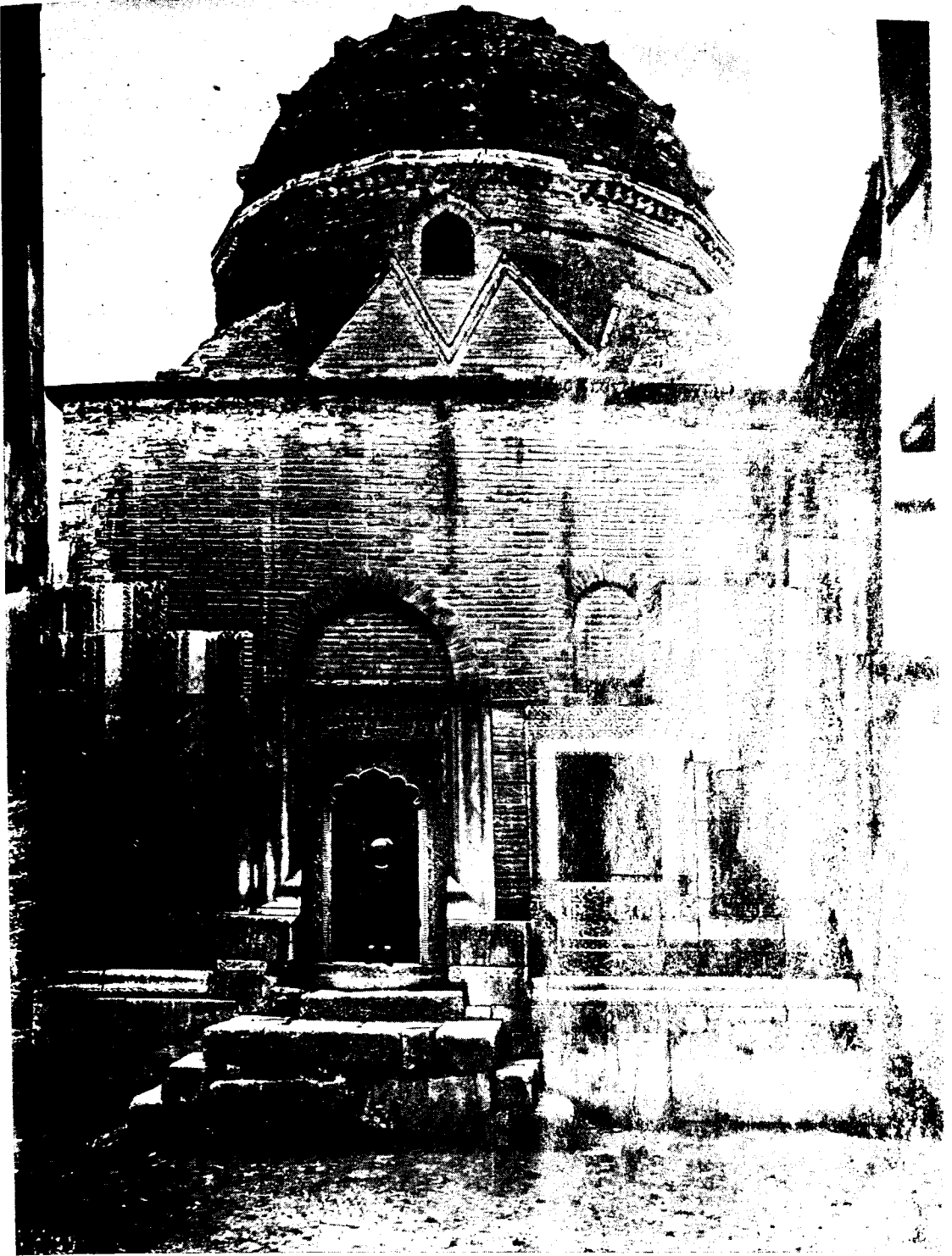

55 — Eski Malatya'da Murad Hanı: XV inci asır Osmanlı - Türk sivil mimari eserlerinden olan bu bina inşa tarzı bakımından tetkike değer bir handır.

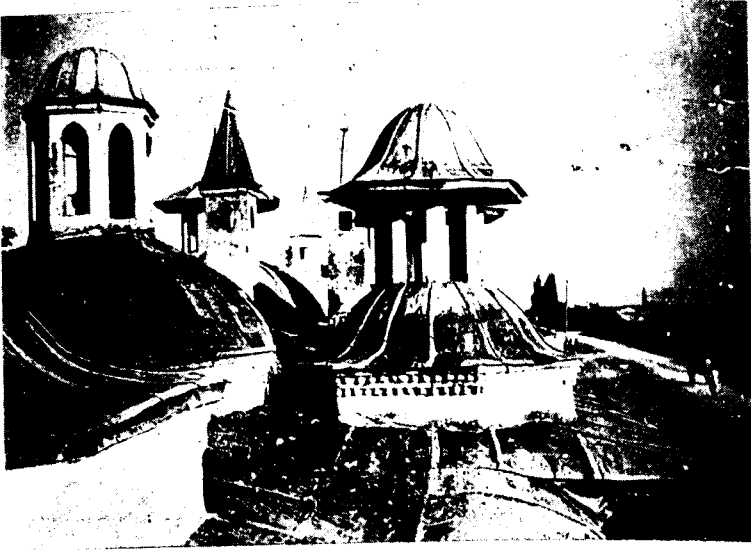
71 — İstanbul: Ayasofya Sebili (XVI ncı asır ikinci yarısı).

57 — Konyada Hasbey Darulhuffazi. XV inci asır ortaları. Mimari tarihimi yönünden çok karakteristik bir âbidedir.

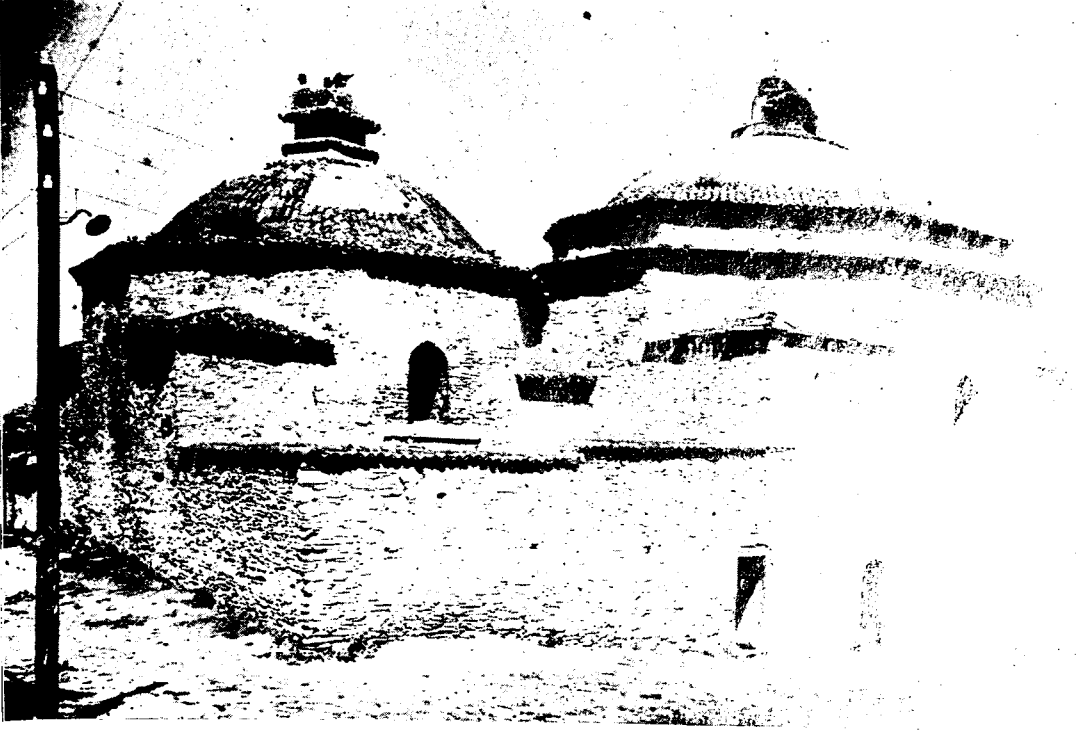
58 — Sarp dağlarda vakfın armağanı bir köprü.
(Havza - Boybat eski yolu üzerinde Kurt köprüsü. XV inci asır).

59 — Gebze: Çoban Mustafa Paşanın meşhur imaretinde ocak ve vantilasyon bacaları. (XVI ncı asır).

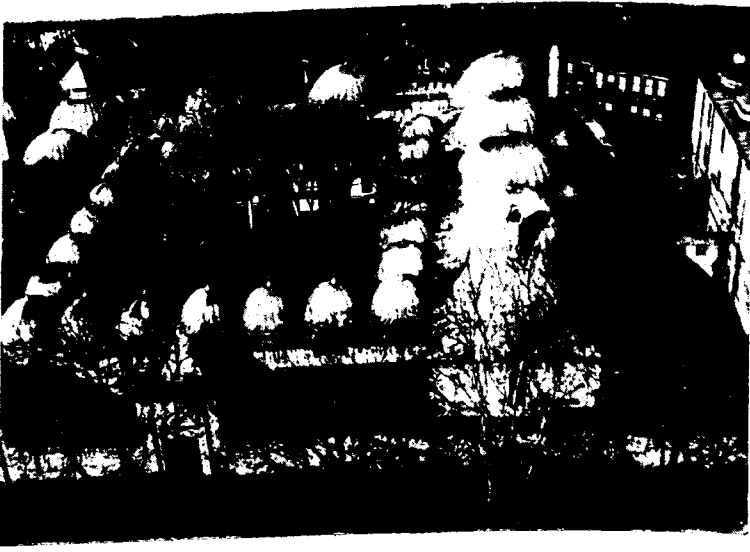
60 — Gebze: Çoban Mustafa Paşa Hanı (XVI ncı asır ilk yarısı).

61 — Lütfü Paşa Hamamı. Tire.

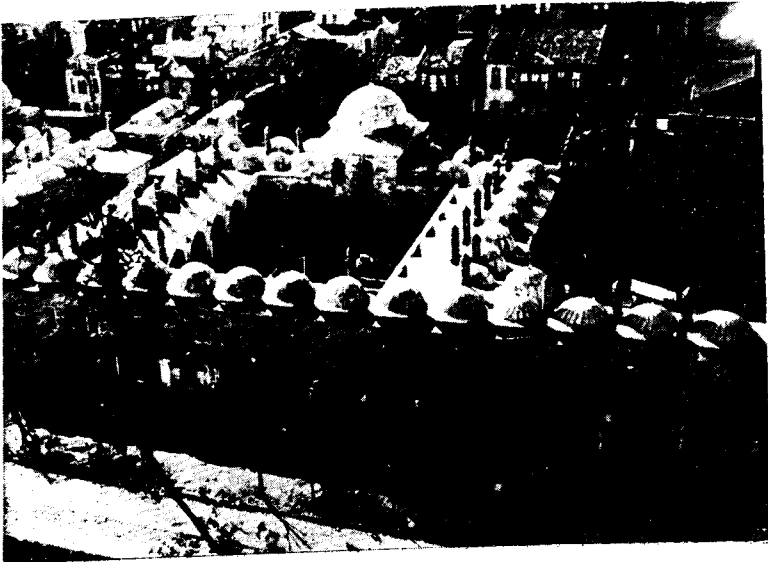
62 — İstanbul: Süleymaniye Darüşşifası. (XVI ncı asır)

63 — İstanbul: Süleymaniye İmaretinin küşbakışı görünüşü
(XVI ncı asır)

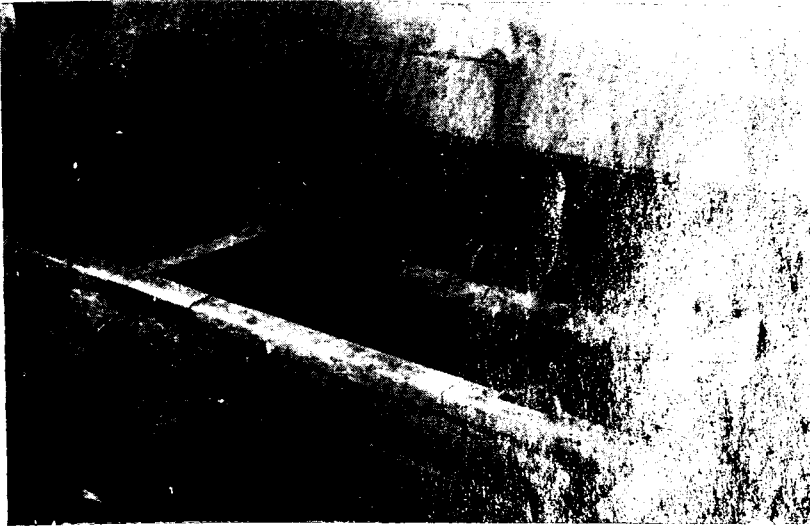
64 — İstanbul: Süleymaniye Tabhanesi. (XVI ncı asır).

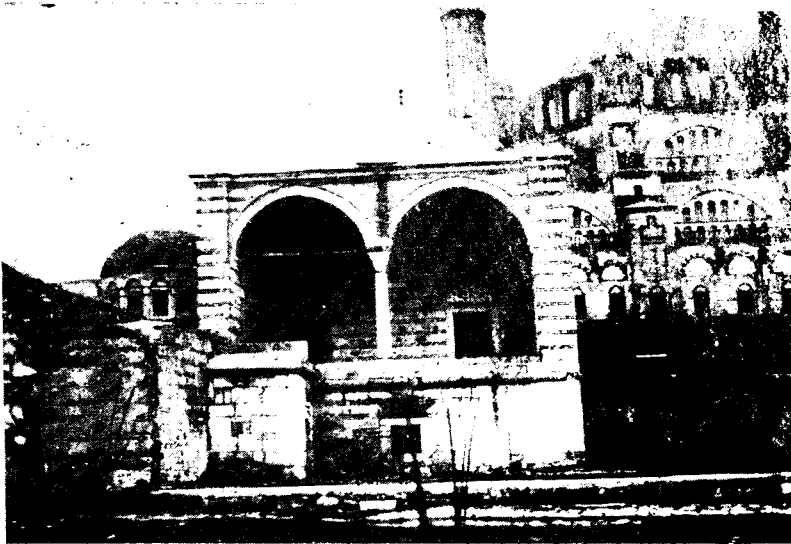
65 — İstanbul: Süleymaniye Medreselerinden biri, (XVI ncı asır).

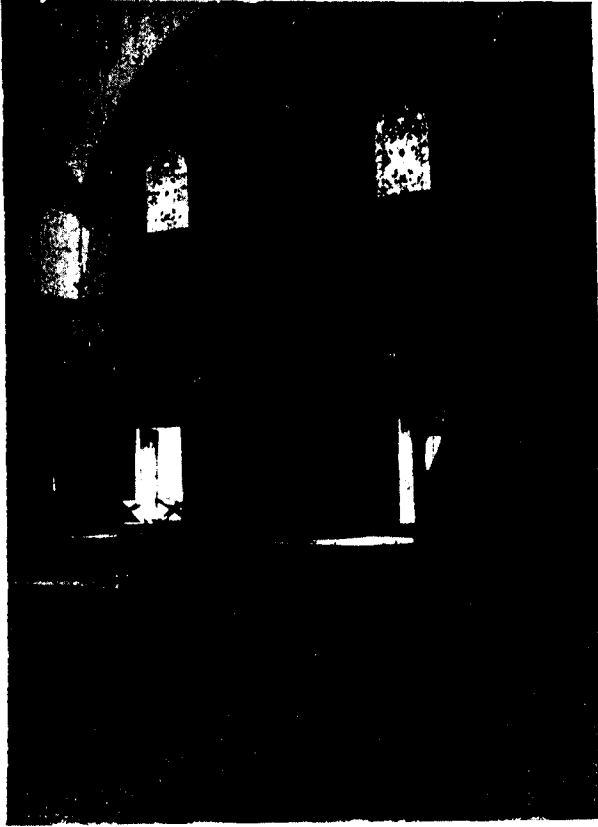
66 — Vakıf Halkalı Sularında Azatlı Su Bendi

67 — Vakıf Kırkçeşme sularının Eğrikapı Savağında su tekniği havuzları. (XVI ncı asır).

69 — Edirne: Selimiye Camii avlusunda Sıbyan Mektebi. (XVI ncı asır)

56 — Edirne'de Üç Şerefeli Camiinden dahili bir görünüs. (XV inci asır ilk yarısı).

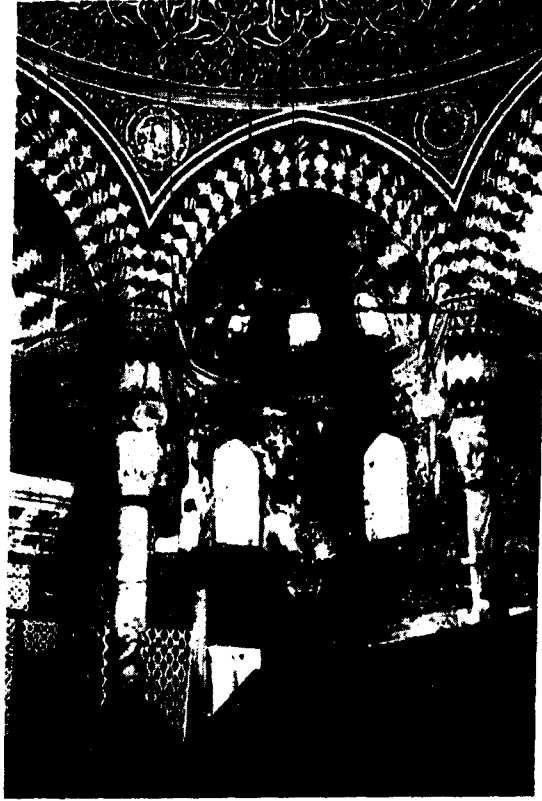

68 — Trakya: Alpullu'da Sinanlı Köprüsü. Tabiatle imtizaç etmesini bile mimarının ve tekniğin en güzel eserlerinden biri. (XVI ncı asır).

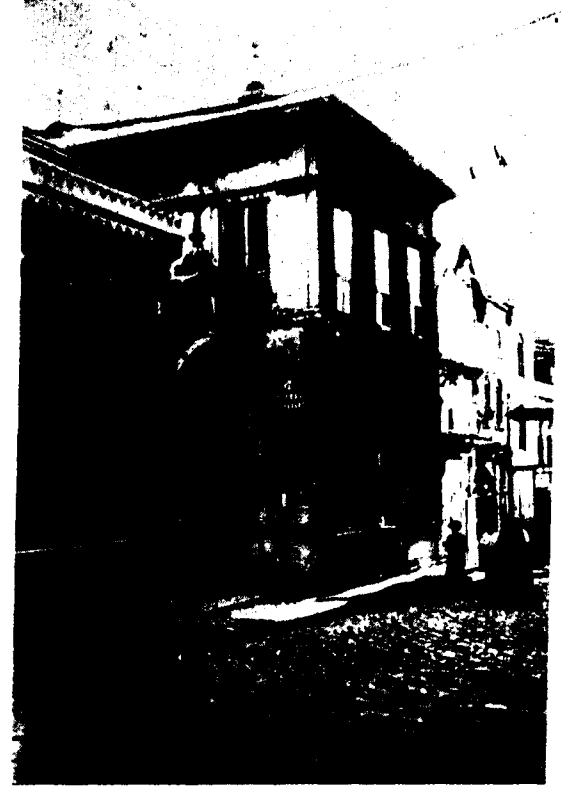
75 — İstanbul: Haseki, Bayran Paşa Medresesinde çıkırlıklı bir kuyu.

Bu portofay eser, şekli, nisbetleri, maksada tamamlı elverişli heyetle mimari bir varlıktır (XVII nci a r. başları).

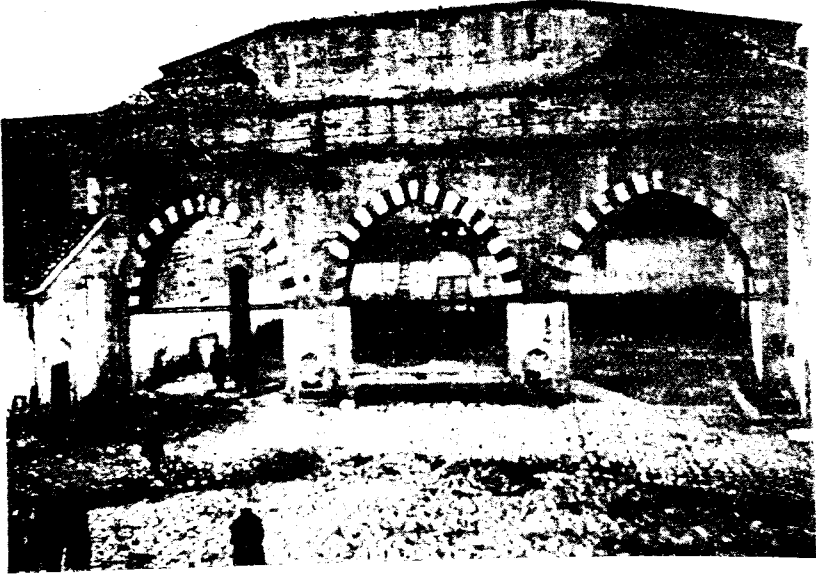

70 — İstanbul: Ayasofya hatiresinde Selim II. Türbesinin dahili tezyinatı..

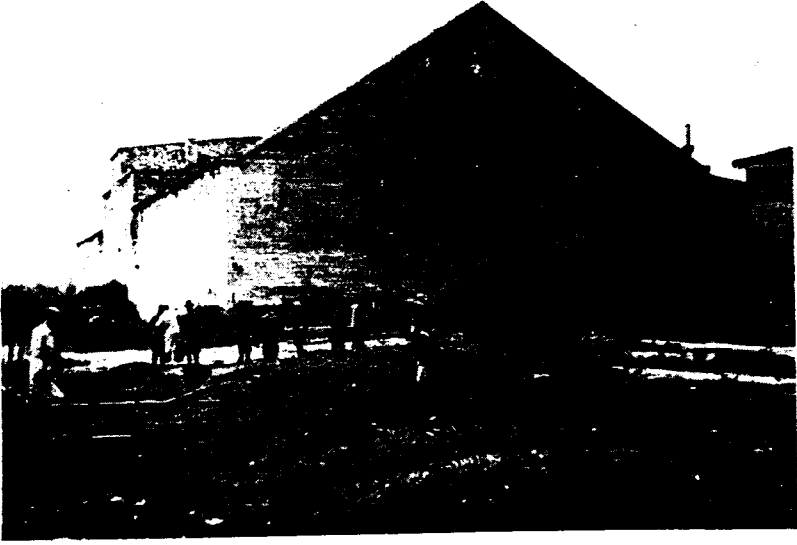
(Renk ve bilhassa desen itibarile mevzua harikulâde intibakı olan bir eser (XVI nci asır).

79 — Vakıf bir kütüphane.
Beyoğlu - Kuledibi Mevlevihanesinde Halet efendi kütüphanesi (XIX uncu asır başı).

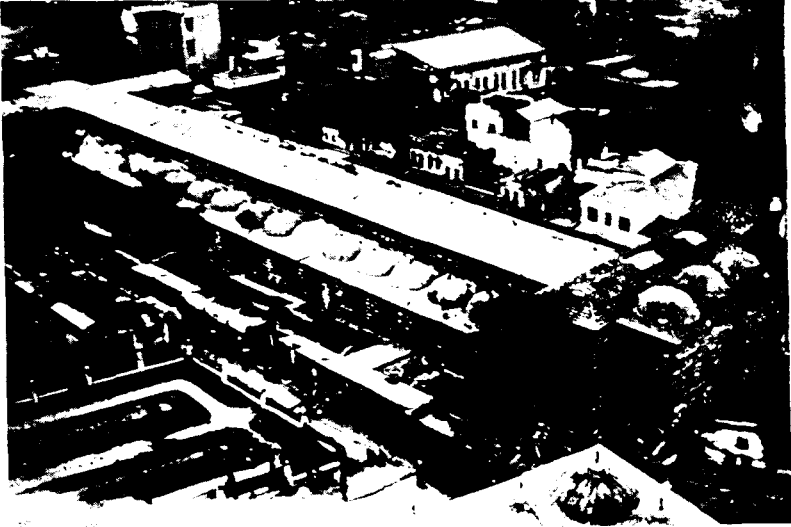
73 — Edirne'de Ayşe Kadın Hanı (XVII nci asır ilk yarısı).

74 — Edirne'de Ayşe Kadın Hanı.
Ekmekçizade Ahmed Paşa Vakfındandır. (XVII nci asır ilk yarısı).

72 — Topkapı dışında XVI ncı asrın sonunda inşası sona ermiş olan Takkeci Camii sebili.
(Pencere, kitabe ve çerçevelerinin mütlürlerinin heyeti umumiyesile nisbetleri çok güzel bir mimarî vücutte getirilmiştir. Sadelik içinde meydana gelen son derece karakteristik bir eserdir.)

77 — İstanbul: Yeni Cami V. k'ından Mısır Cursisi. (XVII ncı asrda)

76 — Koca Mustafa Paşa Camii ortasında sütun
seklinde bir çösme. (XVII. yüzyılın III. yarımı).

78 — Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda kuş-
seklinde bir çösme. (XVII. yüzyılın III. yarımı).

Vakf'a ait tarihî ıstılahlar meselesi

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

Her ne mahiyette olursa olsun umumiyetle tarihî vesikaların tahlil ve izahında en mühim ve en müşkül cihet, tarihî ıstılahlar'ın lâyıkiyle anlaşılmasıdır. Vakıf vesikaları'nın tetkiki hususunda da bu zorluk derhâl kendini gösterir: muhtelif zaman ve mekânlara ait vakıf vesikalârında meselâ bir takım vazifelerden bahsedildiğini sık sık görürüz ki, bunların mahiyetini doğru olarak anlamak, vakıf müessesesiyle uğraşanlar için ilk şarttır. Hâlbuki, umumiyetle tarihî ıstılahların hususî bir şubesini teşkil eden bu vakfa ait ıstılahlar da, sair tarihî ıstılahlar gibi şimdiye kadar metodik bir tarzda tetkik edilmemiştir. Bu ihmalin, tarihî araştırmalar için ne esaslı bir eksiklik olduğu ve millî tarihimizin tetkiki için bu ıstılahlar meselesini bir an evvel ciddiyetle ele almak lüzumu daima tekrarlanan bir hakikattir. Fakat henüz anlaşılamiyan bir cihet varsa, o da bu meseleye ait metodik ve sağlam tetkiklerin nasıl yapılacağıdır. Biz burada, bilhassa vakıf vesikalarında daima geçen ve bu bakımdan âdeta vakfa ait tarihî ıstılah mahiyetini alan kelimeler hakkında ayrı ayrı tetkik tecrübeleri neşretmek niyetindeyiz. Ancak, bunun ne gibi metodolojik prensiplere göre yapıldığını anlatmak maksadile, bu hususdaki mülâhazalarımızın umumî bir başlangıç şeklinde arzını zarurî gördük. Bunun, yalnız vakıf müessesesine değil, geniş mânasile tarihin her şubesine ait ıstılahların tetkiki hususunda da faydasız olmayacağını ümit ediyoruz.

Orta Zaman Türk ve İslâm tarihine ait ıstılahlar hakkında umumî eserler şöyle dursun hattâ hususî küçük tetkikler bile, gerek bizde gerek Avrupada, henüz yok gibidir. XIX uncu asırdanberi Avrupada neşredilen türk, arap, fars metinlerinin tab ve tercemelerinde arasıra ıstılah mahiyetindeki kelimelerin izahına çalışılmışsa da, bu da oldukça mahduttur; bu gibi haşiyeler arasında

bilhassa E. Quatremer'e'in Memluk ve Mogol devirlerine ait bâzı ıstılahlar hakkındaki haşiyeleri, hâlâ istifade ile okunabilecek kadar mühimdir. S. de Sacy, Von Hammer gibi büyük müsteşriklerin eserlerinde de bu hususta kıymetli tetkiklere tesadüf olunur. Kezalik Van Berchem'in epigrafik tetkiklerinde de bâzı tarihî ıstılahlar hakkında çok mühim notlar vardır. Şu son zamanlara kadar garpta neşredilen muhtelif metinlerde, tercemelerde, monografilerde tarihî ıstılahlar hakkında böyle parça parça malûmata tesadüf olunabilirse de, bu hususta hiçbir bibliyografik rehber olmadığından, bunları bilmek ve bulmak gayet müşküldür. Bundan dolayıdır ki, son asır müsteşriklerinden birçoklarının bile, kendi selefleri tarafından yapılmış bu gibi tetkiklerden haberdar olmadıklarını, onlardan istifade edemediklerini sık sık görmekteyiz.

Memleketimize gelince, 1908 denberi bilhassa Osmanlı tarihi hakkında başlamış olan tetkikler arasında, arasıra bu tarihî ıstılahlar meselesine de temas edilmiş, bâzı monografilerde ve neşredilen bâzı metinlerde zaman zaman bâzı ıstılahların izahına çalışılmıştır: merhum Âli'nin *Âşık Paşazâde Tarihi*'ne yazdığı haşiyelerde, merhum Mehmet Arif'in neşrettiği *Osmanlı Kanunnâmeleri* haşiyelerinde ve daha bu gibi bâzı eserlerde buna rastgeliyoruz. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki muhtelif makalelerde, Bay Halil Edhem'in epigrafik tetkiklerinde, bâzı ıstılahlar hakkında malûmat verildiğini görüyoruz. Şu son senelerde tarih ıstılahlarına ait umumî mahiyette bir iki lûgatçe hazırlandığını duyduksa da, bunlardan yalnız merhum M. Cevdet'in 96 sayfalık yarım kalmış bir lûgatçesi ölümden sonra neşredilmiştir [1937 de Bay Osman Ergin tarafından çıkarılan *Muallim M. Cevdet* adlı eserin sonunda].

Garp tetkiklerinden istifade etmiş olan

Bay H a l i l E d h e m 'in yazılarını istisna edecek olursak, tarihî istilâhlar hakkında diğerk bütün yazılarda gayet açık bir methodsuzluğun derhâl göze çarptığını esfle itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Umumiyetle mevzuu ait çok mahdut bir bilgi ile yazıldığı ve garp tetkiklerinden hiç istifade edilmediği anlaşılan bu yazıların en büyük kusuru olan methodsuzluğu göstermekliğimiz ve onun üzerinde ısrar etmekliğimiz sebepsiz değildir: Bu yazıların muharrirleri, mevzularına ait daha geniş ve daha etraflı malzeme malik olsaydılar, yine mevzuu vuzuh ve kat'iyetle aydınlatamayacaklardı. Çünkü filolojik ve tarihî tenkidin muayyen prensiplerine riayet edilmedikçe, meydana konan en zengin malzemedan bile istifade edilemez ve sarfedilen mesai boşa gitmiş olur. Bu yazılardan herhangi birini meselâ *Âşık Paşazâde Tarihî*'nin veya *Kanunnâmeler*'in haşiyelerini, yahut M. C e v d e t 'in yukarıda bahsettiğimiz tarihî *sözlük*'ünü veya aynı cilt içindeki bâzı notlarını okuyunuz: İzah edilen herhangi bir istilâhın hangi zamanda veya hangi mekânda meydana çıktığını, geçirdiği mâna tahavvüllerini aslâ anlayamazsınız. Verilen malûmat ne gibi kaynaklardan alınmıştır? Acaba muharririn yanlış yahut müphem bir anlatımından mı ibarettir? Bunları kontrol etmek imkânsızdır. Osmanlı devrinden evvelki devirler hakkında ekseriyetle büyük birşey bilmeyen bu muharrirler, yalnız Osmanlı kaynaklarına müracaatle iktifa etmişler. hattâ bunları bile tasriha lüzum görmemişlerdir. Â l i merhumun *Âşık Paşazâde* haşiyelerini yazmak için *Kamus*, *Bürhan*, *Lehce-i Osmanî* gibi lûgatlere müracaatle iktifa etmesi, M. A r i f 'in *Fatih Kanunnâmesini* neşrederken —tasrihe lüzum görmeksizin— XVI - XVII nci asırlara ait kaynakları kullanması, methodsuzluğun hariz birer nümunesidir. Birkaç sene evvel Adliye Vekâleti namına *Fatih Kanunnâmesi*'ni yeni türk harflerile neşreden H ü s e y i n N a m ı k O r h u n 'un o haşiyeleri —mânalarını bozacak derecede tahrif ederek ve kelimeleri yanlış okuyarak— hulâsaya kalkışması ve bunları nereden aldığı tasrih etmiyerek kendisine mal etmediğini tasrih etmiyerek methodsuzluğun eski tarihçilerimizdeki methodsuzluğun gençlerimizde korkunç bir bilgisizlikle ve in-

tihâl cür'etkârlığıle müterafık olarak devam ettiğini gösteren acı bir misâldir.

Türk - İslâm dünyasına ait tarihî istilâhlar hakkındaki bu bilgisizliğin, yalnız memleketimizde değil, garpta neşredilen tetkiklerde de göze çarptığını ilâve edelim: *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısında G. R a q u e t t 'in eseri hakkında yazdığımız tenkitte bu nokta üzerinde ehemmiyetle ısrar edilmiştir. Gerçi onlar, filolojik ve tarihî teknik bakımından, bizde yazılan yazılara şüphesiz çok faiktir; fakat bu nisbî faikiyet, gerek metodoloji ve gerek malzeme yoksulluğu bakımından, onların da ekseriyetle çok iptidai olduğu hakikatini unutturamaz. *Orta Zaman Türk - İslâm devletlerinde hukukî senboller* adlı makalemizin [*Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. 2] başlangıcında, bu hususta oldukça etraflı izah vermiş olduğumuz gibi, muhtelif yazılarımızda da, münasebet düştükçe buna temas etmekten ve misâller vermekten geri durmamıştık. Bundan dolayı, tekrar bu nokta üzerinde durmıyarak, sadece, tarihî istilâhların tetkiki hususunda riayet edilmesi lâzımgelen bâzı esasları kısaca kaydedelim:

İstilah mahiyetindeki her kelimenin iptida filolojik bakımdan tetkiki lâzımdır. Kelime aslen hangi kökten gelmiştir? Müstakkatı nelerdir? Asıl lûgat mânası nedir? Ne zaman ve nerede bir istilâh mahiyetinde olarak kullanılmağa başlamıştır? Lûgat mânası ile istilâh mânası arasındaki münasebetler nedir? İstilah olarak ne gibi coğrafi sahâlara yayılmıştır? Ne zamandan ne zamana kadar yaşamıştır? Bu muhtelif zaman ve mekânlarda geçirmiş olduğu *semantik* tahavvüller nedir? Bütün bunlar delillerile, vesikalarile birer birer gösterilmek, müphem ve meçhul kalmış cihetler açıkça kaydolunmak lâzımdır.

Bu filolojik tetkikin izah ettiğimiz tarzda yapılabilmesi için, tamamile tarihî bir kadro içinde ve bir tarihçi zihniyetile hareket edilmek birinci şarttır. Bilhassa h u k u k î mahiyetteki istilâhlarda büyük bir dikkat ve ihtiyat zarurîdir: Gerçi *Kanunnâmeler* gibi hukukî kaynaklarda bu hukukî istilâhları doğrudan doğruya veya dolaysile anlamaya yarayacak parçalara tesadüf olunabilir. Fakat gerek bunların gerek sair kaynak-

ların tefsirinde dikkatsiz ve tenkitsiz hareketlerden, acele tâminlerden, hükümlerden çekinmek icap eder. Meselâ iptida XVI ncı asırda Osmanlı İmparatorluğunda kullanıldığını gördüğümüz her hangi bir ıstılahı, evvelâ, yine o asra ve Osmanlı sahasına ait metinlerle izaha çalışmak lâzımdır; XVI veya XVII nci asırlara ait Osmanlı metinlerinde yine aynı ıstılahı tesadüf edebiliriz; fakat kelimenin bu asırlardaki mânası, şümülü her halde az çok değişmiş olabilir. Tıpkı bunun gibi, meselâ aynı ıstılahı XVI ncı asırda Safevî devletine geçmiş olabilir; fakat oradaki mânası Osmanlı sahasındaki mânasından her halde farklıdır. Hulâsa, memuriyet veya rütbe isimleri, siyasî ve idarî teşkilâta ait kelimeler, vergi isimleri, yâni hukuka hattâ umumiyetle tarihe, maddî ve manevî kültüre ait böyle birçok ıstılahların daimî bir *semantik* tahavvüle mâruz olduğu aslâ unutulmamalıdır. Bâzan herhangi idarî veya siyasî bir vazifeye delâlet eden bir kelimenin yerine muhtelif sebeplerle diğer bir kelime gelebilir; meselâ aslen türkçe bir kelime yerine onun arapçası veya farsçası kullanılır. Bu değişme, bâzan resmî bir mahiyette olur. Bâzan da herhangi bir müellif, hattâ muasır bir müellif, eserini arabca veya farsca yazarken türkçe ıstılahın da arabca veya farsca mukabilini yazar. Bâzan aynı müellifin, eserinin muhtelif yerlerinde, aynı ıstılahın bâzı aslını, bâzı terceme edilmiş şekillerini kullandığı da olur. Müahhar müelliflerde de, eski devirlerden bahsedilirken, eski bir ıstılah yerine, te'lif zamanında o ıstılahın medlûlünü ifade eden yeni bir tâbirin kullanıldığı görülür. Bâzan da bunun zıddı olarak, sırf edebî bir *archaisme* tesirile, o devre ait bir ıstılah yerine onun medlûlünü asırlarca evvel ifade eden eski bir ıstılahın kullanıldığı da olabilir.

Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tefsiri hakkında bâzı mü'lâhazalar [*Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. I.] adlı makalemizde bütün bu zikrettiğimiz esaslara riayete çalıştığımız cihetle, yukarıki ihtimâllerin *concret* misâllerine orada tesadüf etmek kabildir. Yine orada ve *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısında G. R a - q u e t t 'in bir eseri hakkında yazdığımız

tenkitte, gerek memleketimizde gerek Avrupa'da bu hususta yapılmış birçok tetkiklerin metodolojik bakımından ne kadar kusurlu olduğu ve bunun başlıca sebepleri misâllerle izah olunmuştur. M. C e v d e t 'in yukarıda bahsettiğimiz tarihî ıstılahlara ait eserinde, bâzan çok mühim mâlûmata tesadüf edilmekle beraber, oradaki birçok maddelerin umumiyetle pek sathî bir bilgi ile, ve kısaca zikrettiğimiz metodolojik prensiplerden tamamile gâflet edilerek yazıldığı ve bu itibarla ekseriya fahiş hatalara düşüldüğü göze çarpmaktadır. Yine aynı müellifin *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısındaki yazısında, bir Selçuk vakfiyesini terceme ederken «*Sultan, Melik, Emîr*» gibi tâbirleri birbirinin müteradifi addettiği hayretle göze çarpmaktadır; hâlbuki, birtakım eski müelliflerin, edebî kaynaklarda, arada bir bu kelimeleri müteradif gibi kullanmalarına rağmen, resmî ıstılah olarak bunların birbirinden tamamile farklı *hukukî* mânalar ifade ettikleri, Orta Zaman İslâm tarihile uğraşan herkesin mâlûmudur; ve bilhassa o vakfiyede bu ıstılahların müteradif gibi değil bilâkis aralarındaki hukukî farklar tamamile göz önünde tutularak kullanıldığı açık surette görünmektedir.

Misâllerle de de izah ve teyidine kalkışıldığı takdirde daha pek çok uzamak istidadında olan bu küçük başlangıcı burada keserek, yukarıdaki metodolojik prensipleri göz önünde tutmak şartile, vakıf vesikalarında sık sık geçen *Mu'arrif* ıstılahının izahına çalışalım.

MU'ARRİF

I. Arabca عرف (*A.R.F.) den müştak olan bu kelimeye arap lûgatlerinde meselâ *Kamus*'da tesadüf olunmaz. Arapçada «Kaybolan, çalınan bir şeyin yerini haber veren hakîci» mânasına gelen 'Arrâf müradifi olarak kullanılır | G o l d z i h e r . *Abhandl. zur arab. philologie*, I. 25; İ b n a l - A t h î r , *al-Nihâye*, IV. 40; *al-Djâhiz*, VI. 62; *al-Mas'ûdî*, III. 352; ayrıca İslâm Ansiklopedisi'nde A. F i s c h e r 'in yazdığı *Kâhin* kelimesine bakınız. İ b n B a t û t a *Seyahatnâmesi*'nde geçen bu kelime hakkında iptida M. D e f r é - m e r y Kafkasya ve Cenubî Rusya kavimleri hakkında arab ve acem tarihçilerinin henüz basılmamış parçalarını toplayıp neşrettiği sırada, İ b n B a t û t a 'dan aldığı parça-

nm tercemesine küçük bir: haşiye ilâve etmişti: Burada bu kelimenin İ b n B a t û - t a tarafından مَذْمُومَةٌ Müzekkir kelimesile müteradif olarak kullanıldığı söylenilerek, -aşağıda bahsedeceğimiz- XVII nci asra ait bir fransız seyahatnâmesine istinaden, kelimenin o asırda İran'da kullanıldığı ilâve olunmaktadır [Jour. Asiatique, juillet 1850, P. 61]. Bundan sonra R. D o z y, sadece buna istinat ederek Mu'arrif kelimesini zikir ve tarif etmiştir [Supp. aux dictionnaires arabes, II, 118]. İşte Avrupada bu kelime hakkında yapılmış olan tetkik, eğer buna bir tetkik denebilirse, bundan ibarettir. Müahharen, ben, bir mekalemin haşiyesinde bu ıstılahın Anadolu'da XVI - XVII nci asırlar zarfında ne mânada kullanıldığını tabii bütün vesikalarile beraber göstermiştim [Türkiyat Mecmuası, I, S. 8, 1925]. Merhum M. C e v d e t 'in arşiv mesaisine ait notları arasında da bu kelime hakkında şu bir satırlık sathî malûmat vardır: «Camilerde Peygamber efendimize ve vâkıflara dair kaside ve ezkâr söyleyendir» [O s m a n E r g i n tarafından neşredilen M. Cevdet kitabında, S. 153]. S a l â h i 'nin Kamûs-ı Osmani'sinde ve sair umumî lûgat kitaplarında da kelime aynı suretle izah edilmektedir ki, bundan, M. Cevdet'in malûmatını nereden aldığını kolayca istidlâl edebiliriz. Mu'arrif kelimesinin -bu zikrettiklerimizden farklı bir mânada- yani tahsildar mânasında bâzi şark memleketlerinde kullanıldığını ve bilhassa Mısır'da Nil üzerinde nakliyat yapan gemilerden resim tahsilile mükellef memura bu ad verildiğini V a n B e r c h e m bir haşiyesinde kaydetmektedir [Corpus inscrip. arabicarum, I, fasc. I, Le Caire, 1894, P. 59]. İşte Mu'arrif kelimesi hakkında şimdiye kadar elde edilen malûmat bundan ibarettir. Bu zarurî bibliyografik mukaddimeden sonra, bu hususta şimdiye kadar toplayabildiğimiz malûmatı ve elde ettiğimiz neticeleri arz edelim.

II. Mu'arrif ıstılahına iptida B ü y ü k S e l ç u k i l e r devrine ait kaynaklarda tesadüf ediyoruz: Büyük sofî A b û S a ' i d A b u - l - K h a y r 'm menkıbelerinden bahseden Esrâr-al-Tevhîd adlı meşhur eserden, şeyhin Nişaburda bir ta'ziye meclisine gittiği zaman, mu'arriflerin âdet veçhile Şeyhi karşıladıklarını, fakat âdetleri veç-

hile onun hüviyetini ve lâkaplarını söyleyecek yerde şaşırıklarını öğreniyoruz [V. J u k o w s k i tarafından bastırılan nüsha, 1899, Pétérsburg, S. 248]. Demek oluyor ki mu'arriflr, meselâ ta'ziye meclisleri gibi büyük meclislerde ziyaretçilerin adını, hüviyetini, unvanlarını yüksek sesle bildirmek vazifesile mükellef bir nevi t a n ı t t ı c ı, t e ş r i f a t ç ı 'dır. Bu zikrettiğimiz kaynak, yazılış itibarile Selçukiler devrine ait olmakla beraber, bahsettiği hâdisenin Selçukilerden daha evvelki zamanlara ait olduğunu düşünürsek, M u ' a r r i f ıstılahının her halde XI inci asır başlarında -hattâ belki X uncu asırda - Horasan'da mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Müellifi meçhul olup hiç olmazsa büyük Selçukiler zamanında yazıldığı tahmin olunan eski bir Sistan Tarihi'nde, Sistan haracının nerelere sarfolunduğu izah edilirken, ramazanda camilerde kur'an okuyanlardan ve muhtelif memurlardan sonra, mu'arriflerin de adı geçmektedir; yalnız bunların mahiyetlerine ve vazifelerine ait hiçbir kayıt yoktur [Tarih-i Sistan, Tahran basması, S. 32]. Bu eseri cidden âlimane bir surette tahşiye eden M e l i k - ü ş - ş u e a r â B a h â r, bu ıstılahı «Muhtelif içtimaî tabakalara mensup insanların ahvalini bilenler» tarzında müphem olarak şerhe çalışmıştır ki, bundan, bu ıstılahın mânasını iyice anlayamadığına hükmetmek kabildir. XII nci asırda Hemedan'ın ileri gelenleri arasında S a l â h e d d i n M u ' a r r i f adlı birinin mevcudiyetini görüyoruz ki, bu da İran'ın büyük şehirlerinde mu'arriflerin mevcudiyetini anlatıyor [R â v e n d î, GMNS, II, 1921, P. 384]. Maamafih burada da bu ıstılahın mahiyetini gösterecek hiçbir kayıt yoktur. Büyük İran edibi S a ' d i 'nin Bustân'ında gördüğümüz Mu'arrif kelimesine [Der İslâm, VII, S. 101], XIV üncü asırda 'U b e y d i - i - Z â k â n i 'de rastgeliyoruz: Mu'arrifleri daima şeyhlerden ve vâizlerden, hatiplerden sonra ve onlarla beraber zikretmekte ve hepsile eğlenmektedir; hattâ bir fıkrasında Hulâgû'nun Bağdadı zaptettiği zaman onları nehre attırdığını söylemektedir [Letâif, İstanbul basması 1303, S. 16, 19, 44, 50]. XIV üncü asırda, İlhanîler ve Celâyerler devrinde İran'ın garp sahalarında da mu'arriflerin mevcudiyetini gösteren bu kayıtlardan sonra, Hasan

big Rumlu tarihindeki bir kayıt, 944 de Safevi ordusunda Mir Feyzî adlı bir ordu mu'arrifi bulunduğunu ve bu memuriyetin ehemmiyetini anlatmaktadır [*Ahsanü T-Tawârih*, Vol. I, Baroda 1931. P. 280]. Bundan sonra XVII nci asırda mu'arriif istilahının İranda mevcudiyeti ve bunların içtimâî vazifeleri hakkında en geniş malûmatı, Raphael du Mans'ın 1660 senesine ait olan meşhur eserinde bulabiliriz. 1890 da Ch. Scherer tarafından neşredilen bu eserde [*Estat de la Perse*, P. 38], mu'arriif kelimesi «bilen» diye terceme olunmaktadır: Mu'arriif, bir şehrin belli başlı bütün ricalini, onların halini, tabiatını, evsafını bilir; düşünlerde veya kalabalık meclislerde mu'arriiflerin hizmetinden istifade edilir: Celenlerin kim olduğunu, onların nasıl kabulü icap ettiğini ev sahibine gizlice söyler. Bilhassa büyük bir adam ölünce, ta'ziyet meclislerinde mu'arriif bulunur: Ta'ziyet için gelenlerin kim olduklarını, ölenin genç çocuğu bilemez. Mu'arriif ona gelenlerin kim olduğunu, onların mevkilerine göre nasıl muamele etmek lâzımgeldiğini öğretir İsfahan'da Kapüsen rahiplerinin başı olan bu müellifin mu'arriif istilahu hakkında verdiği bu malûmattan, daha Defrémery'den başlayarak daima istifade olunmuştur.

İran sahasına ait olarak doğrudan doğruya edebî ve tarihî kaynaklardan çıkardığımız bu malûmattan sonra, müahhar farsca lûgatlerden *Bahâr-ı 'Acem*'de tesadüf ettiğimiz izahatı nakledelim ki, bu gibi istilahların izahında bu cins lûgat kitaplarına ne kadar az inanmak lâzımgeldiği kendiliğinden meydana çıksın: O eserde mu'arriif kelimesinde verilen malûmata göre, birisi -tabii büyüklerden ve zenginlerden öldüğü zaman, üçüncü veya dördüncü günü, mu'arriif onun hakkında manzum veya mensur bir mersiye yazarak ölünün evine gider ve hısım akrabası önünde okuyarak onlardan para ve hediye alır. Yine aynı eserde *Mu'arriifiyye* kelimesinde verilen malûmata nazaran, bu istilah İsfahan'da bir kabilenin ismidir: hükümdarlardan veya emirlerden birinin yanına onun tanımadığı biri geldiği zaman, onun hâl ve şanını tarif ederek bir nevi teşrifatçılık yapan adama da mu'arriif derler. 1153 de yazılan ve 1916 da tabolunan

bu eserin mu'arriif istilahu hakkında verdiği bu malûmat nereden veya nerelerden alınmıştır? Eserin baş tarafında muhtelif mehzarlar zikredilmekle beraber, bu malûmatın nereden alındığını anlamak imkânsızdır. Müellif bu malûmatın neye istinat ettiğini başka bir maddede tasrih ettiğini söylüyorsa da, galiba tab' yanlışlığından olacak, o kelimeyi lûgatte bulmak kabil olamadı. Maamafih bulunsaydı bile, bir veya iki beyitten mürekkep bir misâlden başka bir şeye tesadüf edilemeyecekti. Lûgatçinin -daima yaptığı gibi- kendi keyfine göre tefsir ve izah ettiği bir şiir parçası ile tarihî bir istilahu izaha kalkışması karşısında şüpheye düşmemek kabil olamaz. Yukarıda, zaman ve mekânları muayyen metinlere dayanarak verdiğimiz sarıh izahat ile karşılaştırılınca *Bahâr-ı Acem* müellifinin verdiği malûmatın ne gibi istidlâller ve tahminler mahsulü olduğu kolaylıkla anlaşılıyor. Bu malûmattan yalnız «İsfahan'daki Mu'arriifiye kabilesi» hakkındaki ifadenin nereden alındığını anlayamadığımızı itiraf edelim. Maamafih bunun da inanılmağa lâyık olmadığını ve mutlaka herhangi bir metnin yanlış tefsirinden doğmuş bir şey olacağını kuvvetle tahmin etmekteyiz. Çünkü bu eserde böyle yanlış ve inditersirlerden doğmuş yanlışlıklar pek çoktur.

III. Şimdi İran sahasını bırakarak, Mu'arriif istilahının Anadolu'da ne zamandanberi ve ne mânada kullanıldığını anlamağa çalışalım. Benim görebildiğime göre mu'arriif istilahına Anadolu'da iptida (641 H. - 1243 M.) tarihinde tanzim edilmiş Divriki cami-i kebiri Vakfiyesi'nde tesadüf ediyoruz: Orada, kendilerine evkat varidatından hisse ayrılan vazife erbabı arasında imam, hatip, müezzin, ferrâş, mütevellî, nazır, cüz-han, kubbe-dâr'dan sonra mu'arriif de zikredilmektedir [Van Berchem et Halil Edhem, *Corp. inscri. arabî-carum*, III, *Asie Mineure*, 1910, P. 109]. Bunun haşiyesinde mu'arriif kelimesi «Cami ve türbelerde dualar okumaktadır. Maamafih bu istilahın Anadolu'da XII nci asırda da mevcut olduğu tahmin edilebilir. XIII üncü asırda Konya'da Mevlânâ ile muasır olan Kemaleddin isimli meşhur bir mu'arriif yaşıyordu ki, Eflâkî'nin *Menakib* kita-

binda ondan sık sık bahsedilmektedir: Bura'daki kayıtlar, mu'arrifin, büyük ricalin ve bilhassa Pervâne'nin tertip ettikleri toplantılarda bulunduğunu, ve büyüklerden biri öldüğü zaman, cenaze merasimine gelen büyükleri kabûl edip ağırlamakla muvazzaf olduğunu anlatmaktadır [C l . H u a r t , *Les Saints des derviches tourneurs*, Tom. I, Paris 1918, P. 84, 117, 133, 359-60]. Eserin mütercimi C l . H u a r t bu kelimeyi *D e f - r é m e r y* ve *D o z y* gibi «nomenclateur» diye terceme ediyor ki, doğrudur. Mu'arrif'in cenaze merasimindeki bu vazifesini, Mevlânâ'nın ölümünü anlatan *Sipehsâlâr menakibi*'nden de öğrenmekteyiz [M i t h a t B a h â r î , *Tercme-i Risâle-i Sipehsâlâr*, İstanbul 1331, S. 155 - 156]. XIV üncü asrın ilk yarısında İ b n B a t û t a 'nın verdiği malûmat, mühimdir: Bu arab seyyahı K a s t a m o n u Emîri Candaroğlu S ü l e y - m a n P a ş a 'nın cuma namazı merasiminden bahsederken, «camide türkçe şüir ile sultanı ve mahdumunu senâ ve haklarında dua eden» mu'arriflerin mevcudiyetini kaydeder [*Ibn Batûta Seyahatnâmesi*, Şerif Paşa tercemesi, C. I, S. 353]. Mu'arriflerin o devirde K ı r ı m 'da da mevcudiyetini yine aynı kaynaktan öğreniyoruz: Kırım Emîrinin 'A l â e d d i n adlı bir mu'arrifi olduğunu söyleyen İ b n B a t û t a , onun vazifesini de anlatıyor: Bunun vazifesi, kabûl dairesinde Emîrin yanında bulunarak kadı veya diğer biri geldiği zaman rütbe ve derecesine göre nam ve elkabını söylemek, yani bir nevi teşrifatçılıktır [*Aynı eser*, C. I, S. 361 - 362]. XIII - XIV üncü asırlarda kırım'm Anadolu ile sıkı münasebetleri düşünülürse, bunu tabii görmek icap eder. XIV üncü asırda Anadolu'da M u ' a r r i f - i - L â d i k î adlı bir mu'arrif - şâir malûmumuzdur [*İstâm Ansiklopedisi*'nde O s m a n l ı E d e b i y a t ı m a k a l e m i z d e] .

XV inci asra ait F â t i h V a k f i y e - s i 'nde mu'arrif istilâhına tesadüf edildiği gibi, onun vazifesini gösteren sarîh kayıtlara da rastlanıyor. Bu izahata göre mu'arrifin vazifesi, cuma günleri önce Allaha, Peygambere, Ashâba, sonra Padişah (vakıf sahibine), sonra da bütün müslümanlara dua ederek sonunda fatiha ile sözünü bitirmektir ve bu vazifesinden dolayı yevmiye altı akçe

vazife alır [T a h s i n Ö z , *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Melmed II Fâtih*, İstanbul 1935, P. 116, 131. - *Fâtih Vakfiyeleri*, İstanbul 1938, S. 257, 309 - 310]. Buradaki ifade, camilerde mu'arrifliğin eskidenberi mevcut olduğunu tasrih etmektedir ki, yukarıdanberi zikrettiğimiz malûmat ile de tamamen tetabuk ediyor. XVI - XVII nci asırlara ait birçok Osmanlı vakfiyelerinde de bu vazifenin mevcut olduğu görülmektedir.

Osmanlı devrinde mu'arrifliğin mevcudiyeti ve mahiyeti hakkındaki bu malûmatı, edebî kaynaklardaki bâzı mühim kayıtlarla tamamlamak kabildir. O kayıtlardan anlaşılacağına göre, mu'arrifler ekseriyetle güzel sesli ve güzel sözlü, ilmî ve edebî kültür sahibi insanlar arasından intihap olunuyordu. Şüera tezkerelerinde adları geçen bâzı şâirlerin, camilerde mu'arriflik ettiklerini öğreniyoruz: *Sehî tezkeresi*'nde Ayasofya camii mu'arrifi M e c d î ile [S.71], kendisi de babası gibi Bursa camilerinde mu'arriflik ettiği cihetle D u ' a y î mahlasını alan diğer bir şâir zikredilmektedir [S. 93]. *Tezkereci Lâtîfî*, Kastamonulu S e n a 'î , Ş e m s i - i H i s â r î , D a 'î mahlaslı üç Kastamonulu şâirden bahsederken, bunların camilerde mu'arrif olduklarını, musikiye derin vukıfları bulunduğunu, bilhassa, Fâtih devrinde İstanbul'a gelen D a 'î'nin tertip ettiği birçok *Ta'rifâtın* mu'arrifler arasında hâlâ meşhur olduğunu kaydeder [*Lâtîfî tezkeresi*, S. 113, 151, 208]. Beyazıt II devrinde saray hocalığında bulunan şâir S a ' y î 'nin de camilerde okunmak üzere birçok meşhur *ta'rifât* tertip ettiğini de tezkereci 'Â ş ı k Ç e l e b i [Kütüphanemizdeki yazma nüsha, varak 223], L â t î f î [S. 191] ve R i y â z î [Kütüphanemizdeki yazma nüsha, S. 143] tekrar etmektedirler. XVI inci asır şâirlerinden Kalkandelenli F a k i r î de *Risâle-i Ta'rifât* adlı manzum eserinde mu'arriflerin vazifelerini -yukarıdanberi verdiğimiz izahata uygun olarak anlatıyor [*Türkiyat Mecmuası*, C. I, S. 8]. E v l i y a Ç e l e b i , «Kazasker alayı içinde padişaha dualar ederek geçen cami mu'arrifleri» nin sayısını 3000 olarak gösteriyor [*Seyahatnâme*, C. I. S. 424]. L â t î f î'nin ifadesi ile şâir R u h î 'nin meşhur *Terhib Bend*'indeki «Minberde hatip ola ve mahfilde mu'arrif» mısraı, mu'arriflerin mahfilde

oturduklarını, kâh oturarak, kâh ayağa kalkarak orada *ta'rifât* okuduklarını, ve okurken musiki kaidelerine riayet ettiklerini meydana çıkarmaktadır.

IV. Mu'arrif ıstılahı hakkında buraya kadar verdiğimiz malûmatı terkihibî bir hulâsa şeklinde toplamadan evvel, buna bir yarıdımci olmak üzere, bu ıstılah ile çok alâkası olan diğer bir ıstılah hakkında da kısaca izahat vermek faydasız olmayacaktır: *مذکر Müzekkir*. Daha XI inci asırdanberi bu ıstılahın İran'da mevcut olduğunu (475 hicri) de telif edilmiş olan *Kabûs-nâme*'den öğreniyoruz: Burada müzekkirin «mescid minberinde halka vâz ve nasihatle mükellef adam» olduğu anlaşılmaktadır [*Kabûs-nâme*. Sa'îd Ne'fî sî basması, Tahran 1312, S. 33]. Yine aynı eserde, müellifin müzekkirlere bir takım mühim tavsiyeleri vardır ki, bu ıstılahın medlülünü lâyıkile kavramak hususunda çok faydalıdır: Anlaşıyor ki halkın rağbetini ve hürmetini kazanmak için, birçok mahfûzâtı olmak, güzel söylemek, dinleyenlerin psikolojisine göre türlü mevzulardan bahsetmek, arada bir hikâyeler söylemek, dualar etmek, sorulan suallere meharetle cevap vermek, hasmın zayıf olduğunu anlamadan mübahaseye girişmemek, halk ile fazla ihtilât etmemek, kendini ağır tutmak lâzımdır [*Aynı eser*, S. 114 - 115]. Bu asırdan başlayarak, XIV üncü asır İran şâirlerinden meşhur İbn Yemin'in divanına kadar birçok edebî kaynaklarda «minberde vâzeden müzekkirlenden» bahsedildiğini görüyoruz. Fakat bu hususta enm ühim izahat, XIII üncü asırda Anadolu'da ikmâl edilmiş olan Şeyh Necmeddin Râzî'nin *Mirsâd-al-İbâd* adlı meşhur eserindedir: Müellif burada zâhir ulemasını müftî, müzekkir, kadı olarak üçe ayırdıktan sonra, müzekkirlere de ayrıca üçe taksim ediyor:

1 — Fassâ'lar. Bunlar gayet san'atli, parlak ifadelerle peygamberlere ait hikâyeler, şeyhlere dair menkıbeler nakledenler. Bâzı âyetleri şerh ve tefsir ederler. Bâzı dua ve münacatta bulunurlar. Beste ile şiirler okurlar. Evvelce kendi adamlarına hazırlattıkları suallere cevap verirler. Halkın taassubunu tahrik ederler. Hükümdarları, büyük emirleri, kadıları, zenginleri, zalimleri hasis menfaatleri uğruna methederler. Yalan

hadisler naklederler. Hulâsa, ciddi bir âlimin, hakikî bir din adamının, doğru bir insanın yapamayacağı şeyleri yaparlar. Maksudları sadece kendi hasis menfaatlerinin teminidir. Müellif bunları *Kıssa-han*'lara yani halk hikâyecilerine benzetiyor.

2 — Zahir ilmüne lâyıkile vâkıf, ciddi vâızlar.

3 — Asıl müzekkirler, yani zâhir ve bâtin ilmüne vâkıf şeyhler.

Bu tasnifin manevî - ahlâkî bir tasnif olduğu meydandadır; ve müzekkir denince bunlardan büyük bir kısmının birinci sınıfa mensup olduğunu aslâ unutmamalıdır. Nitekim *Kabûs-nâme*'de bahsedilen müzekkirler de bilhassa bu birinci sınıfa mensup olanlardır. XIV üncü asır sonunda yazdığı *Kenz-ül-Küberâ* adlı eserini *Mirsâd-ül-İbâd* dan hulâsaten terceme suretile vücade getiren Şeyhoğlu Mustafa'nın bu eserinde de aynı tafsilâta tesadüf olunur [Bu eser ve muharriri hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz Osmanlı Edebîyatı makalesine (XIV üncü asır) bakınız. — *Mirsâd-ül-İbâd*, Tahran 1352 Hicri, S. 281 - 284]. İbn Batûta, Lâdikteki bir vâızdan bahsederken müzekkir ıstılahını vâız müteradifi olarak kullanıyor [*Türkçe terceme*, C. 1, S. 319]. Bu verdiğimiz izahat, Anadolu camilerindeki mu'arrif'lerin asıl vâızlardan ziyade, bu birinci sınıf müzekkir'lere benzediğini açıkça göstermektedir.

V. Yukarıdanberi verdiğimiz bütün bu malûmata dayanarak, mu'arrif ıstılahının mahiyeti ve semantik tahavvülleri hakkında şöyle bir neticeye varabiliriz: Mu'arrifler, X üncü asır sonlarındanberi iptida bir nevi müzekkir, vâız gibi camilerde, mescitlerde hizmet eden bir sınıftı; büyüklerin toplantılarında, bâzı dinî merasimde, cenaze meclislerinde de onlar bulunurdu. Bu tâbirler uzun müddet birbirile müteradif gibi kullanıldı. Fakat XIII üncü asırdan sonra yavaş yavaş mu'arrif ve müzekkirlerin vazifeleri ayrıldı. Her mu'arrif ve müzekkir, bir nevi avam vâzî idi; fakat her vâız mu'arrif veya müzekkir değildi. Müzekkir veya mu'arrif, güzel sesli, musikiye ve edebiyata vâkıf, devirlerini siyâsî temayüllerine hizmet eden, şahsî maksatlarla halkı tah-

rik edebilen, onların zevkine ve seviyesine göre lâkırdı söyleyen, din ilimlerinde yalnız sathî malûmatları olan adamlardı; ve bundan dolayı yalnız camide değil, içtimaî hayatın sair bâzı sahalarında da rolleri vardı. Anadolu'da bilhassa XIV üncü asırda onların vazifeleri taayyün etti: Cuma günleri camide ta'rifât söylemek; Ve bu vazife, sonraki asırlarda da Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı suretle devam etti. İran'da da XIV üncü asırda mu'arrif ve onunla müradif olan müzekkir ile vâızın vazifeleri ayrıldı. 'Ubeyd-i-Zâkânî Latâîfi'nde bunlar

birbirinden sarahaten ayrılmıştır; müzekkir ıstılahı yavaş yavaş mevkiini mu'arrif ıstılahına terketti: Safeviler devrindeki ordu mu'arrifi, bir nevi avam vâzıdır. Fakat asıl vâız ile, cenaze meclislerindeki mu'arrif vazife ve isimleri tamamen ayrılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise mu'arrifin bu son vazifesi, daha XV inci asırda kalkmıştır. İşte bu küçük tekkik ile, Osmanlı vakıf vesikaları'nda daima geçen mu'arrif ıstılahının mahiyeti lâyıkile anlaşılmalıdır ümidindeyiz.

Dergimizde, herhangi coğrafi sahaya ait olursa olsun, vakıf meselesini alâkalandıran tetkiklere yer vermek, bu hususta yapılan muhtelif neşriyatı takip ve başlıcalarını aynen veya hulâsa şeklinde tercüme edip okuyucularımıza tanıtmak, programımız icabındandır. İşte bu maksatla bu sayımızda iki makalenin tercümesini neşrediyoruz. Bunlardan birincisi K. S. Gubaydulın'ın Azerbaycan vakıflarına ait bir yazısıdır ki, «Azerbaycanı Tetkik ve Tetebbü Cemiyeti Haberleri» mecmuasında neşredilmiştir (Cild. 5, S. 215 - 226, Bakû 1928). ikincisi de Prof. Fitrat'ın «Zapiski instituta Voskovedeniya Akademii Nauk SSSR.» mecmuasında intişar eden «Orta Asyada arazi meselesine dair üç vesika» adlı makalesidir (C. II, 2 S. 69 - 87. Leningrad. 1933). Bu ikinci makalede mevzuubahs edilen vesikalardan ikisi, doğrudan doğruya vakıf meselesine temas etmemekle beraber, tarihî ehemmiyetine binaen, makalenin tam tercümesini neşretmeyi faydalı gördük.

Azerbaycan vakıfları

K. S. GUBAYDULIN

Azerbaycan vakıfları hakkında Azerbaycan meşihatının (1) 1919 ve 1920 senelerine ait demirbaş evrakından, dağınık olmakla beraber, bazı malûmat elde edebildik. Bu demirbaş evrakın vakıflara ait kısmı Devlet Arşivinin (Sovyet) iki hususî dosyasında toplanmıştır (Nr. 63, sene 1919 ve Nr. 6, sene 1920). Vakıflar hakkında ihtiva ettikleri malûmat oldukça noksan, hesap ve pîlânçolar bazan muğlâk olup, varidat ve sarfiyat çok defa karıştırılmıştır. Bazı vakıf mülkleri için, emsali hakkında tutulan kayıtlara pek az benzeyen, birkaç vesika vardır, Bazan en mühim malûmat eksiktir. Bu dağınık ve kat'î olmayan malûmat içinden ehemmiyetli görünenleri alıp, onları kendi aralarında mukayese etmek ve iki üç nüshadan en sahihini seçmek lâzımdır. En çok malûmat Bakü, Gence, Şuşa ve sair şehirlerdeki vakıf mülkleri hakkındadır.

Azerbaycanın vakıf mülkleri varidatı bu evkafın hayratı olan camilere aittir ki, bunlar Diyanet İşleri Vekâletinin idaresinde bulunan Meşihata tâbi idi. Meşihat, her halde bu vesikaları, vakıf mülkleri idaresini bir elden yapmak ve devlet hesabına alman varidatı muayyenleştirmek, daha doğrusu vakıf mülklerini devlet hesabına almak isteyen Diyanet İşleri Vekâletinin emriyle, toplamıştır.

Azerbaycanın vakıf gayrimenkulâtı, ma-

likânelerden, meyva bahçelerinden, ziraate elverişli topraklardan, otlaklardan, meralardan ve cemaat tarafından hediye edilmiş ufak eşyadan mürekkepti.

Evliyadan Bibi-Heybet ve Hakim-Hatun türbelerinin vakıfları ise, sırf müminler tarafından nezir ذر olarak getirilen halı, kumaş ve sair eşyadan ibaretti.

Vakıflar hakkındaki malûmatımızı şöyle tasnif ettik: 1) Şehir sırası ve büyüklük itibarile tetkik ettiğimiz camilerden herhangi birinin menkul ve gayrimenkul vakıf emlâkinin mevcut miktarı, 2) mevzuubahs vakfın sahası, 3) malûmsa emlâkin kıymeti, 4) varidatın ve sarfiyatın umumî yekûnleri ve aralarındaki fark (müsbet veya menfi), 5) vakfın tarihi ve vâkıfın ismi. Vakıfların varidat ve sarfiyatlarına ait rakamlar 1919 ve 1920 senelerindeki kıymetlerinde bırakılmıştır.

Varidattan, zarurî ihtiyaçlar kapandıktan sonra, geri kalan paralar, hesap, not ve raporlardan anlaşıldığına göre, camilerin inşalarını tamamlamak, onları temiz tutmak ve camî mekteplerindeki çocukları okutmak için sarfedilir, hatta bankaya yatırılırdı. Bazan, mevcut paralarla, vakıfların sermayesini artırmak için, herhangi bir mal satın alınırdı.

Vakıflar ekseriyetle zengin han veya bey ailelerinden, bazan da tüccarlardan idi. Vakıflar, alelusul ruhanîler tarafından

(1) Meşihat, vaktile Kafkasyada sünnî ve şî mezheplerinin idaresi için, Osmanlıların şeyhülislâmlığı tarzında kurulmuş bir müesseseye idi.

tasdik olunan, dinî bir vasiyetname ile hibe edilirdi (2).

Bazan *Çarlık hükûmeti*, vakıf mülkünün bir kısmını (pek büyük olduğu da vakîdir) vâkıfların akrabalarına veya vakıf mülklerine mücavir kasabaların ahalisine, (bunlar senelerce uğraştıktan ve işleri derece sırasile birçok mahkemelerde tetkik edildikten sonra) iade ederdi. Bazan, camiler vâkıfların fakirleşmiş akraba veya haleflerine yemek verirlerdi.

Azerbaycanın vakıf mülkleri hakkında malûmat veren bazı kadıların dediklerine göre, Mart fâciası ve Bakûnun imperialistler tarafından işgal edildiğinde bankaların terkedilmesi, vakıf işlerine ait hemen bütün vesikaların kaybolmasına sebep olmuştu.

Bazı camilerin buldukları yerlerde değil ancak uzak vilâyetlerde vakıf mülkleri vardı. Aşağıda göreceğimiz veçhile, birçok şehir ve nahiyelerde hiç bir vakıf yoktu.

Bakû şehrinin Bayraşlar mntakasında *Manaf oğlu Kasım Bek* tarafından inşa veya vakfedilmiş *Kasım-bek camisi* nin aşağıdaki gayrimenkulâtı vardı: bir hamam ile, biri 11, diğeri 5 kepenkli olmak üzere, kumla karıştırılmış, asfalt ile örtülü, iki mağaza ki, bunların mecmu sahası 1484 m.2 dir ve Bakû nahiyesininin *Uç-Tepe* denilen yerinde bir çiftlik (3).

Aynı camiye daha bir mülk *birimkdar* (4) aitti. Uç-tepedeki çiftliğin umumî saha-

(2) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, dosya 63-1919, yaprak 39.

(3) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, dosya 63-1919. Yaprak 38.

(4) Dosyalarda, dükkân sahiplerinin bu mülklerini vakfettiklerine dair birkaç dinî vasiyetname vardır. İki dükkânın tasaddukuna dair olan aşağıdaki vesika vakfiyenin tiplik bir şeklidir:

۱۹۱۸ هجری ایلك ديكابر ۵ آك ۱۹ كوتنه
جعفراروف قزاق مسجدك جنبه ۲ دكان ... قبلهسى
بول ، شرق محرم اوغلوئوك موقوفه سندن بنا اولونان
دكانلر مغربي مسجدك بنا اولان دكانلار هانسكده ابراهيم
عباسلى اوغلى وقف ايديدير . شمالى مسجد حياطى دور .
همين دكانلارى وقف ايتدوم قزاق مسجدى ايچون ،
هانسكه صرف اولسون مجاور موذنلارى خرجلرینه .

Bu vakifnameelerde: Tarih, mülkün yeri, hudutları, sahası ve ismi, vakıfların ismi ve vakfın maksadı sarahaten kaydedilirdi.

5 ديكابر : birincikanun (Mot.) .

st 1689 hektar 16 m.2 olup, içinde biri 1284 hek. 7615 m.2, diğeri 264 hek. 1882 m.2 ziraate elverişli iki arsa vardı, kalan 150 h. 549 m.2 toprak işe yaramazdı.

Mağazalar kiraya verilirdi, böylece caminin kendi hazinesinde خرين nakit paraları, bankalarda da faiz getiren evrakı vardı. Caminin 1919 senesi içindeki bütün varidatı, 187.729 rubleden ibaretti. Bu meblâğa, o sırada İngilizlerin Devlet Bankasından alıp götürdükleri 100.000 rubleyi ilâve etmek lâzımdır. Bakû kadısının, Meşihat ve Diyanet İşleri Vekâletine, götürülen para hakkında, yazdığı raporda şunları görüyoruz:

آذربایجان جمهوریتی مشیخت اسلامیه ادا-
ردسى نمره ۲۲۹۰ ، ۲۵ تشرين اول ۱۹۱۹ ؛
سنه : ایش ۱۹-۱۷ .

آذربایجان جمهوریتی اديان ومذاهب نظارت
جليله سنه . بونكله باكو قاضى سنك باكو قاسم
بك موقوفاتندن يوز بيك روبله دن فاضله پاراسى
اينكليسلر پادشاهلق بانكئدن آپارمىش اولديقلىرىنه
عاند مشروحه سنى مقام سعيلىر كزه تقديم ايدهرك
بو بابده لازم كان تدابير حكيمانه و تشبثات خدا-
پسندانه لرينه عرض ايلرز . صحیحدر كار كذار
مشيخت اداره جليله سنه باكو قاضيسى
طرفندن معروضه .

۱۹۱۹ هجری سنه ۲ ایلولده آذربایجان غزته-
سنك ۲۶۷ هجری نمره سنده معلومات ویرمشدیم .
اينكليسلر باكودن چيققلرى وقت اورلری ايله
پادشاهلق بانكى آپاردیقده قاسم بك موقوفه سندن
مذکور بانكده اولان يوز مين دن رياده مبلغى
دخلى آپارمشدیلر . بو وقتهدك او بانكك باكو به
قايتارلماسندان بر معلومات یوقدر . بونيله مشيخت
دايره جليله سنه معروضه تقديم ايدهرك بو باره ده
نه كى تشبثاتده بولواچقلرى اوز وظیفه مقدسه-
لريدر .

۲۳ تشرين اول ۱۹۱۹ سنه . باكو قاضيسى
آخوند عبدالرحيم .

Demek ki bu caminin 237.729 ruble nakit parası varmış. Cami bu para ile hizmetkârlarını tutar, cami ve avlusuna bakar, vergi verir, vakıf komisyonunun ücretini temin eder ve vâkıfın varislerine yardım ederdi. Caminin bütün sarfiyatı 19.400 rubleden ibaretti (6).

Bu caminin 1919 ve 1920 seneleri içindeki varidat ve sarfiyatın umumî bilânçosu, selven ilâve edilmiş varidatın, yani bu camiye ait olmayan *Bibi Eybet türbesinin* vakıflarının, nakit paraların ve diğer tesadüfi varidatın tarhından sonra şu vaziyeti alıyor:

Sene	Varidat Ruble	Sarfiyat Ruble	Fark Ruble
1919	187.729	19.400	168.329
1920	132.786,93	23.400	113.486,93 (7)

Bakûdaki «*Haci Pir Verdi mescidi*» nin vakıf emlakı 9 dükkândan ibaretti: menkul malları yoktu. Diğer bir rivayete göre caminin yalnız 6 dükkânı vardı. 1919 ve 1920 senelerinde caminin şu varidat ve sarfiyatı vardı:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	554 r. 50 k.	703 r.	149 r.
1920	554 r. 50 k.	meçhul	meçhul

Dükkânlar kiraya verilir, alınan kira parası caminin bütün varidatını teşkil ederdi. İşte toprağa sahip olmayan bir cami tipi. Sarfiyatı da az ve basit olup caminin hizmetkârlarına verilen maaştan ibaretti (8).

«Muhammetyar mescidi»nin mevkufatı evvelkinden daha azdı: mescidin yalnız iki dükkânı, menkul emlakten de iki semaveri; birkaç bardak, kitap ve sairesi vardı. Mescid bu iki dükkândan alınan kira ile idare edilir; bu paradan vergilerini, su ve elektrik parasını ve hizmetkârlarının maaşlarını verirdi.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	12.150 r.	104.550 r. —	92.300 r.
1920	28.950 r.	1.850 r. +	27.100 r. (9)

(6) D. 63-1919, yap. 109.

(7) D. 6-1920, yap. 75, 79. Bu meblâğ doğru olup metinde de kaydedilmiştir: (Bu muharece me-dahilden tefitik ettikte 1921 inci seneye kalur 113486 mengat 93 kopek). yani «1921 (sic) senesine ait varidattan o senenin sarfiyatı tarhedilirse 113.486 r. 93 k. kalır».

(8) D. 63-1919, yap. 40, 56, 61, 62 ve D. 6-1920 yap. 84.

(9) D. 6-1920, yap. 78 ve D. 63-1919. 6.

İttifak mescidinin hiç bir vakıf mülkü yoktu. 1919 senesine ait raporda, cami ve ruhanilere elzem olan paraların ramazan ve muharrem ayları zarfında müslümanlardan toplandığı kaydedilmiştir. Bu mescidin vakıf mülklerine dair malûmatını sonunda: «İttifak camisinin bütün malı Mart faciası esnasında çalmıştır» kaydı vardır (10).

Hüseyn Kuli حسین علی mescidi, yukarıdaki gibi, hiçbir mülke sahip olmayıp, müminlerin sadakaları ile idare edilirdi (11).

Bakûdaki *Hacı Cevat mescidi* hakkında 1918 ve 1919 senelerine ait bir not bulundu. Mescidin kiraya verilen dört dükkânı vardı. Çiftlik, meyva bahçeleri ve saire gibi başka gayrimenkulâtı yoktu. Bütün varidatı bu dükkânların kirasından ve namaza gelenlere satılan çerâğlardan مسجد چهل چراغی kalan kârdan ibaretti. Caminin sarfiyatı hizmetkârlarına verilen maaştan, cami ve avlusunun temizlenmesi için verilen paradan, vergilerden ve diğer ufak harçlardan ibaretti.

Hiç bir vakıf mülküne sahip olmayıp, sırf müminlerin yardımları ile idare edilen, *Nazar ve Hacı Baba mescidleri* de bu mescide tabî idi. Bu mescidlerin iki dükkânı var idi ise de «hep boş dururdu».

Bu mescitlerin bir sene pek büyük zıyan, öbür sene ise pek büyük kâr getirdiğini gösteren, sıhhatı şüpheli, varidat ve sarfiyat cetvelini bildirelim:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1918	700 r.	2.510 r. —	1.410 r. (12)
1919	4.500 r.	1.500 r. +	3.000 r.

Bakûdaki *Taze-Pir تازہ پیر mescidinin*6 kârgir dükkânı vardı. 1918 senesine ait varidat ve sarfiyatı şöyledir:

Sene	Vari.	Sarfiyat	Fark
1918	291 r.	4.385 r. —	4.094,45 r. (13)

Taze تازہ mescidinin gayrimenkulâtı kiraya verilen 9 dükkândan ibaretti. Mescidin menkul mülkünü de 24 halice furuş خلیجه فروش teşkil ederdi.

(10) D. 6-1920, yap. 42-43.

(11) D. 6-1920, yap. 44-45.

(12) D. 63-1919, yap. 59 ve D.6-1920 yap. 70

(13) D. 63-1919, yap. 6.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
918	6.998,80 r.	2.674,60r.	4.324,20r.(14)

Bakü şehrinin *Bayraşlar* mmtakasında bulunup hangi camiye ait olduğu belli olmayan vakıf emlâki de 4 kârgir dükkândan, 4 ambardan bir katlı hamamdan ve bir «kışlak» tan ibaretti. Hamamın üçte ikisi hususî bir mülk olup, ancak 3 te biri vakfa aitti. Bu vakıf mülklerinin. son iki mülk hariç, umumî sahası 2238 m.2 idi. Bu mescide ait bundan başka adetler bulunamadı.

Bakûda bulunan diğer bir meçhul caminin vakıf mülkleri 3 dükkân ve 22 halîçe furuştan ibaretti.

1919 senesi kayıtlarına göre bu caminin varidat ve sarfiyatı şu idi:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	5.000 r.	4.300 r.	+ 700 r.(15)

Bakü kalesi dahilinde bulunup, tahminen 1905 te inşa edilmiş olan *Cuma* mescidinin, kendisine vakfedilmiş, 3 ahşap dükkânı vardı.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1918	7.600	4.300 r.	+ 3.400 r.

Evliyadan *Hakim Hatun* ve *Bibi Eybat* türbelerinin varidatı, hediye edilen eşyadan ve sadaka ile nezir olarak verilen paşadan ibaretti. Vesikada, türbelere ait eşyanın bir listesi vardır (16). Türbelerin varidat ve sarfiyatına ait dağınık malûmat şunlardan ibarettir:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
H. H. H. { 20/9/918 -			
20/9/919	16.787 r.	3.213 r.	13.574 r.
5/12/917 -			
B. Evb. { 20/9/918	1.722 r.	665 r.	1.072 r.
8/919 ve			
1/920	30.037 r.	Meç.	Meç. (17)

Bu meblâğlara, nakit para olarak Devlet bankasında bulunmuş olan 92.000 rubleyi

(14) D. 63-1919, yap. 40, 60.

(15) Aynı doçya. yap. 79.

(16) Çok enteresan bir folkloristik malzeme teşkil eden bu malûmat, yer müsait olmadığından, dercedilmemiştir.

(17) *Meşihatın demirbaş evrakı*, D. 6-1920, yap. 12, 14, 15, D. 63-1919, yap. 89.

ilâve etmek lâzımdır. Meclise ve kaziyata ve binaenaleyh türbelerin vakıflarına ait evrak ve eşya, Mart faciası esnasında İsmailiyede kaybolmuştur ki, bunu Bakü kadısı Meşihat idaresine bildirmiştir.

Görülüyor ki, meşihatın dosyalarından aldığımız malûmat ancak takribî olup, tetkikat neticesinde elde ettiğimiz rakamlar da kat'î bir sıhhatı haiz değildir. Fakat, henüz başka malûmatımız olmadığından, bu malûmat ta oldukça alâkalıdır. Bu takribî rakamlarla yaptığımız ve Hacı Pir Verdi mescidinin ve Bibi Eybat türbesinin 1918, 1919 ve 1920 seneleri içindeki sarfiyatına dair malûmatımız olmadığından, iki hanesi noksan olan, hesaba göre, Bakûdaki bütün vakıf mülklerinin varidatı 425.209 r. 30 kop., sarfiyatı da 186.941 r. idi. Varidat sarfiyattan iki üç defa fazla olarak görünüyor. Bu hüküm, Bakü şehrindeki camilerin vakıflarına ait varidat ve sarfiyattaki birçok noksanları göz önüne almamız zarurî olduğundan, ancak bir tahminden ibaret kalıyor.

II

Gence şehrinde de vakıf mülkleri vardı. 1612 de Ş a h A b b a s tarafından vakfedilen *Ton-Hamam* *تون حمام hamamı* varidatı buradaki Şah Abbas camisine aitti. Bu hamamın işgal ettiği saha 676 m.2 dir. Bundan başka caminin bir geçidi, 3876 m.2 sahasında 15,5 mağazası (18), *Büyük, Küçük ve Tayukşi* *تويوچی* olmak üzere, ceman 6707 m.2 saha işgal eden (19) üç kervansarayı, 13.663 m.2 büyüklüğünde iki arsası, biri 109 h. 2500 m.2 (20), diğeri 1638 h. 7496 m.2 büyüklüğünde olmak üzere, iki çiftliği vardı. Bu çiftliklerden biri olan *Dar-beklü* veya *Dere-beklü* *دره بکلو*, Gence nahiyesinde bulunup, 1612 de Ş a h A b b a s tarafından vakfedilmiştir. Karakeşiş ve Türbe kasabaları bu çiftlik üzerinde hak iddia etmişlerdi. Diğer rivayetlere göre çiftlik ermenilere aitti.

İkinci çiftlik, yani Dınaraş, o zaman hususî ellerde Ş e y h z a m a n o v ' larda bulunuyordu. Vesikalardan birinde şöyle bir

(18) Yarım dükkân hususî bir mülk idi.

(19) Başka rivayetlere göre 14.166 m.2.

(20) Diğer rivayetlere göre 873 hek. 9998 m.2.

kayıt vardır: «Gerçi bu çiftlik, eskiden, şeriat göre, vakfa ait sayılmış ise de, Ruhaniler Meclisinin müsamahasile ve bilhassa Rusların davnost (müruru zaman - Y.K.) dedikleri kanuna binaen, caminin idaresinden çıkmıştır (yani artık evkaftan değildi). Bugün Dınarış çiftliğinden, Gence nehrinin sahilinde «bazan kiraya verilen» taşlık bir arsa kalmıştır (21).

دنیا راش ملکی بو حالده شیخزما-
نوفلاریک ید تصرفنده در . بو ملک شرعاً املاک
موقوفه دن حساب اولوندینی حالده اداره مستبد
زماننده اداره روحانیه مساحه سی و خصوصاً
روسلاریک دا ونوست نامی و یردیگری عدالتسز
قانون بو ملکیک الدن چیقماسه سبب اولوبدر .
بو حالده دنیار اش ملکینده مسجده مخصوص
کنجه چاینک ایچنده کوچک بر داشلق قالمشدرکه
بعضاً اجاره یه ویریلر .

Mezkûr caminin 1918 ve 1919 senelerine ait varidat ve sarfiyatı hakkında malûmatımız vardır. Bu iki sene içindeki varidat evvelki seneden kalan paralardan, dükkânların, kervansarayların ve pasajın kirasından, nezirlerden, vakfiyelerden ve bankalara yatırılmış olan bu varidatın faizinden mürekkepti.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
918	1640,93 r.	1141,93 r.	+ 229 r.
919	56126,91 r.	37218,36 r.	+ 18908,55 r (22)

Bakü vilâyetinin sünnî meclisi reisinin Meşihat idaresine gönderdiği rapora göre, 18 mart faciasında Şamahtaki camiye مسجدجامع vakıf dükkânları tamamile yangında yanmıştır. «Onun için bunun ne bugünkü ne de dünkü halini mufassalan ve hatta kabataslak bile tasvir etmek kat'iyyen imkânsızdır». Caminin yangında yanan mülkleri arasında 42 dükkân vardır. Bu dükkânlar 1916 da henüz kiraya verilirdi. 1918 senesinde bunların kirasından 12.123 ruble 03 kopek mevcuttu (23).

Kuba şehri camisinin vakıf mülkleri 14 dükkândan ve bir bodrumdan ibaretti. 1917 senesinde caminin 384 ruble nakit parası, camisin haznedarı yanında 833 ruble, Bakü hazinesinde 907 ruble ve Kuba hazinesinde 922 ruble 98 kopek olmak üzere 2666 rub. 98 kop. sermayesi varmış (24).

Azah camisinin, anlaşıldığıma göre, 25 dükkânı vardı. Biz ancak 14 dükkândan alınan kiranın miktarını liliyoruz. 1919 senesinde cami bu 14 dükkânın kirasından 14.446 ruble almıştır. Sarfiyatı muallimin, hademenin, ihtimal mezarlık hademesinin ve talebelerin maaşlarından ve cami ile mektebin teshinat harcından ibaret olup, 14.217 ruble idi.

1920 senesinde bu caminin varidatını, 1919 dan kalan 229 ruble ve bu dükkânlardan alınan kira parasıyla beraber 37.959 ruble teşkil ediyordu. cami ve mektebin idaresine 37.730 ruble sarfedilmişti.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	14.446 r.	14.217 r.	+ 29 r.
1920	37.959 r.	37.730 r.	+ 229 r.

Şuşa şehri vakıflarile zengindi. Birçok çiftlik, arazi, dükkân ve ev *Gevher ağa* ve *Mescidülaksa* camilerine aitti. Şuşa şehrinin nefsinde bu camilerin 12 ahşap dükkânı, 4 (diğer rivayetlere göre 3) kârgir dükkânı, 273 m.2 lık boş bir arsa ve bir kervansarayın 6 da bir payı vardı. Bu sonuncu 17 temmuz 1865 senesinde Korgeneral İ b r a k i m h a n C e v a n ş i r tarafından *Gevher ağa camisine* vakfedilmiştir. Vesikada, kervansarayın ancak bir kısmının, vakıf emlakından kaldığının sebebi izah edilmiştir. Vakıfdarın (25) yeğeni *Şekinli H a s a n a ğ a*, mahkeme kararıyla, 6 da 5 kısmını almış ve ancak bir kısım vakıf olarak kalmıştır (26).

Ziraî topraklar, otlak ve meralardan *زراعت، چمنک، او، تلاق* ibaret olan «Maksudlu ve ona mücavir *Cevanşir hanımlu*» ve *Ahmet*

(24) Aynı dosya. yap. 78.

(25) Bazı rivayetlere göre Şuşadaki vakıf emlakı *H a n C e v a n ş i r*, diğerlerine göre de kızı tarafından vakfedilmişti.

(26) Burası aslında: « . . . 5 te bir kısmını almış ve ancak bir kısım . . . » diye yazılmışsa da, biraz yukarıda söylenene uymadığından, matbaa veya dik-katsızlık hatası olarak kabul edip, bu suretle tas-hih ettim. Y. K.

(21) D. 63-1919, yap. 8, 11, 68, 72.

(22) Aynı dosya. yap. 65, 66 ve 78.

(23) Aynı dosya. yap. 31, 78.

ağaoğlu» çiftlikleri bu camilere ait olup, 2619 hek. 6143 m.2 lık bir sahayı işgal ederdi. Tetkik ettiğimiz zamanda bunların ancak 964 hek. 6773 m.2 sı vakıf mülkü olarak kalmıştır; bu toprakların büyük kısmı adliyenin kararile Kekelbekovlara (?). Ahmet ağa oğlu beylere ve mntakanın köylülerine verilmişti.

Maksutlu gibi, ziraî topraklardan, otlak ve meralardan mürekkep olan *Baharlu* ve *Şekerbeklü çiftlikleri* de bu camilere aitti. Civardaki köylerin ahalisine toprak tevzi edildikten sonra, bu çiftliklerin 381 h. 2824 m.2 lık sahasından, ancak 65 h. 5500 m. 2 camilere ait kalmıştır.

Şellü kasabasında, sahası malûm olmayan, vakfedilmiş bir bahçe, aynı camilere aitti.

Hıdırlu (Dargalu veya Rogalu) çiftliğinin sahası iptida 163 h. 8750 m.2 idi. Bu topraktan 109 h. 2500 m.2 ı mahkeme kararile, Şekerbek Agalarbekov için, camiden alımdır. Söyle ki, vakıf mülkü olarak ancak 54 h. 6250 m.2 ı kalmıştır. *Hıdırlu* veya *Dargalu* çiftliğinin yarısı bizzat camiye, yarısı da bahçıvanlara aitti.

Vakfa ait 4.534 m.2 büyüklüğündeki İv oğlu çiftliği ekin tarlası ve meralardan ibaretti.

Cevanşir nahiyesinde 174 h. 8000 m.2 (27) vi kaplayan *Kuradağlı* çiftliği vardı. Bu çiftlik bir zaman kısmen veya tamamen «gasbedilmisti» fakat bilâhare, mahkeme kararile. tekrar camiye iade edilmişti. Bu vakıf mülkün idarecileri, köylüler tarafından zorla alınmış arazinin miktarını tesbit edemediler. Buna ait evrakın Mart faciasındaki yangında mahvolması muhtemeldir.

«Vakıf emlakının tahirine mahsus defterlerden» (28) alınan bir nottan anlaşılıyor ki, mezkûr çiftliklerden başka şu emlak ta aynı iki camiye aitti: Erivan vilâyetinin Goribsar mntakasındaki Yova çiftliğinin yarısı ki, 651 h. 6712 m.2 lık bir sahayı iş-

gal eder, aynı mntakada 299 h. 8912 m.2 saha işgal eden *Bedhuvezlu çiftliği*, gene orada *Budugurvendi-ahund* «دوغرواندا آخوند» çiftliğinin üçte biri ki, 6831 h. 3831 m.2 büyüklüğündedir. Aynı yerde bulunan Karakaşlu çiftliğinin dörtte biri ki, 182 h. 4475 m.2 dir, Aşağa-Şlingvat «شلینگوات» kasabası yanında bulunan 1.261 m.2 büyüklüğündeki *Çohar çiftliği*, Erivan vilâyetinde *Haraba-Sarbanlar* «خرايه سه بانلر» arsası ki, 98 h. 5981 m.2 büyüklüğündedir ve, gene orada, 3.186 m.2 işgal eden bir meyva bahçesi.

İki camiye ait vakıf emlakın takribî cetveli (29):

919/20 ye kadar	919/20 de	Çiftliklerin isimleri
2620 h.	965 h.	Maksudlu (Cevan. H. ve (Ahmet-Ağa)
381 »	66 »	Baharlu ve Şekerbeklü
—	—	Şellü
164 »	55 »	Hıd. (Dar. veya Rog.)
174 »	151 »	İv-oğlu
8353 »	2784 »	(30) «Not» ta zikredilen 7 çiftlik.
11694 h.	4021 h.	

Bu camilerin bütün gayrimenkulâtı «hükümet defterlerine» (?) göre 26.562 rub. 75 kopek kıymetinde idi (1919 senesine ait malûmat).

Bu camilerin varidat ve sarfiyatının miktarı aşağıdaki cetvelde görülüyor:

I. Mescidülaksa

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
919	5515	1990	3525
920	35000	14000	21000

II. Gevher-Ağa Camii

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
919	13659	13114,11	344,89
920	85551,24(31)	14684,22	70866,78 (32)

(29) Tam hektarlara kadar doğrudur.

(30) Bu, iki caminin, muhtelif «gasplardan» sonra, vasatî olarak üç kere ufalmış mülklerine kıyasen, evvelki adedin üçte taksim edilmesinden husule gelmiş, sünni bir edettir.

(31) 1919 dan kalan nakit paralarla beraber.

(32) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, D. 63-1919, yap. 77 ve dosya 6-1920. yap. 46, 97, 100, 102, 104.

(27) Diğer rivayetlere göre (aynı evrakta mevcut bulunan) 666 H. 4243. m.2 Bu adetlerden hangisinin doğru olduğunu tespit etmek müşküldür.

(28) İhtimal ki, bu defterlerde Kafkasyanın bütün vakıfları toplanmıştı. Maalesef Meşihatın dosyalarında bunlara rastgelmedik.

Keokçay (Gökçay ?) şehrinde 18 vakıf dükkânı vardı. Bu şehrin vakıf mülklerinden alınan senevî irad 1919 da 2676 rub., 1920 senesinde 2634 ruble, 1920 senesi içindeki sarfiyat ta 257 rub. 50 kop. idi. Buna, alınan para ile inşası henüz bitmemiş camiye itmam etmek maksadiyle, 3249 rubleye mukabil satılan, 2475 kilo ham pamuktan alınan kârı ilâve etmek lâzımdır (33).

Aktaş'taki caminin vakıf mülkleri birkaç dükkândan ibaretti; bunlardan 1919 da alınan 300 ruble kâmilten tamirlerine sarfedilmiştir (34).

Zangeur, Şeki ve Lengeran nahiyelerile, Lenkorani şehrinde, Gence vilâyetinde ve Kuba nahiyesinde hiçbir vakıf mülkü yoktur. Kuba nahiyesine dair şöyle bir kayıt vardır (35).

... اولنجی بوقه او یزدنده (36) بزه معلوم
هیچ مکانه موقوفات یوخدرکه اونک مداخل و
وارداتی و مخارج و مصارف اولونان مبالغک

(33) D. 63-1919, yap. 87, 88.

(34) Aynı dosya. yap. 115.

(35) D. 63-1919, yap. 29, 43, 45, 98, 100, 130,

D. 6-1920, yap. 46, 87 - 88.

(36) Uyezd - Nahiyе. (Müt.).

مقدارلرنی یازوب بیان ایدک . که رونورکه جمیع
روحانیلاربوسنه ذکواتلرنی بیتالمالهطویلمکدن
معاشرتک و کذرانلری مشقت محتاج سرنکون
سکوتی اخبار ایدوب مساجد و مهلیلرده آذان
سه سی اولمکینه کوره خروسلارده بانلمیور ...

Demek ki, zekât bu zamana kadar camiler tarafından alınmıştır.

Vesikalarda bunlara dair malûmat olmadığından sarfiyat ve varidatta eksik kalan adetleri göz önüne alınıyor, kabataslak yapılan bir hesaba göre, II. fasıldaki camilerin bütün varidatı 264.688 r. 07 kop., sarfiyatı da 106.567 r. 29 kopektir. Demek ki 1917, 1918 ve 1919 seneleri içindeki varidat aynı senelerdeki sarfiyattan hemen hemen 2,5 defa fazladır. Bütün Azerbaycan için bu adedi 2 olarak kabul edebiliriz.

1919 - 1920 senelerinde gayrimenkulâtın bütün sahası, şehir içindeki vakıf mülkleri dahil, 7460 hek. 8444 m.2 idi. Bütün çiftlik ve arsaların sahası henüz malûm olmadığı için, bu adedin daha çok büyümesi muhtemeldir.

rusçadan çeviren: Y. Kalantay

Orta Asya'da arazi meselesine dair üç vesika

Prof. FITRAT

Orta Asyada muhtelif devir ve yerlerde zuhur eden devletlerin resmî saray tarihine ait birçok menba ve vesikalar mevcuttur. Bunlardan Tabarî, İbn ü'l Esîr, Reşîd ed dîn'in *Cemü'tterâhîk'i*, Cüveynî'nin *Cihanküşâ'si*, *Vassaf*, *Revâtüssa'fa*, *Matlaasadeyn*, *Bahrülesrar*, *Abdullahname*, *Ubeydullahname*, *Rahîmhânî*, *Mukimhânî* v.s. gibi, Orta Asya devletlerinin saray hayatına ve hükümdarlarının tercümeihallerine dair fevkalâde alâkalı malûmatı havî menbaları ilk safta zikretmemiz lâzımdır.

Orta Asya tarihine ait eserler vücade getiren muasır âlimlerin çoğu bu menbalara müracaat etmişlerdir. Fakat, mezkûr menbalara dayanarak, neşredilmiş ve neşredilmekte devam eden hütün ilmi tetkikler, asıl meseleyi tavsif etmek hususunda, bazan tamamen muvaffak oldukları halde, müessir kuvvetleri ve bahsî geçen vakaların sebeplerini tahlil etmediklerinden, noksandır. Malûm olduğu ve çâhile, herhangî bir cemiyetin siyasi idare şekli, onun iktisadi ve içtimai teşkilâtile tayin edilir. Halbuki, mezkûr menbalarda böyle bir tahlile asla teşebbüs edilmedi. Reşîd ed dîn, Cüveynî, Vassaf, Abdurrezzak ve diğerleri kendi hükümdar saraylarının mahdud çerçevesinden kurtulmağa, eserlerinde halk kütlesinin içtimai varlığın, mümkün mertebe, inikâs ettirmek maksadile, bu kütlenin içine girmeğe, çalışmadılar. Bugünkü tarih ilmi, şu veya bu devlet ve milletlerin iktisadi ve içtimai teşkilâtını, inikâs ettiren vesikalara büyük bir ehemmiyet vermekte ve muasır müverrihlerden, birinci derecede, bu menbalardan istifade etmelerini ısrarla talep etmektedir. İşte aşağıda arzedeceğimiz, ve Orta Asyanın içtimai - iktisadi münasebetlerinin tetkiki için mühim birer malzeme olan, üç vesika da bu nevidendir.

1) ŞEYBANİ HANIN VAKIFNAMESİ (Farsça. Ölçü: 22×17 cm.)

Bu vesika *Soviyet Sosial Cümhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü*nün Yazmalar kısmında B 670 numarayla kayıtlı olup 107 yaprağı havîdir. Yazmanın sonunda bir veya iki, dördüncü yapraktan sonra da bir yaprağın noksan olması muhtemeldir. Kâğıt eski ve siliktir. Hattın şekline göre bunun asıl nüsha veya doğrudan doğruya ondan istinsah edilmiş bir sureti olduğuna hükmedilebilir. Birçok sahifelerin kenarında, şu ibareyi havî, yuvarlak bir mühür basılmıştır:

التوكل الله الملك الغنى عبد الاول بن الواحد الليثي

Maalesef, tarihsiz olan bu mühürün hangi seneye ait olduğunu tespit edemedik.

Mezkûr vakıfnâmenin Şeybanî Han'a ait olmayıp, Sultan Timur İbnî Şeybanî Han'ın zevcesi, Burundak Han بندق خان oymağına mensup, Mihr Sultan Hanım'ın olduğumu, bilhassa kaydetmemiz lâzımdır.

Bu vesikada, alelülak dibacelerden sonra tarihî malûmat verilmiştir ki, kısaca şudur:

«Ebül Feth Mehmet Şeybanî Han Semerkant şehrinin بابا خدايداد mahallesinde خانیه (Haniye) ismi verdiği bir medrese kurmuştur (1). Bununla biten dördüncü yapraktan sonra, yukarıda söylediğimiz gibi, bir yaprak noksandır, fakat müteakkip metinden, içinde «mezkûr medresenin inşası Şeybanî Han'ın hayatında bitmediğinden ve Şeybanî Han'ın H. 916 da İran hududunda öldürüldüğünden» bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Kayıbolan yapraktan sonra metinde
محمد تیمور بهادر خان ابی الغازی ismi

(1) Bugün bu medrese مدرسه خان (Medrese-i Han) imle maruftur.

kaydedilmiştir. Bu Timur Sultan, Şeybanî Han'ın oğludur.

Mezkûr vakıfnamede kaydedildiğine göre, Şeybanî Han'ın vefatından sonra, Timur Sultan mevzuubahs medresenin inşasını itmam etmeğe koyulmuş, fakat yapı bitmeden evvel Kulak çölünün Hutlan mmtakasında ölmüştü.

Timur Sultan'ın ölümünden sonra dul kalan eşi Mihr Sultan Hanım binayı tamamlayıp süslediği gibi, yapının cenup tarafında başka bir medrese yaptırdı, ve bu iki medrese ile beraber birçok dükkân, avlu حالى ve arazi vakfetti ki, vakıfnamede şu suretle ifade edilmiştir:

پس وقف نمود و تصدق فرمود از خالص مال و اطیب اموال خود خال خیاتها و صحه بدنها و قیام عقلها و نفاذ جمیع تصرفاتها فی الوجوه کلها و بعده و قها علی هذه المدرستین الشریفین المذكورتین الحدودتین الموصوفتین همکی و تمامی مستغلات و عقارات و قری و اسباب که در این وقفیه مسطور است .

«Ve sonra hali hayatta, bedeni sıhhatta ve akli başında iken ve her şekilde bütün melekelerine tasarruf ederken mezkûr hudutlarla muttasıf bu iki medresei şerifeye, ölümünden sonra kullanmak üzere, kendi malından ve meşru mülkünden bütün hububat tarlalarını, akaratını, kasahalarını, malikanelerini, ve değirmenlerini ki, bütün bunlar bu vakfiyede yazılmıştır, vakfedip bağışlamıştır».

Vesikada, vakfa dahil olan emlakın mufassal kaydından evvel, buldukları yere dair kısa bir izahat verilmiştir:

بعضی در بلدۀ دارالسلطنۀ سمرقند و بعضی در محلات سمرقند و بعضی در تومن شاوردار علیاناحیه سمرقند و بعضی در ولایت قبه الحضرأ کش دلکش است و بعضی در ولایت نسف واقع است .

«Bazıları payitaht şehri olan Semerkant, bazıları Semerkant nahiyesinin Şavdar-ı Uli-yâ tümeninde, bazıları Semerkant havalisinde, bazıları Keş ve bazıları Semerkant vilâyetinde bulunuyor».

Bütün vakıfları ayrı ayrı saymayı fuzulî

bulduk ise de, medreselere ait gayrimenkullerin muhtasar bir cetvelini neşretmek faydasız olmayacaktır zannederiz:

Semerkant şehrinde: 27 dükkân, 4 avlu ve bir kapalı çarşı تیمچه .

Semerkant havalisinde: Büyük bir bahçe. ve 200 tanab (2) kadar arazi; bir bahçe ve arsa; 2 kâğıt imalâthanesi; muhtelif yerlerde beş, altı parça arsa.

Keş vilâyetinde: Sayısız araziye ve kezalik «takay» تکجای (3) arsalarını, bir değirmeni, bir tepe کوترمة ve daha bir değirmeni havî bütün Haşnuy خشنوی kasabası; bütün Endi Ahmedî Mugulan انداحمد مغولان kasabası; Haşid Sipakian خشد سپاکیان veya diğer ismile Haşidak Payan پایان خشدق یاان tiyülünün bütün arazisi; bütün Hisarak حصارک kasabası; 2 mera اولنک ve bir yayla ییلاق Manklik Hoca منکلیک خواحه kasabası; Mankucar منکوجر mevkiinin 42 payından 17,5 pay ve Siyah Ab سیاب آب .

Nesef vilâyetinde: Gubdin kasabası غوبدین ve Deşti Gubdin.

Semerkandin yeni kasalarında: bütün Kuksam (کوکنام) کوکنام sahası.

Saydığımız vakıfların büyük bir kısmı Mihr Sultan Hanım'a aitti; kalanlar ise diğer arazi sahiplerinden satın alınıp vakfa kalbedilmişti.

Vakıfnamenin sonunda vakıfdarm şartları ve kezalik vakıfların nakid ve tabii servet olarak senevî varidatı mufassalan gösterilmiştir. Buna dayanarak XVI. asrı zarfında mezkûr gayrimenkulâtan gelen varidatı tahmin etmek mümkündür.

İhtiva ettiği bütün bu malûmattan başka, mezkûr kaynak, bizi bazı orta Asya emlak sahiplerinin isimlerinden haberdar ediyor. Meselâ vakıfnamede, vakfedilen araziye her taraftan ihata eden mülkleri tavsif edilirken, filân mülkün sahibi filân olduğu, veya filânın arazisini filâna sattığı, veya mülkün devlet malı olduğu v.s. kaydedilmiştir. Mezkûr vakıfnamede zikredilen büyük Orta Asya arazi sahiplerinin isimlerini neşreledim:

(1) Merhum Emir Abdul Ali Tarhan'ın (o Abdül Ali Tarhan ki, Sultan Ahmet Mirza

(2) Bir tanap tahminen 4230 m² dir (Y. K).

(3) تکجای çarşı için kiraya verilen arsalar.

Timurî zamanında Buhara hâkimi olup Şeybanî'yi bir müddet yanında istihdam etmişti), oğlu Emir Baki Muhammet Tarhan;

(2) Emir Kanbar Ali Tarhan İbni Emir Bastam Tarhan

(3) Mir Mahdum lâkaplı Emir Seyyit İbrahimül Hüseyinül Kirmanî;

(4) Hacaka Emir Derviş.

Vakıfnamde hususî bir tetkike muhtaç birçok yer isimleri de vardır. Meselâ:

و خشق، انكار قورحيل، انكار انجکل، راجکند، شوکذ، زوجکت شاشیق آلب، دشت تھان، یاریمتوق، نافخس، بجمام، یفوق، خشیدک، آب لم لم، غوبدین، یازمودین جامخین، ماغون، پاران، تیرکت، سکبادزه، ویجکت .

Bu isimler arasında، نهر امیر غناجین، v.s. gibi نهر میکایک خواجه، جوی عباس، arıkları kazan arazi sahiplerinin adlarını muhafaza edenleri de vardır.

Mezkûr vakıfname sayesinde emlak nevi için kullanılan tiyül، تبول، mamleke، di، سکيات، ملك، milk، مملك، hebaş، دیهه باش v.s. istilahlarm manalarını anlamak mümkündür.

Umumiyetle mezkûr vakıfnamenin, Orta Asyada arazi münasebetleri tarihi için pek mühim bir vesika olup mufassal bir tahli- le mühtaç olduğunu zannederiz.

2) EMİR HAYDAR'IN SEYYİT AH-MET HOCAYA VERDİĞİ MEKTUPLAR:
(Farsça: Ölçü: 18,5 × 12 cm.).

Bu ikinci vesika, hususî kütüphanemizde bulunup, XIX uncu asrın başına aittir. Emir Seyyit lâkabını da taşıyan Emir Haydar Buharada hüküm süren Mangit مانعیت hanedanına mensup olup, inkılâp esnasında Buharadan kaçan Emir Alamın dedesinin dedesidir. Emir Haydar H. 1241 sene- sinde ölmüştür.

Seyyit Atai'nin hocalarından Seyyit Ahmet Hoca Sarayda itimad ve nüfuz kazanarak, Çarcuy, Nesef, Karmine, Nurata ve Huzar vilâyetlerine tayin olunup tedricen sadr, faidî ve nakip gibi

yüksek makamlara nâil oluyor; birçok seferlere ordu kumandanı sıfatıyla iştirak ederdi.

Emir Haydar'ın Seyyit Ahmed'e gönderdiği mektuplarda kullandığı çok şefkatli sözlere istinaden, Seyyit Ahmed'in onun yeğeni olduğunu farzedebiliriz.

Seyyit Ahmet 20 senelik hizmeti (H. 1215 ten 1235 e kadar) zarfında hükümdarının bütün yarlık ve ihسانmelerini buna mahsus 410 yapraklı bir deftere کتابچه kaydederdi ki, 962 muhtelif vesikayı havîdir.

Bu yazmanın ilk sahifesinde aşağıdaki mührün izi kalmıştır:

سید احمد نقیب نوران زمین

Mühür 1230 tarihini taşıyor, Seyyit Ahmedin nakip tayin edilmesi hakkındaki فرمان da aynı sene yazılmıştır.

Bu 962 vesikanın tarihî kıymeti tabii çok mütenevvi olup, bazıları mektuplaşan şahısların sırf hususî hayatlarına aittir. Fakat birçoğları da Buhara Emirliğinin tarihi için fevkalâde ehemmiyetli malûmatı haizdir.

Nesef ve Huzar vilâyetlerini idare etmek üzere verilen bütün yarlıklarda şu ibare mevcuttur:

خاکم مذکور خراج ولایت مذکور را موافق تعامل گرفته صرف معیشت خود و لشکریه نموده لشکریه را خوب پروا کند .

«Mezkûr hâkim, mezkûr vilâyetten, adet üzere, haraç alıp onu kendi ve ordunun ihtiyacı için sarf, ve bu sonuncunun iyi bakılmasına dikkat, etmelidir.»

Bu ibareye, haraçtan ve ordunun beslenmesinden bahseden ve bu devirde ordunun teşkilatlanması için kullanılan teşkilât ve usullerini tasvir eden, diğer vesikalarda da tesadüf edilir.

Sadr, nakip ve emirleşker makamlarını tevzi eden yarlıklar da bu memurların hak ve vazifelerini tavsif etmek itibarile şayanı dikkattir.

Hicrî 1216 senesinde yazılmış 8, 9, 10 ve 11 numaralı mektuplar türkmenlerin o sene Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mıntakasında si-

lâhlı bir isyan yaptıklarını gösteriyor. İsyanda en aktif rol oynayan kabileler Kızıl - Ayak, Uk ve Acı 'dır. Asîler, gitgide kuvvetlenen ve genişleyen ihtilâlin başında, Emir'in ordusunu perişan etmişlerse de, neticede kendileri mağlûp olmuşlardır.

Mezkûr mektupların bazı kısımlarının neşrini faydalı bulduk:

8 No. lu mektuptan:

سیادت و امارت پناهان نجابت و عزت
جایگاهان و دولتخواهان رفیع القدران محمد
یوسف خواجه فیضی و سید احمد خواجه صدر
و بیک ابوغلی بی داد خواه و بوران بی میرزا
و نجاری (4) بی داد خواه و محمد امین بی و ملا
کل محمد بی و نیاز بی و جمعه بی از مراسم
خسروانه سرافرار کشته بدانید که تقدیر نیک
و بدی و سعادت و شقاوت و خیر و شر را واجب
تعالی قبل از روح را در بدن دیدن تقدیر
کرده است هر چیز را که واجب تعالی در ازل
تقدیر کرده است بنده می بیند و دیگر اینکه کم
و پر لشکر را نباید ملاحظه کردن زیرا در
کلام مجید آمده است که کم من فیته قلیله فیته
کثیره باذن الله شمایان جایی رفعتی آید که غیر از
خدمت کردن و جان باری نمودن دیگر کاری
نیست اول اینکه بخوبی شود نیکانش مهربانی
بینند بدانش تنبیه یابد اگر کل الغ تپه و خلج
و کنش بدی را پیشه کند شمایان هم بفضل واجب
تعالی از دستتان آمده کی را در حق آنها کنید
هر چه باشد جمعی رفقه آید ملک از واجب تعالی
ست بفضل واجب تعالی (1) بیک کاری کنید
باز لشکر کوید طیار خود مامم بدولت طیار
ستاده ایم باقی السلام علیکم ۱۲۱۴ (Sic).

Mehmet Yusuf Hoca ve sadı Seyyit
Ahmet Hoca ve Bekoğlu biy
Dadhah ve Buran biy mirza
ve Buhari biy Dadhah ve Meh-
met Emin biy ve Molla Gül
Mehmet biy ve Niyazi biy ve
Cuma biy. biliniz ki, Vacibi Taalâ,
ruhu bedene vermeden önce, iyiliğin ve
kötülüğün, saadetin ve şekavetin, hayrın ve
şerrin derecesini, takdir etmiştir. Tanrının e-
zelde mukadder kıldığı herşeyi kul yapar. Ve
böylece ordunun çokluğu veya azlığına bakıl-
maz, çünkü Kur'an Kerim'de şöyle denilmek-
tedir: «ve kaç defa ufak kuvvetler Allahın iz-
nile büyük kuvvetleri mağlûp etti (Kur. Ker.
II, 250). Siz de öyle bir yere gittiniz ki, ora-
da yalnız hizmet etmek ve canını feda etmek-
ten başka bir iş yoktur. Fakat ilkönce iyilere
şefkat göstermeniz, kötülerini tenbih etmeniz lâ-
zımdır. Eğer Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mu-
kavemet gösterirlerse, o zaman, siz, Tanrının
yardımile, elinizden geleni yaparsınız; sizler
de çoksunuz. Mülk Cenabı Hakkın bir vergisi-
dir, onun rızasıyla birşey yaparsınız. Yalnız
hem ordunuzu, hem kendinizi hizmet için ha-
zır görünüz. Baki Allahın selâmı sizin üzeri-
nize olsun 1216».

9 No. lu mektuptan:

.... بدانید که سرفتنه قریل ایاق و اوق
و آجی است از قدیم هم همین سه اوروق فتنه
کر است همین سه اوروق خواه صوفی باشد و
خواه صاف باشد تنبیه اش را بفضل واجب
تعالی یابد و دیگر اوروق بتاحت نارفتنش
بهتر است .

«..... Biliniz ki, isyana başlayan Kızıl
Ayak, Uk ve Acılardır. Bu üç oymak eskiden
beri âşîdir. Bu üç oymak sofî olsun, saf ol-
sun, gene, Allahın nimetile, cezadan kurtula-
mazlar. Diğer oymaklara ise hücum etmemek
daha iyidir».

10 No. lu mektuptan:

.... بدانید شمایانرا فرمودیم که از چار-
جوی بکرکی روید ترکیه اقسقالان و نیکانش
ظاهراً نکه آمده شمایانرا می بینند بدکردار
ایشانرا شمایان گرفته میدهند یا آنها کریمته میروند

«Şahane merhametten iltifat görenler :
Hâkimiyet ve iktidar penahı, necabet ve izzet
sahibi, kıymetli, yüksek devlet adamı faidi

(4) Rusça transkripsiyonunda bu kelime Buhari
olarak yazılmıştır. (X. K.).

بعد از کرکی رفتن از همانجا از دریا گذشته
باینجانب می آید .

..... Biriniz ki, size Carcu'y'dan Kir-
kü'ye hareket etmeği emir verdik. Şüphesiz ki,
hem türkmen aksakalları, hem iyi insanlar
sizi selâmlamağa gelecek. ve kaçamayıp elle-
rine düşen âsilerini de size teslim edecekler-
dir. Kirkü'ye sefer yaptıktan sonra, nehri he-
men orada geçip buraya geliniz.

11 No. lu mektuptan:

..... بدانید که عرضۀ که بدر بار عالی
فرستاده بودید رسیدگار یار کرکی را نیمکاره کر-
دید اکنون استاده خیریت ترکمان را خوب کرده
ولایت را بطریق سابق خاطر جمع و آرامیده
کرده بیاید بار این راهم نیمکاره پر نافته نیاید.

.... Biliniz ki, Meclisi Âliye gönderdi-
ğiniz rapor gelmiştir. Fakat, siz askerî sefe-
rinizi bitirmediniz; şimdi türkmenlerin vazir-
yetini iyileştirip, vilâyeti, eskiden olduğu gibi
sakin kılınız. Ancak bu işi gene yarı yolda
bırakmayınız.

12, 15, 26, 27, 37, 38, 51, 359, 491, 530,
536, 571, 932, 933 ve 944 No. lu mektuplar
Buhara ve Kokand emirlikleri arasındaki as-
kerî hareketlerden bahseder.

62, 63 ve 255 numaralı mektuplar Bu-
hara Mangıtlarile Şehrizebz (5) Kınagasları
arasındaki harpten bahistir.

XIX uncu asırda, Kokantta, Fergana e-
miri O m a r H a n ' m sarayında toplan-
mış şairler arasında türkçe ve farsça eserleri-
le büyük bir şöhret kazanmış C ü n e y d u l -
l a h H â z i k hususî bir mevki işgal et-
mektedir.

C ü n e y d u l l a h H â z i k H. 1259
senesinde E m i r N a s r u l l a h ' m buy-
ruğuyle öldürüldü.

70 ve 265 No. lu mektuplar bu meşhur
Orta Asya şairinin tercümeihali için mal-
zeme teşkil etmektedir.

390 No. lu mektup E m i r H a y d a r
ile Hiva Hanı arasındaki muharebeden bâ-
histir.

103, 215, 269, 273, 554, 557, 566, 567,
568, 583, 584, 589, 615, 625 ve 873 No. lu mek-

(5) Şehrizebz = Yeşilşehir, Kes.

tuplar vergilerden ve «bay-baçe» بای بچا, «kara-
çirik» قره چیریک «cul» جعل gibi fevkalâde
tahsillerden, bunların miktarından ve tahsil
usullerinden bahseder.

Bu vesikalardan anlaşılıyor ki, Buhara
hanları, malûm muayyen vergilerden ve as-
kerî hizmette bulunan kimselerden. («nüke-
riye» den) başka, oymaklara karşı yapılan as-
kerî seferler esnasında, para ve insan alır-
dı. Bu paraya «cul», ordu hizmetine alınan
insanlara ise kara-çirik derler. Hiç şüphe yok
ki, bu ağır vergiler hoşnutsuzluk ve isyana
sebepe olmuşlardı. Bir mektubu aynen, bazı-
larının da en mühim kısımlarını, dercediyö-
ruz :

103 No. lu mektup:

سیادت و امارت پناهان نجابت عزت
اکاهان نور چشمی سید احمد خواجہ فیضی و
محرم درگاه نیاز بیک دادخواه از مراسم خس-
وانه سرافراز بوده بدانند که سرای دو صد
نفر منت شش صد نفر قورمه سه صد نفر ایماق
چار صد نفر عرب صد و تجاہ نفر فقرای
بیرون شهر دو صد نفر قشکرات هزار نفر هر-
دری شصت نفر قره چیریک فرمودیم باید که
شہایان همین قره چیریک را خبر دهید که خود-
ہارا طیار کرده مستعد خدمت شده ایستند حجاب
ما از انجانب سیادت پناه محمود حواجہ اوراق
راہم فرستادیم اگر از طرف شهر - بز خبری
شود شہایان بمشورت از قره چیریک بقور غا-
نہای اطراف شهر سبز ایلغار فرستائید کہ خوب
باحتیاط کار خود ہا باشند شہایان بخاطر جمعی
باحتیاط و ضبط کار خود ہا مشغول باشید
موافق فرمان عالی عثمانمودہ خلاف و انحراف
نورزید السلام علیکم ۱۲۱۸ .

Şahane merhametten iltifat görenler
hâkimmiyet ve iktidar penahı, necabet ve iz-
zet sahibi, kıymetli fâidî Seyyid Ah-
met Hoca ve Niya-z biy Dadhah
biliniz ki, biz, Saray oymağından 200, Man-
gıtlardan 600, Kurmelardan 300. Uymaklar-
dan 400, Araplardan 150, şehir etrafındaki

ahaliden 200, Kunkratlardan 100 ve Hardarîlerden 60 kişi seferber etmenize emir verdik. Siz bu karaçiriklere hizmete hazır bulunacaklarını bildirmelisiniz. Biz kendi tarafımızdan necabet ve iktidar penahı *M a h m u t H o c a U r u k*'u gönderdik. Şayet Şehrisebzen haber gelir ve siz vaziyetin icap ettiğine göre, karaçiriklerin bir kısmıyla Şehrisebz etrafındaki tepelere akın yaparsanız, karaçirikler çok dikkatli davranırlar. Siz de vazifelerinizde soğukkanlılık, dikkat ve cesati muhafaza edip, yüksek emre asla muhalefet etmeyiniz. Baki Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. 1218.

269 No. lu mektuptan:

... بدانند که از جماعه کیکچی قره چیریک طاب کرده بودید باید که ازوجه قره چیریک بجماعه کیکچی دخل و حجت سازند .

«.....Biliniz ki, Kiyikçi cemaatında karaçirik almalısınız. Fakat Kiyikçi cemaatını bu yüzden gayrimemnun kılmamalıdır».

273 No. lu mektuptan

... بدانید که بدولت سواری داریم جعل و نوکر و قره چیریک قرشی را پایکیر کرده همراه ملازم در بار عالی ملابرات بکاول فرستادیم از روی پایکیر زود جعل و قره چیریک را جمع کرده جعل را بسلیم اقالق و حکیم خان پسر عوض اقالق سپارید که آورده بسرکار خاصه شریفه جواب کوید نوکر و قره چیریک بخدمت می آمده کی رامبا رزت پناه حکیم توقسانه سر شده بخدمت گرفته بیارد ...

.... Seferde çıkacağımızı biliniz. Cul, nüker ve karaçirik vergilerinin cetvelini yapıp saray adamlarından *M o l l a B a r a t B a k a v u l* ile gönderdik. Cul ve karaçirikleri çabucak toplayarak *S a l i m A k a l i k* ve *I v a z A k a l i k*'in oğlu *H a k i m C a n*'a teslim ediniz ki, bunları bize getirerek hesap versinler. Hizmete alınan nüker ve karaçirikleri de *H a k i m T u k s a b e* idare edip buraya getirsin».

554 No.lu mektuptan:

فقراى كرمينه از وجه قره چيريك عرض

شدند باید که شما مصامات کرمینه را از فقرا و ایلات خانه شمر کنید در وقتش فقرا و ایلات پانصد قره چیریک را از روی خانه شمر بدهد.

..... *Karmine* ahalişi karaçiriklerin yanlış toplanıldığına şikâyet ediyor. Ahali ve oymaklara mensup ailelerin tam miktarını öğrenmeniz lâzımdır ki, buna istinaden ahali ve oymaklar, ailelerinin miktarile mütenasip, 500 karaçirik vermeğe mecbur tutulsun...

625 No. lu mektuptan:

... بدانید که جعل فقراى كرمينه صد و پنجا طلا حمل فقراى بيرون پنجشنبه صد و پنجا طلا و از فقراى كنه قورغان سيصد و بيست طلا جعل جلاير پنجشنبه صد و بيست و پنجطلا و از اوج اوروق چهار صد طلا و از فقراى پنجى قورغان سی طلا و از قرغز صد و پنجا طلا و از قسکرات پنجا طلا و از سرای پنجا و از آلچین سی طلا و کیریت پازده طلا و از جیت چهل طلا و از میتن کرمینه ده طلا و ازمنک هشت طلا و از دورمن شش طلا و از بر قوت صد طلا و از اوز دو طلا باید که هر کدام جعل و قره چیریک خود را جمع کرده همراه خود گرفته بجام رفته ایستید ...

..... Biliniz ki, *Karmine* ahalisinin culu 150 tile, *Pencşambe* havalisi ahalisinin culu 150 tile, *Katah-Kurgan* ahalisinininki 320 t., *Pencşambe celâyir*lerinininki 125 t., *Uc Uruk*larınıninki 400., *Yangi-Kurgan* ahalisinininki 30 t., *Kurgız*larınıninki 150 t., *Kunkrat*larınıninki 50 t., *Sarayın* culu 50t., *Olçin*inki 30 t., *Kireytle*rinki 15 t., *Cütler*inki 40 t., *Mitan-i Karmine*nin culu 10 tile, *Mingin* culu 8 t., *Durmanın*ki 6 t., *Barkut*unki 100 tile ve *Uzlar*inki 2 tile olarak hesap edilmiştir. Herkes kendi cul ve karaçiriklerini toplayıp *Cam*'a gelecektir.

119, 121, 132, 324 ve 466 No. lu mektuplar kale duvarlarımızın ahali tarafından tamir edilmek mükellefiyetinden bahistir. Her şehrin bu mükellefiyeti, duvarlarda çalıştırılmak üzere muayyen bir miktar işçi veren

o mmtakanın köylülerine pek zor geliyordu. Gayet tabiidir ki, ahali, bu münasebetle, hem iş hem para istiyen vilâyet memurları tarafından soyuluyordu.

Aşağıdaki mektuplar bunların dalavere-lerini pek güzel göstermektedir.

324 No. 11 mektubu arz edelim:

سیادت و نجات پناه نور چشمی سید احمد
خواجہ فیضی امارت پناه معتمد دولت عالی
صدر بی از مراحم پادشاهانہ سرا فراز کشته
بدانندکہ دیوار قورغان غرجاب از ہر جا غلطیدہ
رخنہ شدہ بودہ است بایدکہ نور چشمی کس
فرمودہ مردکار خانہ آباد و قورغاشیم و یئنی
کنت و غجر را جمع کردہ کیند و صدر بی
مردکار خزار را جمع کردہ کرفتنہ ہر کدام یک
آدم خود را بمرردکار ہمراہ کردہ زود فرستادہ
شکست و ریخت دیوار قورغان غورجاب را خوب
درستی کنانید ... می شنویم کہ درباب مردکار
از مسلمان پل بسیاری میکرفتنہ اند باید خوب
تحقیق نمایید کہ کس از فقراء پل نکیرد موافق
امر عالی عملنمایید السلام علیکم فی رمضان
سنہ ۱۲۲۵ .

Şahane merhametten iltifat gören hakimiyet, necabet ve iktidar penahı, yüksek hükümetin itimadına nail olmuş sadr bey, gözbebeğimiz faidî Seyyid Ahmet Hoca, bilsin ki, Kurgan Gurcap surlarının her tarafı harap olup gedikler açılmıştır. Gözbebeğimiz, bir adamına, Hane-Abad, Kurgaşım, Yangi-Kant ve Gacirden, sadr beye ise Husardan işçi toplatmalı, her ikisi çabucak bu işçileri bir vekil ile göndererek Kurgan Gurcabin düşmüş ve kırılmış yerlerini iyi tamir ettirmelidir.. Müslüman işçilerinden çok para alındığını işitiyoruz. Bunu iyice tetkik etmek lâzımdır, şöyle ki hiçkimse ahali-den para almasın. Yüksek emre göre hareket ediniz. Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. Ramazan 1225.

239 ve 527 No. 11 mektuplar Nave-Guzar mülkleri ve onlardan alınan haracın miktarı hakkında malûmat vermektedir. Nave-Gu-

zar mülkleri yüksek yerlerde bulunup su, oralara, yükseklerde akan çaylardan, tahta oluklardan geçirilmek suretile gönderilir.

30, 43, 46, 187, 532, ve 740 No. 11 mektuplar çiftçinin hususî vaziyetinden, emlakînin halinden ve mülk sahipleriyle münasebetlerinden bahseder.

Çiftçi - kârende veya tabiri diğerle 'muzara' onu işletmek maksadıyla, arazi alan bir kimsedir. Devlet mülkleri ve vakıf hususî mülkler vasıtasıyla işletilirdi. Hususî, veya vakıf, veya devlet mülkü olan köylerdeki toprak evler ve avlular aynı vaziyette idi. Köylü arazisine hiç tasarruf edemezdi, şöyle ki mülk sahibi kendisine her an: «evini arsamdan kaldır ve arabanı çek» diyebilirdi.

Buhara emirliğinde az arazi bulunduğundan, mülk sahipleri ve derebeyler, esaret kanununa ihtiyaç görmeden, aç ve evsiz kalmaktan korkan köylüleri istismar eder, onlara köle muamelesini yaparlardı (6).

532 ve 740 No. 11 mektuplar su hakkına dairdir. 891 No. 11 mektup nehir köprülerinin tamirinden ve bu mecburiyetin tatbik usulünden bahseder.

148 ve 825 No. 11 mektuplar hükümdarın, haraç toplamak hakkını, valilere veya başka şahıslara, ödenmek üzere, verdiğinden bahistir.

Bu mektupların çoğunda Buhara emirliğinin muhtelif yerlerinde yaşamış birçok oymakların isimlerine rastlanır. Bu malûmat etnografya itibarile fevkalâde kıymetlidir. Mektuplarda meselâ şu isimleri gördük: Karakalpak فرە قلیاق Kinagas Kara-Kalpak کینکس فرە قلیاق ve Kara-Mangıt Kara-Kalpak فرە قلیاق Mektuplardan biri Karmine vilâyetindeki (kısmen veya kâmile) Karakalpakların buraya kazakların yurdundan göç ettiklerinden bahseder ki, fevkalâde mühimdir. Mektubu aynen naklediyoruz (Nr 523):

(6) Bundan, her köylünün ev ve toprağa sahip olduğu neticesini çıkarmamalıdır. Hiç şüphe yok ki, birçok köylü topraksız ve evsizdi. Bunlar başka usullerle, ve meselâ, «bunak» دنلنلن istikraz vasıtasıyla, hizmete bağlanıp, istismar edilirdi.

... بدانید که عرضه که بدر بار عالی فرستاده
 بودید رسید عرض کرده اید که آدمی که از
 برادر امان بای توقسابه عرض کرده بوده است
 عرض او بتفاوت بود دست او دعوی پسری
 نکرده است ضعیفه با اختیار خود رسیده بوده
 است ضعیفه با اختیار خود رسیده باشد کسی
 بیوجه دخل نسازد دعوی که در ولایت قزاق
 شده باشد قزاق بقزاق یا قزاق بقزاق یا
 قره فلپاق بقزاق داشته باشد دعوی کهنه در یورت
 قزاق شده را قاضیان اشنوند بعد از اینجا آمدن
 اگر دعوی واقع شود قاضیان شنیده بقطع
 رسانند باقی احوالات را آدم فرستاده اتان
 تقریر خواهد نمود والسلام علیکم ۱۲۲۲ .

.... *Biliniz ki, Meclisi Âlî'ye gönderdiğiniz mektup gelmiştir. Aman bay Tuksabenin kardeşlerinden şikâyet eden adamın, oğulluk haklarını beyan etmediğinden, haksız olduğunu buyuruyorsunuz. Kadın arzusunakavuştu, artık bundan sonra hiç kimse, sebep-siz, işine karışmasın. Kazakistanda, bir kazagın diğer bir kazak aleyhine, veya bir kazagın bir karakalpak aleyhine ve yahut ta bir karakalpagın bir kazak aleyhine açmış olduğu davalara, kazakların yurdunda zuhur eden bu eski davalara, kadılar bakmasın, Dava, buraya geldiklerinden sonra uçılırsa, kadılar onu tetkik edip halletsinler. Diğer meseleleri bize gönderdiğiniz adam arzedecektir. Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. 1222.*

50, 320 ve 487 No. lı mektuplar, özbek hanlarına, her vilâyetin ziraat mmtakalarından, o vilâyetin nükerlerinin iaşelerini temin edecek, aynı ve nakdî vergileri toplamalarına emir verildiğinden bahseder. Herhangi bir vilâyetten bir senelik iaşe ve harçlık alan bir nüker, hâkimin hususî müsaadesi olmadan, o sene içinde, başka bir vilâyete gidemez. Eğer her şeye rağmen, bağlı olduğu vilâyetten ayrılmak isterse, oradan aldığı senelik aynı ve nakdî payını iade etmeğe mecburdur.

Zannederim ki, özbeklerin, Timuriler devletinde hâkimiyeti ele aldıktan sonra (XVI. asır), göçebeliği çabucak terkederek

oturaklaşmalarına sebep, en ziyade, bu şartlar olmuştu.

56, 141, 488, 500 ve 637 No. lı mektuplar devlet mülklerinin ملك پادشاهın tasdikile hususî ellere geçmelerinden ملك bahseder. İptida «milki hukm» ملك حكم ismini alan bu mülkler sonraları «milki hurr» ملك حر yani her nevi vergilerden muaf mülk, ıstılahı altında şöhret kazanmışlardı. Mezkûr mektuplarda bu münasebetle deniliyor ki:

488 No. lı mektuptan:

... چنانچه چشمهٔ ریکساله هزارهٔ حرقان از ولایت کرمینه ملك بوده برینمضمون حکم قبلکاه جنت مکانی نور مرقدہ ناطق است حالا ملازمان شما بآنجہ (7) و ریکسالهٔ مذکورہ از وجہ حراج حجت و مداخلت میکرده اند باید ملازمان خود رامنع کنید اراضی موضع مذکور راملك دانسته از وجہ حراج حجت و مداخلت نکنند .

....*Karmine vilâyetindeki Riksalei Hazarei Harkan çeşmesi hususî bir mülk olduğundan, Kiblegâh, Cennetmekân, Kabrı nur olanın (yani babamın) fermanı bunu beyan etmektedir. Sizin memurlarınız mezkûr Abçe ile Riksaleyeye harac için müdahale ettiler. Memurlarınızı men'ediniz. Mezkûr yerin arazişini mülk bilerek harac için müdahale etmesinler.*

500 No. lı mektuptan:

ورثهٔ عبدالرحمن خواجه بعرض عالی رسانید که هشتاد طناب زمین ملك حرام درقریهٔ چار ره در وقت حضرت جنت مکانی قبلکاه علیه الرحمہ بامرشان طناب کشیده شده بود .

Abdurrahman Hocanın varisleri, yüksek makama, Çahar-Rahe kasabasındaki 80 tanap «mülki hüküm» ün merhum padişah zamanında, onun emrile ölçülmüş olduğunu arz ettiler..

129, 470, 688, 689, 690, 691 v.s. numaralı mektuplar «tanhah» -bir nevi tiyül- ıstılahından bahseder.

135, 270, 468, 483 ve 498 No. lı mektuplar «haracı tanabane» ve «haracı mal» vergilerine ve bu istihlamların izahına dairdir. Bunlardan 483 No. lı mektubu neşrediyoruz:

... بدانید که عرضۀ که بدر بار عالی فرستاده
بودید رسید از مضمون او آگاهی بجانب ما
حاصل کردید از باغ و چهار باغ طنابی یکطلا
طنابانه کیرید اگر یکطلا طنابانه قبول نکنند از
روی سه مال کنید ...

... Biliniz ki, yüksek makama gönderdiğiniz istida gelmiştir. Mündericatu bize hakikatı açmıştır. Bahçeden ve büyük bahçeden beher tanab için bir tile alınız. Tanab için bir tile vermeğe razı olmazlarsa, (mahsulün) üçte birini alınız..

229 ve 312 No. lu mektuplar aynı ve nakdi nükeriye vergisinin miktarına dairdir.

456 ve 682 No. lı mektuplar köylülerin mülk sahibine ait olan mahsulün meşru payını vermekten çekindiklerinden bahseder.

803 No. lı mektup padişahın hususî mülkler satın aldığına dairdir.

148, 151, 267, 271, 276, 286 ve 577 No.lı mektuplar mülk arazisi sahiplerinin haracatan muaf kıldığından bahseder.

Bu kadarla iktifa etmek mecburiyetindeyiz. Fakat hemen söyleyelim ki, müdekkik ve müverrihler için, hakikate müstenit, zengin bir malzeme hazinesini teşkil eden tarihî kıymeti haiz vesikalar bahsettiklerimizden çok fazladır.

3) EMİR NASRULLAH'IN HAKİM BİKİ'YE GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR:

(Farsça. Ölçü 15×24.5 cm., Hususî kütüphanemizde).

Emir Nasrullah, yukarıda bahsı geçen Emir Haydar'ın oğlu olup, Mangıt emirlerindendi. Babasının ölümünden ve hemen bunu müteakip kardeşleriyle yaptığı kısa bir mücadeleden sonra Buharaya gelerek babasının tahtına geçti. Hakim Kuşbiki veya Muhammet Hakim biy Kul Kuşbiki, Emir Haydar devrinde sarayın büyük ricalinden biriydi.

Emir Haydar'ın vefatından sonra Emir Nasrullah'ın taraftarı olup, Buhara emirliğini ele almasına yardım

etti. Emir Nasrullah, Hakim atalığı bu hizmetine mukabil kendisini Kul Kuşbiki lākabile taltif etti.

Tetkik ettiğimiz yazma Emir Nasrullah tarafından, Kinagaslarla yapılan muharebe sırasında Şehrisebzde bulunduğu zaman Buharaya, Hakim Kuşbiki'ye, gönderdiği mektupların külliyatıdır. Bu mektuplar, Hakim Kuşbiki henüz hayatta iken, tahminimize göre kâtiplerinden biri tarafından, tedvin edilmiştir.

Divanın başında kısa bir mukaddime vardır ki, burada Emir Haydar'ın ölümünden sonra emirlik tahtına Mir Hüseyin Türe'nin çıktığı kaydedilmiştir. Hakim Kuşbiki kendisine muhalefet etmiştir. 70 gün sonra Mir Hüseyin Türe ölmüş ve Ömer Türe tahta çıkmıştır. Hakim Kuşbiki Nasrullah Türe'yi Karşiden Buharanın muhasarasına davet etmiş ve Buhara tahtına oturtmuştur.

Mezkûr tarihî malûmattan sonra tarih sırasına göre tasnif edilmiş mektuplar geliyor. Yazmanın başında ve sonunda birer, ikişer yaprak noksandır. Divanda mevcut bütün mektuplar H. 1243 ile 1251 seneleri arasında, yani 8 sene zarfında yazılmıştır. Bugün yazma 489 mektubu havi 147 yapraktan mürekkeptir.

Bu yazma kıymet ve ehemmiyet itibarıyla yukarıda tetkik ettiğimiz iki vesikadan, yani Şeybanî han'ın vakıfnamesi ve Emir Haydar'ın mektuplarından aşıyağdır.

Yazmada bulunan mektupların ekserisi hususî meselelere aittir; tarihî kıymeti haiz olanlar da Buhara ile Kinagaslar arasındaki muharebeye dairdir ve ancak bir mektup (No. 232) hakikaten çok ehemmiyetli olup, Emir Nasrullah'ın Karşı vilâyeti idaresine gönderilen Hakim Kuşbiki'ye sunduğu ve kendisine geniş bir serbesti bahşeden fermandır.

Aynen naklediyoruz:

در اینولا حکم عالی صادر شده و وزارت
پناه مقر بی محمد حکیم بی کل قوشیکی را از
برای سر رشته ولایت قرشی فرستادیم باید که
وزارت پناه مذکور کل خراج دهه پایان و

دههٔ میانه و دههٔ بالای قرشی از سفیدی و کبودی و حسابی آسیا و طنابانهٔ باغ و نقدهٔ تماکو و زکوةٔ توابع قرشی را گرفته از روی دفتر عالی علوفه نوکریه و طنابانهٔ نوکریه را بدهند سفید بری را در وقت سفید کبود بری را در وقت کبودالمان از قوشبیکي طلب نماید املاکداران اولاً از روی تخمین و زارت پناه مذکور گیرند اگر املاکداران نگیرند بقرا بدهند از خراج امساله املاکداران از فقرا از غله و نقده هر چیزیکه گرفته باشند کشته بوزارت پناه مذکور بدهند اگر نبرد کنند فرمودیم که حبس کرده گیرند و به تنخواه امارت و مبارزت پناهان بدل بی و شیردانه ایشیک آقا باشی دخل نسازند غیر از تنخواه مشارالیهما دیگر تنخواهیکه در قرشی هست و زارت پناه مذکور گیرند و آدامن بیجا کرد را تنبیه نمایند برینموجب موافق فرمایش عالی همایون عمل نمایند خلاف و انحراف نورزند فی شهر محرم تحریر یافت . ۱۲۴۶

میرکان منفیت و خاصه بردار هشت منی غله
دیگر نوکریه کلالاً شش منی غله
چهره اقامی دوازده من غله
میرزا باشی شانزده من غله
میر آخور چهل من غله
قراول بیکی سی من غله
جیباچی بیست من غله
نوقسابه پنجاه من غله
ایشیک آقا باشی شصت من غله
بدل بیگ میر آخور یکصد من غله
آدینه پانصد باشی یکصد من غله
همین فرمایش عمل کنند فی شهر محرم

سنه ۱۲۴۶ .

Vezaret penahı, mukarrip Muhammed Hakim biy Kul Kuşbikinin Karşı vilâyetinin idaresine gönderilmesi için yüksek ferman

verildi. Mezkûr vezaret sahibi Karşinin aşığı, orta ve yukarı köylerinin bütün haracını, safidî ve kabudî (8), değirmen kirasını, bahçenin tanab üzerinden alınan vergisini, bütün resmini ve civar köylerinin zekâtını, olufoi nükeriye'yi, tanabei nükeriye'yi, safid barî'yi ve kebud barî'yi, hepsini defteri âliye göre zamanında istiyerek toplasın ve Kuşbikiden (?) elaman (?) talep ederek teslim etsin. İlkönce malikâne sahipleri, vezir hazretlerinin evvelce hazırladığı cetvele göre, alsınlar, almazlarsa köylülere versinler. Malikâne sahipleri, bu sene köylülerden harac olarak aldıkları bütün mal ve paraları vezir hazretlerine iade etsinler. Karşı gelirlerse, hapsedilsinler. Emarat ve cesaret penahı Badab biyin ve Şirdane Işık Ağabaşının maaşlarına karşımasınlar. Bunların tanhaha'larından başka Karşide bulunan paralarını vezir hazretleri alsınlar. Serserileri cezalandırsınlar ve bu hususta yüksek fermana göre hareket edip ondan ayrılmasınlar. Muharrem 1246 tarihinde yazılmıştır.

Mangut okçuları ve hase-bardar	8 man	ekin
Diğer bütün hizmetkârlar 6	» »
Çihre Ağası 12	» »
Mirza başı 16	» »
Mirahur 40	» »
Karaul biki 30	» »
Cibaçi 20	» »
Tuksabe 50	» »
Işık Ağabaşi 60	» »
Badal-bek Mirahur 100	» »
Adine - Pansad - başı 100	» »

Bu fermana göre hareket etsinler. Muharrem ayı 1246.

Bu paygır, yani cetvel, fermanın sonuna ilâve edilmiş olup, memur ve hizmetkârların maaş cetvelidir. Bunlardan yalnız iki kişinin isimleri cetvelin sonunda kaydedilmiştir. Her ikisi, müstesna olarak, kendilerine, rütbelerile mütenasip, düşenden fazla hububat alırdı.

(8) Safidî ve kabudî («safid barî» ve «kabud barî») biçilmiş ve tarladan kaldırılmış ekinden ekilen ve henüz olmamış olduğundan biçilmemiş kبود بری ekinden alınan vergilerdir. (Bak: A. Semenov Tactik resmî evrak nümuneleri, Taşkent 1929, sah. 23). Bu vergilerin şekli ve büyüklüğü hakkında malûmatımız yoktur.

Bundan başka 43, 46, 48, 62, 74, 76, 174, 184, 225 ve 328 No. lı mektuplar suyun tevziinden bahseder ve suyun hükümdarın elinde bulunduğunu isbat ederler.

183 ve 432 No. lı mektuplar arıkların açılması ve temizlenmesi mecburiyetine dairdir.

129 ve 265 No. lı mektuplar *cul* vergisinden bahseder; bundan başka bu mektuplardan birinde *bay-puli* denilen bir vergiye rastlıyoruz.

194 ve 220 No. lı mektuplar *tanabane* ve *oluşe*, yani nükerlerin iaşesini temin edecek vergilerin miktarından bahseder.

Tedvin edilmiş olan bu vesikalar birçok tarihî meseleleri halledebilirler.

İlimler Akademisinin, Orta Asya cumhuriyetlerinin yardımıyla, Orta Asya tarihinin birçok esas meselelerinin tenvir ve tahlili için son derece elzem olan, bu gibi vesikaların neşretmesini temenni ederiz.

rusçadan çeviren: Y. Kaluntay

Bibliyografya

G. Raquette. *Eine Kaschgarische Wakf-urkunde aus der Khodscha-zeit ost-Turkestan* (Lunds Universitets ärsskrift . N. F. Avd. I. Bd. 26. N. 2) Lund - Leipzig 1930.

Bilhassa Şarkî Türkistana ait muhtelif filolojik tetkiklerle tanınmış olan İsveçli müsteşrik G. Raquette' in yirmi dört sahifelik bu küçük eseri, bize yalnız bir lisan vesikası değil, ondan daha mühim olarak bir tarih vesikası, daha sarıh bir ifade ile, bir vakıf vesikası vermiş oluyor: *Abulgâz İ Yulbars Bahadur Han bin Abdullah Han namına* (1078 Hicrî) de Kâşgar'da tanzim edilmiş olan bu yarlıg, ümerasmdan Seyfullah Bey Çuras için bir aile vakfı tesis edildiğini göstermektedir: Yarlığın başında devletin bütün memurlarına hitap edilerek, ifa ettiği birçok mühim hizmetlere mükâfat olmak üzere Seyfullah Bey Çuras'a bir ark su ihsan edildiği ve esasen onun mülkü olup hududu tayin olunan arazinin o su ile beraber vakfiyeti kabûl olunduğu söylendikten sonra, evlâda mahsus olan bu vakıftan hiçbir vergi alınmaması emrolunmaktadır.

Müellif mukaddimede umumiyetle vakıflardan ve bu vesikanın mahiyetinden bahsettikten sonra, arap harflerile metnini ve lâtin harflerile transkripsiyonunu neşre ediyor ve bunu almanca bir terceme takip ediyor. Tercemeye haşiyeler olarak, bu metinde geçen birtakım ıstılahlar yahut coğrafi mevkiiler hakkında faydalı malûmat verilmekte ve nihayet vesikanın mükemmel bir fotoğrafik kopyası ilâve edilerek, bu suretle müellifin okuyuş tarzının kontrolü imkân dairesine alınmaktadır. Esasen ilmî mahiyetteki her eserin, her neşrin birinci şartı, okuyucuyu daima kontrol imkânını vermesidir. İşte bu sayededir ki Prof. Friedrich Giese, 1931 de, müellifin bâzı okuyuşlarını ve bâzı tercemelerini yanlış bularak, bâ-

zı lisanî ve tarihî haşiyelerle birlikte bu vakıf vesikasını yeni bir tercemesini neşretti [*Ungarische Jahrbücher*, Band XI. Heft 3. S. 277. 283]. Bundan böyle G. Raquette' in bu küçük risalesini okumak isteyenler F. Giese' in bu makalesine müracaattan müstağni kalamazlar.

F. Giese' nin yapmış olduğu tasihiler, hemen umumiyetle doğru gibidir. Vesikanın faksimilesini dikkâtlıca gözden geçince, Raquette' in yanlış okuduğu kelimeler derhâl göze çarpmaktadır. Maamafih F. Giese' de de yanlış okunmuş kelimeler yok değildir. Meselâ « *تُشِيمَل* : *tüşimel* » kelimesi gibi İran ve Orta-Asya tarihile iştilal edenlerce pek malûm bir kelimeyi o da Raquette gibi yanlış anlamıştır. Rıza Nur ve Bang-Rahmetî taraflarından neşrolunan *Oğuznâme* metninde bulunmak dolayısıyla, şu son zamanlarda epey münakaşaya mevzu olan bu kelime hakkında burada biraz izahata girişmek faydasız olmaz sanırım. Esasen bu mahiyette metinlerin neşrinde en müşkül olan nokta, ıstılah mahiyetinde olan bu gibi kelimelerin tefsirinde kendini gösterir.

Prof. P. Pelliot' nun verdiği malûmata göre *tüşimel* kelimesi mogolca *memur* mânasına gelen bir kelimedir; bu kelimenin Uygurlar arasına da geçmiş olduğu meşhur *Çin-Uygur sözlüğü*'nden anlaşılmaktadır. Budagof'a göre [C. I, S. 396]. Kazan lehcesine de geçtiği anlaşılan bu kelimenin XV inci asrın ikinci yarısında *tüşümel* şeklinde de kullanıldığı görülüyor ki [*T'oung pao*, 1930, 37]. Radloff' da da bu şekilde mukayettir [III, 1591]. Kelime *Oğuznâme* metninde «büyük bir memur, bir vekil» mânasında olarak kullanılıyor [*T'oung Pao*, Vol. XXVII, P. 344]. B. R. Nur, Prof. Pelliot' nun tenkitlerine verdiği cevapta, bu kelimeyi bilmediğini itiraf ederek, münakkidin bu kelime hakkındaki mütalâalarını tasdik

ediyor [*Réponse a un article de M. P. Pelliot*, Alexandrie 1931, P. 36]. *Oğuznâme*'nin diğer naşirlerine gelince, onlar da bu *tüşimel* kelimesini «nazır, vekil» mânasına alıyorklar; ve «eğilmek, uyuşmak, güvenmek» mânalarında olan «*tüşî*» kökünden geldiğini söyledikleri bu unvan ile, buna yakın mânadaki «*ina*» kökünden gelen *inal*, *inanç*, *inançu* türk unvanlarını mukayese ediyorlar [*Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1936, S. 50]. Benim fikrime göre, *in* den gelen «*inel*, *inal*» unvanile «*inan*» dan gelen «*inanç*, *inançu*» unvanlarının kökleri ve mânaları birbirinden farklıdır. *Tüşimel* kelimesine gelince, bunun XIV üncü asırda İlhanîler ve Celâyerler'de mevcut olduğunu, hattâ Orta - Anadolu'daki Mogol uluslarının başında da *tüşimeller* bulunduğunu muasır tarihî kaynaklardan biliyoruz [*امراوتو شهبان اولوس* : *Bezm-ü-Rezm*, S. 291].

XVI inci asır müelliflerinden *Tuhfe-i Sâmî* sahibi Safevî şehzadesi S a m M i r z a'nın bir kaydına göre, Safevî devletinde *tüşimellik* memuriyeti vardı: Şah İsmail'in *tüşimelliği* hizmetinde bulunan Yusuf bey *Tüşimel* maruf bir âlim ve şâirdi [محنة ساي : Tahran tab'ı, S. 186]. Bu sarîh izaha göre, XVI - XVII nci asırlarda yazılmış fars lûgat kitaplarında bu kelimenin «sofracı» mânasında olarak gösterilmesi, yâni bu unvanın hükümdarın şahsî hizmetinde bulunan bir saray memuriyetine tahsis edilmesi doğru gibi gözükmektedir. Umumiyetle Ortazaman garp ve şark idare teşkilâtında hükümdarın şahsî hizmetine mahsus saray memuriyetlerinin ehemmiyeti malûmdur: خوانسالار, *bekeül* gibi memuriyet isimleri, hep sarayın sofrâ hizmetinden alınmıştır. S a m M i r z a'nın yukarıki sarîh ifadesinden sonra, P. P e l l i o t'un *tüşimel* kelimesini *bekeül*'le sinonim addetmekteki şüphesine pek yer kalmıyor. Ancak burada halli icabeden bir mesele kalıyor: *Bezm-ü-Rezm*deki ifade, *tüşimeli* «Orta-Anadolu'daki göçebe Mogol kabilelerinin emirlerinden sonra ve onlarla alâkadar olarak» gösteriyor; hâlbuki S a m M i r z a'nın ifadesi, bunun bir saray memuriyeti olduğunu ifade etmektedir. Bu bariz tezadın sebebi nedir? Tamamile itimada şayan olan bu iki kaynağın ifadelerini nasıl telif etmek kabildir? Ben söy-

le bir telif ve izah tarzı buluyorum: Gerek Türk devletlerinde, gerek Mogol devletlerinde devletin askerî istinadgâhını teşkil eden ve hükümdar ailesile kan karabeti olan göçebe kabileler, umumiyetle hükümdarın sarayına mahsus koyun vermekle mükelleftirler (bu hususda birçok tarihî deliller sayabiliriz). Şu halde esasen bir saray memuru olan ve sofrâ, mutbak hizmetile mükellef bulunan *tüşimeller*, bu vergiyi tahsil için kabilelerin nezdinde bulunan bir nevi merkezî idare mümessili ve müfettişi sıfatını da alabilirler. *Bezm-ü-Rezm*'de bunların ulus emirlerinden yâni kabile reislerinden ayrı olarak zikredilmeleri de buna başka bir delil olabilir. Bu izahattan sonra, bu unvanın mahiyeti az çok tavazzuh etmiştir sanıyoruz. XIV üncü asırda İlhanîler ve Celâyerlere, sonra Kara-Koyunlu'lara, Ak-Koyunlu'lara ve nihayet Safevî'lere geçmiş olan bu unvana XVII nci asırda Kâşgar'da da tesadüf edilmesi, onun devamını ve intişar sahasının genişliğini gösterebilir.

Bu küçük misâl gerek R a q u e t t e'in gerek G i e s e'nin yanlış okuyup yanlış mânâ verdikleri bu *tüşimel* kelimesinin, ne uzun izahata muhtaç bulunduğunu ve yukarıki tafsilâta rağmen henüz lâıykile aydınlatılmaktan ne derece uzak olduğunu meydana koymuştur sanırım. Bu meçhuliyet, onların doğru oldukları sair birtakım ıstılah mahiyetinde kelimeler için de aynı kuvvetle variddir: Meselâ *aymak*, *khurçin*, *tavci*, *'amer-dâr*, *mîr-âb*, *kök-başı*, *kelanter* kelimeleri de çok basit ve kısmen yanlış izah olunmuştur. Kezalik metnin nihayetinde, tesis edilen vakfın birtakım verligilerden istisna edildiği anlatılırken, muhtelif vergi isimleri geçmektedir ki, bunların mahiyeti etrafı ile izah olunmak şöyle dursun, hattâ bâzılarının isimleri bile doğru okunamamış ve tabiatile tercemeleri de yanlış olmuştur. Gerçi bunlardan bâzılarının mahiyetini tayin çok müşkildir; fakat bâzıları da vardır ki, hiç olmazsa şimdîye kadar yapılmış birtakım tetkiklerden istifade edilmek şartı ile, ortaya yeni malzeme koymak ve yeni neticeler vermek kabil olmasa bile, az çok tavzih edilebilirdi. Ş e y h S ü l e y m a n'ın *Çagatay lûgati*, S t e i n g a s s'ın *Farisî lûgati* gibi kıymeti şüpheli, basit eserlerle bu gibi

eski metinlerde geçen tarihî istilahları halletmeğe çalışmak, abesle uğraşmak demektir. Hâlbuki پروان، حشر gibi Lirtakım istilahlar hakkında evvelce tabii çok nakıs olmakla beraber tetkikler yapılmamış değildir. Sonra; Mogol devrine ve Altmordu ve Kırım Han yarlıklarına ait yapılmış tetkikler sayesinde bu metindeki birtakım vergi isimlerinin mahiyeti daha etraflıca anlatılabilir.

Maamafih, Ortazamanın muhtelif Türk devletlerine ait tarihî kaynaklar - vakayinâmeler, resmî vesikalar, ve her nevi edebî vesikalar - hukukî ve malî tarih bakımından metodik bir şekilde tetkik edilmedikçe, bu gibi istilahların mahiyetini lâyıkıyla anlamağa imkân yoktur. نواحی، حشر، پروان، عمدة (تواریخ) kelimeleriyle vergi isimlerinden bazıları hakkında elimizde - şimdiye kadar bilinenlerden çok fazla - yeni malzeme bulunduğu cihetle bunları lâyıkıyla aydınlatmak kabil olurdu. Lâkin, bu küçük tenkit makalesinin kadrosunu haddinden çok fazla tecavüz etmemek için, onları başka bir fırsata bırakmak mecburiyetindeyiz.

Tarihî istilahların anlaşılması ve şerhi bakımından çok noksan ve kusurlu olan bu vakıf vesikası, *Diplomatik* denilen vesikalar tetkiki ilmi bakımından da hiç iyi işlenmiş değildir: Hariçî tavsif çok sathî olduğu gibi, dahilî tenkit ciheti de tamamiyle ihmâl olunmuştur. Hâlbuki üslûp ve muhteva bakımından vesikanın ne gibi kısımları ihtiva ettiği, başlangıç formülünden başlayarak sonuna kadar ne gibi esaslara riayet olunduğu, muasır veya daha evvelki muhtelif Türk devletlerinin «*Dîvan - La Chancellerie*» lerinden çıkmış mümasil vesikalarla mükayese edilerek gösterilmeliydi: Bir asrı müteceviz bir zamandanberi İlhanlılar devrine, Altmorduya, Kırma ait oldukça mebzûl mümasil vesikalar neşredilmiş olduğu cihetle, böyle bir tahlili hiç olmazsa sathî bir şekilde yapmak imkânı kolaylıkla mevcuttu. Filhakika bu vesika, tamamiyle, Cengizîler devletlerinin ve o an'aneyi takip eden sair siyasî Türk heyetlerinin - Celâyerler, Timurîler, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular, Safevîler, Hint Timurîleri, Şeybanîler, Altı-

nordunun varisi olan devletler — *Chancellerie* an'anelerine mutabık olarak tertip edilmiştir. Meselâ *Diplomatik* bakımından çok ehemmiyetli olan başlangıç formülü, gerek Çin Moğollarının [Bakınız: M. G. Devéria, *Notes d'Épigraphie mongole - chinoise*, Paris 1897), gerek İlhanîlerin divanlarından çıkan kitabeler ve yarlıklarla mukayese edilebilir. [W. Kotwicz, *Formules initiales des documents Mongols aux XIII e et XIVe S.* Ro-
eznik orientalistyczny. Tomé X. P. 131 - 157. 1934]. Tabii burada bütün müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi eski formülün islâmî bir şeklini görüyoruz. Aynı hususiyeti, yukarıda zikrettiğimiz devletlere ait mümasil vesikalarda da görmek kabilidir. İşte *Diplomatik*'e ait olan bütün bu gibi meseleler. Raquette'in risalesinde maalesef ihmâl olunmuştur. Hâlbuki Orta ve Yeni Zamanlar Türk tarihine ait ciddi terakkilerin meydana gelmesi için, buna ait yardımcı ilimlerin bir an evvel teşekkül etmesi birinci şarttır, ve *Diplomatik* bu arada hattâ *Nümismatik*'ten daha mühim bir dissiplindir. Raquette'in neşrettiği bu vesika gibi mühim ve nâdir vesikaların neşrinde bu cihetlere imkân derecesinde riayete çalışmalıdır ki yakın bir âtide bir Türk *Diplomatik*'i teessüs edebilsin.

Maamafih, bütün bu tenkitlere, ihtirazi kayıtlara rağmen, gerek bu risalenin, gerek Prof. Giese'nin makalesinin, Türk vakıflarının tarihi ile uğraşanlar için aslâ ihmâl edilemeyecek birer çalışma mahsulü olduğunu inkâr etmiyelim. Raquette'in bize verdiği fotografik kopya, hükümdarın lâyıkıyla okunamayan mührü müstesna olmak üzere - bu vesikayı doğru okumak imkânını kolaylıkla temin edecek kadar güzeldir. Okunuş hatâları tashih edilmek, metindeki tarihî istilahlar üzerinde - yukarıdanberi izaha çalıştığımız veçhile metodik bir surette çalışılmak, *Diplomatik* bakımından gösterdiğimiz eksiklikler tamamlanmak şartıyla, bu kıymetli vakıf vesikasını yeniden neşretmek, ilme büyük bir hizmet olur; ve bilhassa bu cins çalışmalar için güzel bir örnek teşkil eder.

Fuad Köprülü

Partie Française

L'institution de Vakf

et

L'importance historique de documents de Vakf

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

L'institution de Vakf, constitue une question de première importance tant au point de vue *juridique* qu'à celui de *l'histoire* en général, pour l'étude du monde turc et musulman des temps moyenâgeux et modernes. Il est certain que des racontars — qui ont revêtu un caractère presque classique — débités sur l'origine de l'institution de Vakf dans le monde musulman, ne reposent sur aucune base historique.

Toutefois nous constatons que la fondation des vakfs remonte, dans le monde musulman, aux périodes qui ont suivi les premières conquêtes musulmanes en Syrie et en Egypte, c'est à dire au premier siècle de l'hégire. Au cours du deuxième siècle, alors que des écoles juridiques musulmanes s'étant formées, toutes les questions juridiques furent minutieusement étudiées, la question de Vakf a été l'objet de constructions systématiques. Et aux époques suivantes, les systèmes juridiques sur le vakf ont été coordonnés par les Hanéfites, les Chafiïtes, les Hanbélites, les Malikites et les Imamites, avec certaines modifications apportées par les juristes appartenant à ces différentes écoles. L'application de l'institution de Vakf dans une large mesure et dans le monde musulman tout entier sous l'influence de différents facteurs, qui ne sont autre que les nécessités pratiques de la vie sociale, ont contribué évidemment à lui donner le caractère d'un sujet juridique digne d'être traité. Les oeuvres célèbres traitant de la jurisprudence musulmane, créés par des savants appartenant à divers rites renferment des notions détaillées à ce sujet. En outre il existe des livres traitant spécialement de l'institution de vakf, tels que *Ahkâm-al-Vakf* (Le Caire 1904) d'Al-Khassâf (mort en 261 H.

875 E. C.); *El-is'af ahkâm-al-evkâf* (Le Caire 1926) de İbrâhim b. Mussa al-Tarabulusî (mort en 922 H. - 1516 a. J. C.) *Kitâb Ahkâm-al-Vakf* (Haydar-âbad, 1935) nouvelle édition de Hilâl b. Yahyâ (mort en 245 H). Des oeuvres telles que *Ahkâm-al-evkâf* d'Eumer Hilmi effendi et *Ahkâm-al-vukûf* de Ali Haydar Effendi, rédigées naturellement sur base du rite Hanafite ont gardé jusqu'à ces derniers temps la renommée d'œuvres classiques. Dans ces deux dernières oeuvres on remarque certaines réformes, certaines petites modifications que les juristes turcs ont apportées, pendant toute la longue durée de la vie de l'Empire Ottoman, suivant les exigences de la vie, dans la résolution de la question du vakf, sans pouvoir se départir naturellement des principes généraux posés par les grands imams. Mais, ces auteurs non plus n'ont réussi à se soustraire à un dogmatisme étroit, sous la pression du milieu où ils vivaient et de leur propre mentalité.

Les études ainsi développées sur les institutions de vakf dans les pays musulmans, constituent depuis un siècle, un sujet d'étude parmi les juristes-orientalistes de l'Occident. Les Etats colonisateurs qui ont placé sous leur domination certains pays musulmans où existe l'institution de vakf, s'efforcèrent naturellement à étudier cette institution lorsqu'ils ont entrepris l'étude du droit musulman qui y était en vigueur. Voilà pour qui ont compte des ouvrages et des articles assez importants concernant spécialement le vakf parmi les études faites en occident sur le droit musulman.

L'une des préoccupations essentielles d'un état colonisateur doit consister dans la

connaissance du pays et de la population qu'il gouverne, et dans la conception des principes de droit qui régissent leurs relations. C'est ainsi que nous sommes au courant de l'existence de plusieurs ouvrages qui relatent la situation de l'institution de vakf dans différents pays et les préceptes de vakf d'après différentes doctrines. On peut trouver dans un article intitulé «Wakf» de Heffening paru dans l'*Encyclopédie de l'Islam*, une bibliographie sans doute incomplète des principales études faites à ce sujet. Nos juristes qui, jusqu'à présent se sont occupés de la question de vakf n'avaient pas songé à rechercher les préceptes de vakf d'après les autres doctrines, étant donné qu'ils se contentaient de consulter les oeuvres de certains *compilateurs*, rédigées d'après les principes du rite *Hanéfite*, tandis que les juristes-orientalistes de l'occident ont étudié l'institution de vakf d'après les *différents rites*, ont parfois établi des *comparaisons* et ils ont été même jusqu'à rechercher les *questions d'origine*.

C'est vraiment surprenant de voir que toutes ces études soient restées ignorées dans notre pays gouverné pourtant sur base des principes de droit musulman jusqu'à l'avènement du régime républicain et jusqu'aux dernières réformes juridiques.

Cependant, afin de ne pas fausser les idées nous tenons à ajouter immédiatement qu'à part certaines exceptions rares, les études occidentales sur l'institution de vakf sont également assez arriérées, et se composent des recherches *juridiques* et *dogmatiques*, dans leur sens restreint. En général, ces auteurs n'ont pas pu se libérer des traditions créées par les auteurs musulmans et se sont surtout occupés des questions ayant une valeur et un caractère *pratiques*. Ces oeuvres qui sont écrites par des auteurs qui considèrent le droit non pas comme une science basée sur l'histoire et la sociologie mais comme une *technique juridique*, ne peuvent suffire à expliquer l'évolution de l'institution de vakf, même au seul point de vue juridique. Ainsi, malgré les études poursuivies en Orient depuis des siècles et malgré les publications

abondamment faites en occident depuis un siècle, le seul aspect *juridique* de l'institution de vakf est loin d'être éclairé.

Les *institutions juridiques*, comme toutes les autres institutions sociales, doivent absolument être étudiées au point de vue *historique* pour pouvoir être expliquées scientifiquement.

Il est impossible de concevoir et d'apprécier une institution juridique quelconque, sans l'avoir considérée préalablement dans son milieu naturel et sans avoir, poursuivi son évolution historique. La formation de *l'esprit juridique*, dans son sens actuel large et véritable, est donc impossible tant que la connaissance juridique n'est pas complétée par l'histoire et la sociologie. Si nous appliquons cette règle générale au sujet qui nous préoccupe, voici le résultat où nous arrivons: Il ne suffit pas d'apprendre les systèmes théoriques concernant l'institution de vakf, construits par les anciens juristes musulmans, pour pouvoir comprendre le vrai caractère juridique de cette institution qui est une *réalité sociale*. Si nous parvenons à poursuivre sa naissance et son évolution dans les sociétés appartenant à des périodes et des milieux déterminés, c'est à dire que si nous pouvons saisir le *processus* de l'évolution historique du problème, c'est alors seulement que nous aurons atteint notre but. Et c'est également alors que nous apprendrons avec toutes leurs causes, la valeur pratique de ces systèmes théoriques, leur possibilité d'application aux nécessités de la vie, leurs côtés restés purement théoriques et les différences qui existent entre eux. L'on voit donc que les études historiques présentent une importance primordiale, pour la compréhension de l'institution de vakf, même au seul point de vue juridique. Or, indépendamment de cette considération, l'institution de vakf a une grande importance au point de vue purement historique. De nombreuses fonctions sociales qui présentent aujourd'hui le caractère de services publics, d'après la conception d'état actuel, étaient assumées dans le temps, par l'institution de vakf. Des travaux publics tels que la construction de voies

et des ponts et les travaux d'irrigation; les travaux d'assistance sociale tels que les hôpitaux et les assistances aux pauvres, les affaires de culture destinées à assurer le subsiste du corps enseignant et de ceux qui y recevaient l'instruction, tels que les médresses et les bibliothèques étaient gérés dans le temps directement par les Vakf. Il est donc indispensable, au point de vue *d'histoire sociale* de savoir le vrai caractère de toutes ces questions, leur degré de développement, et de quelle manière et par quelle organisation elles étaient gérées.

Est-ce que des recherches historiques ont été faites *sur l'institution du vakf* à ce point de vue?

Nous devons malheureusement avouer que des études sérieuses de ce genre n'existent pour ainsi dire ni dans notre pays ni dans d'autres pays musulmans. En dehors des études dogmatiques resserrées dans un cadre très restreint, certaines études limitées ont été faites seulement sur *l'organisation administrative* des vakfs, études que nous devons surtout aux orientalistes de l'Occident. Et encore ces études traitent-elles presque exclusivement *la période des Mamelouks* et en partie certains Etats musulmans de l'Afrique du Nord et l'*Andalousie*.

Il est possible d'acquérir des connaissances exactes sur la question des vakfs de l'époque des Mamelouks sur lequel nous possédons des sources historiques très abondantes par rapport aux autres périodes. Outre Van Berchem, G. Wiet et J. Sauvaget qui ont traité de cette question dans plusieurs de leurs écrits, G. Demogènes l'a détaillé d'une manière satisfaisante dans son remarquable ouvrage intitulé *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris 1923). Pour les Etats musulmans de l'Espagne on trouve certains renseignements dans *l'Espagne Musulmane* (Paris 1932) de Lévi-Provençal. Or c'est une nécessité non seulement juridique, mais historique dans le vrai sens du mot que d'étudier, au point de vue historique, l'institution de vakf dans les autres domaines et à travers les autres époques du monde musulman, de voir la manière dont les différents états géraient les

affaires de Vakf ainsi que les organisations chargées de cette question; de savoir quand, où et quels genres de Vakfs ont été institués. En utilisant d'une manière minutieuse et méthodique les sources historiques que nous possédons, il est certain que ces points obscurs seront tant soit peu éclairés. Nombreuses sont les sources auxquelles nous pouvons puiser pour étudier l'histoire de l'institution de Vakf chez les *Khwârezmchâh*, les *Ilhânides*, les *Djélâyérides*, dans *l'Etat Seldjoudide de l'Anatolie*, dans l'Empire Ottoman, chez les Safevites et dans les Etats turcs de *l'Indoustan*, à commencer par le *Grand Empire Seldjoudide*. Cependant, les études faites jusqu'à présent sur l'histoire des Etats turcs et musulmans du moyen âge et des temps modernes étant très insuffisantes, la *question de Vakf* a été complètement négligée comme d'ailleurs toutes les autres questions *d'histoire sociale*. Donc non seulement les *juristes*, mais aussi bien les *historiens* sont responsables du fait que la question de vakf ne soit pas étudiée jusqu'à présent d'une manière scientifique. Dans ces conditions que faudrait-il faire pour étudier la question de vakf au point de vue historique et pour éclairer à ce sujet également l'histoire juridique et l'histoire sociale? Nous l'expliquerons brièvement.

Les premières sources auxquelles on devrait avoir recours pour une étude historique de l'institution de vakf, sont les écrits d'ordre littéraire tels que les chroniques, les *müncheâte*, les *ouvrages géographiques* qui contiennent des détails très importants sur l'administration financière, et les relations de voyages. Les chroniques semi-officiels, les *müncheâte* contenant des documents ou leurs copies et rédigés souvent par les hauts fonctionnaires de la Cour chargés de la rédaction des documents officiels et les ouvrages géographiques contenant les renseignements puisés dans les écrits officiels concernant la vie économique et financière de différents pays, sont de première importance à cet effet. Par exemple, le *Djâmi-ut-tevâhîkh* de Rechi-de-Dîn le *Dustûr-ul-Kâtib* de Nahdjevânî, et le *Nuzhet-ul-Kouloub* de Hamdoullah Kazvî sont de beaux exemples pour les

périodes des Ilhanides et des Djelayerides. Indépendamment de ceux-ci, les ouvrages d'ordre *biographique*, les oeuvres *Hagiographiques* relatant les anecdotes des saints peuvent, parfois, contenir de précieux matériels à ce sujet.

Certains chroniques sont très précieuses en tant que documents contenant aussi les titres de certains vakfs ou certains passages de ces derniers fondés par les souverains. Entre autres, l'histoire de Réchi-de-din, contient d'abondants matériels précieux, dignes de confiance à tout point de vue à ce sujet, aussi bien que pour tous les autres domaines.

En dehors de ceux qui précèdent il va sans dire que les documents les plus importants qui pourraient servir à l'étude de la question de Vakf sont les *documents* concernant la fondation d'un vakf quelconque. On sait que les Etats turcs et musulmans du moyen âge, et des temps modernes possédaient des archives soit dans la capitale soit dans les autres chefs-lieux de l'administration et que ces archives contenaient aussi des documents concernant le vakf, étant donné que les affaires de vakf, comme toutes les autres affaires publiques étaient gérées ou contrôlées par l'administration centrale. Nous savons également que surtout les archives de la capitale étaient souvent en ordre et qu'elles contenaient tous les ordres, toutes les instructions, émanant de l'administration centrale, ainsi que tous les documents concernant le recensement, le relevé de biens et les enregistrements de terrain effectués de temps en temps. Toutes sortes d'événements, les guerres, les invasions, les révolutions, les incendies ont malheureusement anéanti ces archives qui n'ont laissé presque aucune trace des documents officiels qu'elles contenaient.

Seulement, nous savons qu'à certaines époques, certains documents dont des ordres concernant les affaires du Vakf ou bien des conditions concernant l'institution d'un vakf quelconque ont été gravés sur *des pierres*.

Ces sortes de documents officiels qui ont résisté à la destruction du temps, sont les sources les plus anciennes et les plus sûres auxquelles on puisse avoir directement

recours pour l'étude de la question du Vakf.

Ce sont donc les documents *épigraphiques* qui pourront nous fournir les matériaux de première importance pour l'étude directe de l'institution de Vakf. Van Berchem qui conservera toujours l'honneur d'avoir jeté d'une manière scientifique, les bases de l'épigraphie musulmane, avait depuis longtemps déjà, souligné la haute valeur que présentaient au point de vue *d'histoire juridique*, les inscriptions qui conservent, sinon complet, du moins dans leurs conditions les plus essentielles, plusieurs actes de vakf dont les originaux sont disparus (*Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, Egypte Le Caire P. VII, Paris 1894*). Ces inscriptions de vakf sont de différentes sortes. Certaines d'entre elles renferment les conditions concernant l'institution d'un vakf quelconque; certaines autres ont pour leur d'écarter les illegalités; telles que perception d'impôts exagérés sur les immeubles du vakf en question; Il y en a d'autres qui témoignent de la suppression des agissements illégaux constatés dans la gestion d'un Vakf quelconque. Ainsi, ces inscriptions qui intéressent les différents aspects de l'institution du vakf et qu'on trouve en *Egypte*, en *Syrie*, en *Irak*, à l'*Iran* et en *Anatolie*, constituent le matériel le plus important pour ceux qui s'occupent de l'histoire du Vakf. Grâce à des publications abondantes faites à la suite des recherches effectuées depuis un demi siècle sur l'épigraphie musulmane, il est désormais possible de profiter de ces documents, avec un maximum de facilité. *Le répertoire chronologique de l'épigraphie arabe*, oeuvre magistrale que l'Institut français d'archéologie orientale au Caire continue à publier activement, peut être considérée de ce point de vue comme un auxiliaire de première importance pour ceux qui doivent étudier l'institution de Vakf.

Après les inscriptions de Vakf, nous pourrions citer comme les sources les plus importantes de l'institution de Vakf, les titres de Vakf, (*Vakfiyye*) qui épargnés par un heureux hasard, ont pu parvenir jusqu'à nous. L'importance des inscriptions de Vakf réside d'ailleurs dans le fait qu'ils représentent des

passages ou plutôt des résumés d'un *vakfiyyé* dont l'original a disparu. Supposons que nous avons retrouvé un *vakfiyyé* authentique concernant un vakf quelconque. L'inscription qui contient le résumé du *vakfiyyé* perdra alors son caractère de document original et s'abaissera au rang d'un auxiliaire dont l'utilité se limite à servir au contrôle des parties illisibles, s'il en existe. du *vakfiyyé* en question. Il est regrettable de constater que les *vakfiyyés* originaux qui ont été découverts jusqu'à présent soient des pièces aussi peu nombreuses que relativement récentes. Nous utilisons ici le mot *original* parce que les documents cités sous le nom de *vakfiyyé* en général, présentent en réalité un caractère qui *diffèrent beaucoup* entre eux : Il existe certains *vakfiyyé* qui ont été élaborés lorsque le fondateur du Vakf a constitué son vakf, signé par les témoins et dont la validité a été officiellement reconnue. Il y a certains autres *vakfiyyés* qui ne sont pas des actes originaux, mais seulement une simple copie ou bien un exemplaire qui ne reproduit en traduction qu'un ou plusieurs documents d'un vakf. Il y en a d'autres qui ne sont que le résumé d'un *vakfiyyé* ou bien une indice de celui-ci rédigé dans un but pratique. D'autres enfin sont des exemplaires renouvelés, d'un *vakfiyyé* quelconque égaré, et ceci, après un certain temps et sur les affirmations légales des témoins.

Pour ceux qui se sont occupés tant soit peu de la méthodologie de l'histoire, il est très clair que tous ces documents *diffèrent beaucoup* entre eux au point de vue de *valeur historique*. Surtout il est évident que des questions susceptibles d'avoir de grandes conséquences et d'assurer de grands intérêts matériels telle que la question de vakf pourraient donner lieu à de très grands abus et falsifications. Le fait de ne pas adopter le système de garder dans les archives d'Etat les exemplaires originaux des *vakfiyyé* et de les laisser dans les mains des gérants; de ne trouver dans les registres officiels des archives que des copies récentes; de baser certains vakfs, sur des *vakfiyyé* exhibés plusieurs siècles après l'institution de ce vakf et dont la validité n'a jamais été contrôlé d'une ma-

nière scientifique, bref tous ces inconvénients peuvent confondre ceux qui désirent s'occuper de l'histoire du vakf. Il fut un temps où les savants européens s'étaient butés à des difficultés de même nature dans les études qu'ils poursuivaient sur l'histoire de l'Occident, surtout sur l'histoire du moyen âge. Mais ils ont réussi à situer et à déterminer, par des méthodes infailibles, la valeur et la nature des matériaux destinés à la reconstruction historique, grâce à certaines *disciplines méthologiques* et surtout grâce à la discipline dite la *diplomatique*, dont le début se place au XVIIIe siècle et qui avait atteint sa maturité pendant la première moitié du XIXe siècle, grâce à des efforts gigantesques déployés par certains savants et érudits. Tandis que nous autres, nous sommes encore loin de nous soucier de la nature et de la valeur des matériaux que nous employons pour la reconstruction de l'histoire du vakf, comme toutes les autres branches de notre histoire. Or, ceci est la première condition d'un travail solide et scientifique.

La réalisation de cette condition réside dans l'établissement d'une *diplomatique* turque musulmane permettant de déterminer, au moyen des méthodes les plus solides et les plus objectives, la nature et la valeur des documents du vakf, comme tous les autres documents historiques semblables. De même que les érudits et savants s'occupant de l'histoire de l'Occident avaient établi une diplomatique concernant leur domaine, de même ceux qui s'occupent de l'histoire médiévale et moderne turque - musulmane sont obligés d'établir une diplomatique pour leur propre domaine.

Ainsi l'étude des documents du Vakf d'après les systèmes généraux objectifs actuels des sciences auxiliaires de l'histoire, la détermination de leurs caractéristiques, la mise en lumière des conditions dans lesquelles ces différents documents ont été dressés ainsi que les formalités auxquelles ils ont été assujettis, en un mot travailler minutieusement sur toutes sortes de textes concernant le vakf, sont les conditions de première importance pour l'établissement de la diplomatique turque - musulmane. Pour

atteindre ce but, la première condition est d'avoir la notion de la Diplomatique de l'histoire occidentale ainsi que de ses systèmes de critique, ou plus exactement, de connaître à fond ces méthodes. Après quoi, il est indispensable de connaître, par une longue expérience, la langue, le style, la nature juridique et historique, le genre d'écriture, la qualité du papier des documents à être étudiés.

Ainsi la création d'une Diplomatique turque signifie l'enseignement facile aux jeunes investigateurs de l'avenir, les connaissances acquises jusqu'à présent par de longues pratiques et expériences, ce qui leur évitera les erreurs de leurs prédécesseurs. Aujourd'hui, il nous est donné de contribuer à la fondation d'une branche importante de la Diplomatique turque-musulmane, en étudiant et en publiant d'une manière méthodique et conforme aux règles historiques, les documents de vakf gardés dans les archives d'Etat, dans les archives de la Direction Générale de l'Evkaf, dans les registres des anciens tribunaux religieux, dans les Musées et entre les mains des particuliers.

Ceux qui s'intéressent à l'étude de l'histoire de l'institution de Vakf et qui désirent publier les documents y relatifs ne doivent pas se décourager devant les difficultés de cette tâche qui nécessite la connaissance non seulement de la philologie, du droit, des sciences auxiliaires de l'histoire, mais aussi de différentes branches de l'histoire dans toute l'ampleur de l'expression et des différentes disciplines en rapport avec elles. Toute branche de la connaissance humaine ne peut être développée que par les efforts successifs de plusieurs personnes et mêmes plusieurs générations, qui se complètent. Mais la première condition de réussite réside dans l'observation des mêmes méthodes scientifiques et objectives. Surtout dans les travaux d'ordre analytique tels que la publication ou le commentaire des textes, il existe des méthodes et des règles adoptées dans le monde savant entier. Les travaux exécutés en observant ces méthodes se corrigent et se complètent, les matériaux solides ainsi obtenus, peuvent être employés avec assurance par les hommes de science, dans la

construction historique. Or, les travaux arbitraires, exécutés sans aucune méthode et sans aucune critique, suivant la mentalité moyenâgeuse, les matériaux faux ou sans valeur obtenus par ce même procédé, n'ont aucune valeur au point de vue scientifique. Un travail méthodique exécuté par une personne ayant relativement peu de connaissance est mille fois plus utile que le travail sans méthode exécuté par une personne ayant beaucoup de connaissances. Car, il est toujours possible de contrôler et de corriger les travaux du premier; tandis qu'il est impossible de distinguer les erreurs dans les écrits de ce dernier. C'est là que réside la différence essentielle entre la vieille science orientale et la science européenne d'aujourd'hui.

Ainsi les documents du vakf qui seront mis en lumière et les vakfiyyés qui seront publiés en conformité de la mentalité scientifique d'aujourd'hui et en observant les méthodes de critiques dont le mode d'application ne manquerait pas d'acquiescer de jour en jour plus de certitude et de perfection, ne se contenteront pas d'éclairer seulement l'institution de Vakf au point de vue juridique et historique. Nous aurons alors en main, grâce à ces publications solides, de nouveaux documents permettant d'éclairer chaque branche de notre histoire, et ceci pour le plus grand avantage de *l'histoire économique, l'histoire urbaine, l'histoire de colonisation, la topographie historique, l'histoire administrative et financière, l'histoire religieuse*, bref de toutes les branches de l'histoire qui nous mettront devant les yeux la structure interne de l'ancienne société turque, les conditions économiques de différentes classes sociales ainsi que leurs rapports juridique et sociaux. Ce sont ces documents qui nous feront connaître les systèmes de peuplement des villes, la création de nouveaux quartiers, les points de concentration des gens de différentes sortes d'activités industrielle et commerciales, les niveaux et conditions de vie de différentes classes de population, les valeurs des objets et des monnaies, la nature de différents impôts, ainsi que le développement des institutions scientifiques et religieuses et les institutions d'assistance sociale. C'est

surtout grâce à ces documents que nous pourrions nous faire une idée de la *vie en général*, c'est à dire de la *véritable structure* de la société relatée tout à fait par hasard et très rarement dans les chroniques qui se contentent de citer les événements militaires et politiques, la vie et les aventures des souverains et des grands hommes d'Etat. Ainsi que M. Sauvaget a fort justement relaté dans son article sur les inscriptions contenant les ordonnances des Mamelouks en Syrie (*Bulletin d'Etudes orientales*, année 1932, tome II, fasc. 1. P. 2). Ces documents de vakf nous apprendront comment avaient vécu les gens ordinaires, les paysans, les

petits artisans et les petits commerçants systématiquement négligés par les chroniques. Alors, il nous faut commencer à travailler avec un plan solide sur ces documents de vakf qui nous révéleront les nombreux aspects ignorés de notre histoire nationale, et mettre en lumière, le plus tôt possible, ce riche matériel qui intéressera beaucoup et de différents points de vue les spécialistes qui s'occupent des différentes branches de l'histoire, en publiant d'une manière méthodique ces sources de l'histoire de première importance. Nous aurons rendu ainsi un grand service non seulement à l'histoire nationale, mais aussi à l'histoire mondiale.

La Restauration des Monuments Historiques Turcs

Prof ALBERT GABRIEL

Il suffit d'ouvrir un manuel d'archéologie orientale pour constater, aux chapitres qui sont consacrés à l'art seldjoukide que celui-ci n'est guère considéré que comme un prolongement de l'art iranien. Très fréquemment, on n'y reconnaît d'autres influences secondaires que celles de la Mésopotamie, de la Syrie ou de l'Arménie, en sorte que tous les noms des peuples voisins sont prononcés sans qu'il soit fait mention des Turcs. Certes les études les plus récentes ont quelque peu modifié une manière de voir aussi simpliste mais, on est loin encore d'avoir fixé exactement la valeur, la signification et le rôle historique de l'architecture seldjoukide.

Les raisons qui peuvent expliquer la naissance et la persistance d'une thèse aussi singulière résident avant tout dans l'ignorance à peu près complète où nous avons été jusqu'ici de l'architecture du sultanat de Roum. Certes les travaux de M. F. Sarre nous ont fait connaître Konya et ses environs et les documents qu'il a publiés furent pour beaucoup d'Occidentaux une véritable révélation. Mais Konya, Sultanhan, Karaman ne constituent qu'une part des données du problème. On sait en effet qu'à côté de la capitale, Konya, le royaume seldjoukide, au XIIe et au XIIIe siècle, possédait nombre de villes importantes qui devinrent d'ailleurs autant de capitales, après le partage des territoires entre les fils du sultan Tokat, Erzurum, Niğde, autant de noms tan Kaihusrev. Kayseri, Sivas, Amasya, évocateurs de cités florissantes qui possédaient leurs mosquées, leurs médressés, leurs murailles, leurs palais, leurs centres commerciaux ou industriels. Et au-delà même des territoires sur lesquels s'exerça pleinement l'autorité des sultans seldjoukides, d'autres territoires limitrophes appartenaient à

des dynasties consanguines des Seldjouks, dont certaines eurent une histoire fort brillante. Témoins ces descendants d'Urtuk qui, à Mardin, à Diyarbakır, à Hisn Kayfa, dans les contrées de la Haute-Mésopotamie continuèrent pendant plusieurs siècles une autonomie à peu près totale. Ainsi une grande part de l'Asie antérieure fut, au moyen âge, peuplée, administrée par des Turcs qui ont joué dans le monde politique oriental un rôle de premier plan. Comment cette idée singulière s'est-elle accréditée que ces Turcs avaient vu s'élever ou avaient commandé des monuments somptueux sans y avoir participé en rien? Comment admettre en simple logique que des groupes ethniques aussi vigoureux aient été entièrement dénués de tout sens artistique et tributaires, dans le domaine de la création d'art, de peuples étrangers? Sur ce point, comme sur nombre de points historiques sur lesquels s'est exercée la revision de la critique moderne, un examen objectif et impartial des faits peut rétablir sans peine la vérité.

Les premières races d'invasion de la péninsule anatolienne au moyen âge trouvent un pays déchu et ruiné. Sur l'emplacement des anciennes cités helléniques ou byzantines, ils édifient des monuments d'un caractère tout à fait nouveau. L'histoire nous livre de manière parcimonieuse des éléments d'information qui nous obligent eux aussi à revenir sur bien des idées préconçues. Ce sera le mérite d'un des savants turcs des plus avvertis de l'heure actuelle, Fuat Köprülü, d'avoir tenté précisément un essai de synthèse d'histoire sociale montrant comment s'organisa le royaume, comment sa vie commerciale, industrielle et culturelle se cristallisa et s'enrichit. Pour moi qui ai assisté aux

magistrales conférences tenues à la Sorbonne par Fuad Köprülü, j'ai compris l'importance que revêtait, auprès des savants occidentaux de bonne foi une exposition à la fois si claire, si précise et si mesurée d'un des problèmes les plus ardues de l'histoire du moyen âge. Ainsi la logique d'une part, la recherche historique vraiment scientifique présentée avec l'appareil critique moderne suffisaient déjà à ébranler l'édifice artificiel dont les éléments furent empruntés à des documents suspects. Mais l'examen direct des monuments eux-mêmes permet d'enrichir singulièrement et d'appuyer sur des bases solides une thèse tout à fait différente de celle qui fut communément admise.

La mosquée turque du XI au XIV siècle possède ses caractères propres. Elle est conçue pour un climat déterminé, elle est bâtie avec les matériaux du pays, elle répond à des besoins spéciaux, elle peut se schématiser en un plan dont on ne retrouve nulle part ailleurs l'équivalent. Ce qui est vrai pour la mosquée l'est pour la médresse, pour l'imaret, pour l'hôpital, pour tous les édifices dont l'Anatolie nous a conservé les types complets. Et parmi eux, il ne faut point omettre ces grandes créations de caractère social comme les immenses hans échelonnés le long des routes des caravanes. On chercherait vainement à travers le monde oriental des édifices qui allient à une telle ampleur un aussi grand souci de la forme artistique et structurale. Puissants et majestueux, ils se dressent à chaque gîte d'étape, avec leur mur d'enceinte flanqué de tours, leurs portails monumentaux, leurs vastes salles voûtées de berceaux et de coupes, leurs charmantes mosquées qui, au centre des cours groupaient autour d'elles les fidèles rassemblés pour la prière du soir. D'autre part, des «ouvrages d'art» nous sont parvenus, du XIIe ou du XIIIe siècle, qui témoignent des mêmes buts utilitaires et aussi des mêmes aspirations d'art. A côté du Pont du Batman Su élevé par un (Ortokide) et qui récemment restauré est aujourd'hui presque intact, les ruines majestueuses du pont jeté sur le Tigre devant Hisn Kayfa attestent l'envolée des conceptions architecturales de cette brillante époque.

On voit de suite par cette brève énumération l'importance que revêt tout d'abord l'étude des monuments d'Anatolie au point de vue de l'histoire sociale. A côté de leur valeur d'art, ils témoignent une organisation administrative extrêmement perfectionnée, d'un sens de l'ordre, d'un désir de faciliter les échanges commerciaux et industriels, et puisque durant le XIIe et dans la plus grande partie du XIIIe siècle, les maîtres incontestés du pays même comme la population de ce pays étaient des Turcs, il n'y a aucune raison pour attribuer à d'autres la paternité des oeuvres qui nous sont parvenues et qui d'ailleurs portent leurs noms.

Je sais bien que l'*épigraphie* indique que tel architecte était originaire de Tabriz qu'un autre venait d'Ahlat, qu'un autre encore porte un nom persan, mais n'oublions point que ces indications ethniques ne correspondent nullement à l'influence exclusive d'une race ou d'un Etat, deux termes d'ailleurs dont la signification au moyen âge est tout à fait différente de celles que nous leur attribuons à l'époque moderne. N'oublions pas surtout ce caractère *œcuménique* des constructions dans tout le Levant, ces voyages répétés de maîtres, d'ouvriers ou d'exécutants subalternes. Et d'ailleurs à côté des signatures précitées on en trouve d'autres dont le *toponyme* est Konya ou Amid et d'autres plus nombreuses où il n'est pas indiqué parce que l'architecte était originaire du pays même. Ce pays peuplé de Turcs, gouverné par des Turcs ne pouvait en toute logique utiliser que des constructeurs turcs. En fait l'architecture des Seldjoukides est une architecture turque.

Mais il y a plus. Si l'on voulait reprendre par la base les conditions de la naissance et du développement de l'art islamique on serait appelé à reviser également cette distribution des influences d'où l'on a délibérément exclu l'influence turque. Et c'est peut-être à cette lacune singulière qu'on constate dans la plupart de nos théories qu'est due leur faiblesse et leur fragilité. Le monde musulman se substitue en grande partie dans la plupart des territoires méditerranéens au monde hellénistique et byzantin et certes nul le explication de l'art dit musulman ne peut

négliger ce *substratum* vivace que fut l'art hellénique. Mais il ne fournit point une explication totale et complète. Pas plus que les influences syriennes, iraniennes ou mésopotamiennes. Le moins que l'on puisse dire c'est que l'art de l'Islam est un art nouveau, nouveau par ses formes décoratives, par ses moyens d'expression, par son esthétique générale. Vous pouvez torturer des textes, décaler des dates, tenter des synthèses sur l'évolution ornementale, faire intervenir des forces ancestrales contenues jusque là par l'hellénisme vainqueur, tout cela demeure insuffisant à expliquer le grand fait essentiel, la substitution de l'art nouveau à l'art tributaire et héritier des traditions helléniques. Ce fait nouveau, il ne peut être que le Turc et son apport. Je ne puis ici reprendre par le menu les éléments qui contribuent à donner à l'architecture seldjoukide son caractère essentiel. Je me bornerai à choisir à titre d'exemples deux formules significatives, l'une dans l'ordre de la composition monumentale, l'autre dans l'ordre de la parure décorative.

La géographie ne doit pas être ignorée des historiens de l'art. En suivant sur la carte, de l'Asie centrale aux rives méditerranéennes, le mouvement de migration des derniers venus des rameaux turcs, on trouvera les jalons qu'ils ont laissés sur leur route. On compte parmi les plus expressifs de ces témoignages la suite des tours funéraires qui, de l'Afghanistan, à la Mer Egée à travers l'Azerbaïdjan, la Mésopotamie, l'Anatolie centrale, sont les manifestations authentiques et indiscutables d'une esthétique nouvelle. L'architecture seldjoukide ne nous eût-elle laissé que ces monuments funéraires *cylindriques* ou *polygonaux* coiffés de hautes *toitures coniques*, qu'elle demeurerait inexplicable si l'on n'y voyait la signature des Turcs. Traduction dans la pierre ou dans la brique de la tente des grands nomades, ils marquent à la fois le caractère d'un génie architectural particulier et l'organisation nouvelle des nomades devenus sédentaires, véritable type fondamental qui persistera à travers les siècles.

création vraiment nouvelle, aux exemples extrêmement nombreux dans tous les pays qu'ont peuplés ou gouvernés les Turcs.

L'effet puissant de leurs silhouettes, la netteté tranchante de leurs lignes simples répond à une esthétique extra-méditerranéenne dont on retrouve l'équivalent, en franchise, dans le décor polychrome des revêtements. De même que les éléments de la structure s'agencent en volumes géométriques, juxtaposés sans vain souci de raccorder une surface à la surface voisine, de même les mosaïques de faïence opposent des tons francs, noir, bleu-vert, blanc, en une harmonie qui tout d'abord, surprend et déroute le spectateur habitué aux passages et aux demi-teintes: preuve que là aussi, nous sommes redevables aux Turcs de formules décoratives originales, manifestation d'un sens particulier du décor et de la couleur comparable à celui qui s'exprime dans l'industrie de leurs tapis.

Tels sont les traits essentiels de ces monuments seldjoukides dont les monuments ottomans reprendront d'ailleurs certains types fondamentaux. Nul dans ce pays ne méconnaîtra l'importance et la signification d'un tel patrimoine, sa valeur d'art intrinsèque, la richesse et la variété des enseignements qu'il contient. Mais par ailleurs c'est devenu un lieu commun que de se lamenter sur l'état souvent déplorable dans lequel ces monuments nous sont parvenus. Il faut accepter l'héritage comme il est et, si la chose est possible, trouver le remède approprié à sa sauvegarde. Je n'ai point la prétention, en écrivant ces lignes de découvrir des faits nouveaux et j'ai suivi de trop près les efforts du pouvoir central pour l'accuser de négligence à cet égard. Je sait fort bien que, de puis longtemps déjà, la question de la restauration des monuments turcs a été envisagée et je connais également le nombre et l'importance des travaux accomplis. Mais c'est précisément parce que j'ai constaté un réel effort et une très louable attention de divers services que je me permets aujourd'hui d'exposer ci-après quelles méthodes générales doivent présider à l'organisation d'un véritable service des monuments historiques.

Le travail préliminaire indispensable est l'établissement d'un inventaire complet dans lequel doivent être indiqués, non seulement le nom, la date, la valeur artistique ou historique des monuments mais aussi leur état actuel. Cet inventaire est déjà constitué, en partie tout au moins. Il existe, en effet, à Ankara, au Service des Antiquités, un ensemble important de fiches précises accompagnées de photographies qui fournissent les premiers éléments indispensables à un travail méthodique. Il est bon d'ailleurs de ne point tomber dans des excès regrettables et de consentir à des artifices indispensables, précisément pour assurer la sauvegarde totale et parfaite des monuments qui en valent la peine. N'imaginons point, en effet, que tout ce que nous a laissé le passé mérite la même attention et la même sollicitude. D'abord, il existe parfois des monuments qui, bien que d'âge respectable, n'offrent pas un très grand intérêt archéologique soit qu'ils aient trop souffert des injures du temps, soit qu'ils répondent à un programme trop banal, soit qu'ils aient été exécutés en matériaux médiocres: dans ce cas leur disparition n'entraînerait pas une perte véritable alors que leur restauration exigerait des soins et des capitaux hors de proportion avec leur valeur. On ne saurait trop insister sur ce point. Le plus grand danger qui pourrait menacer une conservation judicieuse des monuments historiques, ce serait d'étendre la tutelle de l'Etat à des poussières d'édifices qui sont marquées déjà pour une disparition définitive. Qu'on en fasse des relevés, qu'on les photographie, qu'on en conserve dans un musée quelques éléments significatifs, là doit se borner le rôle de l'Etat. Vouloir davantage ce serait l'accabler sous des charges parfaitement inutiles au détriment d'une besogne méthodique et raisonnable qui, à elle seule, exige déjà un effort persévérant. Donc se garder d'une sorte d'archéomanie ou d'archéolâtrie qui, sous prétexte de conserver le moindre vestige du passé, ne fait que gêner les pouvoirs publics, le développement moderne des cités et les travaux nécessaires d'urbanisme tout en grévant les budgets de dépenses inutiles. Je pense qu'on voudra bien réfléchir

à cette conclusion, et m'accorder qu'elle n'est point dictée par des raisons de facilité: en toutes choses il convient de rester dans le domaine du possible.

Ceci étant posé, voyons comment doit être tracée la tâche du service des monuments historiques, comment sa besogne doit être prévue et comprise, en un mot quelles directives doit imposer le pouvoir central mais aussi quelle doit être la formation des agents d'exécution, architectes et ouvriers.

La création du service des monuments historiques dans les pays d'occident est de date assez récente. Ce n'est qu'au début du XIXe siècle que s'est posée sous une forme précise la question de l'entretien des monuments et ce n'est qu'à partir de 1850 qu'on y a apporté, comme on y apporte de plus en plus, un véritable esprit scientifique.

Le rôle de l'Etat, aidé d'un groupe ou d'une commission, doit se limiter à élaborer un programme général. Chaque année il appartient au Ministère compétent de déterminer quelle somme sera mise à la disposition du chapitre spécial, et sur, le vu des rapports de ses services, des projets dressés par les architectes, de fixer les travaux auxquels seront consacrés les crédits. Ainsi l'ordre donné est précis, le crédit est fixé, l'Etat s'efface pour un moment devant le technicien chargé de l'exécution. C'est dire que ce technicien doit mériter en tous points la confiance qu'on lui accorde, qu'il doit être en possession des connaissances et des qualités particulières que réclame sa tâche spéciale.

Il ne s'agit point, bien entendu, d'un *maître-d'oeuvres* (*magister operis*) d'un *ustad* ou d'un *banna*, identiques à ceux dont les noms apparaissent dans les inscriptions du moyen âge, tout d'abord parce que cette création artificielle serait d'une réalisation difficile et surtout parce que le rôle dévolu, au XXe siècle au conducteur d'un chantier de restauration, est différent de celui du constructeur du monument médiéval. Cependant l'architecte moderne, tel qu'il se forme dans une école, assumerait difficilement la tâche à lui confiée s'il ne complétait, sur divers

points, ses connaissances théoriques et techniques.

La construction de ciment armé, avec ses lignes nettes et franches, avec la nudité de ses surfaces en arrive à limiter singulièrement le rôle du dessinateur ou tout au moins à le simplifier à l'extrême comme se simplifie l'architecture elle-même. Imaginez par contre ce qu'est un portail seldjoukide avec la richesse de son décor, ses *alvéoles*, ses *colonnettes* et leurs chapiteaux ouvragés, les ornements de ses corniches, les réseaux arabesques de ses panneaux. Prendre connaissance avec tous ces éléments exige un talent de dessinateur, une minutie et une précision du trait qui ne sont point d'apanage de tous les constructeurs actuels et cependant cette science du dessin est à la base de toute étude monumentale des édifices du passé. Privé de ce soutien indispensable l'architecte n'aura du monument qu'il examine qu'une connaissance superficielle, il n'en aura point pénétré les qualités d'essence et de structure.

Oserait-on concevoir d'autre part que celui qui est chargé de restaurer un monument ignore l'histoire de l'époque ou il fut conçu et exécuté. J'entends bien qu'on ne peut exiger d'un technicien de l'architecture qu'il possède les connaissances d'un historien spécialisé. Ce serait demander l'impossible. Mais qu'au moins il ait saisi et compris le rythme d'une époque, l'enchaînement des grands faits historiques qui en ont marqué le caractère, et surtout que, limitant son étude de l'histoire politique aux faits capitaux, il ait porté particulièrement son attention sur tout ce que nous pouvons savoir des conditions de la vie sociale et économique. En bref l'objet essentiel de cette culture historique du technicien, c'est de ne rien négliger pour revivre, autant qu'il est possible, l'époque dont il va être chargé d'examiner les attestations monumentales. Sur ce point aussi on évitera les exigences qui dépassent le but, on n'imposera point à un technicien l'étude abstraite de faits complexes dont il ne peut tirer aucun profit substantiel. On commence à être las, dans tous les domaines, de certaines formations exclusivement livresques pour des

fonctions qui demandent avant tout des capacités concrètes. C'est pour des métiers de cette sorte qu'il faut mettre en action plus que partout ailleurs la doctrine si saine de Montaigne: «Plutôt une tête bien faite qu'une tête bien pleine». Ainsi des connaissances exactes, solides, des vues en profondeur, une maîtrise complète du dessin, une compréhension intelligente des époques historiques, telle doit être la base de formation des véritables chefs, capables d'assumer entièrement la direction d'une restauration scientifique.

Et que ce mot de scientifique n'alarme personne. On ne saurait admettre en effet que l'architecte auquel sera confiée une restauration soit privé de sens artistique. Il doit en être pourvu, et au premier chef. Peut-être pourrait-on dire qu'une restauration parfaite exige autant d'art que de science. Savoir s'arrêter à temps, limiter son intervention, c'est bien souvent le comble de l'art et du goût en même temps que la marque d'un respect total pour la vérité historique. J'ai toujours considéré pour ma part, que Viollet-le-Duc, le grand restaurateur des monuments français du moyen âge, garderait aux yeux de l'avenir, sa réputation bien méritée de technicien, de dessinateur, d'archéologue. Mais ce n'était point un artiste au sens fort du mot et ses erreurs les plus graves sont des erreurs de goût. Instruits par son exemple de ce qu'il faut éviter à tout prix, nous voudrions que devant l'œuvre du passé on ne prétendît jamais à substituer sa propre pensée à celle des maîtres d'autrefois. La restauration parfaite sera celle qui aura su se limiter à des certitudes.

Jamais, par contre, l'architecte des monuments historiques ne connaîtra assez la technique d'une œuvre et c'est sur ce point qu'il ne doit jamais transiger. Ceux qui visitent un monument restauré, et qui, en amateurs cultivés, applaudissent à un résultat heureux, n'imaginent point tout ce que ce résultat suppose de connaissances, de précautions judicieuses, de soins attentifs. Consolider un mur, rétablir une voûte, remplacer des *assises délitées*, besogne facile jugeront les incompetents. Grave erreur: il s'agit tout au long d'une reprise de

cette sorte de conserver à l'œuvre ses qualités propres et son caractère. Pas de supercherie, pas de pastiches. Rien de plus contraire au bon sens ou au bon goût que ces sortes de camouflages qui prétendent donner à la restauration l'apparence du vieux. Que la reprise reste apparente et qu'on laisse au temps le soin d'en faire disparaître les duretés. En somme un précepte doit être sans cesse présent à l'esprit: on ne restaure pas un édifice pour reproduire exactement ses lignes et ses détails d'il y a cinq cents ans ou plus, mais simplement pour arrêter sa destruction, sa désagrégation et ceci par les moyens les plus sincères et les plus apparents. En bref il s'agit de soins éclairés apportés à un organisme vétuste dont on a le devoir de prolonger la vie, aujourd'hui menacée. L'objet essentiel est donc de le garder comme témoignage historique de la pensée architecturale et non point de le transformer en une sorte de caricature en voulant ressusciter ce qui a disparu pour jamais.

C'est là un excès qu'heureusement on n'a point jusqu'ici connu dans ce pays. Il n'a sévi que parmi certaines nations d'occident, qui connurent parfois et des budgets trop prospères et des tendances exagérément ou plutôt pseudo-scientifiques. Mais il faudrait se garder de tomber dans un défaut contraire, comme il m'a été donné parfois de le constater. Restauration ne veut point dire rafistolage hâtif, obturation d'une brèche avec quelques pierres ramassées sur place, posées à la diable avec un usage modéré de ciment. Le ciment dont le rôle est si important dans nos constructions actuelles doit être strictement proscrit de toute restauration d'un édifice de moyen âge. Tout au moins pour ce qui est de ses parties visibles, car il est parfaitement judicieux de recourir au béton armé pour secourir une voûte défaillante, établir un chaînage ou un étai. Mais dans ce cas on laissera apparaître nettement l'organe ainsi créé de manière à montrer franchement son âge et son rôle: on marquera ainsi qu'il n'est qu'une sorte de prothèse jugée indispensable pour prolonger la vie du monument.

Tel est l'esprit qui doit présider, en quelque pays que ce soit, aux restaurations

des monuments historiques. Comment et dans quelles conditions une telle doctrine peut-elle s'appliquer à la Turquie? A quels moyens doit-on recourir pour faire œuvre utile et définitive, en un mot comment doit-on tracer le programme des restaurations futures sans perdre de vue certaines nécessités d'ordre pratique? On voudra bien reconnaître que vouloir décalquer purement et simplement un système occidental, en reproduire ici les rouages complexes et les organismes créés par une tradition déjà longue, serait s'exposer aux plus graves mécomptes: on risquerait d'ajouter un service supplémentaire à une administration déjà chargée sans avoir l'assurance d'un rendement efficace. Qu'un tel service soit actuellement inexistant, c'est sans doute un bienfait. Et ce serait peut-être l'occasion dans un domaine si bien limité, au but si précis, d'organiser de toutes pièces un service turc parfaitement adapté aux fonctions qu'il doit remplir. Simple question de système et de méthode. Mais avant de tracer un programme concret de l'organisme projeté j'énoncerai un dernier principe.

Il me paraît en effet que le service doit, dès le début, être confié exclusivement à des Turcs. Je ne nie point, bien entendu que des spécialistes étrangers ne soient capables de diriger ou d'exécuter en tant qu'architectes ou ouvriers une restauration parfaite. Mais je suis persuadé que dans le cas particulier leur tutelle n'est pas indispensable et qu'elle peut présenter par contre de graves inconvénients. Elle aurait pour effet, notamment, de décharger les nationaux d'une grande partie de la responsabilité qui doit leur incomber. On risquerait de reculer d'année en année le fonctionnement régulier du service dans le cadre de la nation. Il ne s'agit point des travaux qui n'exigent ni des procédés nouveaux ni des techniques exceptionnelles, mais surtout, à côté de connaissances solides et sérieuses, du désintéressement et du dévouement, en même temps qu'un profond intérêt pour la mise en œuvre et la sauvegarde d'un patrimoine national.

Quittant les généralités j'appliquerai les principes énoncés à des cas particuliers. J'ai fait allusion précédemment sans vouloir citer

de faits pour n'attrister personne, à des restaurations malheureuses. Il serait injuste, il est vrai, de ne pas signaler que d'autres furent très correctement exécutées, comme par exemple la remise en état de la fontaine d'Abmet III à Stamboul. Mais, dans tous les cas, le chantier constitué en vue d'un travail déterminé s'est organisé hors du contrôle direct des services publics et, le travail accompli, il a pour ainsi dire disparu sans laisser de traces. Les maîtres ouvriers ont été embauchés pour d'autres travaux, d'un caractère tout à fait différent et nul ne tirera bénéfice de leur initiation temporaire à un travail spécialisé.

Je suppose donc que le Parlement ou le service compétent du Ministère a décidé l'ouverture d'un chantier de restauration, à titre d'expérience, et avec la pensée que ce chantier type serait comme l'école d'application des techniciens des divers ordres nécessaires au pays. Pour pousser plus loin encore la précision je choisirai dans toute l'Anatolie un monument qui par sa qualité, ses dimensions et aussi parcequ'il a subi de graves atteintes du temps, appelle des soins urgents et éclairés. Je veux parler du plus grand des caravansérails de l'Anatolie, Sultan Han entre Konya et Aksaray.

On choisirait tout d'abord un architecte parmi les anciens élèves diplômés de l'Académie des Beaux Arts de Stamboul, en s'entourant non seulement de toutes les garanties fournies par les succès scolaires mais aussi en enquêtant sur les qualités particulières auxquelles j'ai fait allusion plus haut, le goût et le désintéressement. Il serait bien entendu en effet que le jeune architecte qui assumerait pendant quelques années une charge difficile pourrait garder l'espoir de faire dans son pays une carrière honorable répondant à ses aspirations légitimes. Il recevrait donc une sorte de commission du Ministère qui lui confierait officiellement, tout d'abord, l'établissement d'un projet complet de restauration. Projet qu'il ne s'agirait point de rédiger à la hâte après un bref examen du monument, mais qui exigerait au contraire une étude directe et approfondie de l'état actuel de l'édifice. Inutile de perdre

son temps en relevés et dessins parfaitement superflus; des croquis intelligemment tracés, des photographies et surtout des détails techniques de la construction devraient constituer les éléments essentiels du dossier. Il faudrait en effet que l'architecte envisageât la réalisation des travaux suivant les différents corps de métier en les répartissant au besoin en plusieurs campagnes. Le han est bâti en matériaux très différents et antérieurement au premier coup de pioche on devrait prévoir l'approvisionnement du chantier en ces mêmes matériaux. Cette besogne de restauration traditionnelle exécutée suivant les méthodes médiévales dont il faudrait retrouver et remployer les procédés exigerait une main d'œuvre qualifiée; on peut la trouver aujourd'hui encore en Turquie où existent, assez rares il est vrai de bons tailleurs de pierres et de bons marbriers. Leur nombre diminuera de jour en jour par la force des choses en présence de la modification radicale des techniques de la construction. Il est encore temps de saisir quelques uns de ces ustads et de les grouper en une sorte de corporation des monuments historiques, comme cela s'est pratiqué dans les pays d'occident. Peut-être pourrait-on, au début, déroger légèrement au principe exprimé plus haut et faire appel à un chef de chantier ou contremaître étranger, de capacité particulièrement éprouvée. Il faudrait, dans ce cas, que ce maître-ouvrier ait de la Turquie et surtout de la langue turque, une connaissance suffisante pour exercer une influence directe sur les ouvriers placés sous ses ordres.

Et voici en somme tous les éléments essentiels de la conduite normale du chantier : l'architecte a dressé son projet; il a marqué avec netteté les phases de la restauration, l'importance, les qualités, les caractéristiques spéciales des divers travaux prévus; il a aussi, et c'est un point très important, établi des devis rigoureusement exacts où il a prévu et évalué au cours du jour le prix des déblaiements, des reconstructions, des achats de matériaux, des dépenses de main-d'œuvre ou de transports. Toutes les pièces de ce projet ont été soumises à l'examen des

services centraux qui ont examiné et jugé le bien-fondé de demandes en s'entourant de tous les renseignements utiles: consultation de spécialistes, examen de photographies justificatives, peut-être même visite sur place. Le travail est donc définitivement décidé, les crédits accordés, les ouvriers et les chefs d'équipes sont réunis et dirigés sur les lieux, le chantier est ouvert.

Comment va-t-il fonctionner? N'imaginons point une ruche bourdonnante analogue à un de ces grands chantiers de construction modernes où l'homme devient de plus en plus mécanicien ou machiniste, où fonctionnent à l'électricité les malaxeurs et les riveteuses. Rien de semblable ici. Même le terrassier creusant une tranchée pour rechercher le sol ancien devra être attentif à la moindre trouvaille. Un élément en apparence informe pourra fixer les restitutions d'une partie disparue. Le charpentier qui établira les étais ou les cintres des voûtes, le tailleur de pierres appareillant les voussures, le maçon qui les mettra en œuvre seront tous dans l'obligation de travailler lentement parmi des éléments vétustes, souvent disjoints et en équilibre précaire. On conçoit que dans ces conditions le rôle de l'architecte lui-même soit tout différent de celui de son confrère qui a conçu un grand édifice moderne et en dirige l'exécution. Alors que ce dernier ne visite le chantier qu'à certains intervalles puisque tout est prévu sur le plan, lorsqu'il s'agit d'une restauration de monuments historiques, la part de l'inattendu est considérable et il n'est pas de jour où ne se posent des problèmes nouveaux, conséquences de difficultés imprévues. Donc il ne suffirait point que l'architecte vînt de temps à autre jeter un coup d'œil sur la marche des travaux. Certes, sa présence continue n'est pas indispensable, mais il doit faire sur place des visites fréquentes et prolongées. S'il n'est point obligatoire qu'il demeure sur le chantier-même comme le maître-d'œuvre du moyen âge, tout au moins doit-il séjourner à proximité et pouvoir en cas de travaux particulièrement délicats rester parmi ses hommes pendant des jours consécutifs.

J'ai pris à dessein l'exemple de Sul-

tan Han qui s'élève au milieu d'un village n'offrant aucune ressource précieusement parce que là l'architecte chargé du chantier devrait constituer sur place et organiser de manière satisfaisante ses équipes d'ouvriers. Il pourrait lui-même élire domicile à Konya ou à Aksaray et se rendre plusieurs fois par semaine sur le chantier où parfois il serait contraint par certaines difficultés surgies, de demeurer pendant un temps plus ou moins long.

Organisé de manière scientifique suivant une méthode rigoureuse, avec les ressources du pays et un personnel turc, sauf peut-être une exception, ce premier chantier n'aurait pas comme unique objet la restauration modèle d'un des plus beaux monuments turcs de l'Anatolie. Il devrait être une sorte d'école pratique des restaurateurs. On n'exigerait donc nullement un travail rapide mais on se montrerait très sévère sur la qualité du travail. Ainsi les groupes d'ouvriers qui auraient collaboré à une besogne sévèrement contrôlée seraient des chefs de chantier qualifiés pour des travaux futurs. De jeunes architectes, choisis parmi les élèves de dernière année de l'Académie des Beaux Arts, visiteraient ce chantier, le verraient en fonctionnement, comprendraient sa méthode spéciale et ses exigences. Et ainsi, d'année en année, s'enrichiraient de nouvelles unités ces véritables corporations d'architectes, de contre-maîtres et d'ouvriers capables de satisfaire aux demandes et aux besoins du pays. Telles sont les grandes lignes d'un projet auquel j'ai depuis longtemps réfléchi. S'il est un cas où il faut savoir se garder de solutions rapides et expéditives c'est bien celui-là. Certains monuments si malades qu'ils apparaissent sont abandonnés depuis bien longtemps. Ils sont encore assez robustes pour attendre quelques années la bonne et belle solution qui leur assurera une sauvegarde définitive. Ainsi le programme dont j'ai exposé les grandes lignes ne devrait entrer en réalisation que sur une échelle réduite et, à défaut de l'exemple que j'ai choisi et qui me paraît le mieux approprié, sur un autre édifice notable, de même style et de même décor. Il va sans dire que la conception ex-

posée est susceptible de multiples amendements. On peut envisager notamment qu'après le stage sur le chantier l'architecte serait envoyé à l'étranger pour s'initier à certaines méthodes et perfectionner sa propre technique. D'autre part il serait peut-être nécessaire dans l'avenir, lorsque les travaux atteindraient une grande importance de faire appel non à des groupes d'ouvriers mais à des véritables entreprises possédant un matériel abondant et des moyens d'exécution puissants. L'Etat aurait le droit et le devoir d'exiger de ces entrepreneurs, comme cela se passe notamment en France de strictes garanties de leur capacité

En un mot, projet, devis, direction et exécution des travaux, ne doivent en aucun cas, échapper au contrôle de l'Etat et de ses services spéciaux. Il ne s'agit point, en effet, d'entreprises immédiatement lucratives, productrices de revenus, ou de créations nouvelles nécessaires à la vie de la nation et à l'essor de son activité: il s'agit simplement, en évitant que tombent en poussière et disparaissent dans le néant les œuvres des générations passées, d'assurer pour les enfants de ce pays la conservation de leur patrimoine ancestral.

Istanbul, Juillet 1938,

Les oeuvres Architecturales turques d'Iznik

SAİM ÜLGEN

La ville d'Iznik présente au point de vue de l'architecture turque, une importance égale à celle de *Bursa*, d'*Edirne* et d'*Istanbul*. Il faudrait rechercher à *Iznik* plutôt qu'à *Bursa*, l'origine du style de l'art qui a pris naissance dès les premiers jours de l'époque des Turcs - Ottomans. Nous étudierons ici les œuvres architecturales de cette ville, sous la dénomination «Ecole d'Iznik du style de *Brousse*».

Le but de cet article est de placer sous les yeux des observateurs les œuvres architecturales qui ornent une ville et qu'on a négligé d'étudier dans leurs détails, malgré qu'elles intéressent l'histoire de l'architecture turque.

Il existe beaucoup d'œuvres fournissant l'élément nécessaire à l'étude de l'histoire, l'archéologie, et la situation géographique d'Iznik. Cependant, ces ouvrages ne se sont pas spécialement arrêtés sur les monuments turcs pour nous les faire connaître entièrement. Donc, afin de connaître ces œuvres dont nous expliquons ici les détails architecturaux, il est nécessaire d'étudier l'article rédigé en langue turque.

Les œuvres architecturales turques qui existent aujourd'hui à Iznik peuvent être classées dans l'ordre ci-dessous (Plan 1-2):

LES MOSQUÉES

1 -- Mosquée *Aya Sofia* - Construite au IVe siècle ap. J. C. transformée en mosquée au XIVe et au XVIe siècles.

2 -- Tcharchi Mesdjidi - l'an 374 de l'hégire - 1334 de l'ère chrétienne.

3 -- Mesdjid, mausolée et imaret de Hadji Hamza. L'an 746 de l'hégire - 1345 de l'ère chrétienne.

4 -- Yechil Djami. l'an 780 - 794 de l'hégire 1379 - 1393; de l'ère chrétienne.

5 -- Mosquée et mausolée Cheich Kutbed-Din. IXe siècle de l'hégire. XVe siècle de l'ère chrétienne.

6 -- Mosquée Machmoud Tchélébi, l'an 846 de l'hégire - 1412 de l'ère chrétienne.

7 -- Mosquée, mausolée et couvent Ech-réfi - Roumi. Début du XVIe siècle.

DES MAUSOLÉES

8 -- Ustu Atchik Kumbedi (coupole découverte) début du XIVe siècle e. c.

9 -- Mausolée Reihan: début du XIVe siècle e. c.

10 -- Mausolée Tchandarli Hayreddine Pacha, l'an 780 - 800 de l'hégire - 1370 e. c.

11 -- Mausolée et imaret de Tchandarli Ibrahim Pacha l'an 830 de l'hégire - 1427 e. c.

13 -- Divers tombeaux. XIe, XIIe et XIIIe siècles.

LE MEDRESSÉ

14 -- Medressé de Sulciman Pacha, début de XIVe siècle.

LES ÎMARETS

15 -- Îmaret de Nilufer Hatoun, l'an 790 de l'hégire 1389 e. c.

16 -- Îmaret et mausolée de Yakoub Tchélébi XIVe siècle.

LES BAINS PUBLICS

17 -- Bain situé sur la route d'Istanbul (bain d'Ismaïl bey?) début du XIVe siècle.

18 -- Bain Hadji Hamza, XIe et XIIe siècles.

19 -- Le grand bain. XVIe siècle.
(Mosquée *Aya Sofia*)

IV siècle de l'ère chrétienne
(Fig. : 3-8).

Cette mosquée est un monument archéologique resté au fond du bazar d'İzник et qui présente aujourd'hui l'aspect d'un squelette de quatre murs. Sa situation est bonne. Lors des fouilles qui ont été effectuées en 1935, par le Dr. Schneider au nom de l'*Institut allemand d'archéologie* à Istanbul les fondations principales de la mosquée ont été mises au jour, à 2 m. de profondeur à partir du niveau actuel du sol. La mosquée a été construite en forme de basilique, la partie supérieure en bois. Voici les modifications que les turcs y ont apportées au XVIe siècle.

1 — Un autel a été construit. Certaines fenêtres ont été obstruées et certaines autres rétrécies, afin de donner plus de solidité aux murs.

2 — Les colonnes qui séparaient les côtés et la partie centrale ont été enlevées pour être remplacées par des grands arcs, ce qui a permis d'établir une parfaite communication entre les trois parties.

3 — Un minaret a été ajouté.

Ainsi que cela est remarqué sur le plan et sur la coupe ci-annexés, ces parties s'y trouvent représentées séparément. Les dessins de Cornelius Gurlitt ont été également insérés afin de servir à la comparaison.

Tcharchi mesdjidi : (Fig. : 9 - 11 A)

L'an 734 de l'hégire - 134 de l'ère chrétienne

Cette mosquée est un édifice construit dans le bazar d'İzник sur un plan carré, au tambour élevé, au plafond voûté et ayant un endroit dit son cemaat mahalli.

La partie extérieure de la construction est en moellons, et la voute est en briques. La couverture de la coupole est en briques plates. Le tambour qui supporte la coupole est divisé intérieurement en losanges et fortifié à l'aide de quatre contreforts triangulaires disposés sur les quatre angles extérieurs. Le centre de la coupole a été élevé sur la surface supérieure du tambour et l'on a essayé de réduire au minimum le nombre des contreforts obliques latéraux. Mais ici ces contreforts sont trop saillant. Nous constatons que cet élément technique prend un as-

pect plus fin dans la construction du *Yechil Djami* et qu'il disparaît complètement dans celle de la mosquée Mahmoud Tchélébi.

Ce mesdjid est l'un des plus anciens monuments en pierre datant de la période des *Turcs Ottomans* et ayant conservé son épigraphe.

On peut voir sur cette œuvre les caractères du style de Bursa et de l'école d'İzник. Le bâtisseur est un certain Hadji Ezinbey fils de Mahomed. On en ignore l'architecte. D'après l'épigraphe elle a été construite en 734 de l'hégire - 1334 de l'ère chrétienne, soit quatre années après la conquête d'İzник, pendant le règne d'Orhan Gazi.

3 — Le Mesdjid, le Mausolée et l'Imaret de *Hadji Hamza* (Fig. : 12-13)

(l'an 746 de l'hégire-1345 de l'ère chrétienne de l'ère chrétienne.

Certaines raisons nous déterminent à citer ici cette œuvre qui n'existe plus aujourd'hui. Nous ne possédons aucun détail quant à son épigraphe et son architecte. Nous savons seulement que le mausolée avait été construit dans un style rappelant celui des seldjoucides, avec une toiture conique en forme de coupole.

La construction de cette œuvre a été comandée par Hadji Hamza İbn Erdenchah (ou *Erdemchach*) à un architecte nommé Hadji Ali qui l'a bâtie en l'an 746 - 750 de l'hégire, 1345 - 1349 de l'ère chrétienne.

4 — *Yechil Djami* (Fig. : 14-31)

l'an 780 - 791 de l'hégire - 1379 - 1390
ap. J. - C.

Cette mosquée est l'un des édifices ayant une place très importante dans l'histoire de l'architecture turque. Construite sur un plan rectangulaire elle possède une colonnade, ajoutée à l'entrée principale, pour son cemaat mahalli. Les éléments architecturaux et la perfection technique qu'elle possède sont dignes d'être qualifiés de chef-d'œuvres parmi les œuvres de l'école d'İzник du style de Brousse. La main d'œuvre est magnifique. La

partie extérieure est recouverte de pierres jaunâtres taillées et les chambranles ainsi que les chapiteaux sont ornés de stalactites et ouvrés en marbre.

L'endroit réservé aux retardataires est orné de colonnes antiques de porphyre vert et de grès.

Le minaret est recouvert de faïences et la ceinture est en pièce unique et très originale.

L'architecte ne s'est pas soucié de symétrie dans les détails secondaires des éléments architecturaux. Des motifs isolés et des ornements ont été réalisés afin d'éviter les formes monotones susceptibles de fatiguer l'œil. Cet aspect asymétrique, loin d'être une mauvaise particularité représente le résultat d'une logique digne d'être étudiée très attentivement et qui répond aux conceptions artistiques modernes.

Les proportions architecturales telles que les lignes perpendiculaires y sont un peu grosses et courtes; toutefois, les formes horizontales sont plus harmonieuses et plus proportionnées. On constate que les proportions de volumes ont atteint un degré extraordinaire de perfection après ces premiers essais. Il importe donc de considérer cette œuvre remarquable, avant d'étudier les œuvres de Brousse.

D'après l'épigraphie, cette mosquée a été commandée en l'an 780 de l'hégire, par *Tcandarli Hayreddine* pacha, vézir de sultan Mourad I, à l'architecte *Hadjî Moussa*, qui l'a terminée en l'an 794 de l'hégire, soit dans 14 années. Les caractéristique de l'œuvre, donnent l'impression que l'architecte *Hadjî Moussa* était un artiste originaire de *Nighdé* ou de *Karaman* et qui a subi l'influence des écoles de *Sivas* et de *Nighdé* de l'architecture *Seldjouicide*.

5 — La mosquée et mausolée de *Cheich Koutbeddin* (Fig. : 32-32 A)

XVe siècle Ap. J. C.

C'est une petite mosquée à toiture. Les murs sont en pierre taillée. L'endroit réservé aux retardataires à trois colonnes et à

chapiteaux composites. L'usage de ces chapiteaux montre la valeur que les turcs attribuaient aux œuvres artistiques et la grande tolérance dont ils faisaient preuve.

La mosquée a été construite sur l'ordre de *Tcandarli Ibrahim Pacha*, un des vézirs du Sultan *Be Yazid II*. (an 902-905 H.) Ce qui est remarquable dans cette œuvre, c'est son minaret, contigu au mosquée et construit indépendamment de la mosquée. C'est un beau minaret, bâti avec des briques rouges à couverte. Les proportions sont beaucoup plus perpendiculaires et régulières. La mosquée en question est l'une des œuvres architecturales détruites lors de l'occupation hellénique. Actuellement elle est en ruine. Le mausolée est un monument en pierre et à coupole, sans épigraphie.

6 — *Mosquée Mahmoud Tchélébi*
(Fig. : 33 - 33B)

L'an 846 de l'Hégire - 1442 de l'ère chrétienne

Cette mosquée est l'une des dernières créations les plus parfaites de l'École *d'Iznik*. Elle est un modèle réduit du *Yéhil Djami*. Mais:

- 1 — La coupole ne comporte pas les mêmes contreforts, ajoutés pour empêcher le tambour de s'ouvrir.
- 2 — Le tambour de la coupole est abaissé.
- 3 — L'aspect extérieur de la coupole est plus bas qu'une demi-sphère.
- 4 — Le centre de la coupole a été abaissé dans l'intérieur du tambour, ajouté à la coupole.
- 5 — L'endroit réservé aux retardataires et les corniches supérieures de la mosquée ont été construits sur un même niveau, ce qui a évité une différence de nivellement.
- 6 — Le minaret s'élève au dessus de la toiture sans avoir brisé les corniches.
- 7 — Sur les coupoles on a laissé des vides inutiles et des cavités en forme de lanterne.
- 8 — Les ornements sont plus simples et les lignes droites sont prépondérantes.

9 — Les proportions de minaret ont pris une forme plus perpendiculaires.

La main d'œuvre est également solide et soignée. Le minaret a été construit avec des briques vernies à couverte, en couleur unique bleu turquoise.

La mosquée possède une pierre frontale. C'est un certain *Mahmoud Tchélébi* de la famille *Tchandarlılar* qui l'a fait construire pendant le règne de *Mourad II*, en 1442. On en ignore l'architecte.

7 — La mosquée et le mausolée *Echref-i-Roumi* XVIe siècle (Fig. : 34-38)

Cette œuvre architecturale est actuellement en ruine. Pendant l'occupation Hellénique, lorsque *Iznik* a été détruit, la mosquée fut la proie des flammes; il n'en reste plus que le minaret en brique. Ce dernier, qui est le résultat d'une main d'œuvre très soignée et qui comporte des ceintures de faïences, malgré qu'il soit haut, présente des grosseurs disproportionnées dans le sommet, dans le *petek* et dans le balcon. Les mausolée et du couvent étaient en bois. Ce qui a sauvé le minaret de l'incendie c'est que ce beau monument n'est contigu nulle part et présente l'aspect d'une tour indépendante du mur de la mosquée.

Il existe certaines œuvres où le minaret est indépendant de la mosquée. Nous pouvons citer comme exemple la mosquée *Cherh Koutbeddin* et la mosquée *Rustempacha* à *Sapandja*. Les faïences et les ornements de cette dernière étaient très importantes.

Les tombeaux qui se trouvent dans le cimetière de cette mosquée seront décrits dans le chapitre des pierres tombales.

8 — *Ustu Atchik Kunbedi*
début du XIVe siècle (Fig. : 39-40)

Elle est située dans les champs hors des enceintes d'*Iznik* et de la porte de *Lefke*. C'est une œuvre qui se compose d'une coupole et de quatre supports qui la soutiennent. La forme de la construction est celle des premiers édifices turcs-ottomans.

Les arcs ont une forme circulaire

mais ils n'ont pas subi l'influence byzantine. Car l'édifice entier est une œuvre turque. L'épigraphe existe mais il est incomplet. Sous la coupole il y a deux tombes dont on ignore les occupants. La croyance populaire les attribue à *Sari Saltik*.

9 — Le mausolée *Reihan*
début de XIVe siècle (Fig. : 41 - 43)

Ce mausolée est situé hors de la porte de *Yeni Chéhir* et à une distance de 260 m. des enceintes. Nous n'avons pu trouver nulle part un renseignement quelconque au sujet de ce mausolée. Cette œuvre est particulièrement remarquable. Malgré qu'elle ne présente pas une grande valeur architecturale, elle possède des particularités bizarres qui font qu'elle doit faire l'objet d'une étude à part.

Le monument en question qui a des rapports au point de vue de similitude avec les autres monuments qui existent dans la ville se diffère beaucoup par son architecture et sa construction.

1 — La coupole est relativement basse. 2. — Le tambour de la coupole est très élevé extérieurement et intérieurement. 3 — Elle est construite, avec des moellons et d'une manière irrégulière. 4 — Les briques forment deux rangées disposées sans soin. 5. — Les arcs des fenêtres sont circulaires et construits en pierre. 6. — Les allonges en briques forment deux rangées, interrompues par deux grosses rangées de pierre. 7. — Le rapport au point de vue architectural, entre les dimensions horizontales et les dimensions verticales n'est pas forte, la hauteur est beaucoup plus dominante. 8. — Les angles intérieurs sont en forme de trompe, aigus et arrondis. 9. — Le tambour de la coupole est arrondi à l'intérieur et non divisé. 10. — Les axes des fenêtres ne sont pas soignés. 11. — Les ornements en couleur qui se trouvent à l'intérieur sont en forme de fresque.

Devant toutes ces différences on peut supposer que cette œuvre a été réalisée par des ouvriers byzantins dirigés par un contre-maître turc.

10 — Le Mausolée de *Tchandarlı Hayrettin Pacha* (Fig. : 44 - 49)

L'an 780 - 800 de l'hégire; 139

de l'ère chrétienne.

Ce monument qui se trouve dans le cimetière, hors de la porte de Lefke, est une œuvre remarquable tant intérieurement qu'extérieurement. La construction est assez soignée date du début de XIVe siècle. C'est une construction rectangulaire dont le plan comporte deux salles en forme carrée. Ces deux salles de forme carrée sont recouvertes de deux coupoles. La coupole de la salle Ouest est supportée par un tambour en forme de losange. Dans l'autre coupole, les pendentifs qui occupent les angles ont une forme triangulaire.

Cette œuvre qui n'est pas très remarquable au point de vue architectural, n'est pas moins un monument possédant certaines particularités. Mais les pierres tombales qui se trouvent à l'intérieur sont des pièces vraiment magnifiques.

11. — Mausolée et Imaret d'Ibrahim Pacha
(830 H. - 1427 ap. J. C.) (Fig. : 50 - 52)

Ce mausolée qui n'a aucune importance au point de vue architectural, n'est pas non plus une pièce soignée au point de vue de construction. La façade se trouve être gâtée par suite des réparations. Il n'y a que les pierres tombales qu'elles renferme qui présentent quelque valeur. L'imaret a été également détruit.

Le mausolée, renferme les restes de :

1 — Ahmet Pacha fils de Halil Pacha décédé au mois de Cheval, de l'an 832 H.

2 — Ibrahim Pacha fils de Haireddine Pacha, décédé en l'an 843 H.

3 — Fatma Hatun, fille de Ibrahim Pacha décédé en l'an 843 H.

4 — Saïde, décédé en l'an 847 H.

12. — Mausolée de Halil Pacha
(859 H. - 1455. ap. J. C.) (Fig : 53)

Le Mausolée est construit dans le bazar. La façade est en pierre taillée. Le monument ne présente pas une grande valeur architecturale. Il est recouvert d'une toiture

en bois. Toute fois les tombes qu'il renferme ont une grande valeur au point de vue artistique et historique. C'est Ibrahim Pacha, Vezir de Bayezid II qui l'a fait construire en secret pendant le règne de Fatih. Les emplacements de la mosquée et de l'imaret ont actuellement en état de terrain nu. Les vestiges n'y existent plus. Le Mausolée est plein de tombes renfermant les restes des membres de la même famille qui ont vécu après cette période.

13. — Les pierres tombales vues à Iznik.

(Fig. : 54 - 61A)

entre les XIe, XIVe et XVIIIe siècles

Nous retrouvons les tombes des membres de la famille Tcandarli, dans leur propre mausolée, dans le cimetière de la mosquée *Cheich Koutbeddin*; ainsi que dans le caveau de la mosquée *Mehmed Tchélébi*. La plupart des pierres tombales ont été cassées lors de l'occupation ennemie, mais tous sont des pièces ayant leur valeur au point de vue de forme et à celui d'art. Les pierres tombales de Hayreddin pacha, de Ali pacha et d'Ibrahim pacha en particulier sont des œuvres sans pareil tant au point de vue d'ouvrage qu'à celui de l'art calligraphique.

La plupart des pierres tombales qui se trouvent réunies dans le dépôt du musée installé dans l'imaret de Yakoup Tchélébi sont des pièces originales. Les deux tombeaux qui se trouvent dans le sépulcre de la mosquée Echerfi Roumi sont des pièces très importantes malgré qu'elles datent du XVIIIe siècle. Les photographies que nous ajoutons au texte démontrant très clairement l'importance au point de vue de la richesse de motifs et d'ouvrage de ces pierres qui peuvent servir d'exemple pour prouver que l'influence de tulipe et de baroque qui s'introduisent dans la conception turque de l'art classique ont été bien assimilés et nationalisés.

Si nous examinons attentivement les surfaces des murs de la tour qui se trouve à l'extrémité de l'espace situé entre la porte de *Yénichéhir* et du lac, nous verrons des pierres surmontées d'inscriptions. Ces pierres

sont les chapiteaux des catafalques seldjocides. Mais ces derniers se trouvent disposés sur une façade d'une raideur redoutable dont la vue nécessite des jumelles et où ils ont été disposés par les *Byzantins*, lors des réparations qu'ils y ont apportées.

Ces tombes appartiennent sans conteste aux turcs seldjocides qui vivaient à Iznik, entre 1081 et 1097.

14 — Médressé de *Suleiman pacha*

Début du XIVe siècle (Fig. : 62 - 64)

Ce médressé délabré se trouve dans le quartier de *Maltépé*. C'est un édifice dont le plan est en forme de U et qui est disposé de manière à paraître symétrique, vu de l'extérieur. Il comporte 11 chambres et la salle d'études est installée au centre, inclinée vers un côté. Nous constatons que dans le vestibule, les piliers sont totalement remplacés par les colonnes. Les arcs et tous les autres détails présentent les caractères turcs. La construction qui n'est pas très soignée n'a pourtant subi l'influence d'aucun élément étranger. L'œuvre a été réalisée par *Suleiman pacha*, fils de *Orhan Ghazi*. C'est le premier médressé turc ottoman.

15 — L'imaret de *Nilufer Hatoun*

Fig. : 65 - 72 B)

(790 H. 1389 ap. J. C.)

L'an 790 H. 1389 de l'ère chrétienne

Ce grand imaret sis en face de *Yéchil Djami* est une œuvre très parfaite, célèbre par les nombreuses et très importantes particularités qu'elle possède dans l'histoire de l'architecture turque. Il est de l'école d'Iznik, du style de Brousse. On ignore son architecte, toutefois comme il a été construit dans les mêmes années que *Yéchil Djami*, il est probable qu'il soit l'œuvre de *Hadjimoussa*,

C'est, *Mourad Ier* qui l'avait fait construire pour la mémoire de sa mère *Nilufer Hatoun*.

La plus grande particularité de cette œuvre réside dans son plan qui présente une importance digne d'être étudiée comme un point caractéristique capital ayant pris place dans les caractères de tous les monuments turcs construits dans le style de Brousse. C'est là que la forme de plan remarquée dans les

mosquée de Brousse a été appliquée pour la première fois.

La construction qui comporte une rangée de pierres de taille et trois étages de briques a été réalisée très attentivement.

Trois rectangles occupent les trois côtés de la grande coupole principale. Ceux du côté Nord et Sud sont recouverts de larges arcs indentiques et celui du côté ouest par deux plus petites coupoles. Devant la porte principale on voit la partie voûtée avec coupole et colonnes soutenue par des colonnes et piliers. Les chapiteaux sont de belles œuvres turques.

Au dessus de la grande coupole centrale on remarque une grande lanterne disposée pour assurer l'aération et le dégagement des fumées.

Le diamètre de cette coupole est de 10 m. 30 cm. L'imaret ne comporte pas des fourneaux fixes en pierre. Il est certain que de nombreux brasiers et fourneaux portatifs ont été construits dans l'immeuble et que des cheminées spéciales pratiquées sur la coupole servaient à dégager la vapeur et la fumée.

16. — L'imaret et le mausolée

Yakoub Tchélébi

XIVe siècle (Fig. : 73)

Cet imaret qui est un modèle réduit de celui de *Nilufer Hatoun*, présente toutefois certaines différences. La coupole sud domine la coupole centrale et le vestibule occupe toute la façade. La construction est en tout point identique. Devant cet immeuble il existe aujourd'hui un mausolée qui renferme un tombeau et dont les arcs sont obstrués par des murs en moellons. Il n'existe aucune épigraphe révélant que le tombeau en question renferme les restes de *Yakoub Thélébi*. Ce monument est actuellement en bon état et est utilisé comme dépôt du musée.

17. — *Bain* sur la route d'Istanbul

XIVe siècle (Fig. : 74-84)

Cet immeuble très délabré et abandonné que nous rencontrons dans le terrain incendié sis sur la route qui mène de *Yéchil Djami* à la porte d'Istanbul, est un monument

digne d'être étudié aussi attentivement que le *Yechil Djami* et l'imaret de *Nilüfer Hatoun*. L'édifice ayant été détruit depuis longtemps n'attire pas l'attention de tous les passants.

Klinghardt dans son livre intitulé *Türkischer Bäder*, s'est longuement arrêté sur cet immeuble et en a tracé des croquis. Seulement il s'est trompé lorsqu'il a voulu fixer les bases de circulation de cette œuvre. Nous les avons expliqués et comparés à l'aide des chiffres que nous avons ajoutés sur notre plan. D'après le plan de *Klinghardt*, l'endroit N. I. est un réservoir d'eau et non une entrée. Quant au N. IV, il a été construit pour être utilisé comme entrée et non comme une salle de bain. Les autres parties sont des cellules. Toutes les façades de ces cellules existent aujourd'hui ainsi que des formes très remarquables qui présentent des particularités sur les coupoles. Cet immeuble doit avoir été construit au XIVe siècle. Il présente des ressemblances avec les stalactites du *Yechil Djami*. Nous pouvons, sans trop d'erreur, compter cette œuvre parmi celles de l'école d'Iznik. L'immeuble fut le bain d'un palais ou d'un hôtel particulier. *Enliya Tchélébi* ne l'a pas mentionné dans ses voyages, ce qui renforce cette dernière supposition. Au point de vue de l'histoire de l'art turc, il est nécessaire de faire des recherches sur cette œuvre et de l'étudier à fond.

18 — Bain de *Hadji Hamza*

XVe - XVIe siècle (Fig : 85 - 89)

C'est un bain double sans épigraphe sis en face de la mosquée *Mahmoud Tchélébi*. La partie destinée aux coupoles est plus petite et plus vieille, tandis que la partie destinée aux bains est plus neuve. La forme du plan démontre clairement cette différence. La date de construction n'est pas connue exactement. La partie pour hommes est plus élevée, large et spacieuse. Les murs sont en moellons mais d'un travail soigné. Les cabines pour se déshabiller sont très élevées, tandis que les autres parties sont beaucoup plus basses et étendues. Le plan n'est pas symétrique. La particularité la plus importante de cette œuvre réside dans les stalactites des pendentifs de la coupole dans la partie pour hommes. Il n'est pas possible de voir cette même forme sur une autre œuvre. Les dômes de chaleur présentent, vues de l'extérieur, une forme conique aplatie. Dans l'intérieur de l'*Anatolie*, les œuvres architecturales ayant suivi la tradition seldjoudide, il est possible d'y trouver les mêmes formes. Ce système a été pratiqué jusqu'à la fin du 16e siècle, sans toutefois apparaître à Istanbul.

19 — *Le grand Hamam*

XVIe siècle (Fig : 90)

Cet immeuble a été détruit pendant l'incendie d'Iznik. Actuellement il est abandonné et en ruine. Il présente une forme symétrique, comme le hamam double; on ignore la date de construction.

Bibliographie

G. Raquette. *Eine Keschgarische Wakf - urkunde aus der khodscha - zeit ost-Turkestan*, (Lunds Universitets årsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 26. N. 2) Lund - Leipzig. 1930.

Un tout petit livre de vingt quatre pages de G. Raquette, orientaliste suédois connu surtout par ses différentes études philologiques sur le Turkestan Oriental, nous donne, non seulement un document de philologie, mais, ce qui est plus important, un document historique, ou plus exactement, un document de Wakf. Ce charte, *Yarlig*, rédigé à Kachgar (1073 de l'hégire) au nom de Ab - ul - Ghâzi Yulbars Bahadur Han, fils de Abdullah Han, indique qu'un Wakf familial a été constitué en faveur de Seyfullah bey Tchouras, un de ses grands dignitaires. Le Han qui commence dans son *Yarlig*, par s'adresser à tous les fonctionnaires de l'état pour leur dire qu'il a fait don d'un canal d'irrigation à Seyfullah Bey Tchouras, en récompense a ses multiples services, déclare avoir consenti a ce que le canal en question, soit transformé en Wakf ainsi que le terrain délimité qui est d'ailleurs la propriété du susnommé et ordonne qu'aucun impôt ne soit perçu sur ce Wakf constitué au profit des descendants.

Après avoir parlé dans son introduction, de Wakf en général et de la nature de ce document, l'auteur publie le texte en caractères arabes et une transcription en caractères latins de ce dernier, suivis d'une traduction en allemand. La traduction se trouve enrichie d'annotations renfermant des renseignements utiles au sujet de certaines expressions ou certains noms géographiques cités dans le texte. Enfin, une reproduction photographique du document permet de contrôler la manière de lire de l'auteur. D'ailleurs la condition principale de toute oeuvre ou

publication scientifique est de donner au lecteur une possibilité de contrôle à chaque instant. C'est grâce à ce procédé que le Prof. Giese a pu découvrir certaines erreurs dans la manière de lire et dans la traduction de l'auteur et a publié en 1931, une nouvelle traduction de ce document de Wakf, avec différentes annotations d'ordre linguistique et historique [*Ungarische jahrbücher*, Band XI, Heft, 3. S. 277-283]. Dorénavant ceux qui désirent lire cette petite brochure de G. Raquette ne pourraient se dispenser de la lecture de l'article de F. Giese.

Les corrections faites par F. Giese sont presque entièrement justifiées. Si l'on parcourt attentivement le fac similé du document, on remarque immédiatement les mots sur la lecture desquels, Raquette s'est trompé. Toutefois, F. Giese aussi n'a pas été exempt d'erreurs dans certains mots. Par exemple il a mal compris, ainsi que Raquette, le sens du mot *tuchimel* qui est pourtant une expression fort connue des personnes qui s'occupent de l'histoire de l'Iran et de l'Asie Centrale. Il n'est pas sans intérêt, je suppose, de donner ici quelques détails sur ce mot qui a suscité récemment tant de controverses pour avoir été lu dans le texte de *Oghouz-nâme* publié par Riza Nur et Bang - Rahmeti. Ce qui est particulièrement difficile dans la publication des textes de ce genre, c'est d'ailleurs le commentaire de telles expressions.

D'après le Prof. P. Pelliot, le mot *tuchimel* signifie (fonctionnaire) en langue mongole. Le fameux *dictionnaire Chinois - Ouygour*, témoigne que ce mot, était employé également chez ces derniers. Ce mot qui, selon Boudagof (Vol. I, P. 396) figure dans le dialecte de Kazan, était employé comme *tuchümel* pendant la dernière moitié du XVe siècle [*T'oung pao*, 1930, P. 37] ce qui est, d'ailleurs confirmé par Radloff (III, 1591).

Ce mot donne, dans le texte d'*Oghouz-nâme*, le sens d'un haut fonctionnaire, d'un ministre, [*T'oung pao*, Vol. XXVII, P. 344]. M. R i z a N u r, dans sa réponse aux critiques de M. P e l l i o t, avoue ne pas connaître ce mot et lui donne raison, pour les opinions qu'il émet a ce sujet [*Réponse à un article de M. Paul Pelliot*, Alexandrie, 1931, P. 36]. Quant à l'autre édition de *Oghouz-nâme*, leurs auteurs y ont traduit le mot *tuchimel* dans le sens de (ministre). D'après leurs affirmations, cette expression a pour racine le mot *tuchi* qui signifie (se courber, se concilier, se fier) et ils le comparent aux titres turcs *inal*, *inantch*, *inantchou* qui ont pour racine le mot *ina* ayant à peu près la même signification [*Oguz Kagan destani*, İstanbul 1936, P. 50].

A mon avis, le titre *inal* = *incl* dérivant de la racine *in* et les titres, *inantch*, *inantcou* qui dérivent de *inan* ont des étymologies et des significations différentes. Quant au mot *tuchimel*, les sources historiques contemporaines des Ilhanides et des Djélayerites du XIVe siècle, nous apprennent, que ces derniers l'employaient à cette époque et que des «*tuchimel*» se trouvaient à la tête des tribus mongoles, habitant l'Anatolie Centrale. [*U. Bezm - u - Rezm*, P. 291]

D'après une note de S a m M i r z a, prince safévide, écrivain du XVIe siècle, et auteur de *Touhfe-i-Sâmi*, les cadres de l'état safévide comportaient des postes de *Tuchimel*: Y o u s s o u f b e y T u c i m e l qui remplissait les fonctions de *tuchimel* sous le règne de Chah Ismaïl était un savant et un poète célèbre [*Touhfe-i-Sâmi*, édition de Téhéran, P. 186]. Cette explication claire justifie la signification de «*maître d'hôtel*» c'est à dire d'un fonctionnaire à la cour attaché au service personnel du souverain, que les dictionnaires persans écrits au XVIe et au XVIIe siècles donnent à ce mot. On connaît l'importance des charges à la cour placées directement sous les ordres personnels du souverain, dans les organisations administratives moyenâgeuses de l'Orient et de l'Occident en général. Des titres tels que چاشنکبر، بکال، خواناتدار، sont tous des titres donnés aux fonctionnaires attachés au service de la table du souverain. Devant cette explication claire

de Sam Mirza, le doute de P. Pelliot qui considère le mot *tuchimel* comme le synonyme de *Bekeül* n'a presque plus aucune raison d'être.

Toutefois il existe ici un point à élucider: *Bezm-u-Rezm*, énumère le *tuchimel*, comme étant un subalterne des émirs des tribus mongoles nomades de l'Anatolie Centrale et en rapport avec eux, tandis que d'après S a m M i r z a c'est le titre d'un fonctionnaire à la cour. Quelle est la cause de cette contradiction manifeste? Comment peut-on concilier les assertions de ces deux sources également sûres? L'explication suivante me paraît plausible: Soit dans les Etats Turcs, soit dans les Etats mongoles, les tribus nomades qui constituent l'appui militaire de l'état et qui ont une affinité de sang avec la dynastie, sont en général tenus de fournir des moutons destinés à la consommation du palais impérial.

Nous pouvons citer plusieurs exemples historiques à ce sujet. Par conséquent les *tuchimel* qui sont d'ailleurs des fonctionnaires attachés à la cour et chargés des services de table et des cuisines, peuvent être considérés comme une sorte de représentants ou d'inspecteurs du gouvernement central et envoyés chez les tribus pour la perception de cet impôt. L'auteur du *Bezm-u-Rezm* qui a observé une distinction entre ces derniers et les chefs de tribus nous fournit peut être une autre preuve de cette manière de voir. Après toutes ces explications, nous espérons que le vrai caractère de ce titre a été plus ou moins tiré au clair.

Le fait que ce titre qui a passé, au XVe siècle, des Ilhanides et des Djélayerites chez les Karakoyunlu, Akkoyunlu et finalement chez les Safévides, existe également à Kachgar au XVIIe siècle, constitue une preuve de sa continuité et de l'étendue de sa propagation.

Je pense que ce simple exemple suffit à démontrer que le mot *tuchimel* mal déchiffré et mal interprété soit par Raquette soit par Giese, exige de longues explications et qu'il est encore loin d'être éclairé malgré les arguments apportés ci-dessus. Cet état d'incertitude existe également pour certains mots ayant un caractère d'expression et que les au-

teurs ont pourtant réussi à lire correctement. Par exemple les mots *aymak*, *Hurtchin*, *Tavadji*, *âmel-dâr*, *mîr-âb*, *Keuk-bachi*, *Kelantér* ont été interprétés d'une manière très simpliste et en partie faux. Par ailleurs le passage final du texte où il est expliqué que le Vakf constitué a été exempté de certains impôts, contient quelques noms d'impôts qui, loin d'être expliqués en détail, certains d'entre eux n'ont pas pu être correctement déchiffrés, ce qui a eu naturellement comme résultat, une traduction erronée. Il est certes énormément difficile de déterminer la nature de certains de ces impôts. Pourtant, certains autres pourraient, sinon servir à donner de nouveaux matériels et de nouveaux résultats, du moins être suffisamment expliqués à la lumière de différentes études faites jusqu'à présent. Il serait absurde de consulter des œuvres plates dont la valeur est trop douteuse, telles que le dictionnaire tchagatay de Cheïch Suleïman, et le dictionnaire persan de Steingass, pour essayer d'expliquer les expressions historiques rencontrées dans de pareils textes anciens. Pourtant, des expressions telles que *بروانه* et *حشر* n'ont pas été sans faire l'objet d'études, d'ailleurs incomplètes. Par ailleurs, le véritable sens de certains impôts cités dans ce texte aurait pu être expliqué d'une façon plus satisfaisante, grâce aux études faites sur les *Yarlig* de l'époque Mongole, de la Horde d'Or et des Hans de Crimée. Néanmoins, il est impossible de se faire une idée de la nature de telles expressions tant que les sources historiques, soit les chroniques, les documents officiels, toute sorte de documents littéraires concernant les états turcs du moyen âge ne seraient pas étudiées méthodiquement et au point de vue d'histoire juridique et financière. Comme nous possédons, sur les mots *بروانه*, *حشر*, *عمله دار* et *یواجی*, ainsi que sur certains noms d'impôts, de nouveaux matériels -et de beaucoup plus nombreux par rapport à ceux connus jusqu'à présent- il serait possible de les expliquer comme il convient. Mais nous sommes forcés de réserver cette tâche pour une nouvelle occasion, afin de ne pas trop dépasser le cadre de cette petite analyse critique.

Ce document de Vakf qui est très incom-

plet et qui a beaucoup de défauts au point de vue d'interprétation des expressions historiques, n'est pas non plus convenablement travaillé, au point de vue de la diplomatique. La description externe du document est très superficielle, et la critique interne a été presque totalement négligée. Or, il était nécessaire d'établir des comparaisons avec des documents similaires émanant des chancelleries des différents états turcs contemporains ou précédents et de mettre en évidence les différentes parties que le document comporte au point de vue de style et de contenu et les principes observés depuis la formule initiale jusqu'à la fin. Depuis plus d'un siècle, des documents similaires concernant l'époque des Ilhanids, la Horde d'Or et la Crimée ayant fait l'objet d'une publication assez abondante, une telle analyse, même superficielle, était aisément réalisable. En effet ce document a été rédigé d'une manière conforme aux traditions de chancelleries, observées dans les états Djenghizides et dans les autres corps politiques, ayant poursuivi la même tradition tels que les Djélayerites, les Timourides, les Karakoyunlu, les Akkoyunlu, les Safévides, les Timourides des Indes, les Chaybânites et les Etats successeurs de la Horde d'Or. Par exemple la formule initiale qui est très importante au point de vue de diplomatique pourrait être comparée aux inscriptions et aux *Yarligs* émanant des chancelleries des Mongols [Voir M. G. Déveria, *Notes d'épigraphie mongole-chinoise*, Paris 1897] ainsi que des Ilhanides [W. Kotwicz, *Formules initiales des documents mongols aux XIIIe et XIVe S. Rocznik Orientalistyczny*, Tome X, P. 131-157, 1934]. Il est naturel que nous voyons ici une forme islamisée de l'ancienne formule, ainsi qu'il est pour tous les états turcs-musulmans. L'on peut remarquer le même caractère sur les documents similaires concernant les états que nous avons cités plus haut. Toutes ces questions qui concernent la diplomatique ont été malheureusement négligées dans la brochure de Raquette. Or, afin que des études sérieuses concernant l'histoire turque médiévale et moderne puissent être réalisées, il est d'une nécessité capitale que des sciences auxiliaires soient

créées le plus tôt possible. La diplomatique est, à ce sujet, une discipline plus importante que la numismatique. On devrait observer ces points dans la mesure du possible lors de la publication des documents d'une importance et d'une rareté égales à celles que représente le document publié par Raquette afin que la diplomatique turque puisse être constituée dans un avenir proche.

Néanmoins nous ne devons pas nier que cette brochure, aussi bien que l'article du Prof. Giese constituent, malgré toutes ces critiques et toutes ces réserves, des travaux, que ceux qui s'occupent de l'histoire des Vakfs turcs ne doivent pas négliger.

La reproduction photographique que Ra-

quette nous donne dans sa brochure est suffisamment belle pour permettre de contrôler aisément le document, excepté le cachet du souverain qui n'est pas bien lisible. Il y a là un grand service à rendre à la science à condition de publier une nouvelle édition de ce précieux document de Vakf après avoir corrigé les fautes de lecture, après avoir travaillé d'une manière méthodique sur les termes historiques du texte ainsi que nous avons essayé d'expliquer et avoir complété les manques d'ordre diplomatique que nous venons de signaler. Et ceci, constituerait en même temps un bel exemple pour les travaux de ce genre, qui seront effectués dans l'avenir.

Fuad Köprülü

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Yanlış	Doğru	Sayfa	Satır
muhitlerle	mihenklelerle	4	40
Beyze de ve	bey de	19	1
bir vecih	Beruciye	20	35
الموافق	الموافق	30	41
يا جنان	يا جنان	30	46
Tuğrani	Tuğrai	33	18
Kasrülkâtib	Kasimilkâtib	35	21
müstacilât	müstakillât	38	33
nar	cin	48	23
السيفي	السيفي	49	30
Ketebeli ve (890) tarihlidir.	خافظ يار محمد بن پير محمد الحنلاني ketebeli ve (890) tarihlidir.	49	27
حشر حشر	حشر	51	16
altı	alt	54	15
XVI	XVIII	55	4
(Resim. 12)	(Resim 11A)	56	22
sıralama	sırlama	58	51
ya eserlerimizin üzerinde gara- zin izleri ve acı	Yakın pencerelerden girdi- ğinden bu danenin bazen gü- neşli bazen	63	2
Nalbant Ahmet mülküne ve bir taraftan	de 17 beb odaları müştemil olub bir	119	27
muri verildikten sonra bâki ne kalırsa madâmrife	mutasarrıfa olub ve kendi vefat ettikte mutasarrıfa	119	11 - 13
işte	işbu	121	47

RESİMLER

Fazladır	Fatih Camii	R.21	3
	Vakıflar ve Vakfiyeler		
Ters konmuştur.		R.1	
Darüşşifanın kapısı	Darüşşifa yakınındaki Beru- ciye medresesinin kapısı	R.20	6
Beylerinin	Beyliklerinin	R.24	2
XII	XIII	R.27	2
kemerlerin	kemerlerde	R.30	3
XVIII	XIII	R.32	2
XVIII	XIII	R.34	2
Emir medresesi	Emir Musa medresesi	R.42	1
eserinin	eserlerinin	R.45	3
geçen	geçme	R.47	3
bile	bilen	R.68	2

Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri ıkdı.

SATILDIĐI YERLER

Libreri Haşet	Ankara.
Libreri Haşet	İstanbul - Beyoğlu, İstiklâl Caddesi, No. 469.
Andreas Kapps	İstanbul - Beyoğlu, İstiklâl Caddesi, No. 390.
Muallimler Kütüpanesi	İstanbul, Beyazıd, Üniversite Caddesi, No. 11.
Remzi Kütüpanesi	İstanbul, Ankara Caddesi, No. 93.
İnkılâp Kütüpanesi	İstanbul, Ankara Caddesi, No. 155.